

ІВАН ФРАНКО

СТАТТІ І МАТЕРІАЛИ

ЗБІРНИК СЬОМИЙ

ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
1960

МВО УРСР

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ІВАНА ФРАНКА

ІВАН ФРАНКО

СТАТТІ і МАТЕРІАЛИ

ЗБІРНИК СЬОМИЙ

ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
1960

Редакційна колегія:

проф. М. І. Рудницький, доц. А. С. Брагінець, доц. В. Т. Дмитрук; доц. В. В. Лесик, доц. О. Н. Мороз (відповідальний редактор), доц. С. М. Шаховський, канд. філологічних наук А. М. Халімончук, канд. філологічних наук Я. І. Шуст (відповідальний секретар).

Друкується
за рішенням редакційно-видавничої ради
при Львівському державному університеті
імені Ів. Франка

ПУБЛІКАЦІЇ
ТА
МАТЕРІАЛИ

TREBUIE CĂUTAT
ÎN
MATERIAN

А. БРАГІНЕЦЬ

ЗАБУТА ЗАМІТКА ІВАНА ФРАНКА «РЕДАКЦІЯ «ПРАВДИ» В БОРОТЬБІ З ВІТРАКАМИ» (1879 р.)

У 1879 р. через систематичні конфіскації журналу «Громадський друг» І. Франко і М. Павлик змушені були припинити його видання. М. Павлик виїхав до Женеви, де М. Драгоманов видавав «Громаду», а І. Франко з Терлецьким і Белеєм упорядкували видання неперіодичної «Дрібної бібліотеки». Це видання також не один раз конфісковувалось. Так, у листі Франка до М. Павлика від 26 березня 1879 р. читаємо повідомлення: «Геккеля (III кн. «Дрібної бібліотеки») сконфісковано...»[1]. У листі за червень 1879 р. до того ж адресата Франко повідомляв, що у «Дрібній бібліотеці» друкуються «Пчоли» Писарєва і що редактор народовської «Правди» В. Барвінський «пророчить конфіскату»[2] тієї книжки. Тут же він повідомляв: «Завтра піде до друку як VII кн. Шеля «Німецькі суспільно-політичні сторонництва», перевід мій і Мандичевського»[3].

В листі від 10 жовтня 1879 р. Франко писав Павликові, що «Німецькі сторонництва» друкуються передруком з «Правди», яка друкувала її в VI, VII, X, XI, XII номерах. Отже, стаття була спершу надрукована не окремим виданням «Дрібної бібліотеки», а розділами в «Правді». Мабуть, до цього примусило скрутне становище з коштами для друкування книжок у «Дрібній бібліотеці». На це наводить той же лист, у якому Франко писав Павликові таке: «Щодо Шеля, то я вже, бачу, писав Вам, що за нашу (мою і Мандичевського) роботу (перевід) редакція («Правди». — *А. Б.*) платить передрук»[4]. Відносно самої праці Шеля, там же Франко писав, що вона не викликає в нього захоплення.

---

[1] І. Франко. Твори в 20-ти томах, т. 20, Київ, 1956, стор. 64.
[2] Там же, стор. 69.
[3] Там же.
[4] Там же, стор. 89—90.

«Стаття сама писана потяжко, безбарвно, чи як німці кажуть, об'єктивно, але з нахилом до соціалізму. Ми подаєм її властиво задля докладного представлення програмів і теорій соціал-демократів, і для того скорочуємо прочі уступи про ліберальне хробаччя, над котрим Шель досить довго розводиться. В «Новій основі»[5] відтак хотіли б ми на підставі новіших і більш різких статей подати розбір Шеля і попов-нити його думки»[6]. Проте далі пішло не так, як думав зробити Франко.

Редакція «Правди» у XII номері надрукувала свої примітки до праці Шеля, маючи на меті збити соціалістичні теорії і представити соціалістичний рух без грунту. Це викликало гострий протест з боку Франка, який написав свої замітки до приміток «Правди» і надрукував їх разом з передруком книжки Шеля окремим виданням «Дрібної бібліотеки» під заголовком «Редакція «Правди» в боротьбі з вітраками». У своїй замітці Франко не називає прізвища редактора «Правди» В. Барвінського, який писав примітки, але і без того було зрозуміло, про кого йде мова. Барвінський був дуже розлючений. Про це Франко писав у листі до М. Павлика 10 лютого 1880 р.: «От я з початком року нанявся до підлого «Діла» (народовська газета, яку видав В. Барвінський — *А. Б.*) новинки писати,— іншої роботи Барвінський не хтів уступити: ну, але тепер по виході Шеля, де-м го сокрушив і він відвернувся геть, — новинки, правда, писати каже, але ані газети не дає, ані не платить»[7].

У тому ж листі Франко повідомляв Павлика, що для «Дрібної бібліотеки» уже підготовлені «Початок і розвиток капіталістичної продукції» (24 розділи «Капіталу») Маркса, «Початок і основа соціалізму» (стислий виклад «Анти-Дюрінга») Енгельса.

Але Франко не встиг видати праці Маркса і Енгельса, бо в березні 1880 р. вдруге був заарештований у зв'язку з судовим процесом проти Косівських селян. Видання «Дрібної бібліотеки» припинилося.

Стаття «Редакція «Правди» в боротьбі з вітраками» є важливим епізодом у житті й діяльності Франка того часу. Це гостра і науково обгрунтована критика тогочасних ідеологів буржуазно-націоналістичного народовського табору, які намагались перешкодити соціалістичній пропаганді в Галичині. Притому, як це видно з статті, Франко виступив не на

---

[5] «Нова основа» — журнал соціалістичного напрямку, видання якого хотів організувати Франко, але не зміг.

[6] І. Франко. Твори, т. 20, стор. 90.

[7] Там же, стор. 99.

«Стаття сама писана потяжко, безбарвно, чи як німці кажуть, об'єктивно, але з нахилом до соціалізму. Ми подаєм її властиво задля докладного представлення програмів і теорій соціал-демократів, і для того скорочуємо прочі уступи про ліберальне хробаччя, над котрим Шель досить довго розводиться. В «Новій основі»[5] відтак хотіли б ми на підставі новіших і більш різких статей подати розбір Шеля і поповнити його думки»[6]. Проте далі пішло не так, як думав зробити Франко.

Редакція «Правди» у XII номері надрукувала свої примітки до праці Шеля, маючи на меті збити соціалістичні теорії і представити соціалістичний рух без грунту. Це викликало гострий протест з боку Франка, який написав свої замітки до приміток «Правди» і надрукував їх разом з передруком книжки Шеля окремим виданням «Дрібної бібліотеки» під заголовком «Редакція «Правди» в боротьбі з вітраками». У своїй замітці Франко не називає прізвища редактора «Правди» В. Барвінського, який писав примітки, але і без того було зрозуміло, про кого йде мова. Барвінський був дуже розлючений. Про це Франко писав у листі до М. Павлика 10 лютого 1880 р.: «От я з початком року нанявся до підлого «Діла» (народовська газета, яку видав В. Барвінський — *А. Б.*) новинки писати,— іншої роботи Барвінський не хтів уступити: ну, але тепер по виході Шеля, де-м го сокрушив і він відвернувся геть, — новинки, правда, писати каже, але ані газети не дає, ані не платить»[7].

У тому ж листі Франко повідомляв Павлика, що для «Дрібної бібліотеки» уже підготовлені «Початок і розвиток капіталістичної продукції» (24 розділи «Капіталу») Маркса, «Початок і основа соціалізму» (стислий виклад «Анти-Дюрінга») Енгельса.

Але Франко не встиг видати праці Маркса і Енгельса, бо в березні 1880 р. вдруге був заарештований у зв'язку з судовим процесом проти Косівських селян. Видання «Дрібної бібліотеки» припинилося.

Стаття «Редакція «Правди» в боротьбі з вітраками» є важливим епізодом у житті й діяльності Франка того часу. Це гостра і науково обгрунтована критика тогочасних ідеологів буржуазно-націоналістичного народовського табору, які намагались перешкодити соціалістичній пропаганді в Галичині. Притому, як це видно з статті, Франко виступив не на

---

[5] «Нова основа» — журнал соціалістичного напрямку, видання якого хотів організувати Франко, але не зміг.

[6] І. Франко. Твори, т. 20, стор. 90.

[7] Там же, стор. 99.

було, безстороннє представленє сторонництв становить, як для нас — головну вартість Шельової праці.

Одно тілько хотіли б ми замітити на закінченнє сеї книжочки. Стаття Шеля друкована була в «Правді», котрої редакція вважала потрібним пододавати до послідного розділу свої примітки, котрі, як звичайно, займають більше місця, ніж дотичущий текст. В тих примітках ред. «Правди» старалася по змозі сил своїх збивати думки, висказані в програмах радікальних сторонництв, або подані Шельом, яко основні точки науки поєдинчих їх представників. Не входячи вже в те, що подібні примітки не дуже то на місци при такім тексті, ми хочемо тільки роздивитися, кілько правди в тих примітках і на кілько ред. «Правди» може ними гордитися.

Поперед усего вилучимо з нашого розбору все, що тикаєся А. Шефльє, котрого ред. «Правди» тиче всюди, де приходиться говорити про такі діла, котрі ані ред. «Правди» ані самому Шефльє не досить ясні. Лишаючи на будуще обширніший розбір економічних та соціологічних думок Шефльє, ми замітимо тепер лиш тілько, що Шефльє самі Німці і його одновірці-катедерсоціалісти вважають одним з тих мудрців, що то після Колумба їздять Америку відкривати, причім нераз Америку минуть, а до Хіни заїдуть. І так кождому, хто переглядав його «Bau und Leben des socialen Körpers»[1], звісно, що він кладе великий притиск на те, що от се робить зворот в суспільній економії, слідячи її в зв'язку з соціологією, і стараєсь навіть випертися знакомства з Контом і Спенсером. Думав би чоловік, що ось то знаменитий Шефльє яку штуку вдрав. А між тим Америка давно вже була відкрита і Контом і Марксом, а Шефльє не здужав і так її відкрити, як вони, бо ані в соціології не сказав нічо нового, не сказав навіть тілько, як Спенсер (не кажучи вже о важкій, абстракційній та нестравній бесіді супроти популярного і приступного викладу Спенсера), ані в економії не сказав нічо поза Маркса, ба, і ту не всюди зумів удержатися на науковій висоті Марксових думок, і там, де стрібував сказати щось свого супротив Маркса, звичайно тілько попсував, а не поправив і пізніше мусив назад вертатися до того, що каже Маркс. Так було між іншим з теорією вартости. Тож для короткости сеї замітки ми не будем ту розбирати того, що ред. «Правди» наводить з Шефльє, а тілько власні її думки, і то тілько теоретичні.

В першій примітці, подавши Шефлівську характеристику Лассаля, ред. «Правди» каже: «Показується, що й загальне

---

[1] «Устрій і життя суспільства» (ред.).

голосованє не підносить робітницького стану до такої потуги, яка потрібна до конституційного осущення робітницьких забагів». Ну, чудні ж має поняття ред. «Правди» о вліяню загального голосованя і о дійснім стані робітницького сторонництва в Німеччині! По-перше, що право загального голосованя ніхто ніколи не вважав універсальним ліком на всі суспільні недоговоди: ніхто ніколи не думав, щоб воно відразу могло, мов ліскою чародійською перевернути суспільність. А по-друге, ред. «Правди» відай не знає о тім, що для «конституційного осущеня» яких-небудь «забагів» треба мати свою більшість в парламенті, чого ще соціалдемократи не мають. О неможности поправи відносин суспільних такою дорогою мож би говорити аж тоді, коли б така більшість була, трібунки[2] робила і то нераз, а вони невдалися. А ченьже ред. «Правди» знає, що сего доси не було, — чи може схоче приміром такого трібунку покласти паризьку комуну 1871? А при тім же ред. «Правди» най застановиться і над тим, під якою пресією з боку пруського уряду та ліберальов відбуваються там вибори до ради державної! Далі каже ред. «Правди», що «замисли соціалдемократів не можуть навіть приближаючо знайти такого відгомону і такої підмоги серед цілої суспільности, яку мали ліберальні змагання свого часу серед загалу суспільности абсолютно правленої».[3] По-перше, се ще питанє, про котре можна дуже спорити з ред. «Правди». Бо насамперед звісна річ, що ліберальні змагання й доси ще, навіть в найліберальніших краях, не принялися у більшої части суспільности, т. є. і сільського і міського робучого люду. А й у самій середній верстві, колишнім «третім стані» ті ліберальні змаганя приймалися безмірно тяжче і поволіше, ніж соціалдемократичні думки тепер приймаються між робітниками. Треба було довгого ряду поколінь, щоб здобути ліберальним думкам хоть тілько і так горячих прихильників, кілько наприклад, в Німеччині здобув для себе соціалізм в послідним десятку літ. Не завадить ще додати й то, що т. зв. ліберальний переворот звершився в дуже значній части робітниками, котрі і тоді вже бажали зовсім чого іншого, ніж панованя теперішного лібералізму. (Гл. хотьби Bernhard Becker, Geschichte der revolutionären Pariser Commune, 1789—93[4]). А по-друге, хоть би воно й так було, як каже ред. «Правди», то все-таки се ще нічо не значить. Хіба ж ред. «Правди» гадає, що переворот суспільний коли-небудь звершувавсь або може звершитись через агітацію, проповідь яких-будь

---

[2] Спроби.

[3] За абсолютизму.

[4] Бергард Беккер. Історія революційної Паризької Комуни, 1789—93.

теорій? Всякі суспільні перевороти — (ред. «Пр[авди]» зволить сама побачити на се докази у Маркса, Бокля, а нехай і у Маколея, Тена і др.) відбувалися силою законів економічних, силою попереду вже звершених змін в продукції та обміні достатків серед даної суспільности. Всякі суспільно-реформові теорії всіх часів — від Лікурга і Гракхів аж до Оуена та Маркса — були тільки виводами з даних в сучасній суспільности фактів, були тільки немов підведенєм одної суми під те, що було, були виразом довершеної вже зміни економічної і жаданєм змін ф о р м а л ь н и х, відповідаючих тим змінам р е а л ь н и м.

В другій примітці ред. «Правди» силуєсь опрокинути т. зв. «залізний» закон робучої плати Рікарда. Передовсім треба завважити, що ред. «Пр[авди]» взялась до опрокидання сего «закона», заким ще сама вспіла його зрозуміти. Ред[акції] «Пр[авди]» здаєся, що Лассаль (звісна річ, що в своїй брошурці «Offenes Antwortschreiben»[5] і т. д.) між іншим спопуляризував тілько думку Давіда Рікарда про робітницьку плату; ред. «Правди», спираючись на повазі «Augsburger Allgem. Zeitung»[6] зволить однако твердити, що Рікардо не так думав, як се сказав Лассаль; замість Augs. Allg. Zeitung волі-ла ред. «Правди» заглянути до самого Рікарда, от хоть би в російськім переводі Зібера, де на стор. 23 «Осн. полит. экон.» думка сеся написана дуже виразно і зовсім не двозначно твердить, буцім то плата робітницька д е р ж и т ь с я з а в с і г д и (ред. «Пр[авди]» повторює се аж два чи три рази) на мінімум конечних до прожитку знадіб. Проти такої нісенітниці, видуманої самою ж ред. «Пр[авди]», починаєсь полеміка і наводяться передовсім слова того ж самого Лассаля, котрий ніби спротивляєсь сам собі, кажучи, що се мінімум має бути залежне від даних привичок народних. Хто би не знав діла, а видомо на те й числить ред. «Пр[авди]» той би подумав, що ту справді Лассаль противиться в однім місци тому, що сказав в другім місци. А між тим се тілько дві нерозлучні части одного речення, се іменно сформульованє того «закона робітницької плати!» Коли б ред. «Правди» схотіла була се бачити, то не була б потребувала далі мучитися, доказуючи, що те «мінімум» різне в різних краях. Адже як раз то само каже і Рікардо і Маркс і Лассаль за ними! Але ред. «Пр[авди]» мала свій інтерес в тім, щоб перекрутити се питанє, і то ось який інтерес. Мінімум, про котре ніби говорить Лассаль, мінімум ограничене народними привичками, — се нонсенс. Тре прецінь розрізнити: мінімум поживи, потрібної для робітника

[5] Відкрита письмова відповідь.
[6] Аугсбурзька загальна газета.

з поглядом на вимоги фізіології, — і мінімум з поглядом на привички народні. Перше мінімум — стале і незмінне, друге в різних краях різне і раз у раз міняється. (Замітимо мимоходом, що ред «Пр[авди]» і ту помилилася, бо й перше мінімум, біологічне, зовсім не стале: воно для єдиниці людської міняєся і з віком і з кождоразовим станом культурним). Значить, одержуючи те з двох боків ограничене мінімум плати, робітник властиво дістає стале мінімум біологічне + надзвишку, обусловлену народними привичками. Значить, не можучи зі своєї плати утворити капіталу і розбогатіти, робітник повинен нарікати не на капіталіста, не на плату, а на погані привички народні, котрі кажуть му розмітувати лишну надзвишку грошей. Значить — робітник повинен свій прожиток ограничити на «мінімум біологічне», т. є. жити в яскинях та норах, як первісний чоловік, живитися корінцями, саранчею та кропивою, вбиратися в шкіри або фігове листє, а з надвишки плати збивати капітал, бо до більшої плати він не має права! Ось куди при помочи божій заїхали!

Допровадивши так зручно ad absurdum[7] Лассалівське мінімум, ред. «Правди» при помочи Шефльє ставить «здоровий економічний закон». «При теперішнім устрою економічнім остається головною нормою регуляції плати: подаж і попит за роботою, а властиво стосунок між подажею роботи а попитом». Ну, се стара новина, — ред. «Правди» могла се найти і у Рікарда і у Маркса і у Лассаля, і именно з тої самої норми вони й виводять сесь закон. Але поглядім, що виведе з неї ред. «Пр[авди]»? А от що! Буває так, що часом з'являєся якась «надпродукція сил робучих» і тоді — ред. «Пр[авди]» признає се — плата сходить справді на те іно-що опрокинене мінімум. Ба ні, «коли з робітниками без маєтку співубігаються робітники з маєтковими засобами, тоді перші робітники можуть попасти навіть понижче того мінімум!» Ось тобі й на! значить, таки можуть! А коли можуть? А що се тота «надпродукція сил робучих»? Сего ред. «Пр[авди]» не вміє чи не хоче сказати, — видно бачить, що й так уже договорилась через верх. Звісна бо річ, що в «здорових» економічних порядках, де суспільність ціла вважаєся одним робучим фондом, немов одним соборовим робітником, там і не може бути за багато сил робучих. Чим більше їх, тим ліпше, тим більше суспільність натворить витворів, тим багатшою стане. Але звісно також, що при «нездорових» економічних порядках не так робиться, а так, що чи то нужда чи які другі обставини зганяють маси людей в одно місце, наприклад до

---

[7] До абсурду.

одної фабрики, до одного заняття і пр., так що всім їм в т і м м і с ц и ніщо робити. Се у нас називаєся надпродукцією робучих сил. Кождий видить, що се зовсім не значить, немов би то суспільність мала за багато робучих рук, так що ніде їх і дівати, — такої суспільности доси ще не було на світі; се значить тілько, що якісь обставини зігнали за багато людей до певного одного заняття, до певного розряду занять, т. зн. відірвали їх від інших занять, котрі гинуть без робітників. А при таких обставинах і сама ред. «Правди» признає, що плата може зійти до мінімум удержання або й нижче його. То само говорять (тілько ясніше і логічніше, ніж ред. «Правди» враз із Шефльє) також Рікардо, Маркс і Лассаль. Ба, вони говорять ще більше. Вони кажуть, що понижче мінімум ані навіть на мінімум плата не може довго вдержатся, бо робітники то вимирають, то знов розходяться, а щоб вдержати прочих, капіталісти мусять підвисшити їм плату п о н а д мінімум. Але й там вона знов довго не може вдержатись, бо при корисніших обставинах знов напливає більше посторонних або намножуєся більше місцевих робітників і знов починаєсь давна історія знижування. Се й називают вони хитанєм (Oscilliren) робучої плати довкола мінімум. Ось що вони кажуть. А ред. «Пр[авди]» чи то не розуміючи, чи не хотячи розуміти сего, дармо й мучилась опрокидаючи те, що потім і сама признає. А що се хитанє — не виїмок, то показують загальні промислові кризи, котрі від 1825 р. мов періодичний приплив і відплив моря, повторяються більшеменше до 10 літ. Кризи, то крайні вершки тої филі, того хитання робучої плати. А про повстанє того хитаня зволит ред. «Пр[авди]» прочитати собі у Маркса очерк історичний повстаня капіталістичної продукції. Розуміеся, говорячи о капіталістичній продукції, треба завсігди мати на оці ті краї, де вона панує, бо там де її нема або де вона доперва починаеся, то й закони її не можут в повні і виразно проявлятися. А ред. «Правди» і сего не знає і дуже часто мішає прояви ладу капіталістичного з проявами зовсім інших ладів.

Не досить того, що в перших частях примітки № 2 ред. «Пр[авди]» так досадно показала свою незнаємість того, що береся опрокидати. В третім уступі тої примітки вона збиває другу засаду Лассаля, що-ді «дохід (плата) робітника не стоїть в справедливій пропорції до єго виложеної праці в порівнанню з тою частю добутків, які присвоює собі капіталіст». Ред. «Правди» збиває сю ненависну думку шефом саксонського статистичного бюра, Бемертом і щасливо вказує нам, що плата робітницька: при мальованю домів виносить $^2/_3$ вартости витвору, в копальнях $^7/_{10}$, в фабриках битих сукон $^1/_4$, в фаб-

риках шовку і саєтів $^{24}/_{100}$, в прядільнях і фарбярнях бавовни $^{1}/_{7}$, в фабриках хемікалій $^{1}/_{10}$, а в винницях $^{1}/_{30}$ вартости витвору. З тих цифер — припустим, що вони правдиві — ред. «Пр[авди]» прямо виводить, що «заплата робітника є розмірна до якости і кількости роботи з одного боку і до якости і кількости матеріялу вкладеного предприємцем з другого боку». Дільна ред. «Правди»! Як щасливо боресь вона з вітраками! Раз, що всі ті цифри, хоть і як дорогі для ред. «Правди», для самої п р а в д и поти не мають ніякої ваги, поки не знаємо, я к д о в г о працює денно робітник на сяку або таку плату. А по-друге, що все ж таки, хто його знає, чи тяжче покої малювати, чи в копальнях або фабриках працювати і чи, приміром, робота в фабриках хемікалії така то вже дуже легка, приємна та здорова для робітника! А на послідку,— жаль, що ред. «Пр[авди]» і ті цифри подала, бо вони, сяк чи так, тілько с т в е р д ж у ю т ь то, що сказав Лассаль, а іменно, що не відповідно до кількости і якости праці та матеріалу платиться робітник, але що на плату его вліяють інші обставини.

А й те, що на остатку збиває ред. «Пр[авди]», буцім то закон робучої плати тому вже неправдивий, що прецінь між робітниками можлива капіталізація, се тілько послідний замах ред. «Пр[авди]» протів власного її вітрака, протів того «сталого і незмінного мінімум», про котре нікому, крім ред. «Правди», й не снилося. Противно, правдивий закон робучої плати, котрий каже, що плата тота раз опадає нижче мінімум, а знов підноситься вище нього, зовсім тому не противится, щоб робітники при підвищі плати могли складати якінебудь заощади про лиху годину.

В четвертій примітці ред. «Правди» переважно воює протів другого вітрака, Лассалівських продукційних спілок. Позаяк тепер ніхто з соціалістів не покладає такої ваги на тогі спілки, яку покладав на них Лассаль; позаяк теперішні робітники, коли й не вичеркують їх зі свого програму, то вважають їх тілько одним ступнем в ході змін суспільних, то ми й оставимо ред. «Правди» поборювати кріпко сесь вітрак, а звернемся до іншого питання, котре розбирає ред. «Правди» в початку четвертої і в шестій примітці. Ходить там о опрокинене Марксової теорії вартости. Редакція «Пр[авди]» твердо переконана, що всі соціалісти із своїм Марксом не знають і азбуки з теорії вартости. Тай куди їм, туманам вісімнайцятим, знати її, коли вони держаться «перестарілої теорії Адама Сміта...» Їм здаєся, що «вартість товару рівняєся кількости роботи вложеної в сей витвір». Що за глупа теорія! Та й сліпі ж тоті соціалісти, що не «розглянуть блис-

ше» тої теорії. Адже «щоденний досвід показує, що та сама кількість роботи вложена в різні витвори має різну, а не однакову вартість, — значить, вартість витвору не йде тільки за кількостю роботи». Гм, може воно й справді так, що не йде! Ану, стрібуймо порахувати.

Кравець, наприклад, купує сукна і всяких там приборів за 10 р., а за зроблену з того сукна одежу бере 15 р., значить, сукну прибуло вартости, воно перестало бути сукном, а стало сурдуком, іменно перетворене працею кравця. Сума 5 р. виражує ту іменно тоту підбільшку вартости товару, — се ціна праці. Але чи стосунок тої зміниться, коли кравець замість за 10 р., купит матеріалів за 100 р. і замість одного зробить 10 сурдутів, т. є. в матеріал вложить 10 раз по рівній кількості праці? Очевидна річ, що стосунок не зміниться, доки загальний стан продукційної техніки в суспільности не зміниться. Значить, доки того нема, доти вартість товару пересічно (розуміємо ту нормальні условини обміни, а не монополь ані шахрайство) рівна кількости вложеної в него праці. Кажемо: пересічно. Се така річ, котру всі, кілько-небудь чесні економісти, зовсім ясно розуміють і признають. Але ред. «Правди» готова на те закинути, що прецінь же діямент, найдений случайно на смітнику, має без міри більшу вартість ніж праця на єго найденьє виложена. Се так, а тілько з другого боку находженє діяментів на смітниках належить що найменше до виїмків, а головна їх маса добуваєся в копальнях, при чім статистика вказує нам, що праця виложена на їх здобуванє коштує більше, ніж варті ті діяменти і що, значить, вони тепер продаються пересічно нижче своєї вартости, а се знов можливе тілько при тім стані невольництва та безграничної нужди, в якім держаться люде, здобуваючі діяменти.

Але ні, скаже ред. «Пр[авди]» — є приміри, коли рівна кількість праці витворює нерівну кількість вартости. На се ми скажемо, що є навіть такі приміри, коли велика кількість праці потрафить не витворити в загалі ніякої вартости, т. є. коли тота праця буде потрачена на предмети невжиточні. А є знов і такі приміри, коли велика праця витворить меншу вартість, ніж менша праця, наприклад коли велика праця ужита була незручно, неекономічно. Ні, — каже ред. «Пр[авди]», не те ми хтіли сказати. Ми говоримо про пересічно зручну і дуже вжиточну працю, про працю хлібороба. «Оден корець пшениці обіймає в собі певну скількість праці і інших коштів. Коли ж жнива випали злі і грозить голод, тоді збільшаєся ужиткова вартість сего кірця пшениці...» через то ціна єго йде вгору. Кождий знає, що таке

ужиткова вартість. На кілько якийсь предмет може заспокоїти яку-небудь потребу чоловіка, на тілько він має ужиткову вартість. Ужиткова вартість кірця пшениці така, що з него мож наприклад спечи тілько а тілько хліба, а тим знов нагодувати тілько а тілько людей. Чи під час неврожаю з того самого кірця пшениці спечеся більше хліба, чи ним буде більше людей ситих? Очевидно, що ні. Ужиткова вартість кірця пшениці незалежно від доброго або злого врожаю остає однакова, а зміняєся тілько єго замінна вартість, і тре було вже крайного незнаня самих елементарних понять економічних, щоб помішати ті дві річи до купи. Але се тілько неважна річ для самого нашого питання. Редакції «Пр[авди]» вільно помилятися в азбуці, вільно впрочім і не знати її докладно, — на се у неї є привілеї, — а ми тимчасом глядім далі. Сак чи так, — а самі ми признали, що в разі плохих жнив замінна вартість кірця пшениці вбільшуєсь, і се очевидно хотіла виразити також ред. «Пр[авди]» в своїм висказі. Але й тут мусимо замітити, що «ігла тота сама, але вушко не то». Чи той сам корець пшениці по добрих, а по злих жнивах представляє ту саму кількість праці? Простого застановленя досить, щоб се розібрати. Коли в добрий рік 100 єдиниць праці витворит 1000 кірців пшениці, а в злий рік тих самих 100 єдиниць праці витворит тільки 500 кірців, то очевидна річ, що в першім разі вартість кірця буде $^1/_{10}$, а в другім разі вже $^1/_5$, т. є. 2 рази більша. Бачимо затим, що й ту вартість прямо пропорціональна кількости виложеної праці.

Але що ви міні плетете сухого дуба, — скаже гнівно ред. «Пр[авди]». Ви ту, сяк чи так, бороните застарілої теорії вартости над котрою новіша економічна наука перейшла вже до денного порядку! Ну, — відкажемо ми со смиренієм, — так, то й так. Для нас благодать, коли новійші економісти видумали щось ліпшого, але для вас то, чесна ред. «Пр[авди]», сором, що ви і тої застарілої теорії вартости не то що не збили, але навіть не зрозуміли, як бог приказав. А ми боронили ту властиво супротів вас не тої «застарілої» теорії, а тілько логіки і здорового розуму. А ось тепер ми й до вас заглянемо та посмотримо, яку то ви мудрість ставите супроти застарілої Смітівської теорії? «Корисний стосунок ужитковости до коштів товару становить єго вартість». Ось якою теорією вартости обдарувала світ велемудра ред. «Пр[авди]»! Теорія се справді зовсім оригінальна, і всім, хто закидає нам, Галицьким Русинам, недостачу оригінальних помислів наукових, може вона служити «арматою ізбієнія» і відстрашуючим приміром! Хоть і як ми завидуєм ред. «Правди» сего геніального помислу, а все-таки,

хотячи бути безсторонними, мусимо признати, що тота теорія робить огромний переворот в цілій економії, — по просту, цілу економію ставить догори ногами! Бо поглядім лиш ближче!

Дефініція ред. «Пр[авди]» вводить до економічної науки замість одної — три вартости. Бо коли порівняємо кошти витвореня товару з єго ужитковістю, то побачимо, що деякі товари, не перестаючи бути товарами, потягають більше коштів, ніж виносить їх вартість ужиткова. Приміром подібних товарів можуть служити діяменти і загалом усі клейноти. Коли тільки ті предмети мають вартість, котрі більше приносять пожитку, ніж потягають коштів, то діяменти або не будуть мати ніякої вартости, або властиво будуть супротів вартости оставатися ще в довзі, т. є. будуть мати вартість. Багато знов товарів справді відповідає вимогам ред. «Пр[авди]» і таких вартість буде +. Але дуже багато товарів може в певних хвилях тілько як раз оплачувати кошти витвореня, так що з порівняня вжиточности їх з коштами одержимо 0, так що й вартість їх, хоть би на ділі й як велика, після нової дефініції буде 0. Чи припадком і сама тота нова дефініція не буде належати до тих, може й дорогих товарів, але з дійсною вартостю 0, — се лишаємо на суд пізної потомности, коли тота почує що-небудь про сю дефініцію.

Ось яка вона, тота «своя» мудрість. Справді, не багато мож за ню дати. Тай треба ж було ред. «Пр[авди]» братися до таких питань! Тай треба було їй виступати з таким запалом і з такою певністю у своїй побіді! А між тим наша громада, здаєсь, уже й з сеї короткої та зовсім на всего тикаючої замітки переконалася, що ред. «Пр[авди]» бересь судити про питаня, котрих сама не розуміє, — через що, розуміється, замість доказати соціалістам їх грубу несвідомість законів економічних, вона тілько виказала тим наглядніше свою власну несвідомість тих же законів.

Розуміється, що ані ціль, ані об'єм сеї замітки не позволяють нам входити далі в потрібности і вказувати обширніше, що й як думають соціалісти про питання, порушені ред. «Пр[авди]», а особливо розібрати Марксову теорію вартости. Однако ми надіємся зробити се з часом в «Дрібній бібліотеці».

І. Ф.

Х. ПАЛЯНИЦЯ

З НЕВІДОМИХ ПЕРЕКЛАДІВ ІВАНА ФРАНКА РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПОЕЗІЇ ВІКТОРА ГЮГО

Іван Франко завжди цікавився кращими творами світової літератури. «Добрі переклади важних і впливових творів чужих літератур, — писав він у своїй передмові до «Каменярів», — у кожного культурного народу... належать до підвалин власного письменства»[1]. Переклади з російської та інших слов'янських, зарубіжної та класичної літератур становлять органічну і невід'ємну частину літературної спадщини Франка.

Численні переклади з французької літератури не були ще предметом окремого дослідження. Ніхто дотепер не звернув уваги на те, що зробив Франко, щоб познайомити українського читача з кращими зразками французької літератури.

Письменник високо цінив французьку літературу, уважно слідкував за її розвитком. Кілька цінних статей він присвятив творчості Золя, цікавився творчістю Флобера, Доде, Мопасана, вів боротьбу з французьким декадансом, що проникав у літературу багатьох європейських народів.

Поряд з критичними статтями про французьких письменників Франко займався і перекладами їх творів. Він був одним з перших, хто познайомив українського читача із зразками французької реалістичної прози та революційної поезії В. Гюго. Поезія В. Гюго цікавила Франка своїм високим патріотизмом та гострою критикою буржуазного ладу. Нею він захоплювався ще з молодих літ. У 1882 р. в листі до М. Драгоманова Франко писав: «Зачав перекладати з французького «Les Châtiments...» в окремій книжці можна не тільки подати ті вірші, але і вияснити в передмові завдання сучасної поезії»[2].

[1] І. Франко. «Дещо про штуку перекладання». Твори в 20-ти томах т. XVI, стор. 397.

[2] Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. IV, Чернівці, 1898, стор. 98—99.

Бібліотека МУЗЕЮ Ів. ФРАНКА

Франкові не вдалось видати переклади поезії Гюго окремою книжкою, але багато з них він надрукував у «Житі і слові», «Літературно-Науковому Віснику» та інших журналах.

Загальновідомі дванадцять перекладів Франка (вісім із збірки Гюго «Les Châtiments» і чотири з «La légende des siècles»). Кращі з них — «Раз біг батько й Асмолей», «Вулкан Момотомба», «Сон консерватиста», «До народу», «Що таке штука» та інш. Невідомим на сьогодні є переклад революційної поезії В. Гюго «Nox», яка є вступною частиною до великої сатиричної збірки «Les Châtiments», в якій поет показує, як Наполеон III, користуючись ім'ям свого дядька Наполеона I, добився влади.

Першу свою спробу (перший уривок «Nox») Франко посилає І. Белеєві — редактору журналу «Світ» у листі з Нагуєвич (1882). В тому ж листі він радить друкувати в «Світі» «тільки уступ початковий «Nox» і кінцевий «Lux», бо давати всі «Бичування» неможливо».[3] І. Белей боявся друкувати в «Світі» революційну сатиру, яка була гострим памфлетом проти існуючого ладу. Цей переклад пізніше вмістив акад. М. С. Возняк у 1925 р. в журналі «Культура».

В записній книжці Івана Франка, що зберігається в архіві під № 496/10, є спроба перекладу трьох перших частин «Nox», а у відділі рукописів Публічної бібліотеки АН УРСР під № 4927 зберігається автограф перекладу дев'ятьох частин «Nox», зробленого Франком під псевдонімом Мирон. Як туди потрапив цей автограф, встановити не вдалося. Порівняння двох автографів дає можливість зробити деякі висновки про перекладацьку роботу Франка.

Автограф, що зберігся в записній книжці, підрядковий, невикінчений, зате автограф, що міститься у фондах Академії наук, оформлений і приготовлений до друку, що підтверджує надрукування його сьомої частини в «Зорі» № 17, 1886 під заголовком «На острові Джерзеї».

Виникає питання, чому Франко опублікував якраз сьому частину перекладу «Nox». На нашу думку, тому, що тут поезія Гюго є найбільш узагальненою. Коли в інших частинах виступають імена, зв'язані виключно з французькими історичними подіями, то ця частина є висловом дум поета-вигнанця.

Нижче подаємо неопублікований переклад І. Франка із збереженням майже усіх орфографічних особливостей оригіналу. У гранчастих дужках домислений текст, бо автограф І. Франка в цьому місці нечіткий.

---

[3] Архів ФЗ. 916. Лист до І. Белея.

БИЧОВАНЯ[4]

Nox

Ось пора: серцем, княже, ти вибрав її,
Ось та ніч ледова, — звершуй плани свої,
Встань! Завітривши злодія, у пітьмі гарчить
бровко — свобода, й зуби на тебе скалить:
рад кусать, хоч на ланц го прип'яв Карліє.
Не вагайсь! Час рабунку, то щастя твоє.
Грудень, бач, свою чорну заслону розп'яв:
Як той пан — робітник, з свого замку злітав, —
Так ти скоком врагів окружених нападь!
Встань! Он там у казармах вже полки стоять
не готові, безумством всі п'яні й вином,
ждуть розбійника, щоб го зробити царом.
Закрий світло руков, манівцями ступай:
в руки ніж! Добрий час! Лехковірний
твій край
ще присягами твоїми приспаний спить,
в твоїм оці гадючих ще іскор не зрить...
Нуте ж кінної, пішої орди, валіть
На послів! Гей вояки, мотузям в'яжіть
генералів і кидайте в тюрми, мов в ад,
і кольбами женіть до Мозай їх Сенат,
і шаблями палату плазуйте й женіть,
і в опришків, геройські сини, ся змініть!
А ви, підла голото, міщанське сміте: —
наче меч огняний, що дух пітьми ним б'є,
так огнем в очи вам моя блисне коруна!
Хоче права трібун? — засудити трібуна!
Ну ж, опришки, злодії, убійці, кати,
мордувать! Ріж Боден! Ну ж, Дуссуб, ріж і ти!
Що сей люд перед двором ту стовпившись?
Розженіть!
Картачами в цілу ту голоту валіть!
Паль! Пали! Люд всевладний не знає, що месть.
Ну ж, заріжте закон! Ріжте право і честь!
Най потоками кров по бульварах біжить!
Живо ведра вином, трупом пляц наповніть!
Хто горівки бажа? В таку студінь і фугу
треба пить!.. Хлопці, застрільте сего дідугу!
Вбийте сеє дитя! Що за баба се тут?
Мати? Вбийте й її! Най весь підлий той люд
задрижить і по вулицях в крови бриде!
Сей проклятий Париж, що хоч гнесь, не паде,
Най пізнасть, як глибоко ми ним гордимо:
Розум — він; сила — ми, — і ми гнем го в ярмо!
Чужоземці його шанували — ми ні!
Своїми кіньми його волочім по багні,
і здавім; і звалім, і зотрім го з землі!
Гей, гармати, в лице шліть му кулі свої!..

---

[4] Публічна бібліотека. (Київ) — Відділ рукописів, № 1, 4927.

II

Закінчилось! Тиша всюди, страх і пожар.
Най жиє Пульман цар і всевладний Суфляр!
З барикад роспалили веселі огні;
Під високими луками брам Сен-Дені
Тліють ватри, і полум'я з вітром мигоче —
Діло зділане, час відпочить! Чути звук
в кишенях сріблякiв, а у піхвах шаблюк.
З банку гроші несуть для тих сторожів ночи.
Хто найліпш мордував не тримтящов рукою,
тому хрест за заслугу — крім зиску з розбою.
На руїнах ревуть побідителів купи,
по заулках толочать скровавлені трупи;
вояк п'яний, веселий, скажений, хитаєсь —
сліпий знаряд! — руков, що о мир нев спираєсь,
перед хвилев розбив мозок з людської чашки...
П'ють, сміються, співають, їдять, для іграшки
побідженых — мужчин, жінок, діти — стріляють...
Генерали всі в золоті, гордо літають
Через купи мерців — манять взір наш собов.
Гурра! Цезар поперек бульвару прийшов!
— Гейже, в двір Елізейський, «ізбранні сосуди»!
Кров по стінах, в ровах кров джурить, кров усюди!
Щоб страшні ті калужі пройти без брудоти,
Судії злехка підкасують довгі капоти,
а попи кров дим'ячу, пок ще не остила,
несуть втішно Вейльотови замісць чорнила.
Так! се гарно, що ви, котрих з реготом вчора
із курульних крісел гнала п'яна дітвора,
О достойники! днесь допевнившися креп
і осмілившись, що побідитель — Мандрен,
що тепер вже вам, чесними бути не тра,
що Мандрен надгородить ті рабські чутя,
що вам завтра ждать плати, тай гарної плати,
що готов вже буджет, і не буде вам страти,
Що він право вдусив, і мертве вже воно,
і під царською брамов лежить труп єго —
йдіть, співайте Осанна! Хваліть го за це,
Позабудьте, що вчора він бив вас в лице!
І хоч різав дітей, матірок і старців,
хоч в убійстві дійшов до послідних кінців —
пред всевладним убійцею ниць кождий впадь,
і лежіть єго стопи, щоб кров з них злизать!

III

Сей огидник сказав: «Цар надземний і пан
— військ побідних, кровавих,
«пред котрим грудь на вітер, босоніж літав
« з гласом труб геній слави,

«серед бурь літ п'ятнадцять Наполяйон владав
«над краями Європи,
«над царями мов бог — по їх чолах ступав.
«вни лобзали му стопи;

Москву, Мадрит, Берлін взяв і впряг у ридван
«своїй гордій надії; —
Я ще ліпше зроблю! в шию Франції вдавлю
«свої кіхті міцнії!

Франція вольна й горда з співом згоди ступа
«і к святій своїй ціли:
Я на шию їй сам кину з заду аркан
«і закручу що сили.

Ми істор'ю між себе поділим: я й стрий —
« Я мудрець, він — простота:
єго часть — слави грім, слави розблиск пустий,
« моя часть — міхи злота.

Єго назва, блискучка порожна і шумна,
« що ми впала в колиску,
то драбина, що з велитом карла зрівна,
« то завдаток для зиску.

Я причеплюся єго, буду паном над ним»,
« маю право і волю
« понад него в істор'ї знестись і зовсім
« заслонить го собою.

Я — сова — вхоплю кіхтями того орла,
« Він вершок — я долина,
но він мій! роковин єго день і хвала,
« се якраз — моя дитина»!

В тоту днину знатну я любісько напну.
«собі маску на очи;
«хто пізнасть, що той ясний я день затемню
«чорнов плямою ночи?

Я так лекше врага свого вхоплю в свої
кровоїднії лапи;
в своїх ложах лаврових ме Франція в ті дні
супокійно конати.

І блідий той розпустник тихцем поспішив,
озирнувшись довкола,
І злодійську ліхтарню свою засвітив
огнем сонця з Славкова.*

IV

Твій верх! Час вже був, княже, тобі ся вказать!
Акторкам вже не стало россійських княжат;
революція нуду приносила до [сель]
для вчорашних Женеток — а днешних Памель;
Не ставало в шулярнях гроша; про журнали
опустіли, платячи їх, конфесіонали;

---

* Славково, з німецька Austerlitz, місто де Наполеон I побив в 1805 р. сполучені війська австрийські і росийські (примітка І. Франка).

Сакре — кер почало на сухоти вмирать,
мізерніло; протести летіли мов град,
що аж світа не бачив придверник Маньана;
насміхались вже з казань отця Равіняна;
не велись чистокровнії коні край брам
всіх метрес; смок анархйі являвсь кокоткам
в страшнім виді сумній дорожкарській шкапини,
що на баль тягне за тридцять штири сантіми —
залягла Вавилон вже погибелі змора.
Но ти встав, як герой, піддвигнувсь як підпора: —
все спасене, відроджене, вгору несесь!
учорашні статисти мільордами днесь;
раді всі: інваліди, гуляки, побожний народ;
все співа: панотець, архієпіскоп і батько Жавот.
Ну ж, складаймо желаня, ділімся тріумфами нині!
Всі беззубі вовки, повбиравшись в крильця голубині
до Мандрена йдуть кління, вписатись при нім в гайдуки;
Фельштоф понч кип'ятить, Тортіф світить свічки.
В Елізей, де гримлять тарабани тепер,
пруться втішно: Парйіє, Сібур, Монталямбер
і Тропльон, той лакей, і та к-а Руф,
Грек і жид, і хто має сумлінє продать,
хто краде, в кого є привілеї — брехать,
від кропильниць товпа, і від мита юрба,
хто, сам судячи серцем себе почува,
що досить на санатора в ньому рабства —
всі, мов хвіст, подивляють комету новую.
В осередку хвоста, мов ядро він панує.
— «Що ж, панове, до діла щастила нам доля?
Що на те Паповоан, що [мот]* батько Льойоля?
Голосованє ще уджигнем дурням тим,
ім'я всюди попишем письмом золотим.
Ну ж до втіх! Вдарте в бубни, валіть в барабани,
заспівайте Te Deum, отці! Перед церквами,
де глибоко ви бога живого сховали,
Хорогви нап'яліть на високії слупи.
Наш верх! Прошу пані, ходім глянуть на трупи!» —

V

Де вони? По дворах, на пляцах, під мостами,
в каналах — з них Мопа велів криші здоймити? —
в містовому рові, що до краю набитий
на проходах улиць, по кутах попід брами,
без ладу всюди в суміш, в фургонах, що пріч
їх драгуни везуть під надходячу ніч —
гидкий похід! що йде з піль Марсових ген в низ,
о котрім стиха шепче тремтячий Париж.
О Монмартре, стара, мученицька горо,
не позбудь ти по вік сего ймення свого!
На полях твоїх, де дишуть тайнов могили,
пошматовані, зсічені трупи спочили;
по над землею стирчать з ями голови їх!...

---

* Мовить.

Сей огидник їх сам так поставив усіх,
не лякався страшних, скостенілих тих лиць.
В крови всі, зимні вигнано очи з зіниць,
в небо лиця, бліді, між зеленов травою;
лячно бачити їх в тім мертвім супокою
рваних тятих [фалатаних] здрапані лиця
тим терном, що в вечірних вітрах шевелиться.
Всякі ту: з передмістя завзятці і дуки,
білоручка-богач, пролєтар твердорукий,
мать, що вказує мов на дитя своє вбите,
білолице, з русявим волосям, між трупи зарите,
гарне юне дівча, мов ягідка малини...
Плечі в плечі стоять в тіни тисів старих
остовпілі, німі, сині в думах важких,
свідки горя одного й одної провини.
Нерухливим, мертвим оком в звізди глядять.
Від зорі приходив люд в траві тій шукать
тих, що з дому пішли, щоб вже більш не вертать.
Люд дивився на ті голови [скіпані], мов би на диво.
Ніч так вчасна в грудневую добу, встидливо
своїм килимом чорним прикрила їх там.
Сумерк вічний страж гробів, лишився сам,
поспішив між надгробне каміня ся скрить,
бо жахався на ті лиця блідії смотрить.
І коли по домах гордо в жалю тремтів,
острий вітер по трупах невкритих свистів,
зимна тінь залягла мури цвинтаря того.
О мерці, що в ту ніч говорили ви богу?
Кажуть, бачивши купи мерців тих в тій ночи —
чола сторцом, з могил, в небо встромлені очи —
що на цвинтарі тім, де циприс шелепоче,
почуваючи голос труб суду страшних,
всі порізані ті прокидалися в миг, —
і всі виділи, як, Бонапарте, ведуть
твою душу криваву, фальшиву на суд,
на суд бога грізного по склоні небес, —
і всі стали з могил, щоб на тебе свідчить
О Монмартре, зловіщеє місце! Ще днесь,
Як вечірная пітьма на світ надвинесь,
путник мури твої омина — і тремтить.

VI

Місяць впісля їх кат йшов у церкву Нотр Дам
Гордо ніс він чоло. Мірра й пахощі там
вже курились; гук дзвонів аж мурами тряс;
арх'єпископ в цілім блеску ждав вже якраз;
із мертвецьких ослон був на ньому фелон;
на кресті, що пишавсь поверх злотих амбон
висів гніздом прибитий Христос — щоб не втік,
Богу в дар сей підлець свої вбійства прирік!
Як, роздерши ягня, вовк облизуєсь враз,
так, вус глядачи, рік він: — Порядок я спас!
«Ангелята, в свою міць возміть м'я святую!
«Я релігію спас, я родину ратую!»
В єго лютих очах — чорт в них дивиться нині
заблищала слеза... О колюмни святині!

бездно, що блисла в Патмі перед оком Івана!
небо, що зрів Нерон: сонце зрівши Сеяна!
о вітри, що в Капрею Тіберйя возили,
золотеє судно єго мчали по фили!
вітре півночи, вітре востока — промов:
чи й комедіянта вже бійця сей перейшов?

VII

Ти, що б'єш своїми вірними хвилями
скали, де я зложив крила свої —
збитий, но сильний духовними силами —
бездно, де вихор гуляє,
човен тоне — потапає,
Що ти говориш до мене в тій тьмі,
море понуре, що кажеш мені?

Нич ти не можеш! Гризи свої тами,
Мий свої филі бурними ріками,
дай мені терпіти і думать і снить!
Бездно, хоть всі твої филі
мили б ту ганьбу і мили,
поступок той, що нас встидом багрить,
море і ти не моглоб його змити.

Знаю, ти хочеш мене забавляти,
ти мені кажеш: «Вспокійся, мій брате,
мисли бурливі втиши, успокій,
Море бездонне, само ти
нуко, стрібуй побороти
вал свій потужний ревучий, прудкий,
вічно пречистий, бо вічно гіркий!

Ти ж свойов силов гордишся страшною,
що переймає нас дивом любов'ю,
що безвідпорна, як доля сама;
ти, що лиш рівне одному
небу в лазури чудному,
їй що свяченая филя твоя
зорі нічнії вмиває за дня!

Ти мені кажеш: ходи, глянь, забудься!
Вказуєш машти, що хиляться-гнуться,
древа земні, похилі горбки,
піну, що прискає в далі,
понад здрухотані скали,
з шумом летить аж на темні вершки,
мов білих птахів густі громадки.

Босу рибачку, що пісні співає,
синяву вод, де судно ся хитає,
і, моряка при роботі важкій,
филі, що от-от міцніють,
дужче ревуть, скаженіють,
вказуєш ласки незглублений здрій,
але й незглублену грозу при ній.

Ти мені кажеш: «Дай мні свого духа
вигнаний, в мені вгаси жар свій, що буха;
в воду, вандрівче, вкинь ліску трудну;
в омут мій сей темноцвітний.
взір свій зверни непривітний!
Я вколисало Сократа до сну!
Душу Котона втишило грізну!

Ні, ти вшануй мої мисли бурливії.
Ні, ти вшануй слова правди гнівливії,
духа, що б'є на злочинства страшні?
Бесідуй з скалами дикими
Стражами своїми великими, —
най буря в серці реве в глибині!
Море, ти впрочім ненависне мні.

Море, хіба ж то не ти той прислужник,
що на [невсгибних] валах каралужних
поміж вітрами й зубами скальними
мчиш у безодні каянни,
в рудники вбійчі, таємні,
чорнії судна, що филями тими
линуть — огромні живі домовини?

Чи ж то не ти їх везеш у могилу?
Чи ж то не ти їм в ню двері втворило
З ясним чолом, нашим мученикам?
В тую затоку огидну,
де й стебелинки не видно,
тілько гармати картачниці там
гирла спіжеві скалять берегам?

А як вони плачуть — сли муки до плачу
можуть нагнуть їх геройськую вдачу,
то чи проклятая бездно, не ти ж
мук додаєш їм до муки,
голос їх болю й розпуки
гомоном своїм злодійським глушив?

VIII

Сталось се! Слава йде в світ про нашу огиду:
вчувши се, ти заплач, спаленій весь з устиду!
А як вирвесь з оковів народ мій закутий,
як ударить великая хвиля покути —
пімсто за крок тих днів, не являйсь нам із тьми!
Ні, Ні! Чень же найдесь дух завзятий в ті дні,
Щоб тих зрадників, хроби нічні, бичувать!
Болю мій! хвили тій на них громом упадь!

О згадки, мліє дух, ставши в думах над вами!
Віз везе на шафот... вкруг жандарми с шаблями...
Тарабани гримлять... люд кричить: бий і мети!
Здвиг заляг всі дахи, пляци, вікна, мости!
Суди давних часів! Кров'ю злиті улиці,
де високо тригран гільотини блищитьсі
не вертайте, проплакані види, до нас!

Небо, ми ж в мирі йдем наперед, робим в раз
кождий діло своє в сей вік праці, мов в лет:
про безмірний труд людський співає поет,
своїм голосом сильним говорять трібуни,
привілеї падуть і шафоти й коруни,
Кождий день уменьшає ненависть і біль,
людськість в поступі бачить святу свою ціль,
Франція поперед всіх, мов зоря огняна, —
в [тім] ті люде прийшли! — він — огида жива,
він — бандіт, святим миром не вмитий з проклять,
вни убійства і кров, смерть й огонь на нас змили
і будущину нам сім'ям тим засмітили!

А тепер, жалю мій, чи ж дрожать ще тобі
при страшних тих словах: месть за месть!
Біль за біль?
Я ж, [банніт], що кровавлю терни над шляхами,
в сумних думах чоло своє тисну руками,
і часом вперті пориви будяться в мні —
заглубитись думками в будущії дні.
Ясноокий гіганте, до діла гарячий,
революцйє, котрої щоб в вік ним не бачить,
перед котроі гордим оком, де гнів пала,
людськість з дрожю стає і кличе: Доню моя!
і самих же катів власним тілом вкриває
і до ніг їм валиться і руки ломає,—
ах, ти матимеш згляд на пекучий той біль
і пред матір'ю, діво, гнів злагодиш свій!
О робітнику сильний, впівнагий наймите,
що сам бог тебе шле, щоб неправду скосити,
в оден день тисячлітну недолю згорнути,
без страху, без жалю, правий, щирий і лютий,
Ти, поставою рівний колосам, ідеш
і побореш Європу і в жмені возьмеш
всіх царів, і оден об одного затреш!
Ти, що вік заключиш, котрий ми почали,
ти, що волю спасав в люті, злигодні дни,
ти, котрому «конечність» понуре ім'я,
в діях, де сияеш ти, мов горнило в огни,
ти оден перестоїш бурні времена,
за тобов [ніт] таких, хто б тобі був рівня!

Впрочім, зродився ж ти у страшному ярмі,
і на твоїй, ще вчора рабській голові
вся минувшість твоя затяжить мимоволі,
погань прикладів злих і науки гнилої,
Син монархії, ти кров прольеш, як вона,
і не знатимеш, що вона в тебе взяла:
горе й сум, право смерти й роздору закон;
і валячи тиранів їх раду, їх трон,
против них встанеш ти, й їх поб'єш їх мечом.
Ми з-за тебе, гіганте, що робиш нам діло,
діти вольности, й інших ся річей [дівчили]:
що путь Франції від нині по вік віковистий,
се любов незатьмена, се жар твій пречистий,
се братерство, христа найсвятійший завіт!

Се святе слово в книзі природи стоїть!
О любімся! О будьмо братьми! Не зводім
в вік очей із Ідей, тих небес віщунів!
Із Ідей, котрі все побідять, в вік ясніють;
доказ святости їх, що й в гніві не бліднюють;
правда в них все горов. Мало ще — побідить;
але чистим остать, се найбільше значить.
Як в погорді, блідий, ме тремтіти раз в раз
зрадник сей, — кара та, — буде поступ для нас.
Ганьба му, а не смерть! О народи, простіть
злу минувкість царів, щоб защез всякий слід
мук, побоїв, тортур, шибениць, любих війн,
щоб зблизивсь час будущих святих поколінь,
де Братерство для добрих всміхнеся пречисте,
навіть злих к своїй груди люб'ячій притисне
і до всіх нас своє чесне схилить лице!..
Ох, щоб світ не сказав, що хробаче отсе
із високої пути всю людськість схибило,
що недармо Ісус і Вольтер говорили!
Щоб не сталось так, що кілько б праці, кілько б болю,
не приняв вік наш, щоб украсить людську долю,
ах, а клятої хвилі одної досить,
Щоб віками забуте добро розрушить!
Адже ж строгими мож буть, а щадить людську кров!
Ох, щоб світ не сказав, що огидник сей знов
гільотину збудив і єї кіш кровавий,
котру Лютий з гнівом взяв і верг до канави,
що наново катів визвав с темних комір;
що в кроваві свої руки взяв він топір
і колоду поставив на горбі свяченім
і в огиді цілій став у сонцю яснім!..

IX

Ти, що любила колись Ювеналя,
ляви страшної пожаром горячого,
ти, що зорею провідною сйала
в оці несхибному Данта мислячого.
Музо гніву і печали, для того
царства, блискучого, щастям гордого
для громової побіди тієї
ганьби згромадьмо так много, так много,
щоб розрослася ж в розмір епопеї!

(Писано в городі Жерсі, в падолисті 1852 р. з французького переклав Мирон***).

[Примітка І. Франка]:

«Під Лютим розумієсь тут революція, що вибухла в Парижі в лютім 1848. По вигнанню короля Люї Філіпа зложився тоді для управи Францією т. зв. «тимчасовий уряд», до котрого, між іншим, належав і соціаліст Люї-Блям (Louis Blanc). Сей тимчасовий уряд зніс був кару смерти, котру Наполеон III опісля знов привернув».

М. МОРОЗ

ДВІ РЕЦЕНЗІЇ ІВАНА ФРАНКА З ПИТАНЬ МУЗИКОЗНАВСТВА

В рукописному відділі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка в Києві в архіві Івана Франка зберігається рукопис недрукованої дотепер рецензії під назвою «Музика... та й годі». (Фонд 3, № 762, старий номер 438(10).

Рукопис має 17 сторінок, з яких 3 загублено. Проте відсутність цих сторінок не вносить ніякої неясності для зрозуміння цілості.

Рецензія написана в 1891 р. для журналу «Зоря», яку в цей час редагував В. Лукич (Володимир Левицький). Повертаючи Франкові рукопис, він писав: «Рецензії на твори Бажаньского помістити не в силі по причині, що вона надто остра, і, очевидно, викликала б 10-метрову відповідь ураженого автора, котрий би помістив певне в ній цілий виклад о музиці. Зрештою я трохи з ним знаюсь, отже не хотівбим єму так великої неприємности робити; своєю дорогою я готовий помістити рецензію «исправляющую єго писанія», але не настроєну на такий вже дуже високий тон. Зрештою на самім її переді порушені відносини радикалів і націоналів, а я б бажав їх не тикати і не роздувати полоніни, маючи надію, що між тими партіями все-таки колись прийде до згоди. Тебе ж дуже перепрашаю за те, що дармо забрав Тобі час. Рівночасно звертаю рукопись»[1].

В 1900 р. Іван Франко надрукував у «Літературно-науковому віснику» (Том XII, книга II, стор. 123—125) рецензію на «Руську народну музикальну гармонію» цього ж отця Порфірія Бажанського. Рецензія, підписана псевдонімом «Нефаховий», без сумніву, належить Франкові. На це вказує

[1] Лист В. Лукича (В. Левицького) до Івана Франка від 9. VIII 1891 р. Журнал «Радянська література», 1940, кн. 7, стор. 205—206, в статті акад. М. С. Возняка «Ів. Франко в виданнях, редагованих Лукичем. (За листуванням В. Лукича з І. Франком)».

той факт, що і в першій рецензії письменник уважає себе за «нефахового», якщо мова йде про музику. Про те, що автором згаданої рецензії був Франко, знали вже і працівники Бібліографічної Комісії при Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові, які видали «Спис творів Івана Франка», що складався ще за життя письменника і з його допомогою. (Пор. «Матеріали бувшої Бібліографічної Комісії при Науковому товаристві ім. Т. Шевченка», які зберігаються в філіалі Центрального історичного архіву УРСР, Фонд НТШ, № 3(309).

На закінчення висловлю щиру подяку шановним товаришам старшому науковому працівникові Інституту суспільних наук АН УРСР Марії Дем'янівні Деркач, яка вказала на наявність недрукованої рецензії в архіві письменника, синові Івана Франка Тарасу Івановичу Франко за прислання нам копії рецензії та деякі зауваження, використані в даній публікації, та внучці письменника Зеновії Тарасівні Франко за допомогу в публікації та деякі інформації.

Нижче подаємо рецензії Івана Франка сучасним правописом, але зі збереженням усіх особливостей мови письменника.

МУЗИКА... ТА Й ГОДІ

(Порфирій Бажаньскій. Історія руского церковного пінія. Львів, 1890. Порфирій Бажаньскій. Малорускій музикальний народний тон. Львів, 1891).

Наша наукова література поза тісним обсягом шкільних підручників така ще вбога та незначуща, що всяка поява на тім полі являєсь майже случайною, несподіваною. У нас нема ані ширшого круга ученых спеціалістів, котрі б посвятилися праці науковій, ані публіки, котра б могла читати такі праці, слідити за ними систематично, оцінювати їх і тим самим заохочувати авторів до дальшого труду. Тим щирійше приходиться нам повитати аж дві книжки, котрих заголовки ми виписали вище, книжки, видані накладом самого автора і трактуючі про справи, у нас майже зовсім нові, бо про теорію музики. Та не в тім їх головний інтерес. Початки теорії музики були вже у нас трохи оброблені в маленьких підручниках о. Кипріяна (літографія) і о. Матюка. О. Бажанський своїми книжечками вибіг далеко поза тісні рами таких підручників, его намір є — зробити глибоку і основну реформу в цілій нашій музиці артистичній, в самій теорії музикальній. Він виступає на арену з окликом: наша музика народна — а музика артистична західноєвропейська,

то дві суперечності, то зовсім осібні країни, котрі не мають з собою нічого спільного, а принаймні різняться між собою в дуже основних точках. Музика західноєвропейська дусить, нівечить, фальшує нашу музику народну, для того проч з нею: назад до народа і в погляді музикальнім!

Здавалось би — оклик наскрізь симпатичний, такий, на котрий повинні згодитися всі, що дорожать своїм, питомим. Аджеж народ, народність у нас всіх раз у раз на язиці, яка ж радість, яка гордість для наших націоналів бачити, що наша народна, питома музика не тільки на те придатна, щоб «гойкнути» по добрій чарці або «вилити тугу» при гітарі, але що вона, так сказати, «камень, єгоже небрегоша зиждущіи и сей бысть в главу оугла», що в ній криється таємна сила, котрою можна і треба якнайшвидше опрокинути всю західноєвропейську музикальну теорію і практику. Значить, при помочі господа бога і о. Бажаньского ні відси ні відти прибув нам ще один предмет національної гордості, котрим ми повинні покористуватися. Але основна думка, тенденція о. Бажаньского може бути симпатична не самим тільки ярим націоналам. Є в ній дещо таке, що мусить бути симпатичне й людям з глибшим розумінєм річи, з реальнійшими поглядами на національність і на те, чим нація має право гордитися. Се головно гарячий поклик о. Бажаньского до вивчуваня тої народної музики, котру у нас усі чують, а котрої не слухають, котрої наші композитори (Вахнянин, Воробкевич, в значній часті Вербицький і сам о. Бажаньский в давнійших своїх композиціях) майже зовсім не знають і не використовують. А що підслухуване і виучуване народної музики, мусить мати добрі наслідки не тільки музикальні, мусить повести з часом до тіснійшого зближеня інтелігентного чоловіка з простим, до ліпшого, обопільного порозуміня, се певна річ, і для того тенденція музикальних праць о. Бажаньского мусить бути по часті симпатична й радикалам.

По часті! Бо його кінцева ціль — відкинути здобутки західноєвропейські на полі музикальної теорії і практики і вернути назад на ту точку, звідки музика Західної Європи вийшла ще в XI та XII віці — се проста нісенітниця, котра повстала тілько з незрозуміня історичного розвитку музики європейської з одного боку і з переціненя тих особливостей музики народної, котрі ш-ий автор (впрочім не перший) відкрив в нашій народній музиці. Докладне пізнане тих особливостей певно мусить мати свою вагу і може причинитися до певної реформи в цілій західноєвропейській музиці; початки такої реформи вже навіть бачимо у англійських сольфеджістів, про котрих згадує ш. автор (Муз. тон, ст. 49), та все —

таки реформа ся має дуже скромні розміри (відноситься тілько до хорового співу) і являєсь також радше реакцією в зад, в вік Палестріни, ніж поступом наперед. Ш-ий автор невірно, як мені здаєсь, коло назви сольфеджістів ставить в скобках слово «натуралісти»; в тім руху, о кілько можна судити з того, що сам автор про него сказав, зовсім не ходить о ніякий натуралізм, а о поворот до давньої п р о с т о т и, котра, як звісно, з натуралізмом не має нічого спільного.

Забираючись до рецензії на видані досі книжечки о. Бажаньского — вони становлять тілько невелику часть об'емистого музикального діла, котре трудолюбний автор приготовив до друку — я мушу згори зазначити, що на т е о р і ї м у з и к а л ь н і й не розуміюся і для того в подробиці тут не буду вдаватися і лишаю оцінку теоретичних здобутків о. Бажаньского спеціалістам — музикам. Мене інтересує головно історичний бік єго аргументації і на сей зверну головну увагу. Не менше важний є також методологічний бік: розумний, добре переведений метод роботи, особливо на такім полі, як теорія і історія музики, се половина поводженя. Хаотичне, безладне і некритичне трактованя предмету родить у читача несмак і недовір'є, навіть до щасливих помислів і вірних замітак автора.

Ціле діло музикальне о. П. Бажаньского має складатися з п'ятьох розділів, в котрих спеціально мають бути оброблені: в 1-ім русконародний музикальний тон (уже вийшло), в 2-ім музика старої Азії, Африки і Європи і її історія в середніх і нових віках, в 3-ім ритміка русконародної музики, в 4-ім її мельодика, а в 5-ім гармоніка (Муз. тон, стор. 5). Неначе прологом, а властиво частиною другого розділу, є видана в минувшім році історія руского церковного співу.

Товчок до таких обширних студій музикальних дало авторові збиранє, аналізованє, і порівнуванє руских народних пісень. «Наші довшелітні студія на полю русконародної музики — пише автор — оперті на жерелі азійскої системи... привели нас до того, щосьмо потягнули відмежену границю обох системів: азійскої і нової західної європейської, і прийшлисьмо на наші малорускі від західних відмінні 1/2 тони, на дійстно істнуючі наші 1/3 і 1/4 тони і указали на їх вижину, низину і місце в наших русконародних мельодіях. Широка наша критика, аналітика, порівнуванє укладу, будови тисячних наших русконародних мельодій (без збірника нар. мельодій нема аналізи) при помочи старой всемирной історії і мітології всіх народів старої Азії, Африки, Європи, особенно же праславяньскої історії (без праісторії недійдеся кіньця (може початку? ред.) розвою мельодії, музики потвердили нам

всі ті закони староазійской а теперішной малоруской системи музики до крихти, а ті наші доси незнані, забуті малоруські народні тони виказали наглядну і разячу відміну від західних законів системи і їх тонів самостійну характеристичну ціху відмінної, самостійної русконародної музики малорусина. Ми побачились на своїм грунті! (Муз. тон, стор. 5).

Ну господу богу дякувати, що побачились, а то не тяжко було пропасти. Ми привели дословно цю довшу виписку з книжечки о. Бажаньского, щоб дати понятя о єї язиці, стилю, докладності аргументації і правописи, ну, та про формальні речі не будемо говорити а придивімся головному. Що правда в першім розділі праці с. Бажаньского ми не бачимо ані сліду того, що в повисших словах заповіджено, не бачимо широкої критики, «аналітики» і пр. наших русконародних мельодій, хоч здаєсь, від сеї аналітики треба би було почати. Та повища програма автора така хаотична, що він сам і не думає єї держатися, а починає свою працю чисто теоретичними елементарними розвідками: «1) Музикальний тон загально, 2) музикальний тон подробно: I) слухові тони, II) натуральні тони, III) мельодійні тони, IV) темперовані теперішні європ. тони, 3) чвертьтонний малоруский енгармонізм-дроб». Уже с сего опису видно, що автор бере «тон» в дуже широкім значіню: скалі, мельодії, а навіть гармонії. Додати треба, що майже в кождім з вище вказаних розділів автор крім властивої річи (котру нераз збуває дуже коротко), говорить о множестві інших річей, особливо з історії музики. Поза тими екскурсами сама основна річ по просту гине, поминувши вже те, що автор має спеціальний дар про все говорити так недокладно, уривково, п'яте через десяте, що дуже часто нічогісінько зрозуміти не можна.

Якіж такі спеціальні малорускі тони відкрив наш автор? Відкрив він властиво те, що всім музикам давно вже було звісне, а іменно, що музика первісних народів, головно Індійців, Персів, Слов'ян має скалі відмінні від тих, яких уживає тепер артистична музика європейська, що та музика народна (мабуть також і у Німців, Французів і т. ін.) уживає $^1/_3$ і $^1/_4$ тонів, не держиться докладного західноєвропейського такту і звичайно має скалі значно вужчі від артистичних (зразу були терції, потому кварти, квінти і т. д.). Коли дуже не помиляємось, то на тім і кінчаться всі відкриття о. Бажаньского, відкриття, котрі впрочім находимо й у всіх історіях музики[1], хоч може бути, що наш автор кладе на них і більшу вагу і силкується власне ті артистичною музикою по-

[1] Emil Naumann, Illustrierte Musikgeschichte, Berlin, 1886, Bd. I, pag. 22, 84.

кинуті особливості повернути до нового життя. Що тут теорія сама нічого не вдіє, що потрібно талановитих композиторів, котрі б працювали в єї напрямі і своїми творами повертали людей на нову дорогу, се розуміється само собою.

Але спитаємо далі: коли ті особливості спільні Русинам з многими іншими, а може навіть з усіма народами (принаймні індоєвропейськими) на певнім ступні культурного розвою, то в чім же властиво лежить та «самостійна характеристична ціха відмінної окремої самостійної русконародної музики малорусина»? Очевидно — в фантазії ш. автора, бо в книжці єго ми не найшли нічогісінько, що би натякало на якусь основну ріжницю музики малоруської не від західноєвропейської, а від музики Індусів, Персів, Арабів і других Слов'ян. Противно, з недогадливістю, котрої єму можна позавидіти, автор в однім і тім самім реченю говорить о питомій малоруській музиці і о єї тотожності з азійською, а на стор. 29 малює навіть цілу фантастичну картину, як то праслов'янські купці, «що все жили в зносинах з Медами і Персами, переймали перску музику» чи то, як він каже, «підсичали все свою музику і інструмента перскою фантазією, чутєм і проч»! Ось тобі й питома, самостійна музика малоруска! І ся залежність тревала (по словам о. Бажаньского) дуже до пізна: «слов'яноруска музика не була ніколи ізольована від арійської, що найменше до XVI віку по Хр.». Так по що ж було набирати повен рот «самостійних» епітетів, коли властиво в тій малоруській народній музиці нема нічогісінько самостійного а принаймі ш. автор нічогісінько такого не вмів нам показати.

Так само на ілюзії і непорозуміню видаєсь мені опертим і те, що о. Бажаньскій при кінці своєї розвідки говорить о малоруській опері. «Гармонізація стара, середуща інструментація і ввесь стиль малоруских опер так в тонічності, як і формі має прибрати від тепер зовсім інші форми від західних опер (опертi на складі, устрою народної мельодії, она нам провідня), а позаяк русконародні тони, вся русконародна поезія мельодія і обох сих ритміка, модуляція, каденції незвичайно цвитучі, то і вся малоруска опера в своіх составах має становити руску китицю, зложену з преріжних русконародних ливадочних цвіточків, а лише тісно в китици з собою споєних і після руских барв та рускої подоби угрупованих (Муз. тон. ст. 51). О кілько в сім уступі з поза зовсім неясних фраз дібратися до змислу, то мені здаєся, що о. Бажаньскій находиться в дуже сумнім непорозуміню що до питаня що таке є сучасна опера. Конечно, єму, яко композиторові руских опер, ліпше про те знати, але всетаки моєму нефаховому розуміню здаєся, що сучасна опера зовсім не є «кити-

цею, зложеною з преріжних ливадочних цвіточків» що збірка народних пісень сяк чи так упорядкована і переплетена драматичним текстом, ніколи не буде оперою, а буде... (Бракує трьох карток.—*М. М.)* ...о. Бажаньского стрічаємо множество суперечностей — може й невмисних, а просто стилістичних, сего згори вже можна догадуватися. Ось декілька для приміру:

«Перші рукописі гачкових (крюкових) нот на Русі відносятся до 11 віку» (Іст. цер. пінія, стор. 9, 24). «1590 р. Теодор, названий Христіянин, ...творец крюкового пінія» (там же, стор. 59). Значить від 11 віку «крюки» були, а «пінія» не було, чи Теодор творив щось інше?

«Писателі поправного чтенія» (там же, стор. 12). «Вже в XVI в. явилися ріжні напіви на Русі» (там же, стор. 41) — каже автор, а перед тим широко розказує, як вже від XI віку були на Русі різного рода співи: греческі, сербскі, болгарскі, спів демественний і т. д.

Особливо всякі дефініції виходять при такій недокладності язика крайне неясні і попутані. Зачнім від початку!

«Тон, се понятіє звука і єго барви. В єго ріжних відносинах і формах єсть він першим средством виразу людского чутя». (Муз. тон, ст. 9).

А ми досі думали, що тон не є понятє, а річ конкретна, щось таке, що можна чути. З повищої дефініції не видно далі, чим ріжниться тон від звука і чи на пр. тон, викликаний вітром в щілині, горлом соловія або ударом серця в криси дзвона (а се прецінь усе тони!) є також виразом людського чутя? І як з сею дефініцією погодити напр. дальше речене автора, що «у Хиньчиків був тон зовсім шпекулятивної натури, тонами серця, чутя не був він там ніколи»? Ті слова видаються цілковитим абсурдом, а тілько прочитавши те, що пишуть історики музики о музиці китайській, ми порозуміємо, що о. Бажаньскій перемішав ту в однім реченю дві річи, зовсім від себе відмінні: китайську спекуляцію про тони і перевагу в китайській музиці інструментів битих (бубнів і т. і.), значить музики більше гучної, ритмічної, над мельодійною. «В іст. р. церк. пінія» автор дуже часто говорить о різних «гласах» і «напівах», як о річах раз відмінних, раз тотожних, не давши ніякої дефініції, що се таке; говорить о співі демественнім і хомовім, але чим був один і другий — не каже. Демественний спів по єго (чи може не єго?) думці пішов від Греків, завезених князями на Русь; Греки ті мали звати-ся доместиками і відси назва демественний (Іст. руск. церк. пінія, стор. 57). Не знаю, відки о. Баж. взяв таке толкованє, але згори кажу, що воно не може бути вірне, бо раз що Греків

на Русі в XI і XII віці ніхто не став би звати латинською назвою, а по друге що ніяка етимологія з «доместика» не виведе «демественний». Чи сей спів був грецький, чи слов'янський, з суперечних висказів на ст. 40 і 57 (Іст. руск. церк. пінія) ніяк не розберемо. Про хомовий спів сказано тільки, що він не заховував «оксії» т. є. наголосу слів (там же, ст. 60), чи се була вся різниця єго від інших? Сі хиби довершує некритичність, з якою автор приймає звістки з різних підручників, а часом навіть з догадок, гіпотез других авторів творить собі неопровержимі факти історичні. І так автор говорить так резолютно і з такою певністю про музику старих Індів, Персів, Жидів, Греків, Скитів і т. п., немов би мав під рукою музикальні композиції усіх тих народів з найдавніших часів, коли тимчасом звісна річ, що зі старої музики всіх тих народів, крім неясних згадок, а в найліпшім разі крім рисунків інструментів музикальних не лишило нам н і ч о г і с і н ь к о, ані одної записної ноти![1] Сам о. Бажаньский справедливо сумніваєся, що одинока ніби то старогебрейска мельодія, відшифрована Арендтом і поміщена у Наумана (ст. 74) є справді стара і вірно відшифрована. (Іст. р. церк. пінія, ст. 16). А коли так, то якеж наукове значінє мають такі уступи, як «Історія руского церковного пінія» ст. 16—17 або «Муз. тон» ст. 12—14? Поминаємо вже, що ту вилітають з під пера автора такі квітки, як напр. те, що стара Індія лежала «між горами Вірмен і Гімаляї, над ріками Еуфрат і Тигер (Муз. тон, 12), що Чуди, Фіни, Кельти, Траки належать до народів індоєвропейських (там же), що Асирія і Вавилонія одержали, всю музику і поезію старої Індії (там же, ст. 13), хоч се новіші історики на підставі клинових написів ствердили, що культура вавилоно-ассирійська що найменше 2—3 тисячі старша від індійської і єгипетської.[2]

Автор посідає чудові відомості хронологічні, о котрих історія нічогісінько не знає. І так він знає про якісь «плачі народні Гомера», котрі кладе під датою 950 р. перед Хр. (Муз. тон, ст. 13). Цікаво б знати, що се за плачі «народні», скомпоновані одним чоловіком і чому якраз 950 року? Про те, що само існуванє Гомера є річ спорна, що вік єго житя також неозначений і приписувані йому гімни (плачами народними їх назвати зовсім не можна) зовсім не приналежать ані авторові Іліяди, ані далеко пізнійшому від него авторові Одиссеї — про се все о. Бажаньский мабуть і зовсім не знає.

---

[1] N a u m a n n, op. cit. pag. 25, 39, 53, 69, 131.

[2] Dr. F r i t z H o m m e l, Geschichte Babyloniens und Assyriens (bei Onken, Allgemeine Geschichte in Einzeldarstelungen). Seite 11 und weitere.

Автор наш знає щось о Праслов'янах в V в. а навіть в VI в. перед Христом (Муз. тон, 14, 24), котрих раз ставить відрубно від Скитів, а раз немов би ідентифікує з ними (там же, ст. 10). Дуже інтересну новину історичну находимо на стор. 2, де сказано: «Около 1500 перед Хр., коли пастирські королі в силі, значеню і власти упали, коли повстали касти, коли релігія природи первобитна змінилася на браманьску, настала в Азії епоха 5-ти» (т. є. квінти). Варто би знати, відки автор наш міг видобути таку відомість.

Дуже докладні відомості має наш автор о історії праслов'янській... «З праслов. історії нам відомі широкі торговельні зносини Славян з Перзами, а опісля з Перзоарабами, від I—VI—VII—VIII віка по Хр.» (Муз. тон, 29), і далі малює нам автор такий похід купців слов'янських, як вони розбивають шатро і розбивають подорожну скуку піснями і ігрою інструментів на тонах народних. Із сеї наскрізь фантастичної картини автор виводить: «Слідовательно факт(?) сей указує, що і Праслов'яне, що все жили в зносинах з Медами, Перзією від VI віку пр. Хр.» і т. д. Щоб з такого «факту» можна було снувати такий вивід, се перший раз мені лучаєсь бачити.

І о старій Русі довідуємось від автора дуже інтересних новин. Напади татарські кладе він в XII вік (Муз. тон, ст. 14), борби козацькі в 14—16 віки (там же). «Слав. каліки ще з часів Скитів язичних Славян, се обрядова співуча вандруюча каста славяньска історично в числі 40 знана. Они учили язичних обрядів, плясів і співу, сполученого з нар. інструментами. Коли засіяло на Руси Христіяньство, тогди ті каліки розділилися на два табори: а) релігійних і б) мірских стихів. Історія каже, що оба сі табори відносилися до себе ворожо, но кождий своє виконував» (Іст. церк. пінія, 14).

Алеж шановний отче, історія загалом нічого не каже про тих калік ані про ніякі їх табори, бо нічогісінько про се, не знає. Те, що ви прийняли за історію, є собі проста і то дуже немудра гіпотеза Безсонова, котрої ніхто не брав на серіо. Про калік перехожих, часом «сорок калік со калікою» згадують тілько деякі російські билини і то новійшої формації; може не без підстави Веселовський бачить в тих споминах відголосок богомільської проповіді на Русі, про котру також «історія» т. є. літописи і документи нічого виразного не знає, але котрої слідів в народній пам'яті стрічаємо чимало[1]. Пісні і биліни, котрі Безсонову подобалось видати під титлом: «Калики перехожие», зовсім не всі списані з уст народа

[1] А. К. Веселовский, Калики перехожие и богумильские странники. — «Вестник Европы», 1872. Апрель.

і з уст справдішніх калік, а значну часть його збірки займають книжні (переважно южноруські) вірші, повиписувані зі старих рукописів 17 і 18 віку.

Прямо комічне є те, що о. Бажаньскій каже про пісні «Богогласника». «Богогласник», як звісно обширна збірка южноруських пісень духовного змісту, видана Почаївськими Василіянами, перший раз 1790 року. «Сей текст рівно старий, — каже о. Баж. — може і не ввесь, але певна часть єго, а іменно коляди належат першому почину христіянства на Русі» (Іст. р. ц. пінія, 14). І далі, ще не вдовольняючися тим, додає: «Ритміка сих стихів мірских і реліг. з одного жерела. Скити винесли ю з Азії, передали старому Славянину» (там же).

Чого стоють такі твердженя, порозуміє кождий, коли скажемо, що після дослідів Мировича найбільша часть пісень «Богогласника» повстала в XVIII віці, а тілько немногі між ними походять з XVII віку[1]. Що до їх ритміки, то переважна часть будована прямо на взір латинських гімнів або польських подібних пісень (Kantyczki), а невелика часть на взір южноруських пісень народних. Що до музики їх, дослід єї ще не початий, але по нашій думці і тут аналіза мусить нав'язувати не до Скитів та Праслав'ян, але до церковної музики польської XVI—XVIII віку, музики, що виробилася під впливом італіянських майстрів школи Палестріни. Музика ця була багата і широко розвита, а до єї розвитку чимало причинилися як раз люди, уроджені на червоноруській землі, як Себастіян з Фульштина, Мартин Леополіта і Микола Гомілка, автор мелодій на Псалтир рифмований Яна Кохановського (ум. 1609 р.). Із спису старих музиків польських, уложеного Йосифом Суржиньским[2] переважно на підставі спису краківської капели тзв. Рорантистів, отже спису дуже неповного, виймаємо ось які імена: Бартошевський, єзуїт, видав пісні польські в Вільні (1610—1620), Фельштинський (з Фульштина коло Добромиля), названий батьком польської музики, Гомілка Миколай, похований в Язлівці, Григорій з Сянока, архієпископ Львівський на початку XV в., впровадив контрапункт до польської музики церковної, Кос, лютніст Жигмонта III на початку XVII в., Краснянский (Jan z Krasna), кантор і канонік краківський, ум. 1612 р., Мартин Львовянин (Leopolita), оден з найбільших польських композиторів

---

[1] Н. Мировичъ, Библиографические и историко-литературное исследование о Богогласнике, Вильно, 1876, ст. 84.

[2] Ks. dr. Józef Surżyński, Muzyka figuralna w kościołach polskich od XV do XVIII w. (Rocznik Tow. Przyjaciół nauk Poznańskiego, tom XVI), str. 35—44.

XVI в., ученик Фельштинського, ум. 1589, Мартин Мілецкій (Marcin z Mielca), диригент хору Рорантистів 1624—1628, Андрій Ніжанковский, домініканець, ученик римського музика Фрескобальді, ум. 1655, Андрій Станичевський, композитор з XVII в., Флоріян Вершкович, адвокат і музик в Лежайскім, ум. 1625. Ми не сумніваємося, що шукаючи пильно можна би в друкованих старих книгах і в рукописах найти далеко більше южнорусів, гуманістів та учеників західноєвропейських шкіл музикальних, та тілько треба їх шукати там, де вони є, а не скакати одним духом в темні дебрі праісторії та початків роду людського, бо там крім баламутства нічого певного не найдемо.

Закінчу сей трохи придовгий, та далеко не вичерпуючий розбір ще одною увагою. О. Бажаньский кілька разів говорить про те, що руску народну мельодію присів смуток (Іст. ц. пінія, 17, Муз. тон, 14). В мелянхолізмі вбачає о. Бажаньский навіть головну різницю між народною музикою великоруською і южноруською. Жерелом мелянхолізму є після о. Бажаньского — напади татарські, війни козацькі і т. д. «Історія обох сих (музик) розказує, де було, а де не було зазнане горе» (Муз. тон, 41).

І характеристика і єї толкованє мені видаються невірні. Крім пісень мелянхолійних має наш народ множество пісень немелянхолійних; задачею «аналітики» було би виказати, чи більше є одних чи других, а сего досі не зроблено. Найінтереснійше однак те, що як раз найстарші пісні, котрі сягають ще часів нападів половецьких, татарських та війн козацьких, мають мелодії або зовсім не мелянхолійні, або дуже слабо закрашені сумом, не більше від подібних мелодій інших народів. До таких пісень треба зачислити колядки, веснянки, пісні купальські, обжинкові, а вкінці й наш народний епос — думи козацькі. Грубою мелянхолією закрашені тільки пісні найновішої формації, жіночі і дівочі — для чого се так, нехай вияснює аналітика. Що історичні нещастя не все мусять покривати народну музику мелянхолією, се бачимо найліпше на Великорусах, котрі і в боротьбі з неприязкою природою і за часів неволі татарської, за Грозного та Самозванців і вкінці в кріпацтві певно далеко більше витерпіли, ніж народ южноруський, а в додатку не мали ніколи таких передишок, таких хвиль загального підйому духа народного, як южноруси при кінці XVI віку, за Хмельниччини, по троха за Дорошенщини та Палііївщини, не мали такої опори свобіднійших аспірацій, як Січ Запорожська. Видно що історія горя, зазнаного Великорусами (простим народом, роскольниками і т. і.) незвісна о. Бажаньскому. Але для того, щоби горе

своє перелити в мелодію, треба не тілько горя, але і вразливості на него, спосібності сильного відчування і спосібності найти відповідний музикальний (чи словесний) вираз для того відчуваня. Може бути що ця спосібність у южнорусів більша ніж у Великорусів, та всеж при оцінці їх народних пісень новійшої формації треба добре тямити про можливі впливи музики артистичної західноєвропейської, особливо в XVI і XVII віці.

Ми розписалися може й за обширно над працями о. Бажаньского, головно для того, що в пряцях єго бачимо перший крок до самостійної наукової роботи на полі, на котрім досі у нас майже ніщо не зроблено. Власне для того ми вважали потрібним висказати свої, може не фахові, та добрим намірóм подиктовані уваги, щоб дальші кроки на тій дорозі виходили щораз ліпші. О. Бажаньскому без сумніву приналежати буде заслуга, що він не тілько дав товчок до реформи нашої хорової і церковної музики, а також перший стрібував оглянути історично розвій нашої музики. Що такий перший почин не може бути бездоганний, а особливо у чоловіка, що невчився на історика, а тілько случайно з власної пильності вскочив на те поле, — се кождий зрозуміє. Єго помилки повинні для дальших робітників бути осторогою і вказівкою вірнійших стежок, але власне для того треба би якнайдетальніше виказати похибки, бо в загальній економії духової праці людської пізнані похибки так само користні, як здобуті правди.

Іван Франко.

РУСКО НАРОДНА МУЗИКАЛЬНА ГАРМОНІЯ

Зложив Порфірій Бажаньский. У Львові, 1900. З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка. Ст. 80 (розвідки (+71) взорів, відбитих у літографії) вел. 8°.

Не будучи музиком, не вдаюся в оцінку вартості праці о. Бажаньского для музики. Може се зробити який фаховий чоловік. Скажу лише дещо про текст розвідки, послугуючись при тім переважно словами автора. Поперед усього стиль і мова. Характеристики від себе не буду подавати, вистане навести зараз таки перше речення зі «вступу»: «Річ сеї розвідки уложеної ще 1890 р. а сегодне ще більше проясненої є ціха самов натуров указаної з первовік на натуральних тонах опертої тому натуральної р. н. муз. гармонії, супротив німецкої, італійскої, французкої на заході Европи доперва 18 в. модерно зденатуралізованої, зтемперованої, зміненої гармонї». За вірність транскипції ручу.

Тепер дещо про самого автора. З розвідки довідуємося, що він написав досі: а) оперети 1870: Сирітка, Німа, Сибірячка Параня, Маруся (Квітки); б) опери 1880: Марійка татарска бранка, Олекса Довбуш, Весіле під свято Івана, Олеся, Уляна, Біла Циганка, Глухе село (Ст. 5). Як на одного автора, то досить багато. Шкода лише, що тих оперет і опер не доводилося чути на сцені. Крім сего має ще автор збірку 4000 «р. н. галицьких мельодій» і студію «н. мельодій всіх европ. славян» (Ст. 8). Чи се чисто народні мелодії записані і підложені на ноти впрост із уст селян, чи інструментовані, чи утворені автором самостійно на лад народних пісень — сього не каже автор. Коли перше, то тоді справді велика шкода, що автор не опублікує їх, бо вони з'еднали б йому сто раз більшу славу, як усі його розвідки, оперети, опери разом. Характеристики автора, як музика, не потрібую подавати, бо він зробив се сам: «П. Бажаньский, 1870. Літургія, псальми, хори, оперети, опери, коломійки, взором підслухана ним гармонія р. н. сельскої мужицкої, р. н. жидівскої (чи й тут р. н. значить «руcько-народної», не знаю), і галицко-буковиньскої, угорскої, циганьскої орхестри. Гармонія легка, ясна і мелянхолійна тяжка; взором р. н. тон, поетичній і музикальній ритм, нар. мельодика, нар. натуралістична гармонія, нар. модуляція, каденці і нар. поліфонія; гарний мельодиста, нар. ритміста, нар. модулиста, натуралиста, взоровій інструментиста» (Ст. 5). Дальше: «Бажаньскій, галичанин, веселий, чуткий, сангвінік, ясний, в веселости сміє ся, закрашеній мелянхоліев, поважно задумує ся і заплаче; навіть в фугах, каноні, контрапункті, в дражливих драматичних сценах зворушеного чутя в єго 7 операх, і там він ще ясній». (Ст. 79). І ще дальше: «З межи р. музиків один Лисенко консерватиста фаховец; за то Ніщиньський, Вербицкій, Лавровскій, Воробкевич, Бажаньский, Вахнянин, Матюк і др. дилєтанти, мали кождий свого професора, мали взори (зах. модерні, бо чисто р. н. ще не було), довго студіовали, стали знаменитими композиторами, мельодистами, гармоністами, інструментистами; а котрі з сих двох таборів (фаховец, дилєтанти) стоят вижше, се показуют їх основи, напрям, ясні, замотаний нар. стиль їх творів» (Ст. 36). До речі замічу, що автор задля скромності ставить себе звичайно лише побіч Ліста, Лисенка і т. д. Для повної своєї характеристики автор не забув також навести чужих голосів про свої твори. З друкованих наводить лише голос «Діла» з 1892 р. (Ст. 12). То троха за мало, тому й, здається, автор уважав конечним написати окремий епізод про критиків (Ст. 11—12), де написав їм немало компліментів. Їх, здається, дотикають і отсі

слова автора: «На наші чотири попередні розвідки о р. н. музиці ширших критик не було. Ізидор Воробкевич, знаний р. гармоніста, композитор дивує ся, що ніхто досі о наших муз. творах ширше не заговорив; та дивно оно лише з сторони жичливого серця для народних здобутків, за то совістно з сторони критиків. Мовчати з маловаженя а з поважаня предмету не одно. Не ходит ім о особу автора, но о сам предмет як годится» (Ст. 10). З недрукованих голосів наводить автор виїмки про свої твори з листів Лукича (Волод. Левицького), І. Воробкевича, Ржегоржа, Гостинського (проф. унів. в Празі), В. Матюка, М. Кумановського, Ів. Кипріяна, надто слова Вол. Коцовського та Ів. Франка. З висловом останнього в дечому не годиться. Виписки з тих листів не слід тут робити, варто одначе навести бодай пару слів із письма М. Кумановського: «Подивляю... Ваш глубокий спостерегаючий муз. змисл, котрим перевернулисьте всю зах. европейську музику на відворот. Нечуваний переворот в корени... Ви щосте повалили зах. муз. такт, відкрили нар. цезури, а викинули павзи з переду, в середині, кінци, де їх в р. н. не було і нема, ви відкрили натур. тони, дроби. Епохальне Ваше діло! хиба глухий і сліпий не почує, та провидит».

Стільки про самого автора. Не завадить навести ще його характеристику інших композиторів. Вона вельми цікава. Шкода тільки, що мушу обмежитися на кілька таких взірців. 1. Нат. Вахнянин 1875, хори, кантати, опера. Гармонія темна, рідше легка, ясна, мельодиста, гармониста; інструментиста. 2) Вік. Матюк, 1880, хори, оперета, опера. Гармонія легка, ясна, співуча мельодиста, гармониста, вокалиста, натуралиста. (Ст. 5). 3) Ніщинській, українець, веселий, живий сангвінік, чуткий, геройний, ясний, милий, поединчий, природний, невимушений, легкий, свобідно плавний. 4) Лисенко, українец, задумливий мелянхолик з холеричнов примішков; в его «Різдвяної ночи», в самих веселих мельодіях за мало ціхи веселости; его неустанні хроматизми, фігури, тушують веселість, за мало ясний, за мало плавний, через драматизоване гармонії за мало натуральний, на дусі пригноблений, терпячий, перед его очима стоят в воздусі німці, особливо тінь хоровитого Шопена. Можна німецьку музику зглублювати, але за взори Русинови давати не можна». (Ст. 79. Крім того див. ще на ст. 4). Д. Лисенко повинен собі ті слова добре затямити. Автор подає також характеристику різних музичних стилів: локального, індивідуального, народнього, італійського і т. д. Нас обходить тут найбільше характеристика українського стилю, тому наведу з неї бодай початок:

«Стиль малорускій. Житє малорусина рухливе, дуже чутливе, вражливе, живе сангвинізм, любить часту відміну, при тім у него богато хвиль задуми (мелянхолизм), а тогди статочний, повільний, але нападают го хвилі і бурливі, вибухові; одно і друге з клімата, положеня краю, способу житя, історичного горя, долі. Клімат, ліси, гори, степи, води зродили в нім фантазію, а єго буйне чутє малює ся на вні і внутр, горує понад студений ум. Тому мельодія горов а гармонія підрядна, з переповненя єго чутя впадає в дві крайности, притлумлений гей зачаєній на око спокій, апатичну монотонію, тяжку, понуру, розпучливу задуму, проволочно, або кидає собов нагло, вибухово, сміло, відважно, деколи мов шалено, лише такі хвилі не держат у него ніколи довго, зміняє ся, за сим ходит сліпо, єго ритм і єго музикальне темпо дуже часто змінчиве, ціха руху єго душі». (Ст. 75; дальше див. там же і ст. 76).

Читаючи отсі характеристики, я здрігнувся. Щось десь подібного я чув. (Тими словами я не хочу посуджувати автора о плагіят, борони Господи!). Але де і коли? Зірвався з крісла, ходжу по кімнаті, аж підлога дуднить, пригадую, б'юся по чолі, не вгадую. Що за біс? Починаю перекидати свою бібліотеку; перевернув усе чисто до гори ногами — не найшов нічого. Заглядаю вкінці на самий спід шафи, дивлюся, а там заховалася одна книжечка в самий куточок, тай усміхається відти до мене. Невеличка вправді, але товстенька, пузата, в жовтенькім мундурі, з чорним лямпасом на хребті. Чи не ти то, бісова личино? ходи сюди! Розгортаю її, а на ній такий напис: «Сонник с ростолкованьем значенья слів і счастливими номерами числов лотереї в поазбучнім порядку після халдейских, египетских і перзійских источників як также предугаданье будущого після розличних явленій і т. і. составил знахор із-під Лемківского Бескида. Львов. Пятое изданіе». Поки дійшов до того слова «изданіе», то й захлипався. Бо якжеж, таких коротеньких титулів давно не доводилося читати! Віддихнув, тай нуже дальше до неї. Дивлюся, на ст. 178 стоїть напис: «Свойства дванадцяти знаків небесних. 1. Баран». Уважай, думаю, бо з бараном не все приємно заходити собі. Читаю, а там такий оракул: «Баран знамя мужеское і владіющое на восток солнця, огнистое і благородное. Кто під ним уродится, буде добрий, милим в товаристві, подолговатого лиця, великих очей, скупий, гнівливий, однако як скоро розгніваєсь, так і скоро утихомирится, а хвилевий гнів єго буде навіть проявлятись хвилями на чолі. Буде богатий; но буде і много тратити, так що при смерти не буде ні богатий, ні убогий. Здобуде собі великоє імя і уникне счастли-

во великого несчастья, а навіть несчастливої смерти». Я перервав на сім, хоч до кінця були ще спорі три такі пайки про того дивного барана. Тьфу! сплюнув я. Як мені прийшло на гадку, що наведені повище характеристики мають в собі щось аналогічного з отсим поганим бараном? Не ліпше було мені повірити словам Ів. Кипріяна, що писав колись про автора «Гармонії» отаке: «Сердечне спасибіг за Ваші прислані твори. Они цінні і строго наукові... я їх перечитував вже не один раз: з разу не міг доміркуватися, яка тут властиво річ веде ся, бо звісно, кожда річ нова трохи причмилит чоловіка, але коли другий раз перечитував, то чудове вражінє пронимало мене... Тепер по випуску Вашої мельодики можна вже повний образ мати о Ваших відкритях на поли нашої рідної музики. Ваші теорії оправдані, научні, і тепер вже держусь їх при моїх творах»... (Ст. 14). Я переконався отсими словами та дивувався тільки, як то на чоловіка заходить нераз щось лихе та пре його до вишукування отих дурних аналогій!

Нефаховий.

ПРИМІТКИ

1. Музика та й годі — див. Т. Шевченко «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє», рядок 134.

2. Бажаньскій Порфірій — (1836—1920). Уніятський священник, був сотрудником у Волоській церкві у Львові та парохом в селі Сороки Львівські коло Львова. Композитор — дилетант, автор ряду опер, деякі з них ставились на сцені, більшість залишилась в рукописах. Писав також теоретичні праці з ділянки музики. Автор декількох праць з ділянки сільського господарства (про пасіки, медодайні рослини, погної і т. п.). Архів П. Бажаньского зберігається у Львові (Бібліотека Академії Наук УРСР, відділ мистецтва).

3. Кипріян Іван — (1856—?). Уніятський священник, композитор, писав музику переважно на релігійні теми.

4. Матюк Віктор — (1852—1912). Уніятський священник, композитор, автор підручника науки гармонії.

5. Камень, єгоже небрегоша зиждущіи и сей бысть в главу оугла — слова з 117 псальма, стих 22 із книги «Псалтир» — камінь, що його відкинули будівничі, той став наріжником.

6. Вахнянин Анатоль — (1841—1908). Галицький композитор, організатор музичного життя на Західноукраїнських землях. Приймав участь в політичному житті, був послом до галицького й віденського парламентів. Консерватор і реакціонер, погляди і діяльність якого різко критикував Іван Франко.

7. Воробкевич Сидір — (1838—1903). Священник, композитор, викладач музики в духовній семінарії в Чернівцях. Як письменник відомий під псевдонімом «Данило Млака».

8. Вербицький Михайло — (1815—1870). Уніятський священник, композитор, автор переважно церковної музики та деяких хорових творів, в тому числі кантати «Заповіт» на слова Т. Шевченка.

9. Джованні Перлюіджі да Палестріна (1524—1594). Італієць, найвизначнійший церковний композитор, реформатор церковної музики, творець стилю «a capella» (хоровий спів без інструментального супроводу).

10. Ніщинський Петро — (1832—1896). Поет, перекладач і композитор, автор перекладу «Одиссеї» Гомера та «Антигони» Софокла, музики до «Назара Стодолі» Т. Шевченка.

11. Лавровський Іван — (1822—1873). Уніятський священник, композитор, автор переважно церковної музики, професор духовної семінарії в Холмі.

12. Левицький Володимир — (1856—1936). По спеціальності нотар. Був редактором цілого ряду видань (Альманах «Ватра», редактор «Зорі» в 1890—1896 роках, та ін.). Літературний псевдонім «В. Лукич». Приятель Івана Франка, про якого написав спогади.

13. Ржегорж Франтішек — (1856—1899). Чех по національності, великий друг українського народу, етнограф, автор цілого ряду праць з ділянки етнографії Галичини. Дружив з українськими письменниками та громадськими діячами, зокрема з Іваном Франком.

14. Гостинський Отакар — (1847—1910). Чеський музикальний критик.

15. Кумановський Микола — (1864—1924). Уніятський священник, композитор, писав музику переважно на релігійні теми.

16. Коцовський Володимир — (1860—1921). Педагог, автор деяких наукових праць (напр. про «Слово о полку Ігоря»), співробітник «Зорі» та «Діла», поет, літературний псевдонім «Корженко».

А. ПАШУК

МАЛОВІДОМА СТАТТЯ І. ФРАНКА ДЛЯ ГАЗЕТИ «PRACA»

В загальному комплексі революційно-демократичних питань, які стояли в центрі уваги І. Франка вже в ранній період діяльності, істотно важливе місце займають питання революційного робітничого руху, зокрема тісного зв'язку міських і сільських робітників у їх спільній боротьбі проти панування капіталу.

Діяльність І. Франка 70—80-х рр. тісно зв'язана із революційною боротьбою трудящих мас Галичини. Вийшовши із народу, Франко боровся за інтереси свого народу. Тісно зв'язаний з трудящими масами, з їх життям і боротьбою, вже на світанку формування пролетаріату в Галичині Франко помітив його. Потрібний був справді геніальний син народу, щоб у складних соціально-економічних і політичних умовах Галичини того часу побачити в робітничому класі, який тільки народжувався і не являв собою ще значної соціально-політичної сили, того героя, якого письменник багатими фарбами всего художнього слова і всією силою своєї художньої майстерності з такою щирою любов'ю до простого народу зобразив у своїх прозаїчних і поетичних творах тих років.

Франко перший в українській літературі в центрі своєї уваги поставив образ робітника і підніс його постать до рівня головного героя своїх художніх творів — людини, яка тяжко працює, експлуатована ненаситними хижаками і дармоїдами з вищих класів, але в той же час позбавлена елементарних людських прав і свобод, не може забезпечити собі і своїй сім'ї мізерного існування.

Це не робот, який виконує, доручене йому завдання, а могутня, грізна сила, яка з кожним днем зростає і міцніє і в міру усвідомлення свого становища розгортає непримиренну боротьбу проти капіталу і тиранії. Франко бачив у робітни-

чому класі і взагалі в народних масах ту силу, яка в майбутньому знищить експлуататорський лад і створить новий, соціалістичний.

Особливе місце займає публіцистика Франка 70—80 рр., в якій центральним є робітниче питання. Беручи активну учать в робітничому русі, він розгортав широку пропагандистську діяльність, поширював серед робітників ідеї соціалізму, знайомив їх з деякими ідеями марксизму і т. д. З цією метою він співпрацював із польськими революціонерами, брав активну участь у виданні робітничої газети «Praca», в якій вмістив ряд статей, присвячених міжнародному робітничому рухові і робітничому рухові в Галичині, пропаганді теорії додаткової вартості К. Маркса і т. д.

Але говорячи про революційні погляди Франка, треба із всією силою підкреслити істотно важливу їх рису, яка яскраво виділяється вже на початку 80-х років XIX ст., а саме: розуміння необхідності об'єднати всі сили міських робітників і трудового селянства для спільної революційної боротьби за знищення капіталістичного ладу і побудову соціалістичного, справедливого.

Для висвітлення цього питання важливе значення має кореспонденція І. Франка від 20 липня 1881 р., надіслана із Нагуєвич до редакції «Praca».

Як видно із слів Франка, цю кореспонденцію він написав на прохання редакції «Praca», яка хотіла вмістити у своєму органі матеріали про умови життя і відносини на селі в Дрогобицькому повіті. Франко подав матеріали, які торкаються Нагуєвич, але на їх основі можна, безперечно, скласти собі уявлення про загальний стан справ і життя селян.

Аналізуючи суспільно-економічне становище селян Нагуєвич, Франко пов'язує питання селянського революційного руху з проблемою широкого залучення селянства, зокрема сільських робітників, у єдине русло спільної революційної боротьби разом з міським пролетаріатом. Франко в цій кореспонденції ставить питання великої теоретичної ваги, причому прагне його втілити в практиці революційного руху, який об'єднував би міських і сільських робітників, всіх трудящих міста і села в єдину монолітну суспільно-політичну силу, здатну успішно протистояти спільному і підступному класовому ворогові.

Треба підкреслити, що Франко проводив ідею не тільки класового єднання пролетаріату і трудового селянства, але й інтернаціонального. Одне і друге, на його думку, є головною умовою і запорукою успішності боротьби трудящих мас за своє визволення.

На загальних зборах львівських робітників, які відбулися 26 червня 1881 р., була прийнята ухвала скликати віче у Львові, на яке повинні були прибути у великій кількості представники сільського пролетаріату. Франко висловив свою схвальну думку щодо цього заходу, пов'язуючи з ним великі надії в справі загального розвитку робітничого руху, який охоплював би сільських і міських робітників української, польської і інших національностей.

Про це І. Франко писав: «Прошений від ред. «Pracа» написати дещо про життя-буття наших сельських людей з дрогобицького повіту, та й ще написати в руській (українській— *А. П.*) мові, я дуже радо беруся за перо, уважаючи тоту просьбу редакції знаком, що «Pracа» розширяє свої рамки і побіч міських робітників, хоче також заниматися ширенням соціалістичної думки і між сельським, українським і польським людом. Ще більше радує нас всіх ту по селах, читаючих тоту єдину у нас робітницьку часопись, задуманий на осінь з'їзд усіх сельських і міських, руських і польських робочих людей для спільної братерської наради над спільними ділами. Ми дуже багато обіцяємо собі з того з'їзду: нам так і здаєсь, що від него повинен початись новий, суспільний загально-робітницький рух по всіх закутках нашого краю».

Описавши матеріальні умови життя селян в Нагуєвичах, Франко при кінці статті підкреслив, що «на загально-робітницькім зборі розкажемо все обширнійше всім зібраним і надіємося також, що й з других сторін сельські і міські люде розкажуть і нам все, що у них наболіло на серці, а щоб, знаючи спільне наше лихо, ми могли напротив цего одностайне стати, придумати спільний спосіб».

Маючи на увазі підготовку з'їзду (віча) сільських і міських робітників, об'єднання їх сил і розгортання їх спільної боротьби, Франко підкреслює необхідність зосередження зусиль і посилення діяльності в цьому напрямі і самої газети «Pracа». «Добре би було, — написав він, — якби такі практичні, часові способи обговорювались і в «Pracy», заки прийдуть під обраду робітницького збору, а при найближчій спосібности не забуду написати вам, яка ту у нас гадка о тім ділі».

Таким чином, Франко, як видно із наведених слів, головну увагу зосереджує на питанні єдності і спільності інтересів міських робітників і трудового селянства української і польської національностей.

Говорячи про з'їзд міських і сільських робітників, Франко з особливою силою висловив надію на те, що цей з'їзд повинен покласти початок нового могутнього загальноробітниць-

кого руху в Галичині, який би єдиним фронтом об'єднав міських і сільських робітників, всіх трудівників міста і села. Нарешті, Франко підкреслив, що спільність інтересів міських і сільських робітників і взагалі трудового селянства вимагає від них одностайності дій проти спільного ворога.

Цікаво зазначити, що, даючи кваліфікацію цій статті Франка, директор поліції у Львові у своєму звіті для намісництва підкреслив саме ці питання і на них вказував як на головні і важливі.

Отже, така постановка питання про союз між робітничим класом і селянством на початку 80-х років є серйозним кроком вперед у розвитку суспільно-революційної думки в Галичині. Звичайно, тут ще нема розуміння керівної ролі міського робітничого класу в цьому союзі, але вже сама постановка питання про такий союз представляє собою високе досягнення революційого руху в Галичині і свідчить про наближення І. Франка до розуміння керівної ролі пролетаріату в цьому союзі.

В справах Галицького намісництва, які зберігаються у філіалі ЦДІА УРСР в м. Львові, знаходиться стаття (кореспонденція) І. Франка, датована 20 липня 1881 р., яку він надіслав з Нагуєвич до редакції «Pracа» і яка була конфіскована львівською поліцією.[1]

У своєму звіті від 30 серпня 1881 р. Президії намісництва директор львівської поліції повідомляв:

«Дня 16 б. м. органи тутейшої цк. Дирекції Поліції провели ревізію в Івана Козакевича, до якого відносяться рескрипти Високої Президії з дня 5 і 7 б. м. L: 7237 і 164.

Ревізія відбулася на підставі наказу ревізії, виданого ц. к. Краківським Судом краєвим з дня 12 б. м. з метою забрати в Козакевича брошурки п. н. «Program socyalistów polskich wschodniej Galicyi», про які є мова в листі Козакевича, написаному до Домбровського в Кракові і там же при ревізії забраному.

В Козакевича не знайдено нічого, гідного уваги, крім нотаткової книжечки, в якій дві сторінки були записані шифрами, зміст яких той же відмовлявся вияснити. Ці нотатки переслано до ц. к. Суду краєвого разом із його пашпортом до Росії, який видано йому дня 22 квітня ц. р. за l. 351 в ц. к. Старостві в Новім торгу. Але Козакевич мешкає спільно з Данилюком, редактором «Pracy», через те підлягло ревізії ціле помешкання Данилюка, представляюче собою рівночасно редакційне бюро «Pracy». В редакції знайдено манускрипт

[1] Філіал ЦДІА УРСР в м. Львові, фонд № 146, опис № 4, зв'язка № 224, од. зб. № 3697, Rest. 633, арк. 22—27.

Івана Франка, написаний по-руськи польськими буквами, який залучаю поруч у відписі, мабуть призначений до видрукування в часописі «Praca» у формі кореспонденції. Виявляється з цього рукопису, що польські соціалісти увійшли в союз з руськими соціалістами з метою ширення соціалістичної пропаганди між польським і українським народом, а саме — хочуть втягнути сільський робітничий клас у соціалістичний рух. Наразі їх головним старанням є довести до того, щоб був також численно представлений сільський пролетаріат на вічі, яке мають скликати у Львові відповідно до ухвали, прийнятої на загальному зібранні львівських робітників дня 16 червня ц. р.».

Нижче наводиться текст статті І. Франка.

Нагуєвичі дня 20 липня 1881.

Прошений від ред. «Praca» написати дещо про житє-бутє наших сельських людей з дрогобицького повіту, та й ще написати в руській мові, я дуже радо беруся за перо, уважуючи тоту просьбу редакції знаком, що «Praca» розширяє свої рамки і побіч міських робітників хоче також заниматися ширенєм соціалістичної думки і між сельським, українським і польським людом. Ще більше радує нас всіх ту по селах, читаючи тоту єдину у нас робітницьку часопис, задуманий на осінь з'їзд всіх сельських і міських, руських і польських робучих людей для пільної[2] братерської наради над спільними ділами. Ми дуже багато обіцюємо собі з того з'їзду: нам так і здаєсь, що від него повинен початись новий, сильний загально робітницький рух по всіх закутках нашого краю. Коби тилько наши люде зібрались якнайчисленніше для обміни своїх гадок, висказаня своїх нужд і своїх бажань.

А тепер скажу вам дещо про наше село і як у нім людьом жиєся. Нагуєвичі — велике село під самими Карпатами, котрі ту називаються Ділом. Воно лежить подовж невеличкої річки з обох боків. Грунти має горбковаті, то каменисті, то глинковаті, загалом дуже малоплідні, так що при недавнім, гот[3] і то ще пересаднім ошасованю, село ціле зачислено до другого району, а на 9000 парцель грунтових, котрі є в громаді, не знаю, чи перекладено 150 в першу клясу щодо доброти грунту, та й ті перші кляси по більшій части наші газди рекламували, чуючись тим покривджені. Докладного обрахунку нашої власности грунтової не можу вам тепер подати, але надіюсь зробити се незабавно. То тілько скажу, що найбільша власність грунтова у нас дуже рідко доходить до 20

[2] Очевидно «спільної».
[3] Очевидно «хоч».

моргів, а халупників та коморників маємо багато. Головне жерело біди в громаді нашій того, що не маємо толоки ані взагалі ніякого пасовиська для худоби. До р. 1875 росла ще наша худоба в лісах, хоть за оплатою і немалою (по 2 р. від штуки), але від того часу тодішній міністр рільництва, барон Маусфельд, той сам молоденький панок, що то недавно так завзято в раді державній нападав на теперішних міністрів, об'їздячи наші околиці (він їздив до Борислава), казав «на глухо заперти ліси для людської худоби», так що в лісі тепер трава в хлопа виросте та й схне, а наша худоба по голих та тісних перелогах так само схне та гине. То ж і не диво, що від того часу у наших людей худоби стало певно о трету часть меньше, а бідніші, не маючи перелогів, давно вже забули, як молоко смакує. Та й тепер ще щопонеділка з самого нашего села женуть по 5—10 штук худоби на продаж (а купують хіба 1—2 штуки).

Розуміється, менше худоби — менше гною на поле, менше тягла, лихійша управа поля — менше хліба. І справді в послідних часах нема одного такого року, щоби на передновинку навіть 16-морговий господар не мусів жити кукурузяним (куповаким в місті) хлібом та чиром, а о бідніших що воно й казати. Жерел зарібку у нас давнійше було двоє: вожене латрів (polan sągowych) та тертить і другого дерева до Дрогобича або Борислава (се, як бачи, заробок для заміжнійших, маючих свій віз і тягло), ну та й заробок у поблиськім Бориславі, куди йшли люде що найбідніші. Тепер бориславський заробок майже зовсім пропав, так що найбіднійшим людім нікуди дітися, за те податки у нас, богу дякувати, ладні собі, нівроку і ледви чоловік з тяжкою бідою збудеся їх одного року — ого — вже секвестратор їде брати фанти — бач за другий рік вже належиться. А що нашим людім не легко приходиться їх складати, то осудіть хотьби з того, що коли сего року з'їхав секвестратор фантовати за перший квартал, то на звиж 550 платячих податок заплатило було всего 29. А найменша міра податку у нас (від халупника, котрий має тілько хату, без ніякого поля) враз з додатками виносить 3 р. 63 кр., а коли ще до того додати побирающому податок «від руки» 15 кр. і егзекутного 5%, то побачимо, що у нас найбіднішний халупник платить річно трохи не 4 р. податку прямого, не говорячи вже о посереднім, який платять за сіль, тютюн та всяку потріб.

Се тілько деякі боки нашої нужди. Ми се згадуємо провизискування жидівське[4] та посіпацьке, надіємся, що на за-

---

[4] Поміщиків-орендарів.

гально-робітницькім зборі розкажемо все обширнійше всім зібраним і надіємся також, що й з других сторін сельські і міські люде розкажуть і нам все, що у них наболіло на серці, а щоб, знаючи спільне наше лихо, ми могли напротів цего одностайно стати, придумати спільний спосіб. Добре би було, якби такі практичні, часові способи обговорювались і в «Ргасу», доки прийдуть під обраду робітницького збору і я при найближшій спосібности не забуду написати вам, яка ту у нас гадка о тім ділі. А покищо, бувайте здорові.

Іван.

Примітка: Ця кореспонденція І. Франка для газети «Ргаса» вперше була опублікована М. Волянюком і Є. Яцкевичем в жур. «Жовтень», 1955, № 12. Зважаючи на виняткову важливість теоретико-соціологічних питань, які порушує І. Франко в цій статті, зокрема питання про союз міських робітників і сільських робітників, як і всього трудового селянства, доцільно і корисно цю статью опублікувати в збірнику «Івана Франка», тим більше, що це має істотно важливе значення для поглиблення висвітлення філософських і суспільно-політичних поглядів Франка.

М. ВОЛЯНЮК

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ІВАНА ФРАНКА ЦАРСЬКОЮ ОХРАНКОЮ

Великий український письменник, публіцист і громадський діяч Іван Франко зазнавав за свою революційну діяльність постійних переслідувань з боку правлячих кіл Австро-Угорщини і царської Росії, тому що його гнівне, викривальне слово було страшним для експлуататорських класів.

Про переслідування Франка появлялося в різний період декілька публікацій, серед яких серйозної уваги заслуговують статті Полянської «Из записной книжки архивиста»[1] та франкознавця О. Дея «Переслідування Івана Франка цензурою».[2] Вони висвітлюють питання цензурних переслідувань творів письменника в Австро-Угорщині і царській Росії. Дослідникам життя й творчості І. Франка більш широко відомі документи, які свідчать про переслідування Каменяра австрійською поліцією. В монографіях та окремих статтях порівняно широко висвітлені судові процеси над Франком. Були зроблені перші спроби знайомити ширші кола читачів з ставленням царської охранки до письменника. Зокрема на цю тему у львівському журналі «Культура» (№ 10, 1926 р.) було опубліковано два документи департаменту поліції, знайдені в архіві колишнього царського консульства. Ці документи зв'язані з затриманням царською охранкою нелегально надісланих в 1893 р. зі Львова в Росію при сприянні Івана Франка та його дружини Ольги Федорівни двох транспортів літератури.

Проте ще й досі дослідникам невідомі ряд надзвичайно цінних документів, які свідчать про тісні зв'язки І. Франка з прогресивною і революційною Росією, показують переслідування письменника царизмом, співробітництво царської охранки з австрійською поліцією в переслідуванні Каменяра. Ці

[1] Журнал «Красный архив» № 1, 1940.
[2] Журнал «Жовтень» № 5, 1958.

документи вносять багато нових моментів у біографію письменника.

На основі не опублікованих ще досі документів, які зберігаються в Центральному Державному Історичному Архіві УРСР, у Філіалі Центрального Державного Історичного Архіву УРСР у м. Львові та в Державному Архіві Львівської області, ми й хочемо в цій публікації показати ставлення царської охранки до Івана Франка в 90-х роках XIX століття.

Царська охранка почала слідкувати за письменником вже в кінці 70-х років. Поїздки Франка на Україну в 1885 р. і в травні 1886 р., налагодження письменником зв'язків з прогресивними діячами України викликали її занепокоєння. Починаючи з цього часу, прізвище письменника фігурує в щорічних «Обзорах важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях Империи», які видавав царський департамент поліції і розсилав їх жандармським управлінням. Так, уже в «Обзоре» за 1886 р. згадується про те, що в липні цього року на прикордонній станції Волочиськ було виявлено ящик з книгами, виданими в Галичині і в Швейцарії. Книги призначались для відправки в Київ на адресу хімічної лабораторії В. Качали. «Спрошеный по поводу посылки проживающий в Киеве австрийский подданый Владимир Качала заявил, что посылка эта могла предназначаться или для служившего у него на заводе австрийского подданого Филарета Гладиловича или для австрийского же подданого Ивана Франко», писав департамент поліції в «Обзоре».[3]

Зацікавлення охранки особою Івана Франка зросло в 90-ті роки, тобто в період піднесення революційного руху в західноукраїнських землях. В жовтні 1890 р. І. Франко, М. Павлик, Є. Левицький, Р. Яросевич заснували радикальну партію, яка опиралася на селянство. За своїм характером ця партія була революційно-демократичною і відіграла позитивну роль у суспільно-політичному русі Галичини 90-х років XIX століття. Радикали на чолі з Франком і Павликом вели боротьбу проти буржуазних націоналістів, проти ворожих інтересам трудящих партій «москвофілів» і народовців, проти клерикалізму, вели політично-організаційну роботу серед селян, спрямовуючи їх на революційну боротьбу.

Радикальна партія встановила тісні зв'язки з Наддніпрянською Україною, зокрема з київськими соціал-демократами, а також з закордонною російською політичною еміграцією. Про зв'язки радикальної партії з соціал-демократами Києва

---

[3] Центральний Державний Історичний Архів УРСР. (Далі — ЦДІА УРСР), ф. 301, оп. І, од. зб. 292, арк. 5—6.

цінні повідомлення знаходимо в спогадах активного учасника соціал-демократичного руху в Росії 90-х років П. Л. Тучапського. «Галицькі радикали, — писав він, — зав'язали зносини з нами; час від часу в Київ приїжджали від них уповноважені, привозили контрабандою нововидані українські книжки, не пропущені в Росію, і старались з нашою допомогою зібрати кошти на свою діяльність, переважно на свої видання».[4] Тісне співробітництво прогресивних діячів Галичини з соціал-демократами Росії яскраво позначалось позитивно на виданнях радикальної партії. На сторінках таких органів цієї партії, як журнал «Народ» (1890—1895 рр.) і газети «Хлібороб» (1891—1894 рр.) було надруковано чимало статей і заміток, в яких висвітлювались найважливіші моменти розвитку російського визвольного руху. Видання радикальної партії розповсюджувались не лише на Україні, але й у Дерпті, Петербурзі, Москві та інших містах і стали відомі значному колу інтелігенції. В Російську імперію з Галичини нелегально транспортувалися не лише видання радикальної партії, а й соціал-демократичної партії Галичини, видання плеханівської групи «Визволення праці» тощо.

В 90-х роках, у період зростання революційного руху, попит на нелегальну літературу в Росії був надзвичайно великий.

Окремі з членів нелегальних соціал-демократичних гуртків виїжджали за кордон для організації транспортування закордонних видань. В 1892 р. у Львів приїжджав В. В. Воровський — активний діяч польських соціал-демократичних гуртків у Москві. За дорученням київських соціал-демократів у 1894 р. в Коломиї М. Павликом була видана в перекладі на російську мову «Ерфуртська програма», нелегально надіслана в Київ і в інші міста Російської імперії, а також у закордонні центри російської політичної еміграції — Берлін, Женеву, Лондон. За завданням київських соціал-демократів у середині 90-х років побував у Львові і налагодив зв'язки з галицькими радикалами І. Мошинський. «Я ще влітку 1895 р.,— згадував він, — перебуваючи за кордоном, зав'язав цінні знайомства завдяки рекомендаціям українських товаришів у Галичині з М. Павликом, Ів. Франком і Вітиком»[5] Зв'язки з Галичиною і зокрема з І. Франко і М. Павликом мали деякі діячі Київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». В 1897 р. в Галичині був активний член цієї організа-

---

[4] П. Л. Тучапский. Из пережитого. Девяностые годы. Одесса, 1923, стор. 30.

[5] И. Н. Мошинский. На путях к первому съезду РСДРП, М., 1928, стор. 152.

ції, пізніше делегат I з'їзду РСДРП П. Л. Тучапський. Він зустрічався з Франком і Павликом, співробітничав у журналі «Житє і Слово». Тісні зв'язки з Галичиною мали й інші активні діячі Київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» — Л. В.Теслєр, В. Климович (уродженець Галичини, австрійський підданий).

Тісні зв'язки, які встановилися в 90-х роках XIX ст. між прогресивними галицькими діячами на чолі з І. Франком і російською соціал-демократією, викликали занепокоєння в царської охранки. В 90-х роках ім'я Франка стає добре відомим департаменту поліції, жандармським управлінням імперії Романових.

Пальма першості у переслідуванні письменника належала начальникові Київського жандармського управління генерал-майору В. Д. Новицькому. Цей царський сатрап постійно посилав донесення на Франка в Петербург у департамент поліції, а також Київському, Подільському та Волинському генерал-губернатору та в інші установи. Саме на його наполягання, як побачимо нижче, І. Франкові було заборонено в'їзд у Росію.

Особа Франка широко починає фігурувати в поліцейських донесеннях царської охранки в 1889 році. Як відомо, в середині 1889 р. із Києва у Львів прибула група студентської молоді (Б. О. Кістяковський, А. С. Моршинський, С. В. Деген), які встановили зв'язки з І. Франком і М. Павликом. У вересні цього ж року вони були заарештовані і обвинувачувані в шпигунстві. Одночасно з ними був заарештований і І. Франко. Після звільнення і висилки за межі Галичини поліція передала царській охранці відповідні відомості про їх діяльність і зв'язки з Франком.

На основі одержаних агентурним шляхом відомостей генерал-майор Новицький 1 вересня (ст. ст.) 1889 р. надіслав Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору графу Ігнатьєву секретну записку про український і польський національно-визвольний рух, в якій чимало місця приділив діяльності І. Франка.

Новицький писав: «Были получены секретным путем сведения, что образовавшийся за границей в г. Львове, в Австрии, кружок лиц, занимающийся распространением преступных запрещенных изданий, связал сношения с Киевом, с целью направления означенных изданий для распространения; во главе этого кружка во Львове стоит австрийский подданый, один из редакторов газеты «Львовский курьер» галицийский социалист, польский и руссинский публицист, избранный еще в 1881 году на социалистическом конгрессе в Хуре

(в Швейцарии) в число представителей польско-руссинских социалистов, Иван Франко, принадлежащий вместе с тем к местной Киевской украинофильской партии и младо-руссинской в Галиции, действующей далеко не в интересах России... Этот Франко бывал в Киеве неоднократно, где он имел родственника, учителя коллегии Галагана Трегубова, связь с Киевом шла исключительно с целью направления запрещенных изданий на малорусском и частью галицийском языках, в видах распространения, первых — среди малорусского народа и вторых — среди учащейся молодежи.

Первый транспорт изданий пришел в Россию в июле месяце, но, к сожалению, не заарестованный, а затем второй транспорт предполагалось направить в сентябре месяце также в Киев, где была и подготовлена квартира, в глухой отдаленной местности города, студента Киевского университета Арабажина, а первоначально для сей цели была назначена квартира в самом городе, жены генерал-майора Дегена, дети которой — бывший студент местного университета Сергей Деген и дочери Наталья и Мария Дегены — арестованы в августе месяце за границею во Львове, с студентами Киевского же университета Кистяковским и Маршинским. Деген с сестрами и студенты Кистяковский и Маршинский с киевскими сообщниками по этому делу ныне арестованными по распоряжению моему в г. Киеве, и были командированы за границу для перевоза запрещенных изданий в сентябре месяце»[6].

Далі Новицький детально розповідає про арешти Дегенів у Галичині, зазначаючи при цьому, що під час від'їзду з Києва в Галичину «Деген получил рекомендательное письмо к вышеизложенному Ивану Франко» від Трегубова.

На початку 1890 р. Новицький написав на ім'я керуючого канцелярією Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора лист з детальною характеристикою ворожої царизмові діяльності І. Франка. Знайти цей документ нам не вдалося.

Цікаві дані про зв'язки І. Франка з російською революційною соціал-демократією ми знаходимо в «Обзорах важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях Империи». Так, в «Обзоре» за 1892 р. повідомлялося про одержання агентурним шляхом копії листа студента Петербурзького технологічного інституту, члена польського нелегального соціал-демократичного гуртка Гуріновича в Цюріх з проханням дістати літературу для гуртка російською, польською, українською і білоруською мовами. В додатку до листа

---

[6] ЦДІА УРСР, ф. 442, 1889, од. зб. 79, арк. 2—3.

був наведений список необхідної літератури: 554 екземпляри польських книг 22 назв і 40 екземплярів книг українською мовою. Книги російською мовою Гурінович рекомендував дістати у Г. В. Плеханова. «Затем уже, — писав він далі, — мы отправим деньги на покупку польских и малороссийских книг, которые вы выпишете из Львова». До цього була зроблена приписка такого змісту: «Малорусские на украинском наречии — в Львове у г. Франко».[7] Цікаво при цьому зазначити, що гурток, членом якого був Гурінович, у свій час мав тісні зв'язки з групою Брусньова.

Наведений вище факт свідчить про те, що ім'я Франка було добре відоме в революційних соціал-демократичних колах Петербурга вже на початку 90-х років.

Цікаві дані про транспортування І. Франком та його дружиною нелегальної літератури в Росію знаходимо в «Обзоре важнейших дознаний» за 1893 рік. В ньому повідомлялось, що в грудні 1892 р. департаментом поліції було одержано повідомлення через закордонну агентуру про те, що зі Львова в Росію буде направлений транспорт з нелегальною друкарнею. І дійсно, в січні 1893 р. в районі містечка Радзівілова (тепер м. Червоноармійськ Ровенської області) на кордоні було затримано 12 ящиків з нелегальною літературою і матеріалами для підпільної друкарні (шрифт, друкарська машина).

«Вслед затем в феврале 1893 г., — повідомлялось далі,— были получены сведения, что арестована только будто бы часть транспорта; другая же, большая, находится еще во Львове и отправлением ее в Россию руководит при содействии какого-то молодого человека, приезжего из России, Ольга Франко, жена известного галицкого социалиста Ивана Франко. Транспорт состоит из сочинений социально-революционного содержания на русском, малороссийском, немецком и польском языках. Ввиду сего были приняты меры к проследке этого транспорта до места назначения и установлению лиц, к которым он будет направлен, причем было выяснено, что часть его 15 марта отправлена из Ровно через транспортную контору «Надежда» в Харьков по накладной на предъявителя, посланной в письме на имя служащего в управлении Харьково-Николаевской железной дороги, бывшего сельского учителя Василия Степаненко, другая же часть выслана 24 марта через ту же контору в г. Варшаву».[8] Вага літератури, надісланої в Харків на адресу Степаненка, становила 3 пуди 30 фунтів. В ньому були «Маніфест Комуністичної партії» і

[7] ЦДІА УРСР, ф. 274, 1892, од. зб. 3792, арк. 42.
[8] ЦДІА УРСР, ф. 274, 1892—1893, од. зб. 3792, арк. 165.

ін., окремі праці К. Маркса і Ф. Енгельса німецькою і польською мовами, видання групи «Визволення праці»: брошури Г. В. Плеханова «Російський робітник у революційному русі», «Про завдання соціалістів у боротьбі з голодом в Росії», П. Б. Аксельрода «Робітничий рух і соціал-демократія», В. І. Засулич «Варлен перед судом поправної поліції», женевські видання «Перше травня 1891 р. Чотири промови робітників, виголошених на таємних зборах у Петербурзі». Були тут і галицькі видання — «Програма русько-української радикальної партії», журнал «Народ» за 1890—1892 рр. і ін. В Харкові жандарми виявили з цього транспорту понад 80 назв різних книг. Значна частина надісланої з допомогою Ольги Франко зі Львова літератури була переслана з Харкова в Херсонський повіт учневі землеробського училища Олександрові Цюрупі.[9]

Чималу роль у налагодженні зв'язків російських соціал-демократів з Галичиною відіграли політичні емігранти та студенти Росії, які жили або навчались у Відні. В середині 90-х років з них у Відні утворилися гуртки «Самодопомоги». Департамент поліції в «Обзоре» за 1896 р. зазначав, що члени цих гуртків, «притримуючись соціально-демократичного напрямку, ставлять одним із завдань підготувати себе до активної пропаганди в Росії і вивчення прийомів агітації для роботи серед робітників після повернення в імперію. Члени віденських гуртків також займаються ввезенням в імперію нелегальної літератури».[10] Серед активних членів цих гуртків слід назвати В. Перазіча, Л. В. Теслера, А. Ф. Вержбіцького, В. Д. Вегмана, Капелюша і ін. Деякі з них (Перазіч, Теслер, Вержбіцький), повернувшись на батьківщину, стали активними діячами Київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», а В. Д. Вегман в 1901—1903 рр. був агентом ленінської «Искры». Віденські соціал-демократичні гуртки підтримували тісні зв'язки з прогресивними діячами Галичини — з І. Франком, М. Павликом, Я. Козакевичем та ін. З допомогою галичан вони займались транспортуванням нелегальної літератури через австро-російський кордон в районі Галичини. В 1896 р., наприклад, В. Перазіч разом з А. Мозлером (останній родом з Бучача, соціал-демократ, доктор філософії Віденського університету) переправили нелегально в районі Брод великий для цього часу транспорт закордонних видань, який призначався для розповсюдження в Києві, Вільно та в інших містах України і Росії. Царським жандармам вдалося заарештувати Мозлера з цією літерату-

[9] ЦДІА УРСР, ф. 274, 1892—1893, од. зб. 3792, арк. 69—75.
[10] ЦДІА УРСР, ф. 274, 1896—1897, од. зб. 3797, арк. 289—290.

рою. Жандарми виявили в чемоданах в основному марксистську літературу: «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса (17 прим.), «Громадянська війна у Франції» К. Маркса (20 прим.), «Злиденність філософії» К. Маркса (5 прим.), «Розвиток соціалізму від утопії до науки» Ф. Енгельса (15 прим.), «Ф. Енгельс про Росію» в перекладі В. Засуліч з передмовою Плеханова (14 прим.), «Доповідь, представлена делегацією російських соціал-демократів Міжнародному соціалістичному конгресу в Лондоні в 1896 р.» (21 прим.), неперіодичний збірник «Работник» № 1 і 2, в якому була вміщена праця В. І. Леніна, «Фрідріх Енгельс» (понад 60 прим.), праці Г. В. Плеханова «Російський робітник у революційному русі» (27 прим.), «Про завдання соціалістів у боротьбі з голодом в Росії» (16 прим.), «Новий захисник самодержавства або горе П. Тихомирова» (27 прим.), стаття «Чого хочуть соціал-демократи» з передмовою Г. В. Плеханова (26 прим.), брошура талановитого польського пропагандиста марксизму Ш. Дікштейна «Хто з чого живе» (понад 170 прим.). і ін.[11] Окремі архівні дані дають підстави вважати, що транспортування нелегальної літератури через Галичину в Росію членами віденських соціал-демократичних гуртків проходило за участю І. Франка. Так, ще в 1893 р. під час обшуку в члена харківського соціал-демократичного гуртка О. Штейнберга було виявлено чорновик листа у Відень до В. Перазіча, в якому мова йшла про нелегальну літературу. В чорновику листа був зроблений запис такого змісту:

«Иван Франко, мы посылаем Вам денег и просим Вас выслать нам...»[12] Немає сумніву в тому, що тут мова йде про літературу.

Діяльність революціонера-демократа Франка була в однаковій мірі ворожою і австрійському урядові, і царському самодержавству. Класові інтереси панівної верхівки обох монархій у боротьбі з революційним рухом цілком збігалися. Неодноразово, на вимогу царизму, австрійський уряд видавав російських політичних емігрантів. Тісне співробітництво між австрійською поліцією і царською охранкою існувало і в переслідуванні Івана Франка. Про його діяльність царська охранка і австрійська поліція обмінювались інформацією. В 1893 р., наприклад, царський департамент поліції через консульство у Відні повідомив міністерство закордонних справ Австро-Угорщини про участь Івана Франка та його дружини Ольги Федорівни у транспортуванні літератури в Росію і

---

[11] ЦДІА УРСР, ф. 317, 1896—1897, од. зб. 1178, арк. 255—268.
[12] ЦДІА УРСР, ф. 274, 1892—1893, од. зб. 3792, арк. 72—73.

просив вжити відповідних заходів проти цього. У зв'язку з цим намісництво у Львові видало відповідне розпорядження директорові львівської поліції, яке ми наводимо нижче в перекладі на українську мову.

ДО ПАНА Ц[ІСАРСЬКО] К[ОРОЛІВСЬКОГО] ДИРЕКТОРА ПОЛІЦІЇ У ЛЬВОВІ.

Згідно з переданими ц. і к. міністерству закордонних справ царським російським генеральним консульством у Відні відомостями, департамент поліції в Петербурзі одержав з достовірного джерела інформацію, що Ольга Франко, ур[оджена] Хорунжинська, дружина соціаліста Івана Франка з Галичини, займається контрабандною переправкою в Росію революційної літератури, виданої за кордоном.

У квітні місяці ц. р. у Варшаві і Харкові затримано дві надісланих нею посилки з літературою вищезгаданого напрямку. В цій діяльності Ольгу Франко посилено підтримує якийсь Толозко (Толочко)[13], співробітник газети «Życie», який має аж надто заохочувати також іншими засобами польську молодь до участі в політичних переворотах.

Ольга Франко і Толочко зараз повинні перебувати в Гродно, звідки виходять польські революційні публікації.

У зв'язку з тим, що підривна діяльність подружжя Івана і Ольги Франко, а також Толочка могла б частково торкатись Австро-Угорської монархії, наказую панові ц. к. директорові, щоб по можливості якнайскоріше, а не пізніше кінця б[іжучого] м[ісяця] доповів мені, які спостереження зроблено паном досі за діяльністю названих осіб у вищезгаданому напрямку.

Львів, дня 9 серпня 1893.

За ц. к. намісника (Підпис нерозбірливий)»[14].

Царизм створив у Галичині широку агентурну сітку, яка слідкувала за кожним кроком Франка та інших прогресивних західноукраїнських діячів, за діяльністю російських політичних емігрантів. Свою агентуру мали в Галичині не лише департамент поліції, але й губернські жандармські управління прикордонних з Галичиною губерній. Начальник Київського губернського жандармського управління генерал-майор Новицький у спеціальній інструкції своєму агентові звертав особливу увагу на Франка. В одному з параграфів цієї інструкції говорилось: «Обеспечить себе постоянные сношения со

[13] Толочко — російський піддáний, студент Львівської політехніки.

[14] Львівський Обласний Державний Архів, ф. 314, оп. 1, од. зб. 2502, арк. 5.

Львовом и находиться во всякое время в курсе революционных предприятий львовского кружка Франко Ивана».[15] Цим агентом повинен був бути Г. Трушковський, який деякий час жив у Галичині, знав польську і українську мови. Трушковському, як писав він пізніше у виданих у Лондоні спогадах «В руках жандармів. Мої відносини з київським жандармським генералом В. Новицьким», Новицький показав циркуляр міністерства внутрішніх справ відносно Франка. В цьому циркулярі наказувалось жандармському генералові тримати тісний зв'язок з австрійською поліцією. Дирекція львівської поліції у звіті президії намісництва у Львові від 8 травня 1895 р. писала, що у вищезгаданому циркулярі міністерства внутрішніх справ імперії Романових «звертають там особливу увагу на діяльність д-ра Франка, який нібито «цілу Україну підмінував».[16]

У цьому ж звіті дирекція львівської поліції повідомляла про транспортування з Галичини в Росію літератури і зазначала, що Іван Франко теж брав активну участь спільно з радикальними елементами, які групувалися навколо редакції «Kurjera Lwowskiego».[17]

Трушковський не виправдав сподівань київського жандарма. Прибувши в листопаді 1894 р. до Львова, він передав інструкцію та інші матеріали І. Франкові, який опублікував їх в журналі «Народ» і газеті «Kurjer Lwowski». Характерно, що номери журналу і газети були конфісковані австрійською цензурою.

Велику цінність являють собою документи, що розповідають про поїздки письменника на Україну і ставлення до цих поїздок царської охранки.

Весною 1891 р. Іван Франко одержав від Петра Антоновича Косача, батька письменниці Лесі Українки, запрошення приїхати до нього в село Колодяжне Волинської губернії в гості. Письменник прийняв запрошення і в кінці травня разом з дружиною та трьома дітьми виїхав туди зі Львова через Броди — Радзивілов — Ковель. На таможні в Радзивілові в багажі письменника жандарми зробили детальний обшук, було також проведено опитування. Однак нічого «крамольного» не було виявлено, і Франка пропустили разом з сім'єю в межі Російської імперії. Помічник начальника Волинського жандармського управління в Радзивілові ротмістр

---

[15] Філіал Центрального Державного Історичного Архіву УРСР, у м. Львові, ф. 152, оп. 2, од. зб. 16913, арк. 50. (Конфіскат журналу «Народ», № 23—24, 1894).

[16] Там же, ф. 146, оп. 4, од. зб. 7652, арк. 50.

[17] Там же, арк. 48.

Вирголич вважав, одначе, не зайвим повідомити про виїзд у Росію Франка вищі жандармські органи. Приїзд на Україну письменника викликав занепокоєння і в начальника Київського жандармського управління Новицького. В черговому донесенні в департамент поліції в Петербург про Івана Франка від 1 червня (ст. ст.) 1891 р. Новицький висловив пропозицію заборонити письменникові перебувати в межах Російської імперії або щонайменше в межах Київської, Подільської і Волинської губерній. У відповідь на це донесення Новицького 7 червня товариш міністра внутрішніх справ завідуючий поліцією Шебеко надіслав у Київ на ім'я Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора шифровану телеграму: «Благоволите Ваше Сиятельство прибывшему Киев австрийскому подданому 40 95 46 38 99 50 89 52 82 0 42 58 84 46 77 51 93 76 87 45 57 31 52 54 56 46 0 76 35 57 85 35 57 85 35 78 58 31 35 53 57 56 79 46 95 55 51 79 56 45 31 94 35 предложить немедленно выехать за границу если же не пожелает подчиниться добровольно выслать принудительным способом».[18]

Чиновник генерал-губернаторства, розшифровуючи цю телеграму, зверху шифру написав: «Ивану Франко ввиду его крайней неблагонадежности».[19]

Тому що генерал-губернатор був у відпустці, то керуючий канцелярією Васильєв дав негайно чиновникові розпорядження повідомити про зміст телеграми департаменту поліції Київського губернатора. Внизу на бланку телеграми департаменту поліції він пише: «Потрудитесь немедленно заготовить бумагу Киевскому губернатору по содержанию сей телеграммы.[20] В Петербург же, в департамент поліції, Васильєв послав телеграму-відповідь: «Телеграмма от 7 июня об иностранце Франко за выездом генерал-губернатора в отпуск передана губернатору».[21]

Одночасно департамент поліції повідомив про рішення щодо негайного вислання І. Франка з Росії і начальника Київського губернського жандармського управління Новицького, який вважав не зайвим ще раз вказати на особу Франка як крайнє ворожу царському урядові і на свої «заслуги» в переслідуванні письменника. В канцелярію генерал-губернатора Новицьким був надісланий рапорт, який ми наводимо нижче повністю.

---

[18] ЦДІА УРСР, ф. 442, секретна частина, 1891, од. зб. 201, арк. 1.
[19] Там же.
[20] Там же.
[21] Там же, арк. 2.

Киевское
Губернское Жандармское Управление
Июня 8 дня 1891 г.
№ 838, г. Киев

Господину
Киевскому, Подольскому
и Волынскому
Генерал-Губернатору

Рапорт

В письме на имя Г. Управляющего Канцелярией от 13 февраля 1890 года за № 213 мною были сообщены для доклада Вашему Сиятельству во всей подробности сведения, характеризующие направление и деятельность австрийского подданого Ивана Франко.

Получив сведения о проезде в пределы России з-за границы чрез м. Радзивилово названного Франко с женою Ольгой и тремя малолетними детьми, который известен Департаменту Полиции из неоднократных моих сообщений за личность крайне враждебную России по своим убеждениям и действиям и который, женившись на русской подданой, имеющей родственные связи и знакомства в г. Киеве, завязал большие знакомства собственно в г. Киеве, где он почерпает немалые денежные средства от членов местного украинского противоправительственного кружка и эти средства идут отчасти в собственность Франко и на издания им же за границею враждебных России газет, брошюр и книг на малороссийском и галицком языках, кои ввозятся контрабандным путем в Россию и распространяются, и, таким образом, на средства России, собираемые Франком, преимущественно в Киеве, издаются за границею газеты враждебного направления для России, да еще и направляются на тех же средствах в Россию же, — я выразил Господину Директору Департамента Полиции свое мнение в сообщении 1-го числа сего месяца за № 783 в том, чтобы пресеч Франко возможность почерпать средства из Киева для враждебных действий и целей из-за границы, необходимые ему, Франко, безусловно, воспретить по меньшей мере пребывание в пределах Киевского Генерал-Губернаторства на основании положения об охране.

На это сообщение Господин Директор Департамента Полиции телеграммой от 7-го числа текущего месяца дал мне знать, что Вашему Сиятельству сообщено о высылке Франко за границу.

Донося об этом Вашему Сиятельству, имею честь доложить для сведения, что жена Франко по имени Ольга Федоровна, дочь титулярного советника, рожденная Хорунжинская, родная сестра жены учителя истории коллегии Павла Галагана Трегубова. При проезде чрез Радзивиловский по-

граничный пункт Франко заявил, что он едет в г. Ковель. Жена Франко имеет родственников, земельную или другую какую-либо собственность в Сумском уезде Харьковской губернии. В настоящий момент Франко пока на жительстве в г. Киеве не обнаруживается.

Начальник Управления Генерал-Майор Новицкий.»[22].

Розпорядження департаменту поліції лише про негайне вислання Франка з Росії не могло задовольнити Новицького. Він намагається будь-що добитися заборони письменникові в'їзду в межі Російської імперії. Найбільш повно жандармський генерал виклав свої плани по цьому питанню в доповідній записці Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору від 1-го лютого (ст. ст.) 1892 р. про політичні партії Галичини. В цій записці царський сатрап з великою симпатією ставиться до галицьких «москвофілів», всіляко вихваляє їх видання — «Русскую Раду», «Галицкую Русь», «Русское слово», «Беседу», і ін. Одного із лідерів «москвофілів» Маркова Новицький називає «человеком убежденным, способным и энергичным». Жандармської похвали заслужили й інші видатні діячі галицьких «москвофілів» — І. Добрянський, М. Антоневич.

Всю свою лють жандармський генерал обрушує на очолювану І. Франком і М. Павликом радикальну партію. «Радикалы же, — пише він, — чистые социалисты и вместе с тем рьяные украинофилы, но непомышляющие об отторжении Украины от России, однако же стремящиеся «добуты волю» для Украины с помощью социализма... Радикальная партия весьма немногочисленна в Галиции; во главе ее состоят: русский эмигрант Михаил Драгоманов — в Софии и во Львове галичане Иван Франко и Михаил Павлик, сотрудники польских газет и издатели органов радикальной партии «Народ», выходящий во Львове, «Хліборооб» — в Коломые; радикальная партия в Галиции ограничевается числом 100 человек».[23]

В доповідній записці Новицького чимало місця приділено також ролі Франка і Павлика в розповсюдженні прогресивних видань на Україні. «В минувшем 1891 году, — писав Новицький, — было замечено, что некоторыми из представителей украинской партии в г. Киеве получается издаваемая во Львове вышеназванная газета «Народ», радикального, украинофильского направления, редакторы которой

---

[22] ЦДІА УРСР, ф. 442, секретна частина, 1891, од. зб. 201, арк. 3—5.
[23] ЦДІА УРСР, ф. 442, 1892, од. зб. 40, арк. 6—7.

Франко и Павлик, стремясь распространить свое издание в среде учащейся молодежи, высылали студентам экземпляры этой газеты бесплатно и сверх того доставляли им, под видом писем как те статьи, которые не пропускаются при граничном досмотре, так и не напечатанные по цензурным препятствиям».

У своїй записці Новицький «обгрунтував» необхідність заборони в'їзду в Росію І. Франкові і М. Павликові. «...Иван Франко и Михаил Павлик успели связаться с Киевом и другими местами Юго-Западного края знакомствами, соотношениями настолько близкими, преимущественно с членами украинофильской партии, что почерпают свободно денежные средства для своих целей и периодических изданий, из России же, против которой идут своим направлением и действуют далеко не в интересах Русского Государства и пропагандою своих идей и программ; эти денежные средства собираются посредством продажи подобных изданий в России и чрез тайные сборы денег их сообщниками, русскими подданными, проживающими в пределах России, членами украинофильской партии; близость границы дает возможность некоторым из упомянутых лиц свободно приезжать в Россию и посредством личного своего влияния вымогать и выпрашивать деньги на «общее дело». Без поддержки из России существование за границей таких органов печати, каковыми представляются издания младо-руссинской партии, немыслимо; галичане настолько немногочисленны и бедны, что не в силах и не в средствах поддерживать такую массу изданий печати, которые конечный исход и направление получают в пределах России. Пресечь издания органов галицийской печати, враждебного содержания по отношению к России, возможно и легко чрез отнятие денежных средств, облегченным способом добываемых чрез непосредственные личные сношения и свидания. Воспрещение въезда и пребывания в России вышеназванным лицам безусловно подорвет близкие личные отношения, а за этим последует, несомненно, и охлаждение в снабжении денежными средствами; письменные же сношения являются не столь удобными для вымогательства денег на политические дела... эта репрессалия в форме лишь стеснительной меры, несомненно, даст себя почувствовать в материальном отношении... Франко, Павликам и другим галичанам, враждебно относящимся к России совершенно безпричинно, и в то же время поддержит старо-руссинскую партию в Галиции и ее органы печати.»[24]

---

[24] ЦДІА УРСР, ф. 442, 1892, од. зб. 40, арк. 8—9.

Генерал-губернатор граф Ігнатьєв підтримав Новицького відносно заборони в'їзду в Росію Франкові і Павликові. В донесенні міністру внутрішніх справ від 21 лютого (ст. ст.) 1892 р. Ігнатьев виклавши зміст доповідної записки Новицького і приєднуючись до думки про необхідність такої заборони, вказував, що «для избежания нежелательной огласки представлялось бы более соответственным о принятии этой меры лишь предложить конфиденциально подлежащему пограничному начальству».[25]

Результатів довелось ждати недовго. 7 березня (ст. ст.) 1892 р. департамент поліції розіслав секретний циркуляр № 915 жандармським офіцерам прикордонних пунктів, в якому говорилось: «Ввиду имеющихся в Министерстве Внутренних Дел сведений о враждебной по отношению к России деятельности австрийских подданых... Ивана Франко и Михаила Павлика, Господин Министр Внутренних Дел изволил воспретить названным иностранцам на будущее время въезд в пределы Империи».[26]

І в наступні роки департамент поліції не забував нагадувати жандармським управлінням про І. Франка. Так, 8 квітня (ст. ст.) 1893 р. за підписом директора департаменту поліції генерал-лейтенанта Петрова був розісланий за № 1769 секретний циркуляр начальникам жандармських прикордонних пунктів. «Департамент полиции, — вказувалося в циркулярі, — имеет честь просить Ваше Высокоблагородие установить самое строгое наблюдение за прибытием в пределы Империи известного руссинского социалиста-агитатора, австрийского подданого Ивана Франко и жены его Ольги Федоровной, рожденной Хорунжинской, и в случае прибытия их на вверенный Вам пункт произвести тщательный досмотр имеющегося у них багажа, и о результатах осмотра, а равно о направлении избранного ими пути уведомить по телеграфу Департамент и подлежащего Начальника Жандармского Управления. Приметы Ольги Федоровной Франко: очень маленький рост, крайне худа и некрасива, волосы на голове коротко подстрижены».[27].

У березні 1898 р. І. Франко мав намір вчетверте побувати на Україні. Раніше, ніж зробити це, письменник звернувся до російського консула у Львові за роз'ясненням, чи не чинитиме російський уряд перешкод щодо його в'їзду в межі Російської імперії. Очевидно, що в російському консульстві у Львові не було відомостей щодо заборони Франкові в'їзду

---

[25] ЦДІА, ф. 442, 1892, од. зб. 40, арк. 11.
[26] ЦДІА УРСР, ф. 301, оп. 1, од. зб. 40, арк. 15.
[27] Там же, арк. 73.

в Росію. Франко одержав позитивну відповідь консула і, оформивши документи, виїхав зі Львова через Тернопіль і Підволочиськ на Україну. Однак на прикордонній залізничній станції Волочиськ російські жандарми повідомили письменника, що згідно з розпорядженням департаменту поліції йому в'їзд в Російську імперію заборонений. І. Франко змушений був повернутись назад у Львів.

Влітку 1899 р. письменник знову зробив спробу побувати на Україні. Безпосереднім приводом для цього послужило обрання І. Франка делегатом від Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка на археологічний з'їзд у Києві. Знаючи з досвіду попередньої поїздки, що прикордонні власті не пропустять його в межі Російської імперії, письменник змушений був написати заяву на ім'я Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора Драгомирова. Заява була написана російською мовою, очевидно рукою дружини письменника, і підписана самим І. Франком. Наводимо цей невідомий досі дукумент повністю мовою оригіналу.

Его Превосходительству
Михаилу Ивановичу Драгомирову,
Киевскому, Подольскому и Волынскому Ген.-Губернатору.

Ваше Высокопревосходительство!

Ниже подписавшийся честь имеет покорнейше просить Ваше Высокопревосходительство о следующем:

Избранный Научным обществом имени Т. Г. Шевченко во Львове в Галиции делегатом на имеющий состояться в августе месяце в Киеве археологический съезд с целью предложить съезду несколько докладов и принять участие в прениях, подписанный просит о разрешении ему беспрепятственного за легальным паспортом въезда в пределы России. Мотивом к этому прошению служит факт, что когда ниже подписавшийся в марте месяце 1898 года намерился было съездить по семейным делам в Россию, то несмотря на уверения Императорско-русского консула во Львове, что у него на счет подписанного нет никакого запретительного документа и следовательно нет никакого припятствия для его въезда в Россию, на ревизионной станции в Волочиске ниже подписанный был остановлен и возвращен опять с тем, что согласно циркуляру въезд в пределы России ему запрещен. Так как нижеподписавшийся прежде того побывал в России трижды, всякий раз по крайней мере неделю времени, никогда ни в каком предосудительном действии ни в самой России, ни вообще против России уличен не был, а и в настоящее время

намерен прибыть в Россию исключительно с научными целями, то надеется, что Ваше Высокопревосходительство не откажете его прошению.

Львов. Галиция.
28/15 июня 1899 года.

Др. Иван Франко.[28]

19 червня (ст. ст.) 1899 р. генерал-губернатор Драгомиров розглянув заяву І. Франка. Не будучи ширше ознайомленим з діяльністю письменника, Драгомиров з властивою царським сатрапам манерою виніс на заяві Франка таку резолюцію:

«Спрос[ить] г[енера]ла Новицкого, нет ли за ним чего». В цей же день заява Франка з відповідним відношенням канцелярії генерал-губернатора була переправлена начальнику Київського губернського жандармського управління Новицькому. Канцелярія прохала Новицького від імені генерал-губернатора «сообщить Главному Начальнику Края имеющиеся у Вас сведения об упомянутом иностранце, а также и Ваше, Милостивый Государь, заключение по существу возбужденного им ходотайства.»

25 червня (ст. ст.) Новицький надіслав генерал-губернатору рапорт. В ньому зазначалось, що ворожа царизмові політична діяльність І. Франка давно відома як Київському жандармському управлінню, так і департаменту поліції. «Названный Франко,—писав Новицький,— безусловно социалист, принадлежа к младо-руссинской галицийской партии, действующей в враждебном направлении против России, был всегда не только сотрудником всех газет и галицийских изданий, враждебно относившихся и относящихся к России, но и состоял и состоит ныне ответственным редактором издающейся во Львове органа русско-украинской радикальной партии, газеты «Народ»[29], каковую постоянно, еще с 1891 года, стремился распространять в среде учащейся киевской молодежи, высылая екземпляры этой газеты бесплатно и сверх того, доставляя им, под видом писем, как те статьи, которые не пропускаются при пограничном досмотре, так и ненапечатанные по цензурным препятствиям. Сверх того, тот же Франко был одним из главных распространителей чрез нашу границу политической контрабанды, всевозможными путями и способами, и направлял для распространения в народе, преимущественно в Юго-Западном крае, всевозможные брошюры

[28] ЦДІА УРСР, ф. 442, 1892, од. зб. 40, арк. 26.
[29] В цей період журнал «Народ» уже не виходив.

на украинском малороссийском и галицийском языках, частью тенденциозного содержания, а более безусловно преступного политического содержания, печатаемые во Львове». Перечисливши ці і ряд інших «гріхів» письменника, Новицький пропонував Драгомирову «прошение Франко... оставить без удовлетворения».[30]

Майже одночасно з Франком заяву на ім'я Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора з проханням дозволити в'їхати в російську імперію подав і Михайло Павлик. Наводимо її повністю мовою оригіналу.

Бібліотека
Наукового Товариства
імені Шевченка
у Львові
Львів, 8 н. ст. юля 1899
ул. Чарнецького, 26.

Ваше Високопревосходительство!

Підписаного вибрало «Наукове Товариство ім. Шевченка» у Львові одним зі своїх делегатів на археологічний зъїзд, що має відбутися в Києві в августі с. р., з рефератом про Як. Гаваттовича та его дві українські інтермедії з 1619 року.

Судячи по деяким натякам і пригоді моєго товариша Д-ра І. Франка, котрого в 1898 р. завернено від російської границі «согласно циркуляру», я можу думати, що й мене поміщено в списі «согласно тому циркуляру», хоть я не знав би з якої речі.

Коли се справді так, то я прошу все-таки позволити мені побувати в Росії на час з'їзду, причому запевняю, що пробуток мій посвячений буде виключно інтересам з'їзду.

З великою пошаною:

Михайло Павлик,
Бібліотекар «Н. Т. ім. Шевченка»[31].

30 червня (ст.ст.) Драгомиров виніс на заяві Павлика резолюцію: «Не лично; сообщить консулу, что разрешение въезда Франко и Павлику зависит от МВД». Виконуючи цю вказівку генерал-губернатора, канцелярія направила 5 липня (ст.ст.) російському консулу у Львові відповідну директиву-відповідь на заяви І. Франка і М. Павлика: «По показанию Генерал-Губернатора Канцелярия имеет честь покорнейше просить Вас, М[илостивый] Г[осударь], не отказать

[30] ЦДІА УРСР, ф. 442, 1892, од. зб. 40, арк. 24—25.
[31] Там же, арк. 27.

в распоряжении к объявлению проживающим в г. Львове, ул. Чарнецкого, № 26 библиотекарю Наукового товарищества имени Шевченко Михаилу Павлику и Д-ру Ивану Франко в ответ на прошения их, обращенные к Главному Начальнику края, что разрешение ходатайства просителей о дозволении им прибыть в г. Киев для участия на предстоящем археологическом съезде зависит от Министра Внутренних Дел, к которому они и могут, буде пожелают, обратиться с просьбой по сему предмету»[32]. Так і І. Франкові і М. Павликові і невдалося відвідати Київ.

---

[32] ЦДІА УРСР, ф. 442, 1892 р. од. зб. 40, арк. 29.

СТАТТІ
ТА
ДОСЛІДЖЕННЯ

Я. ТОВСТУХА

ІВАН ФРАНКО ПРО АГРАРНУ РЕФОРМУ 1848 РОКУ В ГАЛИЧИНІ

Аграрна реформа 1848 р. в Австрії, що була проведена зверху, в інтересах панівних класів імперії, залишила по собі нескасованими великі сліди кріпосницьких порядків. Особливо разючими були залишки їх на колоніально залежних західноукраїнських землях, зокрема в Галичині. Скориставшись описом землі 1819 р., поміщики Галичини перед аграрною реформою і під час її проведення захопили значну частину селянської орної землі, лісів і пасовищ, які споконвічно були в користуванні окремих селян і сільських громад. Це й призвело до того, що в руках декількох тисяч поміщиків опинилась майже половина всіх земель Галичини, в той час коли на другій її половині було близько 800 тисяч селянських господарств.

Такий розподіл землі давав можливість поміщикам на довгі десятиріччя зберегти напівфеодальні відносини в галицькому селі, все більше й більше закабалюючи його бідняцькі маси.

Ленінська «Искра» писала, що «звільнені від кріпосництва в 1848 р. галицькі селяни за величезний викуп одержали рівно стільки землі, скільки потрібно було, щоб гарантувати правильне внесення платежів і податків. Оскільки всі ліси й вигони перейшли до поміщиків, то селяни позбавлені були можливості вести хоч де в чому правильне господарство»[1].

Скасування панщини в Австрії, а тим самим і в Галичині відкрило шлях для розвитку капіталістичних відносин у всіх ділянках суспільного життя, в тому числі і в сільському господарстві. Але в силу великих феодально-кріпосницьких пе-

[1] Иностранное обозрение. Из западноевропейской общественной жизни. Газета «Искра» № 26, 1902.

режитків, які продовжували існувати тут аж до 1939 р., нормальний хід розвитку капіталізму в сільському господарстві дуже гальмувався й ускладнювався. Селянство в таких умовах суспільного розвитку «терпіло,— за твердженням В. І. Леніна, — далеко більше від недостатнього розвитку капіталізму, ніж від капіталізму».[2] Узагальнюючи величезний досвід розвитку капіталізму в сільському господарстві різних країн, В. І. Ленін прийшов до висновку, що там, де феодально-кріпосницька система не знищена відразу й до кінця шляхом революції, там залишки її «повільно пристосовуються до капіталізму, який надовго зберігає внаслідок цього напівфеодальні риси»[3].

Розвиток капіталізму в сільському господарстві Галичини в пореформний період пішов по тому шляху, який В. І. Ленін називав «пруським».

Основні риси цього шляху полягали в тому, що кріпосницьке поміщицьке господарство хоч дещо повільно, з разючими спотвореннями, але неухильно переростало в буржуазне господарство, кріпосницька експлуатація, в свою чергу, переростала в «кабалу і в капіталістичну експлуатацію». Весь тягар цього болісного і хворобливого переростання, як довів В. І. Ленін, лягав головним чином на плечі бідняцьких верств села, «засуджуючи селян на десятиліття найболіснішої експропріації і кабали, при виділенні невеликої меншості «гросбауерів» («великих селян»)[4].

Положення, висловлені В. І. Леніним у питаннях шляхів розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві різних країн, стосуються й до характеристики основних рис розвитку сільського господарства Галичини у пореформний період.

Вивченню питань аграрної реформи 1848 р. в Галичині і особливо її наслідків багато уваги приділяв Іван Франко на протязі всього періоду своєї громадсько-політичної діяльності, починаючи з кінця 70-х років XIX століття. В багатьох своїх науково-публіцистичних працях і художніх творах він грунтовно проаналізував соціально-економічні умови того часу, а також розстановку суспільно-політичних сил у період революції і після неї, рішуче викриваючи класову суть ре-

---

[2] В. І. Ленін. З приводу ювілею. Твори, т. 17, стор. 85.

[3] В. І. Ленін. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття. Твори, т. 15, стор. 113.

[4] В. І. Ленін. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років. Твори, т. 13, стор. 209.

форми і її буржуазно-поміщицький характер[5], показуючи, що така реформа ніякої користі для галицьких селян не принесла.

На конкретних фактах історичної дійсності Іван Франко яскраво й переконливо довів, по-перше, що після реформи на плечі трудящих важким тягарем соціально-економічного гніту лягли виплати поміщикам так званих відшкодувань за скасовану панщину, які називалися тут індемнізаціями, по-друге, дуже дошкульно вдарила по селянському господарству справа лісів і пасовиськ або сервітутів, як офіційно її тут іменували, по-третє, дуже згубно відбивалися на економіці народних мас і розвитку їх класової свідомості так звані пропінації, тобто монопольне право поміщиків на виробництво і продаж спиртових напоїв.

Крім того, на західноукраїнських землях, залишилися різні феодальні повинності, які селяни продовжували виконувати й після скасування панщини, але мова про них буде йти пізніше.

Більше стисло, але досить чітко й переконливо, в дохідливій для розуміння народних мас формі Іван Франко висловив свою думку про аграрну реформу і її наслідки народною загадкою, яка гласить: «З вола, що зарізано серед села, тягнуться кишки до кожної хижки», тобто внаслідок скасування панщини в Галичині зверху, тут залишилися разючі пережитки феодально-кріпосницької системи, які, за його образним висловом, потяглися до кожної селянської хатки і «величезним тягарем упали на наш край, а особливо на наше селянство»[6].

Щоб виразніше й переконливіше показати хід буржуазно-демократичної революції 1848 р., проведення аграрної реформи і її наслідки, Іван Франко проаналізував довгий шлях наростання сил революції ще в лоні феодально-кріпосницько-

---

[5] Див. такі твори Ів. Франка: Лист до Ів. Белея, літо 1882 р. Журнал «Культура» № 12, Львів, 1925, стор. 68; Галицька індемнізація. Газета «Діло» № 69, 1882 р.; Лісові шкоди і кари в с. Нагуєвичах. Журнал «Світ» № 18—19, Львів, 1882, стор. 326—327; Ліси і пасовиська (1883 р.). Твори, т. II. Київ, 1950, стор. 45—54; Пропінації міста Бродів. Газета «Діло» № 10, 1884; Нова фаза в справі пропінацій. Газета «Діло» № 73, 1884; Земельна власність у Галичині. Журнал «Przegląd społeczny», т. III, 1887, стор. 21—35, 323—335; Угода індемнізаційна. Газета «Kurjer Lwowski» № 81, 1890; Епілог індемнізаційної справи. Газета «Kurjer Lwowski» № 142, 1890; Postscriptum (1913). Збірник «В наймах у сусідів», Львів, 1914, стор. 319—327; Із галицької «Книги Битія» (1901 р.). Твори, т. IV, Київ, 1950, стор. 381—383; Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, Львів, 1913 та інші.

[6] Ів. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, Львів, 1913, стор. 186—187.

го суспільства. Він показав, що трудящі маси Галичини з загарбанням її Австрією терпіли не менший гніт і утиски, ніж це було за часів панування тут шляхетської Польщі.[7] 30—40 рр. XIX ст. «живі досі в пам'яті нашого підгірського народу під назвою «тісних років»,[8] про що свідчать часті неврожаї, голод, масові покарання кріпаків і багаточисленні скарги від них.[9] Життя покріпаченого селянства в цю добу, приходить до висновку Ів. Франко, перебувало в страшенній «бідності, бруді, в тяжкій часто страшенно незарадній боротьбі за кавалок сухого хліба»[10].

Сказане про становище покріпаченого селянства Галичини перед революцією 1848 р. свідчить про те, що письменник-історик уяснив собі не лише основні закони розвитку феодально-кріпосницького суспільства, а на конкретних історичних фактах показав неймовірно тяжке, жахливе становище селянина-кріпака, його нужду й катування, які він терпів від поміщиків і їх прислужників.

Разом з тим на матеріалах Грималівського ключа дослідник доводить, що в кінці XVIII і на початку XIX ст. серед покріпаченого селянства існувала вже майнова нерівність, яка з кожним роком все більше поширювалась і поглиблювалась. Вже тоді різні групи селян по-різному відбували феодально-кріпосницькі повинності. Все частішали випадки, коли заможніші з них не лише звільнялися від панщини, а мали вже можливість до свого поля «доарендовувати» з поміщицьких бокових земель і платити за це грішми певну суму[11]. Серед них були вже навіть такі багатії, які у врожайні роки мали

---

[7] Див. Ів. Франко. Грималівський ключ в р. 1800. Історико-економічна студія. Часопись правнича і економічна. Рік 1, т. I, Львів, 1900, стор. 16, 20 (далі: Ів. Франко. Грималівський ключ); громадські шпіхлірі і шпіхліровий фонд у Галичині 1784—1840 р. Збірник «Українсько-руський архів», т. II, Львів, 1907, стор. 5, 12 (далі: Ів. Франко. Громадські шпіхлірі); Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. Львів, 1913 р., стор. 86.

[8] Ів. Франко. Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народа. Журнал «Світ» № 18—19. Львів, 1882, стор. 327; Голод (уривок з поеми «Різуни»). Твори, т. X, Київ, 1954, стор. 184.

[9] Див. Ів. Франко. Лук'ян Кобилиця. Епізод із історії Гуцульщини в першій половині XIX в. Записки наукового товариства ім. Шевченка, т. XLIX, Львів, 1902, стор. 10 (далі: Ів. Франко. Лук'ян Кобилиця, ЗНТШ); Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, стор. 16, 86—87, 181; див. також И. С. Миллер. Накануне отмены барщины в Галиции. Ученые записки института славяноведения, т. I. М., 1949, стор. 133—134; Іван Заневич (Остап Терлецький). Знесене панщини в Галичині. Причинок до історії суспільного життя і суспільних поглядів 1830—1848 рр. Львів, 1895, стор. 108—116.

[10] Ів. Франко. Середні віки і їх поет. «Літературно-науковий вісник» (далі: ЛНВ), т. XXXVIII, Львів, 1907, стор. 37.

[11] Див. Ів. Франко. Грималівський ключ, стор. 26, 38.

стільки хліба, що не знали куди його збувати і на що витрачати вторговані гроші, а поряд з цими багатіями жила сільська біднота, яка не мала «ані грунту, ані хати, або мали лиш хатину з огородцем»[12].

З другого боку, про поступовий розклад кріпосницького господарства в цей період, на думку Ів. Франка, свідчить і те, що саме поміщицьке господарство відчувало «чим раз більшу потребу готового гроша».[13] В іншому місці автор підтверджує свою думку прикладами активізації української буржуазії в господарському й громадсько-політичному житті Галичини. Він яскраво доводить, що українська буржуазія ганялася за купівлею ділянок землі поблизу міст з метою вигідного збування продукції і повсякденних зв'язків з культурним центром[14].

Такі умови розвитку соціально-економічного життя Галичини в кінці XVIII і в першій половині XIX ст. дали підстави Ів. Франкові говорити про розклад феодально-кріпосницького господарства ще задовго до революції 1848 р., про те, що згаданих вище симптомів розкладу кріпосницького господарства «досить, щоб розвіяти твердження про виключно натуральне господарство панщизняних часів».[15] Автор добре розумів також і те, що міць старих порядків глибоко розхитували безперервні селянські повстання і заворушення, а особливо такі з них, як в 1843—1844 рр. на Буковині та на польських землях в 1846 році.[16]

З цих коротеньких зауважень про розклад феодально-кріпосницької системи напередодні революції 1848 р. випливає те, що Франко правильно розумів інтереси основних класів феодального суспільства і напрямок його дальшого розвитку. Він також добре розумів, що в усі щілини феодально-кріпосницької системи проникали нові форми капіталістичних відносин. Таке становище неминуче мусило породжувати в селянина класову ненависть до поміщика-експлуататора, гнів помсти, що так часто вибухав нестримною силою селянських повстань і заворушень, які, на думку автора, мусили

---

[12] Ів. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, стор. 183—184.

[13] Ів. Франко. Грималівський ключ, стор. 9—10.

[14] Див. Ів. Франко. Батько і дочка (із паперів Івана Федоровича). ЗНТШ, т. XCIII, 1910, стор. 72.

[15] Ів. Франко. Грималівський ключ, стор. 41.

[16] Див. Ів. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 1—40; Польське повстання в Галичині 1846 року. Журнал «Зоря» № 1—11, 13—19, Львів. 1884, стор. 5—6, 12—14, 21—23, 27—29, 35—37, 47—49, 56—57, 63—64, 72—73, 82—84, 120—122, 132—133, 140—141, 153—154; Передмова.
Спомини руського священика про різню 1846 р. ЗНТШ, т. 12, Львів, 1896, стор. 1—2.

врешті привести до остаточного знищення кріпосницьких порядків.

Письменник-революціонер показав, що феодально-кріпосницька система йшла до упадку. Як би не намагалася реакція зупинити процес розкладу, «не їх уже сила була спинити віз у розгоні».[17] Поступальний хід соціально-економічного розвитку суспільства неминуче мусив, на думку Ів. Франка, привести до революції. Гнів народних мас проти експлуатації кріпосників активно наростав, вибухнувши незабаром березневими подіями 1848 р. у Відні. Пожежа революції швидко перекинулася в усі місця імперії, не виключаючи й західноукраїнських земель. Революційні події примусили панівні класи на чолі з цісарем указом від 17 квітня 1848 р. з поспіхом скасувати панщину поки що лише в одній провінції— Галичині, щоб паралізувати дальше піднесення революційного руху народних мас, а разом з тим не дати польським буржуазно-демократичним елементам розгорнути національно-визвольний рух за відбудову польської шляхетської держави в межах 1772 року.

Іван Франко підкреслює особливо той факт, що скасування панщини зверху не принесло корінних змін в соціально-економічному устрої австрійської імперії, а тим більше колоніально залежної Галичини. Це був лише вимушений крок у дальшому розвитку капіталістичних відносин в країні, яким у середині XIX ст. не можна вже було ігнорувати. Ів. Франко показує, що указ від 17 квітня 1848 р. не був якоюсь несподіванкою, він був вимушеними поступками кріпосників перед революційними масами.[18]

Причиною того, що революція не знищила повністю феодальних порядків, на думку письменника, була відсталість австрійської імперії в соціально-економічному розвитку, яка не дала можливості визріти на той час необхідним для цього революційним силам.

Але не дивлячись на все це, в середовищі трудових мас міста і села ненависть до феодальних порядків набрала такої сили, яка вже не могла не впливати на дальший хід суспільно-політичного розвитку. Грізні уроки селянських повстань і революційних подій 1848 р. були для панівних класів суворою пересторогою, яка примушувала їх з острахом, як часто зауважував Ів. Франко, оглядатися на поведінку цих сил суспільства. Можна з певністю сказати, що безперечним завоюванням буржуазно-демократичної революції 1848 р.

---

[17] Див. Ів. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, стор. 118, 134—136, 138—139.

[18] Там же. стор. 168.

в Галичині було те, що вже тепер панівні класи не змогли тут використати аграрної реформи як засобу для дальшого обезземелення селянства, не змогли використати її як нагоду до того, щоб відтяти для себе кращу частину селянських земель, загарбати в свої руки так звані «відрізки», як це раніше сталося в Прусії, а потім і в Росії.[19] Лише після остаточного придушення революції, лише внаслідок довготривалих процесів за ліси і пасовиська, так званих сервітутових процесів, як побачимо дальше, поміщикам Галичини при явній підтримці їх заходів австрійським урядом вдалося, твердить автор, захопити кращі й найпотрібніші для селянських господарств землі.

Письменник-революціонер з властивою йому глибиною розумів, що основним питанням буржуазно-демократичної революції в Австрії, а особливо в Галичині було питання про землю, питання про те, щоб селянина, який весь свій вік працює на землі, зробити господарем її, остаточно знищивши великі поміщицькі землеволодіння, як пережиток феодально-кріпосницької системи.

Поряд з тим Іван Франко з болем констатував, що аграрна реформа в Австрії, а тим більше в колоніально залежних західноукраїнських землях, «так важна і так глибока, була переведена, як і всі реформи в нашім краю, на половину».[20]

Внаслідок половинчатої аграрної реформи, а разом з тим і внаслідок все ширшого проникнення капіталістичних відносин в життя краю обезземелення селянських мас Галичини, підкреслював автор, ішло в цей період швидкими кроками. Коли в 1819 р. на кожне селянське господарство припадало пересічно по 14 моргів землі, то в 1859 р. її припадало по 9,35 морга, а в 1883 р. — лише по 5,18 морга на господарство.[21] В Галичині в той час уже був певний прошарок селян, які володіли 20-ма і більше моргами землі, тоді як зубожіла маса селян мала лише по 2—3 морги на господарство, а значна їх частина залишалась зовсім безземельною.

Аграрна реформа в Галичині, зазначає Ів. Франко, була проведена не в інтересах селянства, а виключно в інтересах поміщицько-буржуазних класів. Селяни не дістали землі, а тому більшість малоземельних господарств, не говорячи вже про безземельні, «не могли виживити селянських родин,

---

[19] Див. И. С. Миллер. Накануне отмены барщины в Галиции. Ученые записки института славяноведения, т. I, изд-во АН СССР, Москва. 1949, стор. 237—238; История Польши, т. II, изд-во АН СССР, Москва. 1955, стор. 63.

[20] Ів. Франко. Земельна власність у Галичині. Збірник «В наймах у сусідів», Львів, 1914, стор. 46.

[21] Див. Ів. Франко. Земельна власність у Галичині, стор. 53.

що на них сиділи».[22] Таким чином, приходить до висновку Ів. Франко в питаннях боротьби за землю, «з-під панщизняного ярма в 1848 р. наш народ вийшов убогий, темний, безрадний, з невпорядкованими грунтами, без кредиту і можності фінансового розвою».[23]

Після розгрому революції в країні запанувала реакція. Період 1849—1859 рр., зауважує Ів. Франко, в народних масах Галичини дістав назву «тісних років». «Се були, — продовжує він, — часи не тільки політичної реакції після бурливого 1848 р., але також часи елементарних нещасть та тяжкого переходу в суспільних відносинах по знесенню панщини».[24] Іван Франко наводить свідчення одного з сучасників про те, що люди тепер настільки збідніли, а господарства їх підупали, що всюди панує голод і різні пошесті. Особливо жахливим становище трудящих мас створюється навесні, коли всі запаси продуктів в господарстві зубожілого селянина вичерпувалися. В той час «сам я бачив, — свідчить сучасник, — як діти паслися з голоду травою, а мужики мусили прокормлюватися листям з букового дерева».[25].

На цьому фоні дуже яскраво й переконливо Ів. Франко показав класову суть політики австрійського уряду, який докладав усіх сил, щоб наслідки аграрної реформи 1848 р. звести до максимальних вигод поміщиків і буржуазії. З цією метою, на думку письменника, уряд затіяв довгу тяганину навколо справи про виплату поміщикам так званого відшкодування за скасовану панщину. В указі цісаря від 17 квітня 1848 р. було зазначено, що ці виплати бере на себе держава,[26] але разом з тим уряд не квапився з визначенням офіційної суми, яку треба було виплатити поміщикам, не дивлячись на те, що вартість панщини була вже на той час обчислена.

Маневри з виплатою поміщикам викупних за рахунок держави і затяганням справи з визначенням суми виплат вживалися урядом, на думку Ів. Франка, лише для того, щоб заплутати цю справу, збити з пантелику селянські маси і паралізувати їх революційні настрої. Ця справа тягнулася до того часу, поки безпосередня загроза революції була остаточно ліквідована, і в 1857 р. австрійський уряд в одному

---

[22] Ів. Франко. Не в пору патос. Журнал «Народ» № 19, 1894, стор. 295.

[23] Ів. Франко. Громадські шпіхлірі і шпіхліровий фонд у Галичичі 1784—1840 рр., стор. 70.

[24] Ів. Франко. Азбучна війна в Галичині 1859 р., стор. 131.

[25] Ів. Франко. Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу, стор. 327.

[26] Див. Ів. Франко. Народний празник. Газета «Громадський голос» № 11, 1897, Львів, стор. 90; Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, стор. 169—170.

з своїх розпоряджень недвозначно заявив, що платежі за панщину перекладаються на плечі селянства Галичини.[27].

Таким чином, робить висновок Ів. Франко, уряд мав тепер уже можливість рішучіше й відвертіше діяти, виключно в інтересах панівних класів, як це завжди було й до революції, абсолютно ігноруючи інтереси народних мас. Це було переконливим доказом того, що поміщицько-буржуазний уряд Австрії «став зовсім на становищі панів».[28] Лише після довгих маневрів і навмисного заплутування справи про виплату поміщикам за скасовану панщину, після безкінечних «сварок» і крутійства в цій справі як в парламенті, так і поза його стінами уряд нарешті, зауважує автор, спромігся визначити суму викупних платежів для української частини Галичини в розмірі 48 353 842 золотих ринських.[29]

Для покриття згаданих виплат, зазначає письменник, урядовими розпорядженнями від 1851 і 1852 рр. по всій території австрійської імперії було встановлено 5% додатку до кожного ринського основного податку. Але Галичина, продовжує він, була винятком з цього правила, населення її земель без будь-якого урядового розпорядження почало з 1853 р. платити по 8¾ крейцара додатку до кожного ринського основного податку. Але ріст зазначеного додатку на цьому не зупинився в Галичині. В 1854 р. населення Галичини, констатує Ів. Франко, платило з кожного ринського основного податку вже по 11,5 крейцара, в 1855 р. — 11¾ крейцара, в 1856 р. — 14 крейцарів, в 1857 р. — 33,5 крейцара, а за наступних 20 років, тобто до кінця 70-х років, додатки виросли до 51 крейцара з кожного ринського основного податку.[30]

Визначенням суми викупних за скасування панщини і встановленням для виплати її додатків до основних податків не обмежувалось, на думку Франка, пограбування трудящих мас експлуататорськими верхами Галичини. Здирству за так звану «даровизну» панщини, як в іронічному тоні завжди іменував Ів. Франко, не було кінця. Письменник на багатому документальному матеріалі переконливо показав,

---

[27] Див. Ів. Франко. Галицька індемнізація. Збірник «В наймах у сусідів», Львів, 1914, стор. 278—285.

[28] Ів. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, стор. 168, див. також «Галицька індемнізація», стор. 284—285 та «Угода індемнізаційна», стор. 302—304. Збірник «В наймах у сусідів».

[29] Див. Ів. Франко. Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині, стор. 192. Ринський (або гульден) — австрійська монета, що майже дорівнює нашому карбованцю.

[30] Див. Ів. Франко. Галицька індемнізація, стор. 284, 289; Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, стор. 189. Крейцар — австрійська монета, вартість якої майже дорівнюється нашій копійці.

що цісарський уряд Австрії всіх сил і шахрайських заходів докладав до того, щоб якнайбільше здерти з селянства і найщедріше винагородити поміщицько-буржуазні верхи Галичини за скасовану панщину. З цією метою, зазначав автор, цісарським указом від 13 жовтня 1857 р. було визнано, що викупні за скасовану панщину будуть виплачуватися на протязі сорока років, тобто до 1898 р., було також визнано, що на суму, яку належало виплатити поміщикам на протязі сорока років, будуть рости проценти, а також кошти на утримання адміністрації, що займалася справами розрахунків та виплати викупних. Таким чином, констатує Ів. Франко, вартість панщизняних повинностей, за підрахунками поміщиків, дорівнювалась для всієї Галичини в тодішньому адміністративному поділі 96 959 710 золотих ринських, процентів, що наростали на цю суму за сорок років було 128 045 189 золотих ринських, витрати на утримання адміністрації за цей час становили 17 877 410 золотих ринських, а разом вартість усіх виплат за скасовану панщину — 242 882 309 золотих ринських.[31] Провівши відповідні розрахунки, ми побачимо, що для власне Галичини ці суми становили: вартість панщизняних повинностей — 59 851 673 золотих ринських, проценти за сорок років — 79 040 239 золотих ринських, витрати на утримання адміністрації — 11 035 438 золотих ринських і разом усі платежі за скасовану панщину — 149 927 350 золотих ринських.

В пізнішій своїй праці Франко подає дані, які свідчать про те, що до 1898 р., тобто за період, на який була спершу розрахована виплата викупних, населення всього краю лише з додатків до постійних податків виплатило більше 121 мільйона золотих ринських. Крім того, на плечі трудящих лягло близько 9 мільйонів золотих ринських боргів за одержані від держави дотації на цю справу.[32] З цих сум на власне Галичину припадало: коштів, виплачених з додатків до основних податків, — близько 75 мільйонів золотих ринських, боргів державі за дотації — понад 5,5 мільйонів золотих ринських.

Таким чином, підкреслює Франко, селянству Галичини прийшлося довго розплачуватися за скасовану панщину, внаслідок чого воно пускалося по світу жебраками.[33] Викриваючи твердження українських буржуазних націоналістів, що австрійський уряд на чолі з цісарем нібито дарував селянам

---

[31] Див. Ів. Франко. Галицька індемнізація, стор. 292; Бесіда Василя Нагірного. Газета «Діло» № 69, 1883.

[32] Див. Ів. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, стор. 199.

[33] Див. Ів. Франко. Народний празник, стор. 90.

панщину, письменник заявляв, що «панщина не була дарована, але солоно заплачена».[34].

Іван Франко не міг не показати разючої картини колоніальної експлуатації західноукраїнських земель в системі австрійської імперії. Як уже згадувалося, урядовими розпорядженнями було встановлено, що на всій території монархії на виплату викупних за скасовану панщину буде стягатися 5% додатків до кожного ринського основного податку, населення ж Галичини платило далеко вищі додатки на цю справу. Порівняльна таблиця даних про розмір додатків на один ринський основного податку по краях австрійської імперії, наведена Франком в одній з праць, свідчить про велику нерівноправність між краями. Коли, наприклад, Долішні Ракуси на викупні за скасування панщини платили додатку з одного ринського основного податку 9 крейцарів, Шлеськ і Чехія платили по 6, Гориція, Трієст і Істрія — по 4 крейцари, то Галичина платила 25, а Буковина — 30 крейцарів.[35] Трудящі маси західноукраїнських земель в системі австрійської монархії перебували в найбільш приниженому становищі, терпіли в ній найтяжчий колоніальний гніт.

Здирствам за так звану «даровизну» панщини, таким чином, не було кінця. Щоб створити видимість, що нібито йде мова про поліпшення становища трудящих мас, панівні верхи Галичини затівали між собою «сварки» про те, чи край, чи держава будуть виплачувати поміщикам за скасовану панщину. Іван Франко про це писав: «Стоячи на становищі інтересів селянства як руського, так і польського, бачу в усіх тих проектах наших лібералів тільки переливанє з одної бочки в другу таку саму. Чи одну чи другу двигати на своїх плечах— для народа нема великої різниці».[36]

Поміщики і клерикали, заграючи в патріотизм, лицемірно заявляли, що саме селянство до глибини душі пройняте любов'ю до цісаря і вдячністю за безкорисне скасування ним панщини. Письменник-революціонер з їдкою іронією відповів на це, що коли б на хвилинку припустити, що будь-коли й могла виникнути подібна думка в голові галицького селянина, то тепер «стяганє індемнізаційних додатків від самого 1850 року, нераз у страховинній висоті 50 процентів усіх постійних подактів, основно вибило йому її з голови»[37].

---

[34] Ів. Франко. Народна програма. Газета «Свобода» № 8, Львів, 1900.

[35] Див. Ів. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, стор. 194.

[36] Ів. Франко. Галицька індемнізація. Postscriptum, стор. 300.

[37] Ів. Франко. Угода індемнізаційна. Збірник «В наймах у сусідів», Львів, 1914, стор. 304.

Отже, І. Франко добре розумів непримиренні класові протиріччя між буржуазно-поміщицькими верхами, з одного боку, і трудящими масами Галичини, з другого, які випливали з самої суті буржуазного суспільства. Він переконливо показав грабіжницьку суть колоніального панування австро-польських експлуататорів на землях Галичини, їх свавілля у стягненні непосильних викупних за «даровизну» панщини, у стягненні врешті далеко вищої суми, ніж варті були в дійсності всі колишні феодально-кріпосницькі повинності.

Ще більш дошкульно, за твердженням Франка, вдарила по селянству після скасування панщини так звана справа сервітутів, тобто справа лісів і пасовиськ. Її історія виникла ще задовго до революції 1848 р., коли зросли попит на сільськогосподарські продукти і потреба в грошах серед поміщиків. Щоб більше продукувати сільськогосподарських продуктів на продаж, поміщики старалися загарбати якнайбільше земель у селян. В цей період були також загарбані громадські ліси і пасовиська, залишивши тим часом право селян на користування ними для своїх потреб. Це право селян користуватися лісами й пасовиськами, які юридично не були їх власністю, і стало називатися сервітутами.

Глибоке розуміння справи сервітутів, її значення для селянських мас ми знаходимо в праці Ф. Енгельса «Селянське питання у Франції і Німеччині». Ф. Енгельс, виясняючи в ній різницю в становищі дрібного селянина за часів феодалізму від його становища в період капіталізму, дуже яскраво показав ту вагу, яку мало для селянського господарства користування общинними угіддями, головним чином лісами й пасовиськами. В згаданій праці автор зазначав, що «общинна земля була першою основною умовою існування селянина».[38]

Коли ж «общинна земля по-шахрайському була у нього (селянина. — *Я. Т.*) віднята»[39] поміщиком, то «дрібний селянин позбувся тим самим можливості утримувати свою робочу худобу без купівлі кормів. А у відношенні господарському страта права на общинну землю з надміром переважає скасування феодальних поборів; число селян, які не мають можливості тримати робочу худобу, зростає безперервно».[40]

Висловлені Ф. Енгельсом думки про значення лісів і пасовищ в житті дрібного селянського господарства Франції і Німеччини можна застосувати й до характеристики цієї справи в Галичині.

---

[38] Ф. Енгельс. Селянське питання у Франції і Німеччині. К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори в двох томах, т. II, Київ, 1955, стор. 369.

[39] Там же, стор. 368.

[40] Там же, стор. 369.

Справу лісів і пасовищ в Галичині широко вивчав Іван Франко і правильно розумів її значення для розвитку дрібного селянського господарства. Початки боротьби за ліси й пасовища, що точилася тут між поміщиками й покріпаченим селянством, письменник-революціонер бачить ще задовго до революції 1848 р. Є свідчення, говорив він, що починаючи з 20-х років XIX ст., пани під виглядом того, що селяни нібито нищать їх ліси, неодноразово ставили питання перед урядом про заборону користуватися селянам панськими лісами й пасовиськами.[41] Особливої гостроти набрала справа лісів і пасовищ після скасування панщини.

Цісарський указ від 17 квітня 1848 р. про скасування панщини в Галичині справу лісів і пасовиськ залишив в попередньому стані, лише зобов'язував селян платити поміщикам за користування ними. Але розбурхане революцією селянство, зауважує Франко, не хотіло примиритися з тим, що ліси й пасовиська, якими воно користувалося за часів панщини, а до того ще вважало їх громадською власністю, незаконно загарбаною поміщиками, залишаються у власності панів. По селах снували чутки, що ліси й пасовиська мусять перейти в руки селян. Ця справа, підкреслює письменник, з кожним днем набирала все гострішого характеру. Щоб не допустити селянських заворушень, уряд змушений був вжити відповідних заходів.

Уряд вбачав небезпеку в тому, що на випадок селянських хвилювань справа лісів і пасовиськ може бути поєднана з іншою болючою на той час справою виплати панам за скасовану панщину. А тому, зауважує Ів. Франко, указом від 5 липня 1853 р. уряд відокремив ці справи одну від одної і приступив до полагодження справи лісів і пасовиськ. Урядовим розпорядженням від 31 жовтня 1857 р. при Львівському намісництві була створена постійна комісія для розгляду спірних питань між поміщиками і селянами.

Ліси й пасовиська для селян були важливою господарською необхідністю, тому вони так довго і так настирливо боролися за них з панами. Про це красномовно говорить Іван Франко устами селян у повісті «Перехресні стежки»: «Та для нас воно (пасовисько. — *Я. Т.*) варто мільйони. Нам без него жити (не можна. Бачити під самим носом. Ні курки не випустити, ні гуску, ні теля вигнати. А пан спер, польових посилає, грабить, заганяє, хоч із села тікай».[42]

---

[41] Див. Ів. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, стор. 203.

[42] Ів. Франко. Перехресні стежки. Твори, т. VII, Київ, 1951, стор. 252.

З другого боку, і поміщики добре розуміли, зазначав письменник, що коли вони будуть володіти лісами і пасовиськами, то і після скасування панщини триматимуть селян у своїй залежності. З приводу цього автор говорив, що коли «вони (поміщики. — *Я. Т.*) не дадуть їм (селянам. — *Я. Т.*) ліса і пасовиська, то хлоп таки мусить або погибати на пні, або до них «прийдіте поклонімося» — а тогди верне знов панщина, хоч троха в іншій свиті, але для хлопа через те зовсім не легша!»[43]

Створення комісії для розгляду дуже болючих для селянства питань лісів і пасовиськ — це, на думку І. Франка, лише маскування дій панівних класів у пограбуванні селян. Підкупи членів комісії, адвокатів і різних шахраїв дало можливість поміщикам виграти майже всі процеси[44].

Процеси селян з поміщиками за ліси і пасовиська тягнулися дуже довго, вимотуючи з селян всі їх сили і величезні кошти. «Зовсім на нінащо звелися ми за той час», — констатує Ів. Франко устами селян в оповіданні «Ліси і пасовиська». Письменник переконливо доводить, що ці процеси коштували селянству Галичини далеко більше 15 мільйонів золотих ринських і пустили багатьох селян по світу жебраками[45].

«Сервітутова справа, — приходить до висновку автор, — пожерла мільйони народного добра, підрубала на довгий час сам корень народного добробуту, заперла селянству на довгі літа дорогу до господарського розвою»[46].

Виходячи з цього, Іван Франко констатує, що соціально-економічний розвиток у наступні десятиріччя після революції 1848 р. цілком підтвердив і виправдав надії поміщиків. Володіючи лісами і пасовиськами, пани поставили селян у таке безвихідне становище, що вони мусили брати в оренду панські пасовиська і за це відробляти. Селяни змушені були відробляти на полях панів в гарячу пору жнив, коли збіжжя на їх власних нивах уже сипалося. З року в рік, продовжував Франко, селянин не міг вибратися з панських боргів. А до того ще в громадському управлінні пани старалися поставити своїх людей, щоб нікого не випускали з села на заробітки, примушуючи цим кожного з них за безцінь працювати на полях свого пана. «І ніколи ми не можемо прийти до хліба, — приходили до висновків селяни в оповіданні «Ліси і пасови-

---

[43] Ів. Франко. Ліси і пасовиська. Твори, т. II, Київ, 1950, стор. 45.

[44] Див. Ів. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, стор. 207—211; Ліси і пасовиська, стор. 49—54.

[45] Див. Ів. Франко. Земельна власність у Галичині, стор. 57.

[46] Ів. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, стор. 212.

ська», — не можемо стати на свої ноги, не можемо вибитися з-під панської руки. А пан тисне, о, тисне щосили!»[47]

На прикладі рідного села Нагуєвичі (нині село Івана Франка) письменник яскраво показав, як необхідні ліси і пасовиська для галицького селянина. Ліс селянам потрібний для палива, а особливо він потрібний влітку, коли зламалася підтока у возі, чи полудрабок, чи спиця в колесі, чи вилки, чи граблі. Ніколи ж селянинові в таку гарячу пору домовлятися з паном про кусок деревини. «От і виходить, — зауважує автор, — що **в селі кождий, хоч і найчесніший мужик мусить бути лісовим злодієм...** Без лісу мужикові не можна»,[48] робить висновок письменник устами селянських депутатів галицького сейму.

У нашого селянина, говорить Франко, віками вкоренилася думка, що ліси і пасовиська є власністю громадською, власністю його батьків, дідів і прадідів. Якби його не карали органи влади за збирання в лісі ягід чи сухого хмизу, або й за окремі випадки порубки невеликих дерев, селянин, битий нуждою, вимушений це робити, і не вважає своїх вчинків крадіжкою, а себе злодієм. Тим більше, коли заможніший селянин ще може купити хмизу для палива, то збіднілі верстви села й цього не можуть собі дозволити.

Виходячи з такого становища підупалого села, письменник-революціонер з усією нещадністю викриває грабіжницькі дії експлуататорських класів, наводячи факти безправ'я і здирства поміщиків і місцевої влади на селі. Він зазначає, що за дріб'язкові шкоди або просто за те, що захоплять кого в панському лісі, сільська влада безоглядно карає. «Поперед усего, — зауважує письменник, — він (той, кого спіймали в лісі. — *Я. Т.*) мусить зарядові лісовому заплатити властиву кару за шкоду, далі пану ад'юнктові кошти комісії, а в кінці «за ушкоджену культуру».[49]

На підставі архівних матеріалів Франко доводить, що в період з середини 1875 і до середини 1882 р. в с. Нагуєвичах 51 раз розглядалися справи за лісові шкоди, за якими притягнено до відповідальності 680 чоловік.[50] Всі покарані заплатили штраф на суму 785 гульденів 92,5 крейцара і відсиділи мало не півтора року під арештом. Згадані кари були накладені лише за дрібні шкоди, а за більші судили в повітовому місті Дрогобичі і покарання були далеко жорстокіші. За да-

---

[47] Ів. Франко. Ліси і пасовиська, стор. 45.

[48] Ів. Франко. Лісові шкоди і кари в с. Нагуєвичах. Журнал «Світ» № 18 і 19, Львів, 1882, стор. 326.

[49] Ів. Франко. Лісові шкоди і кари в с. Нагуєвичах, стор. 326.

[50] Там же.

ними документів, Франко тут же підкреслює, що покарання мешканців с. Нагуєвичі за лісові шкоди припадають «по найбільшій часті (принаймні 60%) на найбідніших людей у громаді і на дітей».[51] Таким чином, Іван Франко, проаналізувавши великий фактичний матеріал, викрив лицемірну поведінку австрійського уряду в справі лісів і пасовиськ, показавши, що він лише про людське око створював враження, що нібито захищає інтереси всього народу, а в дійсності турбувався про інтереси поміщиків і буржуазії. До цілком правильної і обгрунтованої думки прийшов автор також і в тому, що справа так званих сервітутів була в руках панівних класів Галичини засобом до посилення залежності трудящих від поміщиків та капіталістів.

Третім і найбільш згубним для народу «хвостиком панщини», за висловом Ів. Франка, була так звана пропінація, тобто монопольне, виключне право поміщиків на виробництво і продаж спиртних напоїв. В указі цісаря від 17 квітня 1848 р. про скасування панщини в Галичині про це право панів нічого не говорилося, воно залишалося в силі й надалі. Панівним класам Австрійської монархії, підкреслював письменник, вдалося під час реформи 1848 р. зберегти серйозні залишки феодально-кріпосницьких відносин на всій території імперії, а тим більше на колоніально залежних західноукраїнських землях, «з яких найважніше, а для цілого дальшого розвою наших сільських відносин просто фатальне було право пропінації».[52]

Поміщик, за твердженням Ів. Франка, мав не лише монопольне право на виробництво і продаж спиртних напоїв, він мав також неписане право, ним же встановлене в гарячковій погоні за збагаченням, примусового накидання кожному селянинові певної річної порції горілки. У своїй поемі «Панські жарти» Ів. Франко говорив, що кожний поміщик продукцію своїх гуралень у примусовому порядку розподіляв між селянами, заганяючи їх цим до корчми. А в корчмі

Лишали розум, сіряки
І чоботи, дівки — вінки,
А господині покладки.[53]

Цей залишок кріпосницьких привілеїв, за твердженням автора, приносив панам великі прибутки.

З вибухом революції 1848 р. ціни на горілку дуже зросли.

---

[51] Там же, стор. 327.

[52] Ів. Франко. Земельна власність у Галичині, стор. 47.

[53] Ів. Франко. Панські жарти. Поема з останніх часів панщини. Твори, т. 10, Київ, 1954, стор. 273.

На прикладі Тернопільської округи Франко показує, що коли в 1846 р .ціна горця[54] горілки дорівнювала 35 крейцарів, то в середині 1848 р. вона підскочила до 50 крейцарів, у вересні цього року становила 51 крейцар, а в червні 1849 р. дійшла вже до 1 золотого ринського[55].

Про колосальні прибутки поміщиків Галичини від виробництва і продажу спиртних напоїв у цей період свідчать ті цифри, які наводить Ів. Франко, характеризуючи дані про реалізацію продукції цього виробництва. Так, керуючись даними польського дослідника Марасса, він писав, що в 1846 р. прибуток поміщиків Галичини від продажу горілки становив 5 млн. ринських, а за підрахунками українського дослідника В. Навроцького, проведеними в 1876 р., виходило, продовжував автор, що населення Галичини щороку витрачало на спиртні напої 54 млн. ринських.[56]

Щоб яскравіше змалювати картину споювання і пограбування трудящих поміщиками і лихварями, Іван Франко старався показати це на конкретних, близьких і зрозумілих для народних мас прикладах. Він писав, що в ті часи на території Галичини було 23 269 шинків. Один шинок, таким чином, припадав на 233 душі населення, а горілки щорічно припадало на душу 26 літрів.[57]

У своєму творі «Із галицької «Книги Битія» Ів. Франко з гострим сарказмом викрив грабіжницьку суть монопольного права польської шляхти на виробництво і продаж спиртних напоїв у Галичині. Він з глибоким проникненням в суть справи ділить галицьке суспільство на експлуатованих і експлуататорів, на тих, що виробляють і п'ють горілку, але виробляють для інших, а п'ють «за свої криваві гроші», і тих, що мають владу над першими, торгують для своєї користі горілкою, а самі впиваються першокласними винами «до скотячої вподоби». Оце, робить висновок автор, і є галицька пропінація.[58]

Користуючись правом примусового накидання населенню горілки, поміщики дбали про те, щоб по всіх селах були корчми. Іван Франко про це писав: «Ось посеред села мурована коршма з широкою заїздовою брамою, отвореною на розтіж, мов темна, вічно голодна пащека, готова проковтнути всі ті

---

[54] Гарнець — дорівнює 4 літрам.

[55] Див. Ів. Франко. Земельна власність у Галичині, стор. 56.

[56] Див. Ів. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, стор. 213.

[57] Див. Там же, стор. 214.

[58] Див. Ів. Франко. Із галицької «Книги Битія». Твори, т. IV, Київ, 1950, стор. 380—381.

здобутки важкої цілорічної праці».[59] Письменник добре знав, що селянство з великою ненавистю ставилося до корчми, яка щоденно висисала їх піт і кров. Між селом і корчмою, а значить між селом і паном, підкреслював він, часто виникали конфлікти, які були складовою частиною «вікової боротьби між оцею темною пащекою і селом».[60]

Аналізуючи соціально-економічні питання галицької дійсності, і, зокрема, питання про монопольне право поміщиків на виробництво і продаж спиртних напоїв, Франко широко використовував праці українського прогресивного діяча 60—80 років XIX ст. Володимира Навроцького, високо оцінюючи їх наукову вартість та ідейну цілеспрямованість.[61] Він часто наводить дані й цілі уривки з праць В. Навроцького, які переконливо малюють свавілля поміщиків у справі пропінації, наочно показують, що в Галичині безмежно «царствує «порція» (горілки)»,[62] що право примусового накидання горілки повсякденно споює трудящі маси і зводить їх до крайнього зубожіння і остаточного руйнування.[63]

Хоч і повільний, але невпинний розвиток капіталістичних відносин і ріст свідомості трудящих мас Галичини примушував панівні класи шукати нових методів впливу на народні низи, нових засобів для керівництва ними. В цих умовах, зауважує Франко, панівні кола Галичини вже не в силі були утримувати за собою монопольне право на виробництво і продаж спиртних напоїв у таких формах, як це було за часів панщини. Не допомогли польській шляхті в цьому відношенні ніякі доводи і агітації, не допомогло навіть і те, що вона об'явила це право «національними святощами». «З огляду на чимраз більшу нужду, лихву, ліцитації селянських грунтів, задовження та неврожаї»,[64] зауважував автор, селянські господарства в своїй масі все більше бідніли, серед селянства росло незадоволення. Австрійський уряд з острахом спостерігав, що ось-ось можуть виникнути селянські заворушення.

---

[59] Ів. Франко. Перехресні стежки. Твори, т. VII, Київ, 1951, стор. 290.

[60] Там же.

[61] Див. Ів. Франко. Земельна власність у Галичині, стор. 51—57; Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, стор. 213—215; Нарис історії Українсько-руської літератури. Львів, 1910, стор. 229—230, 238—241, 285—286, 316—317, 327—329, 340; Др. Остап Терлецький, ЗНТШ, т. 50, Львів, 1902, стор. 3—10 і інші.

[62] В. Навроцький. Що нас коштує пропінація? Журнал «Правда» № 1, Львів, 1876, стор. 31; П'янство і пропінація в Галичині. Журнал «Громада» № 5, Женева, 1882, стор. 20—58.

[63] Там же, стор. 31—40, 73—79, 111—120.

[64] Ів. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, стор. 215.

Виходячи з цього, він рекомендував польській шляхті переглянути свої права в цій справі.

Під тиском згаданих обставин поміщики Галичини змушені були шукати нових форм володіння залишками феодальної кріпосницької системи, в даному випадку монополією на виробництво і продаж спиртних напоїв, з умовою, що будуть збережені їх права на прибутки в цій справі.[65] Враховуючи все це, польська шляхта і пішла на особливі маневри в справі так званих пропінацій, щоб закріпити своє володіння цими джерелами збагачення. Було вирішено продати краєві право на виробництво і продаж спиртних напоїв, залишивши в своєму володінні спиртові заводи і шинки. А це означало, зауважує письменник, взяти мільйони викупних, а саме право на бариші від реалізації спиртових напоїв тримати в своїх руках. Це «буде вповні відповідати нашим традиціям, — з сарказмом говорив автор устами шляхти, — нашим усвяченим інтересам і нашому почуттю справедливості... Пропінація в новій формі лишиться такою, як була з давендавна, лише що буде тепер не приватна власність, а краєва.[66]

Такий маневр польській шляхті цілком вдався. Про це свідчить, на думку Франка, постанова галицького сейму від 1874 р., в якій говориться, що виплату поміщикам за право виробництва і продажу спиртних напоїв буде проводитися на протязі 26 років. Трудящі маси Галичини, говорив І. Франко, за ці роки повинні сплатити 66 мільйонів ринських,[67] що за підрахунками становитиме далеко більшу суму, ніж дійсна вартість пропінації. Навіть у польській реакційній газеті «Czas», підкреслює письменник, з радістю зауважувалось, що за 26 років населення Галичини виплатить поміщикам далеко більше викупних, ніж цього сподівалися самі поміщики.[68]

На прикладі м. Броди Франко яскраво показав, як монопольне право на виробництво і продаж горілки давало можливість експлуататорам збагачуватись. Місто Броди десятиріччями вело спірну справу з поміщиком за те, кому володіти цим правом на території, що в той час належала до міста. Поки тривали сварки, один з найбільших магнатів міста капіталіст Лазарус з допомогою різних махінацій зумів на початку 80-х років XIX ст. продати це право тому ж місту і при-

---

[65] Див. Ів. Франко. Із галицької «Книги Битія», стор. 381; Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, стор. 215—216.

[66] Ів. Франко. Із Галицької «Книги Битія», стор. 382.

[67] Див. Ів. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, стор. 216.

[68] Див. Ів. Франко. Нова фаза в справі пропінаційній. Газета «Діло» № 73, 1884.

тому набагато дорожче його вартості за прибутками. Це, приходить до висновку І. Франко, справжня афера **«нечистої** пропінаційної справи».[69]

Таким чином, з усього сказаного про монопольне право поміщиків на виробництво і продаж спиртних напоїв ми пересвідчуємося, що І. Франко глибоко розумів, яким неймовірним тягарем були для трудящих мас Галичини так звані пропінації, як згубно впливали спиртні напої на поліпшення добробуту народу і яким незамінним джерелом шахрайства і збагачення вони були для експлуататорських верхів Галицького суспільства.

Підсумовуючи наслідки соціального і національного поневолення, ті здирства, які віками терпіли народні низи Галичини, письменник-революціонер з гіркотою констатував, що лише за тридцять сім пореформних років, тобто з 1850 і по 1886 включно трудящі маси Галичини виплатили своїм експлуататорам величезні суми за те, що ніби поміщики на чолі з цісарським урядом «дарували» їм панщину. «Отже, — робить висновок Франко, — оправдане буде оречення, що на половиннім знесенні панщини не вважаючи на всі «превратності судьби», більша власність кінець кінцем скористала, **а менша втратила щонайменше 75 міл. зр. зовсім безповоротно»**.[70]. Таке жорстоке і свавільне пограбування трудящих могло статися, на думку Франка, лише внаслідок недостатньої політичної зрілості народних мас, внаслідок скасування панщини зверху.

На підставі всебічного вивчення епохи Іван Франко через сорок років після аграрної реформи 1848 р. з певністю заявляв, що скасування панщини на західноукраїнських землях «властиво ще і досі не скінчилося».[71] Про це свідчить, на його думку, те, що в Галичині існували не лише згадані вище залишки феодально-кріпосницької системи, її історичний розвиток гальмували такі «фатальні», за висловом автора, рештки старої формації, як нерівноправні відносини між поміщиками і селянами, особливо у виборчих правах, шарварки при лагодженні шляхів, право полювання й рибальства, право патронату, тобто право поміщика накидати громаді слухняного йому попа і інші.[72]

---

[69] Див. Ів. Франко. Пропінації міста Бродів. Газета «Діло» № 10, 1884.

[70] Ів. Франко. Земельна власність у Галичині, стор. 58.

[71] Ів. Франко. Лист до М. Драгоманова від 6. II 1888 р. Матеріали для культурної і громадської історії Західної України, т. I, Київ, 1928, стор. 254.

[72] Див. Ів. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, стор. 216—217.

Таке «звільнення» від панщини, зауважував Франко, створювало всі умови для того, щоб незаможні маси села попадали в кабалу до поміщика і лихваря, щоб господарства їх підупадали, а самі вони в силу неминучого закону розвитку капіталізму, пролетаризувалися. Це й дало підстави Франкові заявити, що галицького селянина «темного та непорадного швидко потому заплутали процесами за ліси і пасовиська, затуманили пропінацією, кинули в обійми лихви, облущили банками, ліцитаціями і погнали на еміграцію».[73]

Щоб підтвердити свої думки про аграрну реформу, показати, що бодай в окремих положеннях їх поділяють і інші дослідники, Ів. Франко, крім офіційних документів, широко використовує українські, польські і австрійські науково-публіцистичні праці, що стосуються цих питань. Так, критикуючи деякі хибні положення праць В. Будзиновського, він використовує їх фактичний матеріал.

Грунтовне вивчення епохи дало можливість Ів. Франкові правильно охарактеризувати аграрні відносини в галицькому селі, що склалися тут після буржуазно-демократичної революції 1848 р., глибоко усвідомити соціально-економічні процеси пореформного розвитку Галичини. Керуючись цим, він на протязі всієї своєї громадсько-політичної діяльності рішуче викривав згубні дії пережитків феодально-кріпосницького суспільства на дальший розвиток селянського господарства, підносячи цим класову свідомість трудящих мас і спрямовуючи їх зусилля на боротьбу проти соціального і національного поневолення.

В радянській історіографії погляди Ів. Франка на аграрну реформу 1848 р. ще далеко недостатньо висвітлені. За останній час, правда, з'явилася стаття В. Ц. Вайнберга «І. Я. Франко про становище трудящих Галичини під гнітом панської Польщі та австрійської монархії»,[74] яка хоч коротенько зачіпає ці питання, але ставить їх в основному правильно. Але разом з тим, треба відзначити, що В. Ц. Вайнберг, виясняючи погляди Ів. Франка на обезземелення селянства Галичини цього періоду, не зовсім точно ставить питання про те, що нібито австрійський уряд «у процесі підготовки» до скасування панщини здійснив деякі заходи до обезземелення селян, маючи на увазі і інвентарні описи 1819 року. На нашу думку, Ів. Франко ніколи не розглядав інвентарних описів земель

---

[73] Ів. Франко. Народний празник, стор. 91.

[74] Див. В. Ц. Вайнберг. І. Я. Франко про становище трудящих Галичини під гнітом панської Польщі та австрійської монархії. Збірник «Нариси з історії економічної думки на Україні», Вид. АН УРСР, Київ, 1956.

1819 р. в плані підготовки австрійського уряду до скасування панщини, навпаки, він розглядав їх як шукання поміщицьким урядом шляхів до посилення експлуатації покріпаченого селянства Галичини, як засіб в руках панівної верхівки до перекладання всіх тягарів війн, які в ті часи вела Австрія, на плечі покріпаченого селянства, а поряд з цим і пограбування кращих селянських земель. Про це також яскраво свідчить, на думку Ів. Франка, і загарбання на свою користь урядом і поміщиками фондів так званих галицьких громадських шпіхлірів.[75] Такої думки, що відповідала історичній правді, був письменник-революціонер у питанні про інвентарний опис земель 1819 р., рішуче викриваючи різні махінації експлуататорської верхівки в цих справах.[76]

Отже, з викладеного ми бачимо, що Іван Франко глибоко розумів буржуазно-поміщицьку суть аграрної реформи 1848 р. в Галичині. На великому документальному матеріалі він переконливо довів, що аграрна реформа була проведена в інтересах експлуататорських класів, що всі тягарі, які випливали внаслідок її переведення, цілком лягали на плечі пригноблених мас. Про це, на думку письменника, яскраво свідчить те, що стягнення неймовірно високих виплат за скасовану панщину, нищівні для селянського господарства процеси за ліси й пасовища та викупні платежі за так звані права поміщиків Галичини на монопольне володіння виробництвом і продажем спиртних напоїв вкрай підривали становище селянських господарств, врешті приводили їх до масового зубожіння й остаточного розорення.

---

[75] Шпіхлірі — комори для зберігання збіжжя на громадські потреби.

[76] Див. Ів. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, стор. 72—95; Громадські шпіхлірі і шпіхліровий фонд у Галичині 1784—1840 рр., стор. 1—77.

А. ПАШУК

ДЕЯКІ ПИТАННЯ СОЦІАЛІЗМУ В ПУБЛІЦИСТИЦІ І. ФРАНКА 70—80-х РОКІВ XIX ст.

Велику роль у поширенні ідей соціалізму в 70—80 роках XIX ст. в Галичині відіграв І. Франко. Особливої уваги в цьому відношенні заслуговує його публіцистика того періоду, в якій головним чином висвітлювалися питання революційної боротьби робітничого класу і трудящого селянства.

Соціалістичні погляди І. Франка являють собою важливу ділянку його світогляду, тому зовсім зрозумілим є те, що вони зайняли чимале місце в дослідженнях багатьох авторів (М. С. Возняк «Нариси про світогляд Івана Франка», Вид. Львівського університету, 1956, «Велетень думки і праці», Київ, 1958 і інші; А. С. Брагінець, «Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка», Львів, 1956; П. Колесник. «Син народу», Київ, 1957 і інших праць, в яких посередньо чи безпосередньо висвітлюється це питання).

Але в згаданих дослідженнях більше уваги звертається на питання популяризації і пропаганди ідей соціалізму в діяльності І. Франка, висвітлюється переважно його роль в пропаганді ідей марксизму. Щождо викладу соціалістичних поглядів Франка як певної цілісної системи, то в цьому відношенні спеціальних праць нема. А між тим, це питання дуже цікаве і важливе. Його вивчення допомогло б грунтовніше висвітлити світогляд Франка вцілому.

Дана стаття має своїм скромним завданням в деякій мірі кинути світло на згадане питання, охоплюючи лише ранній період діяльності І. Франка.

Соціалістичні погляди Франка 70—80 років знайшли найбільш повне вираження в його публіцистиці. Звичайно, його художня творчість того періоду також багата соціалістичними ідеями, але вони носять більш загальний характер (крім оповідання «Моя стріча з Олексою», де автор викладає вже конкретні соціалістичні думки).

Соціалістичні погляди І. Франка тісно пов'язуються з його революційним демократизмом, боротьбою проти соціального і національного рабства, за краще майбутнє трудящих міста й села.

Викриваючи капіталізм і капіталістичну експлуатацію, І. Франко підкреслював, що головна причина всіх соціальних нещасть полягає саме в економічній нерівності і що «не будь бідності меже людьми, не будь тої величезної господарської нерівності, то й не було би всіх нинішніх неправд, і люди жили би далеко краще і щасливіше, ніж тепер».[1]

Соціалізм, на думку І. Франка, усуне несправедливість, експлуатацію і гноблення. І. Франко вказує ту основу, на яку повинна спиратися дійсна свобода, рівність і братерство. «Для осущення правдивої свободи і братерства між людьми, — кажуть економісти і робітники, — потрібне передовсім осущення *рівності економічної*. А осущення рівності економічної можливе тільки тоді, коли весь капітал, усі знаряддя праці, земля і фабрики, т. є. всі витвори *суспільної* праці перейдуть на *суспільну* власність, т. є. не будуть ділитися між одиниці, а остануть в їх *спільнім*, громадським уживанню. Спільність уживання капіталу, се єдина запора проти нерівності, єдина порука вдоволення всіх потреб усіх працюючих, т. є. єдина підвалина правдивої свободи і правдивого братерства».[2]

І. Франко вказує, що в основі соціалістичного ладу лежить суспільна власність на знаряддя і засоби виробництва. «Соціалізм, — пише він, — це прагнення усунути всяку суспільну нерівність, усякий визиск і всяке убозство, запровадити справедливіший, щасливіший від теперішнього лад, і то в такий спосіб, щоб сучасний продуктивний капітал, цебто грунти, фабрики, машини й інше знаряддя праці, а також усяка сировина, замість того, щоб бути приватною власністю кількох людей, має перейти у власність колективу. Тим самим соціалізм суперечить усякому поділові, — він не хоче відбирати від одних і давати іншим, вважаючи все, що тепер має людство, за наслідок праці всього людства протягом довгих віків, — що, отже, несправедлива річ давати його у виключне володіння кільком людям, які можуть знищити те, на що працювали інші, або вживати його навіть на шкоду трудящим. Найсправедливіша річ, щоб те, що досі виробляло

---

[1] І. Франко. Чого хоче «Галицька робітницька Громада»? У книзі Возняка «Нариси про світогляд Івана Франка», Вид. Львівського держ. ун-ту, 1955, стор. 186.

[2] І. Франко. Мисли о еволюції в історії людскости. Журнал «Світ», Львів, 1882, стор. 247.

людство, належало тільки йому всьому, було його спільною й вічною власністю, з якої однаково може користуватися кожен і до якої з свого боку він повинен докладати скільки може свою працю».[3]

Підкреслюючи цю думку, в листі до Ольги Рошкевич від 20 вересня 1878 р. І. Франко писав, що «наука виказує тільки одну головну засаду: капітал продуктивний, т. є. земля, машини і всі прилади до праці, сирий матеріал і фабрики — мають бути спільною, громадською власністю».[4]

Отже, щоб ліквідувати експлуатацію, безправ'я і злиденність, треба, на думку І. Франка, усунути капіталістичну приватну власність і встановити суспільну власність на знаряддя праці, фабрики, землю, тобто на знаряддя і засоби виробництва.

Але І. Франко заперечує не всяку власність, а тільки ту, яка є засобом експлуатації людини людиною. «Речі, які безпосередньо вживає кожна людина, наприклад, їжа, одяг, залишається приватною власністю. Соціалізм скасовує тільки власність на такі речі, володіння якими допомагає визискувати інших».[5]

Суспільна власність, на думку І. Франка, є основою нового, соціалістичного економічного устрою. Як же він розумів цей устрій?

Іван Франко висував на перший план *спільну власність громад*. Він писав, що галицька робітнича громада домагається, «щоби вся земля з лісами і пасовиськами, ріками й озерами належала до тих громад, котрі на них працюють, а так само, щоби всі фабрики та заводи належали би до тих робітників, що в них роблять. Не менше того по містах усі доми й хати, що тепер належать до поєдинчих багатирів і віддаються в найми, належали б до цілої громади».[6] «От тому то, — пише І. Франко, — від того основного принципу громадської спільності робітники й звуть себе *громадівцями* (соціалістами)».[7]

Як колективні власники, «громади стоять до себе в стислім, дружнім (федеративнім) стосунку, — кожда вибирає собі заряд, котрий порядкує її господарські діла»[8].

---

[3] І. Франко. Катехизм економічного соціалізму. У цит. книзі М. Возняка, стор. 162—163.

[4] І. Франко. Лист до Ольги Рошкевич від 20 вересня 1878 р. Там же, стор. 34—35.

[5] І. Франко. Катехизм економічного соціалізму, стор. 163.

[6] І. Франко. Чого хоче «Галицька робітницька громада»?, стор. 186.

[7] І. Франко. Мисли о еволюції в історії людскости, стор. 247.

[8] І. Франко. Лист до Ольги Рошкевич від 30 вересня 1878 р., стор. 35.

Викладаючи «головні основи *наукової теорії громадівства*», І. Франко висловлює таку думку: «Життя громадське, основане на економічній рівности всіх громадян, чоловіків і жінок, на тісній дружности і спільности праці, розвинеться далеко краще, ніж може розвиватися тепер. Громада буде старатися розвивати кождого свого члена після його вроджених спосібностей і в міру його розвитку і сил використати його для добра громадського, зглядно для його ж власного добра. Оставляючи кождому неограничену свободу слова, навчання, способу життя, сусідування і переходу з громади до громади, — загал пильнувати буде тільки тих условин, які конечні до вдержання людського життя і розвитку, т. є. праці і справедливости. Загал обійме отже (звісно, поручить виборним) заряд громадської праці і розсуджування можливих спорів між громадянами, а також в разі потреби оборону перед постороннім ворогом».[9] Далі І. Франко говорить про взаємовідносини між громадянами і особами в громадах, які спираються на принцип федерації. Він пише: «Кожда громада в краю, так як кожда особа в громаді, є свобідною одиницею, порядкується у себе дома зовсім по-свому, і ніхто не має права накидати їй з гори які-небудь правила. Тому-то кожда громада має право входити в зв'язки і дружбу з другими громадами, з котрими, як і коли хоче, може лучитися чи для більших спільних праць, чи для обміни витворів, чи для цілей просвітних і т. д. Се тільки й є правдиве братерство (федерація), і тільки воно одно може запевнити лад і добру злагоду між громадами».[10]

Значить, кожна соціалістична громада складається з вільних осіб. Кожна громада є також вільною і влаштовує всі свої справи, виходячи із своїх інтересів. На такій основі складаються федеративні відносини між громадами, причому кожна одиниця, яка вступає у федеративні відносини з іншою такою ж одиницею, зберігає свою самостійність щодо своїх справ. Це стосується як до громад-одиниць, що вступають у федеративні відносини, так і до більших об'єднань-громад як одиниць, що зв'язані між собою федеративними відносинами.

Ці погляди І. Франко викладає далі так: «Як поєдинчі громади, так і більші зв'язки громад мають неограничену свободу роботи і порядкувати у себе по-свому. Ніхто і ніяк не може ставити їм границі ані ніяких уставів, ніхто не може силувати яку-небудь громаду належати до того, а не до сего зв'язку. Розуміється само собою, що коли такі зв'язки потво-

---

[9] І. Франко. Мисли о еволюції в історії людскости, стор. 248.
[10] Там же.

ряться поперед усего з відрубних народностей, то й їм оставлене буде повне право самостійно управлятись, розвиватись і жити, без ніякого верховодства одної народности над другою, більшої над меншою».[11] І. Франко проводить ту думку, що при соціалістичному ладі взаємовідносини між одиницями даної громади, між самими громадами і між народами основуватимуться на федеративних зв'язках.

А в творі «Чого хоче „Галицька робітнича громада"?» І. Франко підкреслює, що ця громада домагається, «щоби в ділах господарських, так само як і в усяких інших, ніхто не мав права давати громадам які-небудь накази, накидати їм старшину або що, але щоби громади своїм господарством управляли, як самі схочуть, ділили його меже своїх громадян, як їм випаде ліпше, і видавали часть спільного, громадського добра там і на такі діла, на які їм запотребиться».[12]

Зовсім правильним є твердження І. Франка, що соціалістичний лад повинен основуватися на принципах рівності і справедливості, що в умовах соціалізму між народами повинні розвиватися дружні і рівноправні взаємовідносини, що не повинно бути гноблення одних народів іншими і насильного нав'язування тих чи інших форм господарювання тим чи іншим народам, що мусить бути повна свобода і рівноправність осіб і народів.

Але ідея федералізму, що означає федерацію самостійних осіб і громад, які порядкуються виключно відповідно до своїх інтересів, містить у собі об'єктивно елемент анархізму.

І. Франко не зрозумів того, що суспільна власність на знаряддя і засоби виробництва вимагає планомірного ведення народного господарства як у кожній виробничій одиниці, так і в масштабах усього суспільства. І. Франко говорить, що в соціалістичному суспільстві не буде сліпої конкуренції, але буде «замість теперішньої сліпої конкуренції — вільна умова громади з громадою, народу з народом».[13] Він не піднявся до розуміння планомірності розвитку соціалістичного суспільства, тому на місце конкурентної боротьби ставив вільну умову громади з громадою, народу з народом.

Хоча І. Франко і називає теорію громадівства науковою, проте вона не має нічого спільного з теорією наукового соціалізму К. Маркса і Ф. Енгельса. Його теорія федералізму з точки зору марксистського соціалізму носить утопічний і абстрактний характер.

---

[11] Там же.

[12] І. Франко. Чого хоче «Галицька робітницька громада»?, стор. 186.

[13] І. Франко. Катехизм економічного соціалізму, стор. 168.

Говорячи про погляди І. Франка на *структуру* соціалістичного ладу, треба зазначити, що в цьому відношенні на нього мала деякий вплив теорія «громадівства» М. Драгоманова, викладена у «Передньому слові» до «Громади» (1878 р.). Але вплив Драгоманова цим і обмежується.

Франко вже в ранній період своєї діяльності в питаннях соціалізму йшов далі, бачив більше і ширше, ніж Драгоманов. Пізніше він писав, критикуючи «громадівство» Драгоманова, що «вихідною точкою його (М. Драгоманова. — *А. П.*) соціалізму, так само як і старшого французького, так званого утопічного соціалізму, був вид хлопської нужди та кривди і гаряче співчуття з тою кривдою та бажання винайти такий суспільний порядок, у якім би та кривда була зведена до мінімуму».[14] В центрі теорії «громадівства» М. Драгоманова стоїть «мужик», і, як далі пише І. Франко, Драгоманов «замість наукового викладу дав нам наївні міркування мужика, що не бачив світа і не потрапить піднятися думкою до зрозуміння вищої суспільної організації понад свою громаду, або свій повіт і одинокою підвалиною суспільного зв'язку бачить свою особисту користь і приємність».[15]

Вже в 70—80-х роках І. Франко у своїх соціалістичних поглядах спирався не тільки на трудове селянство, але й, в першу чергу, на робітничий клас. Соціальна основа його соціалістичних поглядів була значно ширша і багатша, що докорінно відрізняє їх від ідей «громадівства» М. Драгоманова.

В цьому відношенні І. Франко був уже більше під впливом С. Подолинського, із соціалістичними працями якого познайомився в 70-х роках. Франко читав його «Парову машину», «Про бідність», «Ремесла й фабрики на Україні». Правда, у цих творах С. Подолинський також говорить про «громадівство» і «громадівський» лад. Але соціальною силою, на яку спирається «громадівство» є, на думку Подолинського, робітничий клас і трудове селянство. Використовуючи ідеї марксизму, зокрема вчення К. Маркса про додаткову вартість, Подолинський аналізує розвиток капіталізму на Україні, піддає гострій критиці капіталістичну експлуатацію робітників і селян, закликає їх до революційної боротьби проти експлуататорів, за встановлення соціалістичного ладу. Читаючи твори Подолинського, Франко знайомився із деякими ідеями марксизму, що мало дуже важливе значення для формування його соціалістичних поглядів, допомагали

---

[14] І. Франко. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова. «Літературно-науковий вісник», Львів, 1906, кн. VIII, стор. 229.

[15] Там же, стор. 238—239.

йому стати виразником інтересів робітників і всіх трудящих мас.

Розвиваючи далі свої соціалістичні погляди, І. Франко підкреслював, що при соціалізмі не буде поділу людей на ворожі класи і групи. «Соціалізм мусить бути ворожий станам або суспільним класам, які тепер бачимо, хоч би вже тому, що вони є найбільша перешкода на шляху до людської рівності, бо вони, покладаючи вічно однакову працю на одних, не дозволяють їм діставати всебічної освіти, — а інших, даючи їм змогу жити без праці, роблять дармоїдами й п'явками трудящих класів».[16] І. Франко підкреслює, що Галицька робітнича громада домагається, «щоби, почасти через знесення нерівності господарської, а почасти через рівне і всестороннє образовання всіх громадян, знесені і зрівнані були всі теперішні верстви людей, а особливо, щоби не було теперішніх панів ані слуг, власті ані підданих, а були б самі образовані, розумні і вільні робітники».[17]

Говорячи про соціалізм, І. Франко підкреслює, що справа полягає не тільки в усуспільненні власності і спільній праці, а й у докорінній зміні всіх установ і відносин. Він писав: «Не треба думати, що на спільній праці громадівство уже й кінчиться і що по при спільну працю в будущій суспільності зможуть остоятись інші теперішні установи, не маючи прямого зв'язку з працею. Принципи спільності, а властиво економічної рівности мусить проникнути собою всі родинні, громадські, державні і просвітні відносини».[18]

На думку І. Франка, встановлення суспільної власності і ліквідація класів при соціалізмі не залишить місця для держави і політики в буржуазному розумінні. Державу і політику як знаряддя експлуататорських класів замінить діяльність самих громад. «І знов поєдинні великі народностні чи краєві зв'язки можуть по власній уподобі і потребі лучитися с собою, злагоджувати можливі міжнародні спори, вести через виборних діла міжнародної обміни і т. д. На тім кінчиться вся власть в громадівськім ладі. Там держави в нинішнім розумінню не буде, бо над народом не буде управи з гори, але сам народ з долу (т. є. від громад) управляє сам собою, працює сам на себе, сам образується і сам обороняється».[19] В умовах соціалістичного ладу «держава, як і взагалі всякі на пануванню сперті уряди, не може мати місця в майбут-

---

[16] І. Франко. Катехизм економічного соціалізму, стор. 168.

[17] І. Франко. Чого хоче «Галицька робітницька громада»?, стор. 188.

[18] І. Франко. Мисли о еволюції в історії людскости, стор. 247—248.

[19] Там же, стор. 248.

ньому суспільному ладі, її місце заступить всюди *адміністрація суспільних виробів,* яка вибирається всіма членами громади, повіту і т. д.».[20]

Думка про те, що влада повинна належати народові, дуже яскраво виражена в творі І. Франка «Чого хоче „Галицька робітницька громада"?» Діяльність громад, на думку І. Франка, повинна охопити всі сфери життя при соціалізмі. Тому «Галицька робітнича громада» і ставить свою вимогу, щоб «діла, котрі тепер держать в руках держави та багатирі, передані були громадам і вольним спілкам громад: і так заграничная торговля і взагалі всяка обміна виробів різних місць і країв велася без посередництва всяких купців та факторів, самими громадянами, як до потреб кождої громади; так само щоби суд в спорах меже людьми робили не які-небудь навмисно на то поставлені судії, але самі громадяни, або, де діло зайде меже кількома громадянами, щоби розсуджували виборні з тих громад: оборона краю, — коли такої буде треба при загальнім братерстві робочих людей, — щоби також була ділом самих громад, котрі в тій цілі зуміють вивчити спосібних своїх громадян воєнному ділу; щоби добром громадським заряджували виборні від громади, котрих громада кождої хвилі може скинути; вкінці, щоби громада сама по своїй волі назначувала, чи і яку часть свого добра хоче віддавати в спільні зв'язкові каси на великі, спільні діла, чи то господарські, промислові, чи й освітні».[21]

Отже, при соціалізмі, говорить І. Франко, не буде держави в буржуазному розумінню. На її місце стане правління і влада самого народу знизу. Всі справи суспільно-політичного, економічного і культурного життя перейдуть в руки трудового народу, який розв'язуватиме їх через своїх представників, яких буде обирати і контролювати.

Але поряд з цими правильними твердженнями погляди І. Франка на державу і політику при соціалізмі мають і дещо обмежений характер. Франко розглядав теорію громадівства абстрактно, без урахування конкретних історичних умов розвитку суспільства. Крім того, абстрактно і обмежено він розглядав питання про роль держави і політики при соціалізмі. Якщо в умовах капіталізму, на його думку, держава і політика мають важливе значення, то «при соціалістичному ладі, де всякі другі питання підпорядковані будуть питанням економічно-культурним, питання політичні, само собою розумі-

---

[20] Program socjalistów galicyjskich, styczeń, 1881, стор. 4—5.

[21] І. Франко. Чого хоче «Галицька робітницька громада»?, стор. 188.

ється, стратять велику часть своєї ваги».[22] І. Франко не заперечує повністю «політичних прав» при соціалізмі, проте він не розуміє справжньої ролі держави і політики в розвитку соціалістичного суспільства. Це пояснюється тим, що він не розумів ролі і значення диктатури пролетаріату, яка і є політичним фундаментом будівництва і розвитку соціалістичного суспільства.

Викладаючи далі свої соціалістичні погляди, І. Франко підкреслює, що суспільна власність на знаряддя і засоби виробництва — основа ліквідації злиденності, основа зростання постійного добробуту мас і їх всебічного розвитку. При соціалізмі буде «замість теперішніх злиднів і боротьби за існування — постійний добробут, що опирається на постійну працю і безупинний розвиток усіх природжених здібностей кожного громадянина».[23]

Загальний добробут і всебічний розвиток громадян при соціалізмі спиратиметься, на думку І. Франка, на такі фактори: а) на великі господарства, засновані на спільній праці, і б) на переконання кожного громадянина в тому, що від його праці залежить ріст загального добра. «Громада, — писав Франко, — що складатиметься з самих трудящих людей, певно матиме достатньо засобів, бо ж вона вся творитиме неначе одне велике господарство, а ми знаємо, що велике господарство наслідком відповідного керування й устаткування (доброї економії) може мати завжди більше засобів і достатків, ніж кілька малих окремих господарств, разом узятих, хоч би в них було разом стільки ж робочої сили, скільки й у великому господарстві. Крім того, треба звернути увагу й на те, що в соціалістичному ладі кожен трудящий буде переконаний, що від його праці залежить збільшення загального добра, отже й його добра, — тому він працюватиме краще й охочіше, ніж тепер, коли знає, що з своєї праці сам він матиме мало користі».[24]

Соціалістичний лад, говорить І. Франко, забезпечить необмежені можливості для розвитку науки, літератури і мистецтва, які будуть досягненням народних мас. «Неограничена свобода слова, науки і віри, при тім же заклади наукові та освітні, здвигнені силою і працею всіх громад, котрі того захотять, — усе то дає поруку, що наука і освіта, до тепер плекані тільки стосунково немногими одиницями, тоді увійдуть в маси народа, стануться правдивим добром усеї людскости

---

[22] І. Франко. Лист до Ольги Рошкевич від 20 вересня 1878 р., стор. 35.

[23] І. Франко. Катехизм економічного соціалізму, стор. 168.

[24] Там же, стор. 169.

і правдоподібно заступлять враз із всякими красними штуками місце теперішньої релігії».[25] Говорячи про науку, І. Франко писав, що «тільки в робітниках і через робітників вона має значення для поступу...»[26]

І Франко висловлює цікаві думки про шкільну освіту при соціалізмі, звертаючи увагу на те, «щоби школа розвивала всі, тілесні й духовні спосібності учеників, щоби не виводила заниділих та слабосилих учених, неспосібних до ручної праці, але щоби виводила вчених, розумних і розвинених робітників».[27] Школа повинна враховувати здібності кожної людини, її нахили, причому навчання і засвоєння наук у школі повинно йти в нерозривному зв'язку з фізичним розвитком людини, який полягатиме у корисній для суспільства фізичній праці, а не в безплодній гімнастиці. Разом з тим І. Франко підкреслював, «щоби релігії, яко річі, опертої не на знанню, а на вірі, не вчено по школах...»[28] Освіта при соціалізмі повинна спиратися тільки на наукові знання, на науку. «Галицька робітницька громада» враз із другими робітницькими громадами цілого світа думає, що тільки така освіта буде корисна для всіх без розбору людей і дуже причиниться до вменшення теперішньої нужди і до поступу самих наук та вмілостей людських».[29]

Але в умовах соціалізму, підкреслює І. Франко, не може бути переслідування релігії, при соціалізмі забезпечується повна свобода переконань. «Соціалізм же основується на неограниченій свободі личності під зглядом переконань, — значить, не може ж видавати війни релігійним переконанням, не може насилу віддібрати їх нікому, коли вони кому дорогі або святі».[30]

Проте це не значить, що при соціалізмі релігія повинна користуватися якимись привілеями. І. Франко підкреслює, що «та сама свобода і толеранція вкладає на соціалістів і другі обов'язки, а іменно: а) щезне всяке поняття релігії державної; узнаючи одну релігію як пануючу,— тим самим ограничується, принижує другі. То само веде за собою і другу консеквенцію; б) релігійні корпорації (церкви, парохії, дісцезії) не можуть мати характеру публічного, урядового, — служите-

---

[25] І. Франко. Мисли о еволюції в історії людскости, стор. 248.

[26] I. Franko. Nauka i jej stanowisko wobec klas pracujących. «Praca», Lwów, № 9, 1878.

[27] І. Франко. Чого хоче «Галицька робітницька громада»?, стор. 189.

[28] Там же.

[29] Там же.

[30] І. Франко. Лист до Ольги Рошкевич від 20 вересня 1878 р., стор. 36.

лі церкви, попи, біскупи не можуть побирати пенсій з публічного скарбу, а мусять жити або з власної праці, як усі другі обиватели, або з добровільних датків своїх вірних; в) з публічного виховання наука релігії виключається або в крайнім разі толерується яко надобов'язковий предмет у вищих класах (тоді, коли молодий чоловік спосібний розуміти всяку філософію)».[31] Відокремлена від держави, громадського і культурно-освітнього життя народу, релігія буде приватною справою громадян. І. Франко вважав, що «всяке богослуження. поки воно не буде заступлене наукою та штуками красними, вважалося не громадським ділом, а ділом поєдинчих людей, так що котрі люди схотять мати собі церков, попа і т. д., ті нехай і удержують їх своїм коштом».[32]

Цікаві погляди висловлює І. Франко на родинні відносини і шлюб при соціалізмі, який, на його думку, не повинен сковувати двох людей. Навпаки, вони можуть, «стаючи мужем і женою, не переставати бути свобідними людьми».[33] І. Франко підкреслює, що родинні відносини повинні спиратися на міцні моральні основи, на дійсну любов між двома людьми. Для цього «треба, щоб обоє ті люди, що лучаться між собою, були оскільки мож належито розвинені, щоби їх темпераменти були згідні і любов настілько сильна, щоб не щезала за першим-ліпшим прозаїчним, щоденним випадком: треба любови здорової, органічної, котра, не ідеалізуючи любимий предмет, не строячи його в небувалі прикраси, розпадається при першім-ліпшім дотику дійсного життя. Любов правдива може повстати у чоловіка здорово і нормально розвиненого, — вона спокійна, чиста, похожа більше на щиру приязнь, на почуття своєї рівності і солідарності з коханим предметом, — і така любов спосібна перетривати всякі нещастя — бо вона одно з люб'ячих робить для другого конечним, природним складником життя, так як воздух, хліб, книжки, працю».[34] Така любов, що є міцною основою для щасливого подружжя, повинна спиратися на спільність інтересів і мети. Значить, потрібно «високої, гуманної і чесної цілі, за котру б тото подружжя боролося спільною силою весь вік; тота боротьба одна може вічно піддержувати їх любов, бо, люб'ячи спільну ціль, мимоволі любиться і ціниться кождого, хто йде до тої самої цілі».[35]

---

[31] Там же, стор. 36.

[32] І. Франко. Чого хоче «Галицька робітницька громада»?, стор. 189.

[33] І. Франко. Лист до Ольги Рошкевич від 20 вересня 1878 р., стор. 37.

[34] Там же, стор. 37—38.

[35] Там же, стор. 38.

І. Франко зазначає, що «як воно уладиться в будущім порядку, — тяжко знати».[36] Проте він був глибоко переконаний, що родинні відносини нерозривно зв'язані із суспільним життям, а тому в майбутньому суспільстві вони повинні стати на міцний, здоровий грунт. Для цього будуть умови. Якщо при капіталізмі «для бідного чоловіка й життя родинне не є добром, а радше нещастям... для того, що йому дуже часто приходиться женитись (а ще частіше бідним дівчатам виходити замуж) не по любові, а з потреби...»[37], то при соціалізмі відпаде матеріальний фактор, який змушує людей вступати в родинне життя всупереч їх почуттям і любові. «Родина, основана не на інтересі, а на особистій любови і прихильности, увільнена від теперішнього гнету економічного, від обов'язку волею чи неволею виховувати дітей, продовжувати супружне життя й тоді ще, коли пропала з'єдиняюча... любов, — родина обновиться і стане для людей не тягарем, не жерелом грижі і недогоди, а покріпленням по трудах і прикрасою життя».[38]

І. Франко вказує, що якщо батьки з тих чи інших причин не зможуть дати належного виховання своїм дітям, то ця справа повністю покладається на громаду. Взагалі питання виховання молодого покоління буде в центрі уваги суспільства. «Виховання дітей в головній основі возьме на себе громада, а особливо конечно тоді, коли родичі з яких-небудь причин до того неспосібні; громада буде провадити виховання дітей і дасть будущим своїм членам гідне, правдиво людське образование і розвиток».[39]

При соціалізмі, говорить письменник, не буде тієї несправедливості і нерівності, які характеризує становище жінки в умовах капіталізму. І. Франко підкреслює, що галицька робітницька громада вимагає, «щоби кожда людина, чоловік чи жінка, були свобідні і мали б зовсім рівні права у всім і до всього».[40] Соціалістичний лад не може терпіти будь-якої нерівності. «Ідея соціалізму прямує тим самим і до скасування всяких класових привілеїв і всіх станів та до цілковитого зрівнання прав чоловіка із правами жінок. Бо доки жінка займатиме підрядне становище в порівнанні з чоловіком, доти не можна говорити про жодну рівність ані про жодну вільність».[41]

І. Франко підкреслює, що в умовах соціалізму по-новому будуть розвиватися національні відносини. При соціалізмі не

---

[36] Там же, стор. 37.
[37] І. Франко. Чого хоче «Галицька робітницька громада»?, стор. 187.
[38] І. Франко. Мисли о еволюції в історії людскости, стор. 248.
[39] Там же.
[40] І. Франко. Чого хоче «Галицька робітницька громада»?, стор. 187.
[41] І. Франко. Катехизм економічного соціалізму, стор. 168.

буде національного гноблення, всі народи будуть вільні і рівні, між ними запанують дружні і братерські відносини.

Противники соціалізму, пише І. Франко, намагаються доказати, що соціалізм заперечує нації, національні почуття, патріотизм, любов до батьківщини, а також і саму батьківщину. Але соціалізм, вказує письменник, не тільки не заперечує нації і патріотичних почуттів, а, навпаки, розкриває для них дійсні умови, робить їх реальними, щирими, величними. Саме соціалізм гарантує свободу і рівність для всіх народів. забезпечує всі умови для вільного розвитку. «Адже ж сказано вже, що соціалізм ворожий всякому утискові, визискові, — чи то людини людиною, чи народу народом. Отже, коли запанує свобода і єдність серед народів, тоді кожен зможе розвиватися якнайкраще, не терплячи утиску від іншого, як це маємо тепер. Навпаки, можемо сказати, що розвиток кожної народності, дійсно гарний і вільний, може настати тільки при соціалістичному ладові, бо цей лад найвільніший і забезпечує народові матеріальне існування».[42] В листі до Ольги Рошкевич І. Франко писав: «Я переконаний, що при такім ладі зможуть далеко скоріше і свобідніше розвиватися поєдинчі народності і... соціалістичний лад зовсім не противний національному розвиткові».[43]

Розвиваючи свої погляди на загальні засади соціалістичного ладу, І. Франко поряд з цим намагається з'ясувати питання про можливість соціалізму і в Галичині. Він переконливо показує, що суспільно-економічний розвиток Галичини створює необхідні умови для соціалізму. «Як усюди, так і в нас є визискувачі й визискувані, — є трудящий клас по селах і по містах, становище якого не тільки не краще, а часто навіть гірше, ніж деінде. Земля наших хліборобів надзвичайно подріблена, вона не спроможна навіть прохарчувати протягом року сім'ю і, втягнута в борги, вона дуже швидко робиться власністю лихварів, банків або багачів, а коли й може прогодувати сяк-так сільську сім'ю, то все-таки не дає їй жодного способу посилати дітей до шкіл, розвивати їх, як треба, обробляти грунт, удосконалювати господарське знаряддя та набувати потрібного в господарстві знання, — а це спричиняється до занепаду сільських господарств, які ніяким чином не можуть витримати конкуренції з більшими, бодай трохи вміло веденими господарствами. Велика частина нашої сільської людности — це цілковитий пролетаріат, а друга частина — напівпролетаріат, бо, незважаючи на те, що має малу реальність,

---

[42] Там же, стор. 171—172.

[43] І. Франко. Лист до Ольги Рошкевич від 20 вересня 1878 р., стор. 35.

він мусить протягом більшої частини року шукати заробітку деінде, отже мусить підлягати тому самому залізному законові Лассаля (Рікардо)... Про міських робітників, видима річ, треба сказати це саме, тільки більшою мірою. Отже, бачимо, що грунту для соціалізму у нас є досить і що наші відносини так само, як і скрізь, домагаються швидкої зміни».[44]

Говорячи про те, чи для соціалізму в Галичині є необхідні умови, І. Франко в творі «Program socjalistów galicyjskich».[45] зазначає: «Отже досліджували ми оточуючі нас відносини і прийшли до переконання, що соціалістична пропаганда є так само в нас закономірною, як і на заході, що і нам ніщо інше вже не може помогти, як тільки **радикальна зміна суспільного ладу,** прискорення якої весь нарід мусить собі бажати, як тільки пізнає своє дійсне становище».[46]

Тим, які настійливо твердять, що в Галичині немає умов для соціалізму, оскільки ту немає високо розвиненої промисловості, як, наприклад, в західних країнах, автори програми відповідають словами К. Маркса, що мова в даному випадку може йти не про більший чи менший ступінь розвитку суспільних антагонізмів, які випливають із законів капіталістичного виробництва, а про самі ці закони, які діють і здійснюються із залізною необхідністю. Тому країна промислово більш розвинута повинна показувати менш розвинутим картину їх майбутності. Галичина була слабо розвинутою у промисловому відношенні, але тут діяли закони капіталістичного виробництва, були капіталісти і робітники, експлуататори і експлуатовані, отже, розвивалися і умови, що вели до соціалізму.

Автори програми підкреслюють, що «в нас продукція є вже зовсім капіталістичною як на заході. Праця є відокремлена від капіталу і залежна від нього. Дрібний промисел, в якому ці відношення не так ще проявляються, знаходиться в агонії. Бо його гнобить великий капітал, який представляється через конкуруючу фабричну промисловість, яка хоч би була за границею».[47] Ніякі заходи не можуть спинити процесу руйнування дрібного виробництва і ремесла, їх в силу конкуренції руйнує і поглинає великий капітал.

Сільське господарство також капіталізується, в ньому все більше і більше використовуються машини і робітники. «Рільнича продукція, внаслідок урохомлення земельної власності, завдяки широкій кредитовій господарці, щораз більше стає

---

[44] І. Франко. Катехизм економічного соціалізму, стор. 171.

[45] Цей твір Іван Франко написав спільно з Болеславом Червенським (1880—1881 рр.).

[46] Program socjalistów galicyjskich, стор. 10.

[47] Там же, стор. 10—11.

подібною до типу західнього. В більших господарствах, які, як взагалі кожний теперішній капіталіст, мусять продукувати для суспільного ринку і пристосовуватися до його умов, традиційна система з кожним днем стає щораз неможливішою. Анархічна спекуляція рільничими плодами вимагає щораз нових жертв. Власність концентрується в руках великого капіталу. Господарство стає інтенсивним. Рільничі машини щораз ширше застосовують. Робітника щораз більше використовують. Пролетаріат росте».[48]

Щодо дрібної земельної власності, то «також її скоро вже не стане», бо «лихварство всякого роду точить наше суспільство і щораз нові лави кидає на дно пролетаріату».[49]

Нарешті, автори роблять такий висновок: «А отже, — повторюємо — соціалізм **має в нас** умови існування ті самі, що на заході, **загострені ще відсутністю політичних свобод**».[50]

Як і в інших капіталістичних країнах, в Галичині, пише І. Франко, ростуть соціально-економічні умови, які ведуть з необхідністю до соціалізму. Він вважає, що до соціалізму прийдуть всі народи, проте підкреслює, що «те будуще впорядкування не потребує бути всюди однакове, — в подробицях воно безперечно буде відмінне в кожнім краю, у кождого народа...».[51]

Але цю в своїй основі правильну думку І. Франко неправильно конкретизує в умовах розвитку Галичини. Про це свідчить спроба І. Франка «модифікувати» соціалізм відповідно до аграрних умов Галичини. В листі до М. Драгоманова від 16 січня 1883 р. І. Франко писав, що він в одній із своїх статей «радив писати більш по-хлопськи, викинути всю заграничну термінологію та й старатися змодифікувати і саму теорію соціалізму так, щоб вона ліпше приставала до наших аграрних та дрібнодворних обставин, ніж Марксів фабричний соціалізм».[52]

В статті «Організація демократичної партії» (1888 р.) І. Франко проводить ту ж саму думку, підкреслюючи, що «характер галицької демократичної організації повинен бути переважно **людовий**, аграрний»[53], тому що «головна сила нашої суспільності — селянство, головні питання, що займають

---

[48] Там же, стор. 10.

[49] Там же.

[50] Там же, стор. 11.

[51] І. Франко. Мисли о еволюції в історії людскости, стор. 247.

[52] Матеріали для культурної й громадської історії Західної України, т. І. Листування І. Франка і М. Драгоманова. Київ, 1928, стор. 41.

[53] І. Франко. Організація демократичної партії. «В наймах у сусідів», т. І. Статті на суспільно-політичні теми, писані в 1886—1890 рр., стор. 163.

увагу керманичів нашої держави, політиків та публіцистів, се питання рільні, як податок грунтовий, горілчаний, справа дорогова, шкільництво людове і т. п.».[54] А щодо робітничого питання, то «питання спеціально міські не дозріли ще в Галичині до розміру питань загально-краєвих, як у Англії або в Німеччині, а велика їх часть може бути корисно полагоджена в рамках питань аграрних».[55]

Отже, І. Франко хоч і пов'язує соціалізм з робітничим класом, але водночас хоче модифікувати його теорію відповідно до аграрних умов Галичини на тій підставі, що тут кількісно переважає селянство.

Причина цієї непослідовності в поглядах І. Франка на соціалізм полягає в тому, що він не розумів суті теорії наукового соціалізму. Про це яскраво свідчить те, що він не зумів провести чіткого розмежування між науковим соціалізмом і попередніми утопічними соціалістичними вченнями. Франко писав, що «вчені люди, Енгельс і Маркс, ясно і науково показали, як виробився теперішній несправедливий порядок меже людьми, на чім полягає його несправедливість, а заразом, що єдиний вихід з нього се іменно ті думки, котрі здавна проповідали мислячі і щирі люди, котрі донедавна називано небувальщинами (утопіями), а котрі, добрим чи злим способом, мусять в недовгім часі статися правдою».[56]

Такі погляди випливають із нерозуміння історичної ролі робітничого класу в знищенні капіталізму і в будівництві соціалізму.

Причин цієї обмеженості треба шукати також і в соціально-економічній відсталості Галичини 70—80 років XIX ст., яка була перетворена в аграрний, сировинний придаток і в ринок збуту товарів промислово розвинених центрів Австрії. Колоніальні умови гальмували розвиток промисловості в Галичині, а та промисловість, яка розвивалася в районах нафтопромислів і в містах Галичини, була ще слабкою. В таких умовах і не могло бути розвиненого і організованого в єдину соціально-політичну силу робітничого класу, він тільки формувався, стаючи на шлях революційної боротьби. Тому І. Франко не міг зрозуміти ролі і значення робітничого класу. Але саме тому й вирисовується його велич, що, незважаючи на такі умови відсталості Галичини, він зумів все ж таки побачити робітничий клас і стати на його бік, понести в його лави соціалістичні ідеї.

---

[54] Там же, стор. 164.

[55] Там же.

[56] І. Франко. Чого хоче «Галицька робітницька громада»?, стор. 185.

Але із викладу соціалістичних поглядів І. Франка ми бачимо, що він наближався до наукового соціалізму, здійснення соціалістичної перебудови суспільства тісно пов'язував із революційною боротьбою робітничого класу і трудящих мас селянства. Про це свідчить також його спроба показати відмінність сучасного соціалізму від «первісного комунізму».

Вороги соціалізму, писав І. Франко, намагаються доказати, що соціалізм і комунізм є повторення первісної общинної спільності, повернення назад до варварства і здичавіння народу, що загрожує упадком цивілізації і людської культури. Виступаючи проти таких наклепницьких тверджень, І. Франко вказує, що «хоть первісну общинну спільність подекуди й мож назвати комунізмом, то прецінь зовсім не мож уважати її за одно з сучасним соціалізмом, котрий спирається іменно на найголовніших здобутках усего дотеперішнього розвитку людскости...»[57]

Далі І. Франко говорить про спільне й відмінне між первісним комунізмом і сучасним соціалізмом. «Щоб ясніше показати ріжницю між сучасним соціалізмом, а первісною общиною, ми погляньмо, на чім основувалася первісна община, а на чім основується теорія ладу соціалістичного? Первісна община основувалася на найпростішій формі продуктивної спілки: земля була спільна, а люди працювали на ній так, що кождий член громади однакими і то дуже простими ручними знарядами робив однаку роботу. Про тіснішу кооперацію, про здруження знаряддів і централізацію робочої сили не було ту й бесіди. Се була спільність віддільних робучих одиниць, немов зв'язка прутів, зверха зв'язана ужовкою. Не диво затим, що коли ужовка пукла, групи розпалися; коли первісна общинна спільність почала ріжницюватися в відбудові верстви суспільні, т. є. коли поєдинчі особи, доси порівнені з усіма другими, почали чи то економічно, чи політично, чи релігійно переростати повиш звичайної міри, то мусіла упасти й общинна спільність. А між тим сучасний соціалізм основуєсь іменно на тім, чого не ставало первісній общині, на скомбінованій спілці, на тісній організації праці, на сцентралізованій (в машинах і машинових системах) робучій силі і на тісній федерації всіх людей в одну робочу спілку (з відповідним поділом праці) і в одно політичне тіло, основане на повній самоуправі та вольности єго поєдинчих членів: племен, народів, громад. З того вже мож осудити, як поверхово та з легкої руки многі люди судять о соціалізмі, не завдавши собі труду дібратись

---

[57] І. Франко. Мисли о еволюції з історії людскости, стор. 153.

до самих фактичних основ сеї теорії ані прослідити її розвиток до крайніх консеквенцій».[58]

Безперечно, тут нема розуміння способу виробництва, продуктивних сил і виробничих відносин, їх ролі і значення для характеристики первісного комунізму і сучасного соціалізму, але ми бачимо спроби І. Франка виділити такі риси первісного комунізму і у сучасного соціалізму, які є для них характерними і істотно важливими. Це свідчить про те, що І. Франко в своїх соціалістичних поглядах був далеким від ототожнення первісного комунізму і сучасного соціалізму, наближався до наукового соціалізму.

Із усього сказаного випливають такі висновки:

1. В основу соціалістичного ладу І. Франко кладе суспільну власність на знаряддя і засоби виробництва і вважає, що новий суспільний економічний лад, оснований на цій власності, повинен відповідати інтересам робітничого класу і трудового селянства, всіх трудящих мас суспільства.

2. І. Франко вважає, що суспільна власність є основою забезпечення в цьому новому суспільстві справжньої рівноправності, свободи і братерства трудящих мас і всіх народів, їх всебічного економічного і духовного розвитку, ліквідує поділ суспільства на класи експлуататорів і експлуатованих, усуне всяку експлуатацію і гноблення, економічне і політичне безправ'я.

3. І. Франко підкреслює, що принципи соціалізму в новому суспільстві повинні пройняти всі суспільні відносини, а саме: державні, громадські, наукові, освітньо-культурні, родинні і т. д.

4. В поглядах на форму соціалістичного ладу І. Франко дотримується «громадівської», тобто федералістичної теорії, яка носить утопічний характер.

5. Правильно підкреслює І. Франко думку про те, що соціалістичний лад в подробицях буде характеризуватися конкретною специфікою, але неправильним є його твердження про необхідність модифікації наукового соціалізму відповідно до аграрних умов Галичини.

6. Соціалістичні погляди І. Франка 70—80-х років XIX ст. утопічні, хоча в них є цінні думки. Але під впливом творів К. Маркса і Ф. Енгельса революційно-демократична ідеологія І. Франка цього періоду розвивалася в бік наукового соціалізму.

---

[58] І. Франко. Мисли о еволюції в історії людскости, стор. 153.

С. ЗЛУПКО

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТОВАРНО-ГРОШОВИХ ВІДНОСИН І ЛИХВАРСТВА В ПРАЦЯХ ІВАНА ФРАНКА

Економічні погляди великого революціонера-демократа Івана Франка досліджені мало. Щоправда, за останні роки історики економічної думки на Україні присвятили чимало уваги економічним поглядам І. Франка. З'явилися праці Д. Вірника і Є. Голубовської[1], М. Вайнберга[2], В. Миронова[3], Ю. Палкіна[4], І. Гуржія[5] та інших, в яких дано аналіз ряду політекономічних проблем, що знайшли своє висвітлення в працях І. Франка.

Вигідно виділяється як по широті охоплених проблем, так і по глибині аналізу книга Д. Ф. Вірника і Є. А. Голубовської «Економічні погляди І. Я. Франка». Однак в ній не дано вичерпного аналізу висвітлення Франком питань товарно-грошових відносин і лихварства, що важливий для дослідження економічних поглядів І. Франка. Життя письменника проходило в час, коли товарно-грошові відносини і лихварство впливали на долю галицького селянства, яке після скасування панщини в 1848 р. вступило на шлях швидкого капіталістичного розвитку.

---

[1] Д. Ф. Вірник, Є. А. Голубовська. Економічні погляди І. Я. Франка, К., 1956; Д. Ф. Вірник. Суспільно-економічні погляди І. Я. Франка, «Наукові записки Інституту економіки» № 5, К., 1956; Є. А. Голубовська. Проблеми політичної економії у працях І. Я. Франка, «Нариси з історії економічної думки на Україні», К., 1956;

[2] М. Ц. Вайнберг. І. Я. Франко про становище трудящих Галичини під гнітом панської Польщі та австрійської монархії, там же.

[3] В. Л. Миронов. І. Я. Франко — критик буржуазних апологетичних теорій у політичній економії, там же.

[4] Ю. І. Палкін. Іван Франко про економічне становище трудящих мас Галичини у кінці XIX — на початку XX століть, «Наукові записки» Дрогобицького педінституту, вип. II, Видавництво ЛДУ, 1957.

[5] І. О. Гуржій. Іван Франко як історик селянства України, Зб. «І. Я. Франко як історик», К., 1956.

Аграрна реформа 1848 р. поклала весь тягар так званого «звільнення» селян на плечі трудящих мас. Селянство страждало і від панщизняних «хвостиків», і від новонароджуваного капіталізму, котрий в період своєї юності, як казав Маркс, поводиться з трудящими масами найжорстокіше і в найбрутальніший спосіб «виділяє кров і бруд з усіх своїх пор, з голови до п'ят».[6]

Галичина часів Франка являла собою вузол феодальних і капіталістичних суперечностей, а галицьке село, в якому поряд з пережитками феодалізму розвивався капіталізм, безчинствували австрійські власті і представники польської шляхетської вольності, було повне злиднів, сліз і людського горя. Селянство Галичини в кінці XIX — на початку XX ст. перебувало, як писав Франко, у лабіринті без виходу, у заклятому колі нужди і визиску.

Виходець з самої гущі народу, Франко все життя присвятив боротьбі за краще майбутнє трудящих. Але боротьба за визволення людства від експлуатації буде успішна, на думку Франка, лише тоді, коли буде спиратись на знання законів суспільного розвитку. Ось чому він шукав відповіді на гострі суспільно-економічні питання в творах основоположників наукового комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса, які не тільки вивчав, а й пропагував в робітничих гуртках, у своїх брошурах і статтях.

Автор даної роботи ставить перед собою завдання розглянути з позицій діалектичного матеріалізму погляди І. Франка на суть та закономірності розвитку і суспільну роль товарно-грошових відносин і лихварства. Це дасть можливість повніше висвітлити погляди І. Франка, по-перше, на закономірності суспільного розвитку взагалі, по-друге, на закономірності розвитку, суть і роль товарно-грошових відносин і лихварства в процесі проникнення капіталізму у сільське господарство, по-третє, на роль товарно-грошових відносин і лихварства в пролетаризації трудящого селянства Галичини.

I

Причини виникнення, суть, історія та основна тенденція розвитку товарно-грошових відносин і лихварства у сфері сільськогосподарського виробництва знайшли своє яскраве відображення в цілому ряді економічних, історико-економічних праць, публіцистичних статей і художніх творів І. Франка. Кращими працями Франка із зазначеного питання є такі:

---

[6] К. Маркс. Капітал, т. I, К., 1952, стор. 759.

«Про працю», «Розмова про гроші й скарби», «Грималівський ключ в р. 1800», «Про соціалізм», «Подільність чи неподільність селянських грунтів?», «Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині», «Лихва в Галичині», «Данте Алігієрі», «Ще про нашу культурну нужду», «Що таке поступ?», «Галицький мужик» і інші.

Для кращого усвідомлення суті ряду процесів, зв'язаних з розвитком капіталізму, зокрема в землеробстві, Франко часто звертався до минулого, особливо до епохи феодалізму, виробничі відносини якої він змалював з науковою точністю. Так він робить і при висвітленні питання про товарно-грошові відносини і лихварство.

Франко правильно писав, що таких явищ як товар, гроші, товарно-грошові відносини і лихварство на світанку історії, в перший період існування первісно-общинного ладу не було. Причина відсутності цих явищ в тому, що «первісна община оснувалася на найпростішій формі продуктивної спілки: земля була спільна, а люди працювали на ній так, що кожний член громади однакими і то дуже простими ручними знарядами робив однаку роботу».[7]

Великою заслугою Франка є те, що при аналізі причин розкладу первісно-общинного ладу він взяв за основу розвиток продуктивних сил, суспільний поділ праці, викликаний вдосконаленням знарядь праці, характер яких «тягнув до одиничної праці, до поділу і роздроблення праці».[8] Дальший прогрес знарядь виробництва, писав Франко, привів до того, що настала доба «роздробленої приватної власності не тільки знарядів та здобутків приватної праці, але і землі, лісів, копалень і т. д., доба одиничного, дрібного способу продукування».[9]

Все сказане вище пояснює розуміння Франком головних причин виникнення товарного виробництва. Як бачимо, Франко правильно підійшов до цього питання, поклавши в основу розвитку товарного виробництва суспільний поділ праці і приватну власність на засоби і знаряддя виробництва.

Разом з суспільним поділом праці і приватною власністю, з появою товаровиробників і товарів виникають обмін і гроші. Франко вказує, що причиною обміну є те, що товаровиробник не може задовольнити всіх потреб свого господарства. Наприклад, він може мати збіжжя, але не мати солі, нафти, чобіт. В давні часи товаровиробники, казав Франко, обміню-

---

[7] І. Франко. Мислі о еволюції в історії людськості. Тв., т. 19, стор. 89.

[8] Там же, стор. 90.

[9] Там же, стор. 91.

вали лишки своїх виробів в порядку безпосереднього обміну: «мав хто на продаж жито, а потребував солі, то так довго ходив та питав, поки не найшов такого, хто мав на продаж сіль, а потребував жита».[10] Але це було можливе лише на дуже низькому ступені розвитку товарного виробництва, коли «люди мали ще дуже мало потреб і уміли собі більшу часть самі заспокоювати».[11] З розвитком товарного виробництва для опосереднення обміну, казав Франко, з'являються перші гроші у вигляді збіжжя, худоби, шкір дичини. Оскільки збіжжя, худоба і інші речі, що почали функціонувати як гроші, часто утруднювали обмін товарів, то виникла потреба в таких засобах обігу, котрі «можна би було ділити, як кому хочеться, котрі вигідно би було переносити з місця на місце, котрі би ані в воді не псувалися, як сіль, ані не струпішіли, як шкіра, ані не гнили, ані не горіли. Такі значки мож було зробити лиш із металів, а особливо з срібла і золота».[12] Ось коротко історія виникнення металічних грошей, вірно зображена І. Франком.

Франко з марксистських позицій дає пояснення виникнення товарно-грошових відносин, кладучи в основу розвиток продуктивних сил.

Низький рівень розвитку продуктивних сил був причиною того, що товарне виробництво і товарно-грошові відносини були нетипові для всіх докапіталістичних формацій. Навіть у стародавній Греції і на Русі, де товарно-грошові відносини набрали значної поширеності, писав Франко, не було такої фатальної потреби в грошах, «хоч забийся», як при капіталізмі, бо основою економіки того часу була натуральна система господарювання. Похідну роль відігравали товарно-грошові відносини також протягом всього феодального середньовіччя, що було дуже важливою умовою для відсутності різкої диференціації серед селян.

Характеризуючи натуральну систему господарства, Франко писав, що «багач-селянин, коли йому зародило збіжжя, не знав, що з ним робити; воно стояло в стогах немолочене по 5 і більше літ, бо на хлопське збіжжя не було покупу».[13] При відсутності ринку потреби багача не могли набагато різнитися від потреб бідного, бо і в багатого і в бідного була одна мета — задоволення особистих потреб шляхом виробництва предметів споживання у власному господарстві.

---

[10] І. Франко. Розмова про гроші й скарби. Тв., т. 19, стор. 243—244.

[11] Там же, стор. 244.

[12] Там же, стор. 244—245.

[13] І. Франко. Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині. Тв., т. 19, стор. 633.

В умовах натуральної економіки, казав Франко, коло предметів споживання і в багача і в бідного було надзвичайно вузьке. «Потреби, все одно, чи бідного, чи багача, — були страшенно малі, а багач тільки тим різнився від бідного, що міг звичайно заспокоювати ті малі потреби і ще й ощадити дещо грошей, котрі або закопував у землю, або заховував десь так, аби їх ніхто не знайшов».[14]

Вказуючи на натуральний характер економіки феодального села, вузькість ринку і нетиповість товарообігу, Франко разом з тим застерігав, що поняття «натуральне господарство» для середніх віків не можна розуміти абсолютним. В цьому відношенні характерний виступ Франка проти В. Будзиновського, який в роботі «Культурная нужда австрийской Руси», писав, що в Галичині до 1848 р. все робилося «не при звуці гроша, а при свисті нагайки; при всяких господарських функціях гріш був виключений; всякі данини і податки заспокоювалися плодами праці (натураліями), а не грішми».[15]

Франко у рецензії на роботу В. Будзинського піддав гострій критиці це твердження за те, що воно не відповідає дійсності і суперечить історичним фактам. «Не знаю, — писав Франко, — де д. Будз. найшов такий феодалізм: у нас його мабуть ніколи не було. У нас іще «Правда Руська» накладала грошові кари... продукція ніде і ніколи в середніх віках і пізнійше не була так виключно фамілійна, як показує д. Будз...»[16]

Остаточно розбив Франко погляди буржуазних економістів і істориків на панщизняне господарство як виключно натуральне у своєму історико-економічному дослідженні «Грималівський ключ в р. 1800». Тут на основі конкретного аналізу повинностей кріпосного селянина та економіки Грималівського ключа, Франко мав підстав «зовсім досить, щоб розвіяти твердження про виключно натуральне господарство панщизняних часів».[17] Разом з тим Франко дуже добре розумів, що економіка натурального господарства — це малий світок, що «вистарчає сам собі у всім; він живе тим, що сам собі заробить, заспокоює всі свої потреби продуктами своєї власної праці».[18] І тому грошей в той час було дуже мало і потреби їх ніхто не відчував так, як при капіталізмі.

---

[14] І. Франко. Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині. Тв., т. 19, стор. 633.

[15] І. Франко. Ще про нашу культурну нужду. Ж-л «Народ», ч. 23, 1891 р. стор. 311.

[16] Там же.

[17] І. Франко. Грималівський ключ в р. 1800. Тв., т. 19, стор. 374.

[18] І. Франко. Данте Алігієрі. Львів, 1913, стор. 29.

Потреба в грошах зростала по мірі розвитку продуктивних сил і товарного виробництва, торгівлі і особливо міст. Міста були тим тараном, що пробивав стіни феодальної замкнутості. «З міст, — писав Франко, — іде на села, до замків, до хат, г р і ш і т о в а р, вироби промислу, ідуть продукти далекої чужини, індійське коріння, приправи до страв, моди одежі, нові звичаї й нові культурні потреби».[19] Під впливом міст, казав Франко, починало розвиватися у феодалів і рицарів прагнення до розкоші та «замилування до пишної зброї і дорогих, заморських строїв: шовків, атласів, адамашків, футер. Перли і дороге каміння починають украшати зарівно щити, шоломи та мечі рицарів, як і одежу та тіло їх пань. Дамащенські шаблі, сараценські панцирі робляться дуже попитним і дорогим артикулом так само, як перські тканини, коври, шалі».[20] Франко підкреслював, що товар і гроші несли для феодала дорогу зброю і предмети розкоші, а для основної маси кріпаків — погіршення економічного становища. Він твердив, що становище залежних селян «раз у раз погіршувалось в міру того, як... грошова господарка звільна, але постійно витісняла натуральну».[21] І це не було випадковістю, бо в «історичному поході від натуральної господарки до грошової» панський двір відчував «чимраз більшу потребу готового гроша, незалежно від непевних і низьких цін рільних продуктів».[22]

Розширення ринку і торгівлі, потреба грошей вели до ще більшого закабалення селянина з боку пана. У шляхетській Польщі, наприклад, після виходу її до Балтійського моря (1466 р.) польські шляхтичі, що досі займалися головним чином війною та полюванням, могли тепер подумати про розвиток торгівлі збіжжям, а для ланів їм треба було дешевих і слухняних робітників, до чого, казав Франко, вели три дороги: «треба було прив'язати селян до землі, відняти їм особисту свободу і наложити на них обов'язок безплатної праці на пана».[23]

Франко на основі аналізу епохи середньовіччя і, особливо історії Польщі та Галичини, в питаннях розвитку товарно-грошових відносин прийшов до висновку, який зробив й Енгельс на основі аналізу історії Німеччини.

---

[19] І. Ф р а н к о. Данте Алігієрі. Львів, 1913, стор. 29. (Розрядка моя. — *С. З.*).

[20] Там же.

[21] І. Ф р а н к о. Грималівський ключ в р. 1800. Тв., т. 19, стор. 338.

[22] Там же, стор. 338—339.

[23] І. Ф р а н к о. Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині. Тв., т. 19, стор. 570.

Адже Ф. Енгельс писав, що в XIV і XV століттях відбувається швидке піднесення міст і зростання їх багатств, а розкішне життя міських патріціїв не давало спокою поміс-ному дворянству, яке харчувалося грубою їжою, одягалося в грубу одежу і повинно було задовольнятися незграбними меблями. А звідки ж взяти красиві речі? Для купівлі ж потрібні були гроші. А їх міг дати тільки селянин. «Звідси— новий натиск на селян, збільшення оброків і панщини, відновлене і дедалі більше прагнення обернути вільних селян в залежних, залежних у кріпаків, а общинну... землю в панську землю».[24]

Підкресливши вплив розвитку товарно-грошових відносин на посилення експлуатації селян з боку феодалів, Франко, як глибокий мислитель і революційний демократ, бачив велике прогресивне значення проникнення товарно-грошових відносин у феодальне село, бо це вело до переведення селян з відробіткової ренти і ренти продуктами на ренту грошову.

На жаль, політекономісти ще не дослідили погляди Франка на еволюцію феодальної земельної ренти, а це дало б можливість позбутися тих однобічних тверджень, які зустрічаються в дослідників багатющої спадщини письменника-економіста. Це, зокрема, стосується І. О. Гуржія, на думку якого, Франко, нібито, «до деякої міри ідеалізує діяльність Йосифа II».[25]

Таке твердження несумісне з поглядами революціонера-демократа І. Франка, який ніколи не був царистом. І якщо Франко високо оцінював патент від 10 лютого 1789 р., за яким натуральні повинності кріпосного селянства замінялись на грошові, то це тому, що він бачив значення такої заміни для самих селян. Щоправда, Франко помилявся, коли твердив, що патентом від 10 лютого 1789 р. було «знесено зовсім панщину»,[26] бо базис грошової ренти залишається той самий, що і при ренті відробітній та ренті продуктами: безпосередній виробник, як і раніше, є лише спадковим володільцем землі, що повинен віддавати феодалові надлишкову примусову працю. Але, з другого боку, і це прекрасно розумів І. Франко, при грошовій ренті традиційне звичаєво-правове відношення між залежним селянином і земельним власником неминуче перетворюється в договірне, чисто оброчне, грошове, а землероб-

---

[24] Ф. Енгельс. Марка. Див. Ф. Енгельс. Селянська війна в Німеччині, Київ, 1954, стор. 116.

[25] І. О. Гуржій. Іван Франко як історик селянства України. Зб. «І. Я. Франко як історик». К., 1956, стор. 38.

[26] І. Франко. Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині. Тв., т. 19, стор. 583.

володілець фактично стає звичайним орендарем. Ось чому політика Йосифа II, хоч і проводилась в інтересах експлуататорських класів, об'єктивно сприяла розвитку буржуазних виробничих відносин. «Всюди, — казав Енгельс, — де особисте відношення було витіснене грошовим відношенням, натуральна повинність — сплатою грошей, там місце феодального відношення заступало буржуазне».[27]

Таке, в основному, Франкове розуміння причин виникнення і закономірностей розвитку товарно-грошових відносин, оцінка ним їх ролі в житті докапіталістичного села.

* * *

При розгляді товарно-грошових відносин Франко не обійшов мовчанкою і питання лихварства. Він розглядав лихварство як такі операції, що супроводяться наданням позики за великий процент, зокрема в раннє середньовіччя, коли воно відіграло дуже важливу роль в закріпаченні вільних селян. Це був час, коли «за позичені гроші багачі вимагали такого проценту, якого довжник ніколи не в стані був сплатити».[28] Так було в Стародавній Русі, де за «визичену вівцю довжник по році повинен був звернути 12 овець і 12 баранів, а де закон приписував, що в разі невиплати довгу свобідний чоловік робився невільником свого вірителя».[29]

Франко цілком вірно підмітив роль лихварства в період юності грошей, бо ніколи потім, як казав Енгельс, влада «грошей не виступала в такому первісному грубому вигляді і так насильно».[30] Це був час панування натурального господарства, коли боржники часто, не маючи можливості віддати боргу, попадали в залежність, яка неминуче набирала форми кабали.[31]

Отже, Франко по-марксистськи розглядав роль лихварства в переході селянства з вільного стану у феодальну залежність. Шкода тільки, що більшість франкознавців обходять це питання і вказують, ніби Франко складний процес закріпачення селян зводив виключно до насильства. Дійсно, Франко відвів багато місця ролі насильства в історії, але не можна випускати з уваги його вказівок і на значення еконо-

---

[27] Ф. Енгельс. Про розклад феодалізму і виникнення національних держав. Див. Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині. К., 1954, стор. 145.

[28] І. Франко. Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині. Тв., т. 19, стор. 566.

[29] Там же.

[30] Ф. Енгельс. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. II, К., 1953, стор. 273.

[31] Див. В. І. Ленін. Тв., т. 3, стор. 328.

мічних факторів, бо тільки врахування всіх особливостей світогляду Франка дає можливість науково дослідити його суспільно-економічні погляди.

В додатку до книжки «Розвій поглядів на лихву» У. А. Діксона Франко розкрив суть церковних заборон, спрямованих проти лихварства в середні віки. Вказуючи на те, що церква робила різницю між звичайним даванням на процент і лихварським «тяжким різом», Франко зазначав, що це був просто маневр церкви в умовах, коли «стопа процентова була дуже висока і кожде зичення на процент було звичайно лихвою».[32] Більше того, церква сама проводила лихварські операції. Взагалі практика показала, казав Франко, що всі духовні повчання, канонічні заборони та повісті на лихварство ніякого впливу не мали.

При панщизняних відносинах лихварство завдавало великої шкоди селянському господарству, про що красномовно говорить хоч би те, що запроваджена в 1787 р. в Австрії свобода лихварства була скасована вже в 1803 р.[33] В Галичині до знесення панщини послугами лихварів користувались здебільшого шляхтичі. Це підтверджують використані Франком дані з повідомлення барона Кріга в 1846 р., де вказується, що лише з 22 лютого по 12 березня 1846 р. шляхта Західної Галичини мала закладеного нерухомого майна на суму 1 357 808 золотих ринських.[34]

З сказаного видно, що Франко правильно розумів роль лихварства в докапіталістичних формаціях. Він йшов за тими положеннями Маркса, що лихварство діє революційно при докапіталістичних способах виробництва тільки політично. Правда, воно сприяє також централізації, але централізації лише на «основі старого способу виробництва, завдяки чому суспільство, крім рабів, кріпосних і т. д. і їх нових панів, перетворюється в чернь».[35] Дальше Маркс підкреслював, що лихварство руйнує лише власників засобів виробництва[36]. Феодали, які користувались послугами лихварів, часто попадали в скрутне економічне становище, а це приводило їх до намагання чим більше одержати додаткового продукту за рахунок праці кріпаків, яких вони жорстоко експлуатували. Однак в такому випадку кріпаки мали безпосереднє зіткнен-

---

[32] І. Франко. Додаток. Див. Уайт А. Діксон. Розвій поглядів на лихву. Львів, 1903, стор. 49.

[33] І. Франко. Лихва. «Kurjer Lwowski» № 91, 1893.

[34] І. Франко. Земельна власність у Галичині. Тв., т. 19, стор. 287.

[35] К. Маркс. Теории прибавочной стоимости, т. III, Партиздат, 1932, стор. 382.

[36] Там же, стор. 381.

ня не з лихварем, а з управляючим феодального маєтку, різними наглядачами і т. п.

Франко ставив розвиток товарно-грошових відносин і, як однієї з їх різновидностей, лихварства в пряму залежність від розвитку продуктивних сил: спосіб виробництва, на думку Франка, визначав зміст і функції товарно-грошових відносин і лихварства. Адже і лихварство і товарно-грошові відносини були відомі в докапіталістичній економіці і часто відігравали не маловажну роль, але вони ніколи не могли породити ліцитації селянських грунтів, еміграції, пролетаризації і т. п. Це тому, що товарно-грошові відносини і лихварство самі залежать від існуючого способу виробництва, а тенденція панщизняного господарства полягає в тому, щоб не допускати до «витворювання сільського пролетаріату, а властиво не давати йому переходити певної міри...»[37] Товарно-грошові відносини і лихварство викликають до життя нові явища тільки в умовах капіталістичного способу виробництва. Для Галичини таким переломним періодом була реформа 1848 р.

II

Характеризуючи еволюцію земельної власності у Галичині в післяреформний період, Франко стверджував, що вона проходить фатальну фазу розвитку. «Вийшовши з положення зглядної тривкості, основаної на широкій системі обмежень, що випливала з панщизняних відносин та з абсолютної форми правління, ся власність від р. 1848 являється немов ріка, на якій весняне сонце помалу кришить і ламає льодову шкарлупу».[38] Франко розумів, що розвиток капіталізму в сільському господарстві в Галичині почався ще до реформи 1848 р.[39] Однак сільське господарство було досить консервативним. Капіталізм, являючи собою вищий тип товарного виробництва, вимагає, щоб землеробське виробництво стало чисто товарним, що в свою чергу вимагає, щоб земля стала предметом купівлі—продажу.

При розгляді властивостей товару Франко казав, що річ може бути товаром тільки тоді, коли вона належить приватній особі, становить предмет споживання і є згустком людської праці. «Людська праця є мірою вартості товарів».[40]

---

[37] І. Франко. Грималівський ключ в р. 1800, тв., т. 19, стор. 357, (Розрядка моя — *С. З*).

[38] І. Франко. Земельна власність у Галичині. Тв., т. 19, стор. 278.

[39] І. Франко. Ще про нашу культурну нужду. Ж. «Народ», ч. 23, 1891 р., стор. 311.

[40] І. Франко. Про працю. Тв., т. 19, стор. 237.

Розглядаючи з цього боку землю, Франко казав, що вона не може мати вартості, бо на неї не затрачено людської праці. В епоху раннього середньовіччя, коли вільної землі було дуже багато, вона навіть не мала ціни.[41] Згодом вся земля різними правдами і неправдами була захоплена класом феодалів і фактично перебувала в безумовній власності феодальних панів, що становило основу феодальних виробничих відносин. Правда, феодали володіли землею безроздільно, але вони не володіли нею в розумінні буржуазного права приватної власності. Як зазначав Франко, земля в епоху феодалізму була збірною власністю не царя особисто, а корони взагалі. Земля для феодала мала вартість остільки, оскільки володіння нею давало можливість йому експлуатувати селян, що були на становищі живого інвентаря.[42]

При капіталізмі земля (беручи до уваги землю, на якій не затрачено праці) не має вартості, але вона стає предметом купівлі-продажу, товаром, одержує грошовий вираз, тобто ціну, тільки тому, що стає приватною власністю. Як казав Франко, земля, будучи «предметом власності, є також торговельним предметом і може бути продана».[43] Таким чином, Франко правильно підійшов до вияснення причин товарності землі, що говорить про вірне розуміння ним особливостей товарного виробництва.

Однією із умов заведення приватної власності на землю, вважав Франко, була перемога римського права.[44] З цього стає цілком ясним, що він розумів, що римське право було класичним юридичним виразом життєвих умов і конфліктів суспільства, в якому «панує чиста приватна власність».[45]

З встановленням приватної власності на землю, в буржуазному розумінні цього слова, землеробство все більше втягується у товарне виробництво. Продукти землеробства стають товарами, а сама земля в руках крупного землевласника перетворюється в важливий засіб привласнення капіталістичної земельної ренти. Приватне володіння землею, як і іншими основними засобами виробництва, становить основу

---

[41] І. Франко. Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині. Тв., т. 19, стор. 565.

[42] І. Франко. Мислі о еволюції в історії людськості. Тв., т. 19, стор. 95.

[43] І. Франко. Про працю. Тв., т. 19, стор. 237.

[44] Див. І. Франко. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм. Тв., т. 19. стор. 196.

[45] Ф. Енгельс. Про розклад феодалізму і виникнення національних держав. Див. Ф. Енгельс. Селянська війна в Німеччині. К., 1954, стор. 148:

капіталістичних виробничих відносин. Земля, ставши товаром, почала підлягати дії законів товарного виробництва, на селі починають з'являтися суперечності, властиві всякому товарному господарству і всякому капіталізму. Франко казав, що земля, ставши товаром, почала «підлягати всім тим флюктуаціям спекуляції та конкуренції, що й інші товари».[46] Ці слова Франка збігаються з думкою Леніна, який говорив, що при капіталізмі посилюється конкуренція у землеробстві і перебивання землі.[47]

Вже при оцінці економічної суті реформи 1848 р. Франко прийшов до правильного висновку, що вона кинула різні типи господарств у вир конкурентної боротьби з далеко нерівними засобами. Аналізуючи закони капіталізму, Франко показав, що конкурентна боротьба приводить до того, що «найчастіше багатший випереджує бідніших і здобуває найбільше користі, а бідніші тратять».[48] Господарство великих землевласників перемагає в конкурентній боротьбі перш за все тому, що воно більше і йому легше вкластися до капіталістичного «грошового способу господарювання».[49]

Велика земельна власність в умовах розвитку капіталізму може використовувати найновіші досягнення науки і техніки, економити на будівлях, знаряддях праці і робочій силі, шляхом умілої її кооперації, і тим здешевлювати вартість товарів. Крім того, велика земельна власність має переваги у використанні кон'юнктури ринку. Відсутність цих факторів у дрібноселянському господарстві, на думку Франка, приводить до того, що велике господарство «може мати завжди більше засобів і достатків, ніж кілька малих окремих господарств разом узятих, хоч би в них було разом стільки ж робочої сили, скільки й у великому господарстві».[50]

Велике господарство має можливість викидати на ринок велику кількість дешевих товарів. Об'єктивні закони капіталізму примушують власників великих латифундій виробляти землеробську продукцію за допомогою машин. Зрозуміло, що продукт, вироблений машинним способом, є набагато дешевшим, ніж продукт, вироблений ручним способом селянина, якого «господарство є неекономічне».[51]

---

[46] І. Франко. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм. Тв., т. 19, стор. 196.

[47] Див. В. І. Ленін. Тв., т. 3, стор. 139.

[48] І. Франко. Про соціалізм. Тв., т. 19, стор. 9.

[49] І. Франко. Земельна власність у Галичині. Тв., т. 19, стор. 280.

[50] І. Франко. Про соціалізм. Тв., т. 19, стор. 13.

[51] І. Франко. Сільські робітники в Данії. Ж. «Народ», ч. 24, 1891 р., стор. 330.

Капіталістичне застосування машин у сільському господарстві приводить до цілковитої пролетаризації дрібних земельних власників.[52]

Виходячи з Марксової трудової теорії вартості, Франко прийшов до висновку, що затрата суспільнонеобхідної праці є справжнім мірилом вартості товару. Зведення праці окремих товаровиробників до суспільнонеобхідної відбувається на ринку. Не знаходячи покупця на свій товар, дрібний товаровиробник-селянин часто повертається з торгів розореним, бо не може продати свої товари відповідно до затраченої праці на їх виробництво, тому що кількість живої праці в його виробах уречевлено набагато більшу від суспільнонеобхідної.

Дрібноторварне сільськогосподарське виробництво відступає порівняно з великим не тільки в сфері виробництва, воно терпить від коливання цін на ринку, бо скористати з віддалених ринків не має змоги. Цього не боїться великий землевласник, який має багато товарів, продає їх у різних місцях і може бути певний, що коли втратить в одному місці, то заробить на інших. Дрібний товаровиробник має «менше товарів, виносить їх на один торг, і втративши там раз, падає зовсім».[53]

Таким чином, Франко вказав на ті об'єктивні причини, що криються в сфері виробництва і збуту товарної продукції, які, маючи об'єктивний характер, з невблаганною силою штовхають селянське господарство на шлях майнової нерівності і класового розшарування.

Капіталізм, поставивши селян в залежність від ринку, разом з тим поставив землеробство Галичини в залежність від рільництва інших країн. З-за кордону у Галичину завозили дешевий хліб, з котрим не могли конкурувати навіть галицькі поміщики, а селянство котилося до остаточного занепаду і розорення.

Розвиток капіталізму і зростання ролі товарно-грошових відносин на селі сприяли все більшому погіршенню економічного становища трудящих селян. Від селянина почали вимагати грошей на кожному кроці. Держава вимагає чим раз більше грошей на податки, призначені на військо, на урядників, на школи і т. п.[54]. Саме господарство вимагає грошей «на поправу грунту, регуляцію рік, асекурації і т. п. Громада ви-

---

[52] І. Франко. Удержавлення землі. Зб. «В наймах у сусідів». Львів, 1914, стор. 197.

[53] І. Франко. Про соціалізм. Тв., т. 19, стор. 9:

[54] І. Франко. Подільність чи неподільність селянських грунтів. Зб. «В наймах у сусідів». Львів, 1914, стор. 220.

магає грошей, повіт вимагає грошей, а відки взяти ті гроші?»[55] Це не може не заставляти селянина цікавитись станом цін на сільськогосподарські вироби, бо «добрі торгові ціни,— зазначав Франко, — за вироби рільного господарства, се одна з найважливіших умов хлопського добробуту».[56] Оскільки селянське господарство не може одержати необхідної кількості грошей для ведення власного господарства, то воно «швидше чи пізніше мусить занепасти і стратити все».[57]

Франко яскраво показав, що капіталістична форма експлуатації — це найгірший вид прикритого знущання над трудящими масами, зокрема над бідним селянством. Капіталізм не тільки не зробив селянина вільним, він примусив його використовувати всі можливі засоби, щоб мати змогу вести своє господарство і не перетворитись на пролетаря. Ось тому селяни склонили свої голови перед панським двором, тим величезним звірем, який біліє на горбку і готовий все «гризти, калічити і смоктати кров», бо тут можна заробити хоч троха грошей. Потребуючи грошей, щоб підтримати своє існування і існування сім'ї, селяни, обдерті і голодні, під двірською брамою «стоять з шапками в руках, видно, ждуть пана «жонци»,— чи прийме завтра на роботу до молочення або до горальні, хоч по п'ятнадцять крейцарів денно».[58]

Галицьке селянство терпіло також від того, що Галичина була в складі Австро-Угорщини на становищі колонії, через що не мала добре розвиненої промисловості.

* * *

Розкриваючи роль товарно-грошових відносин в житті капіталістичного села, Франко багато приділив уваги вивченню лихварського капіталу.

Розкриваючи суть реформи 1848 р., Франко зазначав, що вона була не тільки таким звільненням селян від панщини, на дні якого таїлись нужда і пролетаризація мас, а була разом з тим звільненням від будь-яких обмежень для всяких п'явок, лихварів та здирців.[59]

Після реформи 1848 р. прийшли на село любителі легкої наживи: лихварі, торгівці та різного роду перекупники. Галичина в другій половині XIX ст. стала полем діяльності торгового і лихварського капіталу.

---

[55] Там же.
[56] Там же.
[57] Там же, стор. 221.
[58] І. Франко. Перехресні стежки. Тв., т. 7, стор. 291.
[59] І. Франко. На склоні віку. Літературно-науковий вісник, т. XII, Книга 10, 1900 р., стор. 144.

Питанням торгового капіталу Франко приділив менше уваги ніж лихварству.

Погляди Франка на торговий капітал не зачіпались дослідниками економічних поглядів письменника. Дана стаття також не ставить перед собою завдання дослідити Франкове розуміння торгового капіталу, вона є тільки першою найзагальнішою спробою в цьому відношенні.

Деякі уявлення про погляди Франка на суть торгового капіталу і на його роль у підкоренні дрібного товаровиробника можна собі скласти на основі аналізу оповідання «Гава».[60] Уособленням дрібного виробника виступає герой оповідання Староміський. Представник торгового капіталу змальований в образі Гави. Староміський спочатку виносить сам на ринок чіпці, вироблені його сім'єю. Там він зустрічає торгівця Гаву, який згідний закупляти чіпці гуртом. Побачивши всі вигоди від перепродажу чіпців, Гава використав все можливе аж до обману, щоб поставити в залежність від себе товаровиробника. Скоро такий момент для торгівця настав, бо сім'я Староміських опинилась у скрутному фінансовому становищі. Гава не тільки займається перепродажем чіпців, а й примушує товаровиробника працювати на доставленій ним сировині.

Шлях підкорення дрібного товаровиробника торговим капіталом, зображений Франком в його оповіданні «Гава», повністю відповідає описаній В. І. Леніним у праці «Розвиток капіталізму в Росії» на основі вивчення кружевного виробництва Московської губернії першій і четвертій формам торгового капіталу. Четверта форма торгового капіталу — це надання сировини торгівцем товаровиробникові, етап, на якому товаровиробник стає відрізаним від ринку готових виробів і від ринку сировини. Кустар потрапляє тепер у лабети скупщика.[61]

Таким чином, вже при аналізі оповідання «Гава» бачимо, що у своїх поглядах на розвиток торгового капіталу Франко стояв на близьких до марксизму позиціях. Це дало йому можливість вказати на роль торгового капіталу в підготовці відповідних умов для перемоги капіталістичного способу виробництва.[62]

Про лихварство Франко написав окремі статті, що друку-

---

[60] І. Франко. Твори в 20-ти томах, т. III, стор. 49—71.

[61] В. І. Ленін. Тв., т. 3, стор. 315.

[62] Вищенаведений аналіз підтверджує загальну думку про те, що художні твори Франка насичені глибоким політекономічним змістом і тому завдання дослідників — використовувати їх при характеристиці економічних поглядів письменника.

вались в газетах «Kurjer Lwowski» і «Хліборобі»[63] за 1893 р., в яких він прийшов до висновку, що найпоширенішим видом лихварства було лихварство грішми. Найгіршою формою лихварства, казав Франко, було лихварство землею, яке полягало в тому, що рільник купував грунт за допомогою комісіонера. Допомога селянинові ставила його в залежність від комісіонера, який вимагав, щоб той проводив всі торгові операції тільки через нього. Це приводило часто до великого заборгування селянина, якому нараховувалися складні проценти. Цей вид лихварства Франко справедливо назвав капіталістичною панщиною.[64]

Лихварі при наданні позики селянам використовували різні засоби хижацької експлуатації. Так, вони надавали позику на короткий строк, у який боржники здебільшого не вкладались. Для продовження строку селянин повинен був «обдарувати чимось свого вірителя, або зобов'язатися відробити йому кілька день».[65] Інколи селянин, як гарантію, давав позичальникові чоботи, одяг, хустки, кожухи, або навіть кусок грунту, сіножаті, чи города «на процент». Було і таке, що лихвар, після проведених підрахунків, бачив, що доход від селянського грунту менший ніж процент від боргу і тому змушував селянина працювати на себе після ліцитації селянської землі. «І виходило таке: селянин на своїм питомім грунті робив задурно для лихваря. Ну! хіба вже й панщина не була гірша!»[66]

Рівень лихварського проценту в умовах Галичини був дуже високий. Франко підрахував, що виплата одного крейцера проценту тижнево від одного золотого дає на рік 52%, а брали лихварі навіть по 10 крейцерів тижнево. Не дивно, що «лихварі пускали своїх довжників з торбами».[67]

---

[63] Стаття, що надрукована в «Хліборобі» № 9—10 за 1893 р. під назвою «Про лихву в Галичині», не зафіксована досі в числі праць Франка і тому можна вважати, що вона була дослідникам невідома. Хоч ця стаття не закінчена і без підпису, про її належність Франкові свідчить стиль та думки, висловлені в ній, які знаходяться і в інших працях письменника. Особливо багато спільного вона має з статтями з питань лихварства, які друкував Франко в «Kurjerі Lwowskim». Крім того, назва статті «Про лихву в Галичині», що надрукована в «Хліборобі» № 9—10, і статті «Лихва» та «Лихва в Галичині», друковані в «Kurjerі Lwowskim» № 88, 89, 91, 96, 98, 102—105, 109, 110, 112 за 1893 р., написані на основі книжки L. Caro, Der Wucher, Lipsk. 1893 р. Якщо до всього цього додати ще те, що Франко був співробітником «Kurjera Lwowskiego» і «Хліборобa» в той час, то стає зрозумілим, що стаття «Про лихву в Галичині» належить Франкові.

[64] І. Франко. Лихва «Kurjer Lwowski» № 88, 1893.

[65] І. Франко. Про лихву в Галичині. «Хліборобъ», ч. 10, 1893.

[66] Там же.

[67] Там же.

Франко називав лихварів п'явками і павуками, що оплутують селянство своєю павутиною і ссуть з нього кров. Селянство не з доброї волі заборговувалось у лихварів, а туди його гнали щоденні злидні. «Передновок, дрібні нещастя, неврожай, весілля, хрестини і похорони, процеси і спадкові перетрактації, нарешті, податки урядові і автономічні,— казав Франко, — ось головні чинники, котрі гнали селянина в руки лихварів».[68]

У Галичині лихварськими операціями займалися сільські корчмарі, торгівці, багаті селяни, панський двір і держава. Франко справедливо критикував Л. Каро за те, що останній замовчав лихварські операції, які проводились панським двором.[69]

Франко вказав на консервативну сторону лихварства. Порівнюючи лихварів із завойовниками стародавнього Сходу, Франко казав, що лихварі не ставлять своєю метою остаточне руйнування господарства боржника. Вони навіть не думають вбивать відразу селян, як це робили нерозумні завойовники Канаана, а «виснажують їх економічні соки аби мати з них, із їх жінок, дітей та худоби якнайліпших і найчисленнійших слуг».[70] На консервативну роль лихварства вказував також Маркс, відзначивши, що воно прагне прямо зберегти старий спосіб виробництва, щоб «мати можливість експлуатувати його знову й знову, воно консервативне і тільки доводить існуючий спосіб виробництва до ще гіршого стану».[71]

Франко у своїх творах таврував і корчму, яка була тим місцем, де проводились лихварські операції і де люди

Лишали розум, сіряки
І чоботи, дівки—вінки,
А господині покладки;[72]

. . . . . .

На основі підрахунків В. Навроцького Франко показав, що у Галичині одна корчма припадала на 233 чоловіка.[73] Лихварство, корчму і податок Франко порівнював з червами, що розповзлись по селах і підточували основи селянського добробуту.

---

[68] І. Франко. Лихва в Галичині. «Kurjer Lwowski» № 102, 1893.
[69] Там же.
[70] І. Франко. Що значить солідарність? Зб. «В наймах у сусідів», Львів, 1914 р., стор. 23.
[71] К. Маркс. Капітал, т. III, Київ, 1952, стор. 619.
[72] І. Франко. Панські жарти. Тв., т. 10, стор. 273.
[73] І. Франко. Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині. Твори, т. 19, стор. 646.

Де заглянуть у хату,
гине втіха, достаток;
ті три черви зовуться:
коршма, лихва, податок.[74]

Франко казав, що корчма — це вічно голодна пащека, яка готова в перший-ліпший момент проковтнути всі здобутки важкої цілорічної праці селян.[75] Корчма приводила селянські господарства до остаточного занепаду. Вона довела героя оповідання «Навернений грішник» Півторака до морального і фізичного упадку, а на місці його господарства вона не залишила нічого, крім розваленої печі, яка свідчила, що тут «стояло людське житло, що тут іралася частина вічної, великої драми життя зі всіма щоденними виступами, з проблисками щастя і радості, з хмарами смутку, горя і недолі».[76]

Як революційний демократ і співець дружби трудящих всіх народів Франко, всупереч реакційним твердженням українських буржуазних націоналістів про безбуржуазність української нації, відкинувши так звану теорію єдиного потоку, пропагував прогресивні ідеї класового співробітництва трудящих різних національностей, показував зажерливість, ненаситність сільських глитаїв, які збагачувались за рахунок розореного села.

Франко показав у своїх творах селян-українців, що займались лихварством. Саме таким і є куркуль-лихвар Пазюк у вірші «В шинку шумить, в шинку гуде», який

«...у селі над всіх моцар,
Бо він собі багач-лихвар».[77]

Лихварі особливо посилили свою діяльність у галицькому селі в часи Франка, зокрема після знесення обмежень з лихварського проценту в 1868 р. Це видно з того, що в 1867/68 р. було 164 судових ліцитації селянських господарств за борги, в 1877 р. кількість ліцитацій досягла 2139.[78]

В 1877 р. лихварство у Галичині було заборонено, але ця постанова, як казав Франко, мала утопічний характер, бо «лихварі в кожнім містечку склались в яке-небудь кредитне товариство і спокійнесенько продовжують своє ремесло».[79] Ні

---

[74] І. Франко. В Плен-ері, Тв., т. XI, стор. 175.
[75] І. Франко. Перехресні стежки. Тв., т. 7, стор. 290.
[76] І. Франко. Навернений грішник. Тв., т. I, стор. 179.
[77] І. Франко. В шинку шумить, в шинку гуде. Тв., т. XI, стор. 114
[78] І. Франко. Лихва в Галичині. «Kurjer Lwowski» № 98, 1893.
[79] И. Франко. Письма из Галиции. Ж. «Вольное слово» № 51. 1882 р., стор. 12.

кредитні товариства, ні банки не можуть вивести селян з нужди при капіталізмі. З 1868 по 1884 р. існував у Галичині Селянський банк. Однак його операції нічим не відрізнялися від лихварських, бо він за дуже короткий строк свого існування зумів покласти у свої сейфи майно майже кожного двадцятого селянина, що заборгувався в ньому. Ось чому Франко порівнював діяльність цього банку з нападами татарських орд на Україну в XVI—XVIII ст.[80]

Таким чином, після детального дослідження галицьких обставин Франко прийшов до того правильного висновку, що заборона лихварства не може врятувати від заборгування більшої частини трудящого селянства, бо в умовах розвитку капіталізму «лихварство, що тисне селянина, це також ніщо інше, як лише форма, в якій проявляється оволодіння капіталом працею».[81]

Аналізуючи економічні закони капіталістичного способу виробництва, Франко прийшов до розуміння того, що для капіталізму характерне не натуральне, а грошове господарство, до якого найменше пристосоване дрібнотоварне господарство селян, які намагаються рятувати своє існування в побиранні позик, чим більше заборговуються у лихварів і, нарешті, остаточно руйнуються. Щодо Галичини, то вже в 1881 р. дрібна селянська власність, казав Франко, була заборгована на 30%.[82] Протягом 1867—1883 рр. за борги шляхом ліцитацій у Галичині було продано 35 тис. селянських господарств, а це означало, що цією «урядовою дорогою впихнено не менше як 100 000 людності в ряди п р о л е т а р і а т у».[83]

Правда, при капіталізмі можуть впасти і впадають у борги не тільки селянські господарства, в багатьох випадках в руки лихварів попадають і панські фільварки, але ліцитація фільварку, вважав Франко, не обов'язково веде до повного розорення власника, тоді як ліцитація селянського господарства означає повну руїну селянина.[84]

Селяни, які мають у своєму володінні 1—2—3 морги землі, на думку Франка, перетворювались у пролетарів, бо вже в кінці XIX ст. вони працювали на свого вірителя, а по мірі ненастанного зросту довгів вони усе своє життя «консумують не свій доход, але саму с у б с т а н ц і ю своєї власності».[85] До

---

[80] І. Ф р а н к о. Лихва в Галичині. «Kurjer Lwowski» № 109, 1893.
[81] І. Ф р а н к о. Про працю. Тв., т. 19, стор. 233.
[82] І. Ф р а н к о. Земельна власність у Галичині. Тв., т. 19, стор. 291.
[83] Ів. Ф р а н к о. Еміграція галицьких селян. Тв., т. 19, стор. 312. (Розрядка моя — *С. З.*).
[84] Ів. Ф р а н к о. Земельна власність у Галичині. Тв., т. 19, стор. 292.
[85] І. Ф р а н к о. Програма австрійських селян. Зб. «В наймах у сусідів», Львів, 1914 р., стор. 332 (Розрядка моя — *С. З.*).

ього числа селян в кінці XIX ст. у Галичині Франко зараховував $^3/_4$ усіх хліборобів.[86]

Якщо товарно-грошові відносини і лихварство в умовах розвитку капіталізму приводять до занепаду більшості селянських господарств і до перетворення селян у найманих робітників, то, з другого боку, вважав Франко, це приводить до утворення нових великих земельних власників. Прикладом цього може бути Галичина другої половини XIX ст., де за короткий час десятки тисяч селянських господарств зникли, а на їх місця за яких-небудь 30 років поряд з великими феодальними власниками прийшли землевласники — капіталісти, що володіли десятками і сотнями тисяч гектарів кращої землі.[87]

Так, Франко показав, що товарно-грошові відносини і лихварство в умовах розвитку капіталізму в сільському господарстві приводять до майнового розшарування на селі. Закони капіталізму, що управляють товарно-грошовими відносинами і лихварством, приводять до розорення більшості дрібних товаровиробників-селян, які попадають в лави пролетаріату, а меншість вимивається в лави сільської буржуазії, і чим «більше багачів у центрі, тим більше бідноти довкола: чим більше нагромадження багатства в одних руках, тим більші простори займає зубожіння мас».[83]

* * *

Узагальнюючи сказане, робимо висновок, що Франко розглядав розвиток товарно-грошових відносин і лихварства з позицій близьких до марксистських. Він пояснював виникнення і закономірності розвитку товарно-грошових відносин і лихварства розвитком продуктивних сил. На думку Франка, суспільна роль товарно-грошових відносин і лихварства змінювалась відповідно до зміни у способі виробництва.

На основі цього Франко зумів правильно розкрити причини виникнення товарного виробництва і товарно-грошових відносин та лихварства. Підкресливши, що головними причинами виникнення товарного виробництва були суспільний поділ праці і встановлення приватної власності на засоби і знаряддя виробництва, Франко показав, що товарно-грошові відносини в умовах феодального способу виробництва були не

---

[86] І. Франко. Хай гинуть як черв'яки! Зб. «В наймах у сусідів», Львів, 1914 р., стор. 191.

[87] І. Франко. Земельна власність у Галичині. Тв., т. 19, стор. 292.

[88] І. Франко. Поза межами можливого. Літературно-науковий вісник, т. XII, кн. 10, 1900 р., стор. 5.

типовим явищем, а похідним і тому, хоч і відігравали значну роль в житті феодального села, не могли породити явищ, які властиві для капіталістичного способу виробництва.

Не відігравало, вважав Франко, самостійної ролі в докапіталістичний період і лихварство.

Нова сторінка в історії товарно-грошових відносин і лихварства відкривається з початком розвитку капіталізму, якому вони починають служити. Вони остаточно ламають феодальні перегородки і тим допомагають закріпитись капіталізмові в землеробстві. Товарно-грошові відносини не тільки допомагають ліквідувати пережитки капіталізму, вони поглиблюють на селі основне антагоністичне протиріччя капіталізму, проявом чого є класове розшарування серед селян. Франко показав, що майнова диференціація в умовах капіталізму — це не самодовліючий процес, а це підготовка капіталістичного базису в сільському господарстві.

Аналізуючи погляди Франка на розвиток товарно-грошових відносин і лихварства, не можна не сказати, що до цих питань він підходив як вчений економіст, як мислитель-діалектик, котрий хоче кожне суспільне явище розкрити всебічно, в самій суті.

І. МОТОРНЮК

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ МАЙСТЕРНОСТІ ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНИХ СТАТЕЙ ІВАНА ФРАНКА

(Образність мови і особливості стилю)

Критична спадщина І. Франка така ж різноманітна і багатогранна, як і все його життя й діяльність. Місце Франка-критика в історії української літератури визначається тим, що він був найвизначнішим критиком на Україні, по суті, був зачинателем української прогресивної критики. Франко відгукувався на всі більш-менш значущі літературні події, давав оцінки майже всім тогочасним письменникам. Про кожний літературний факт, літературне явище він завжди вмів сказати оригінально і одночасно майстерно, влучно і дохідливо, завжди прагнув і знаходив відповідний тип критичної статті.

Однак майстерність літературно-критичних статей І. Франка спеціально ще не досліджувалась літературознавцями. Першим і поки що єдиним серед дослідників творчості І. Франка про це заговорив С. М. Шаховський у статті «Майстерність і стиль літературної критики» («Літ. газета», 1957, № 24). Правда, названа стаття не є безпосереднім дослідженням майстерності критичних статей Франка. Це проблемна стаття. В ній автор, спираючись на майстерність франкової критики, ставить перед нашими літературознавцями конкретні і важливі завдання, закликає вчитися у Франка-критика.

В нашому дослідженні ми виходимо з основних положень названої статті С. М. Шаховського щодо майстерності літературно-критичних статей І. Франка. Крім того, ми керувалися й рядом інших висловлювань, зауважень С. М. Шаховського, зроблених у циклі лекцій про літературно-критичну діяльність І. Франка.

Творчій практиці Франка-критика властиві і стаття-огляд, і стаття-монографія, літературний портрет і літературно-критичний нарис, рецензія і стаття-полеміка, бібліографічна но-

татка і літературний лист, огляд преси і літературна довідка, некролог і ювілейна стаття. Крім того, деякі з названих жанрів критики Франка можна поділити ще на окремі піджанри. Наприклад, серед оглядових статей є річні огляди,[1] огляди літератури за десятиліттями, огляди літератури за якийсь окремий період, історико-літературний огляд української літератури з найдавніших часів та інші.

Така жанрова різноманітність критичних статей Франка уже частково говорить про їх майстерність. Але жанрове багатство — це лише одна з проблем майстерності Франкової критики. Другою важливою проблемою її майстерності є композиція.

Критична стаття як окремий рід літератури має свої, специфічні властивості, відмінні від художнього твору. Безумовно, що й композиція критичної статті, а також і її складники будуть теж дещо відмінними.

Аналізуючи статті І. Франка різних жанрів, можна сказати, що вони написані за принципом, так би мовити, вільної композиції, тобто: ні одна стаття не створена за шаблоном. Кожна стаття за своєю побудовою чимось відрізняється від іншої, композиційні елементи в ній виступають у різних співвідношеннях.

Важливими елементами композиції критичних статей Франка є такі: сама назва статті, її початок і закінчення, різні теоретичні, філософські та інші відступи, логічний хід думки, аргументація різних положень і тверджень.

Літературна критика Франка — це наука, що включає в себе елементи інших наук: філософії, соціології, психології та логіки.

Логіка в критичній статті має вирішальне значення, бо без чіткого логічного мислення критична стаття не може бути справді науковою. Критик повинен «умотивувати, вияснити,— говорить Франко в статті «Слово про критику», — для чого він позіває, для чого злиться, для чого обурюється... те, що загал... почуває, він повинен висказати словами, обставити аргументами, підвести під якісь вищі принципи, мову чуття перекласти на мову розуму».[2]

Але літературна критика має справу з художніми творами — з творами мистецтва. Аналізуючи ці твори, розглядаючи їх майстерність, справжня критика теж є своєрідним мистецтвом і, як мистецтво, не може обмежитись одними

---

[1] Про це див. Г. К. Сидоренко. Літературно-критична діяльність Івана Франка. Вид. КДУ, 1956, стор. 21.

[2] І. Франко. Слово про критику. Твори в 20-и томах, т. XVI. стор 247.

лише логічними категоріями. Вона включає в себе багато тих засобів, якими користується художня література.

Все це можна віднести до переважної більшості критичних статей І. Франка, кожна з яких в якійсь-то мірі — художній твір. Це є ще одною і чи не найважливішою ознакою, проблемою їх майстерності.

Не вдаючись зараз до аналізу жанрової різноманітності статей Франка і їх композиції, розглянемо, чим же все-таки, критична стаття Франка наближається до художнього твору.

Першим в цьому відношенні є те, що в критичній статті І. Франка «мова розуму» поєднується з «мовою чуття», мислення чисто логічне з мисленням образним. Іван Франко, оцінюючи творчість якогось письменника або якийсь окремий твір, у колі своїх суджень прагне часто до живого, образного їх виразу.

Ось перед нами стаття «Михайло П. Старицький». У ній Франко говорить, що «коли 1861 р. в Петербурзі вмер Шевченко, то *взяв із собою в могилу* (тут і в усіх інших цитатах курсив наш — *І. М.)* цілий один період нашої літератури, цілу окрему манеру поетичної творчості».[3]

Після Шевченка появилося цілий ряд його наслідувачів-епігонів, але «хоч і як легко видавалося наслідувати його, то проте під руками інших він *виходив паперовою квіткою,* а часто подобав на карикатуру».[4]

Франко міг би сказати просто, що епігони применшували, збіднювали Шевченка.

Серед епігонів виділявся «Куліш, *палений завистю* проти покійного товариша, на якого втайні *дивився згори,* як на чоловіка неосвіченого, та якому за життя не осмілювався «робити конкуренції» своїми освітніми поезіями. З *його теки* висипались «Досвітки». Все тут було: лірика й епіка... *були громи* на «гайдамацтво» в особі Кривоноса... Не було тільки одного — Шевченкового генія, Шевченкового гарячого чуття, яким він умів осяяти... все, до чого доторкнулося його перо. Даремно Куліш вишліфовував зверхню форму своїх віршів... — навіть найбільш занедбані, ескізні Шевченкові вірші виходили сто раз мелодійніші, натуральніші від Кулішевих гладко *підгибльованих* — полін...»[5]

Міг би і тут Франко сказати, що Куліш видав збірку «Досвітки», замість: «з його теки висипалися «Досвітки»; що в «Досвітках» він виступав проти «гайдамацтва», замість: «них «були громи на «гайдамацтво» і інше. Міг би... Але тоді б

---

[3] І. Франко. Твори в 20-и томах, т. XVII, стор. 305.
[4] Там же, стор. 306.
[5] Там же.

не було того «вогню в одежі слова», тої пристрасті і гостроти, що ми відчуваємо зараз. Це була б проста інформація, яка десь інше і була б, може, на місці, але не тут.

Таке метафоричне висловлювання допомагає Франкові краще передати думку, зробити її дохідливішою до читача. Тут йому в пригоді стає і прислів'я, і фразеологізм. А чого, наприклад, варте таке порівняння Куліша з Мефістофелем: «мов Мефістофель у закінченні Гетевого Фауста воює з рожами, що кинені руками ангелів за його дотиком переміняються на огні і палять його, так і Куліш до смерті воював із Шевченківськими поняттями та образами України, козацтва...»[6]

Образне мислення не тільки не перешкоджає Франкові давати глибокі наукові оцінки, а навпаки — допомагає. Подивімось на такий вислів Франка про Старицького: «Можна сміло сказати, що в ту пору на Україні не було поета, що міг би був здобутися на таке сильне та енергічне слово і не взяти в нім ні одної фальшивої ноти».[7]

А ось дещо подібна думка, висловлювана про Л. Українку: «Ще раз повторюю: читаючи м'які та рознервовані або холодно резонерські писання молодих українців мужчин і порівнюючи їх з тими бадьорими, сильними та смілими, а притім такими простими, такими щирими словами Лесі Українки, мимоволі думаєш, що ся хвора, слабосила дівчина трохи чи не одинокий мужчина на всю новочасну соборну Україну».[8]

З порівняння цих уривків можна судити, наскільки образне висловлювання дає можливість влучніше оцінити Л. Українку. «Одинокий мужчина» — скільки змісту і глибини в цьому вислові. Думка, одягнена в одежу образного слова, стає якоюсь одухотвореною істотою, якій суджено жити вічно.

Образною мовою І. Франко користується при малюванні портрета письменника. Взагалі, він майстер у змалюванні портрета. Портрет письменника є складовою частиною багатьох статей Франка. В деяких статтях (наприклад, «З останніх десятиліть XIX віку») Франко виводить цілу галерею таких портретів.

Зображаючи портрет письменника, критик находить головне, вловлює, як-то кажуть, основну жилку і потім кількома реченнями, навіть кількома словами заносить це на папір.

Він, передусім, майстер внутрішнього, психологічного портрета. Його він виводить на основі аналізу творів письменника. Залежно від типу статті, цей аналіз, розбір творів або подається в ній, і портрет виступає як висновок, як сума мотивів,

---

[6] Там же.
[7] Там же, стор. 327.
[8] Там же, стор. 252—253.

настроїв, почуттів, які критик виділив у творчості письменника; або такий аналіз зроблено поза статтею, і в ній наводиться вже сам наслідок, кінцевий його результат, тобто той же портрет.

«Від часу Шевченкового «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте» Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої, хворої дівчини»,[9] читаємо в одному місці статті про Л. Українку. Це сказано після розгляду ряду поезій, як «Досвітні огні», «Contra spem spero», циклу «Сльози—перли». Критик далі аналізує твори Л. Українки і приходить до висновку, що вона «трохи чи не одинокий мужчина».

А в статті «З останніх десятиліть» портрет тої ж Л. Українки подано без всякого розгляду її творчості: «...Говорячи про українських поетів сеї доби, може на першім місці прийдеться поставити Лесю Українку. Се талант сильний, наскрізь мужній, хоч не позбавлений жіночої грації й ніжності... Її поезія — то огнисте оскарження того дикого гніту самовілля, під яким стогне Україна».[10]

Тут портрет письменниці в'яжеться з характеристикою літературного процесу і цілої соціальної епохи.

Змальовуючи портрет письменника, Франко здебільшого не вказує, що в нього такі-то очі, таке-то обличчя і т. п., тобто не подає зовнішнього портрета. (Згадаймо, як М. Коцюбинський у своєму рефераті намалював портрет Франка). Але він може іноді щось розповісти про письменника, подати якийсь факт з його біографії, навести чиюсь розповідь про нього. Все це є ніби доповненням до портрета.

Така, наприклад, розповідь про «молоді літа» М. Старицького, наведення спогаду Старицької-Черняхівської про зародження та розвиток українського театру, та й сама згадка про суд Старицького з Александровським має певне відношення до цього. Таку ж роль виконують наведені факти з біографії Федьковича в статті «Молодий вік Осипа Федьковича».

Франко може навести і свої спогади про письменника, подати їх, як нарис, як невеличке оповідання, в якому кількома штрихами зображено і зовнішній портрет письменника, його образ. Наприклад:

«В р. 1886 я був удруге в Києві. Серед шумливої купки студентів мені представили одного, низенького, круглолицього, чорнявого хлопця:

— Володимир Самійленко.

---

[9] Там же, стор. 247.

[10] І. Франко. Літературно-критичні статті. К., 1950, стор. 345.

— Сивенький, Сивенький, — додав представлений з якимось сердечним усміхом, що так і западав у серце і, злегка похиливши свою круглу голову, показав на ній серед чорної шевелюри розсипані тут і там жмутки сивого волосся».[11]

Далі критик наводить в діалогічній формі розмову з Самійленком, розповідає, як вони разом ходили ловити рибу і про інше. Охарактеризувавши, таким чином, Самійленка, сказавши про нього не тільки як про письменника, а насамперед як про людину, він переходить до розгляду і оцінки його поезій.

Ми говорили про портрети тих письменників, яким Франко давав позитивну оцінку. Але він умів намалювати і негативний портрет. Тут Франко теж вдається часто до образного вислову, який має вже іншу емоційну забарвленість.

Про Куліша він, наприклад, говорить так: «...В початку 80-х років приїжджає до Львова Куліш, *колишнє божище* галицьких українофілів. Приїжджає з хутора і голосить sui generis хуторну філософію... Куліш зараз поквапився подати нам зразки тої хуторної філософії і поезії, та такі, що вся Україна тільки руками розвела. Але Куліш прибув до Львова не лише як апостол хуторної філософії...».[12]

Явно насмішкувато звучить «Куліш, колишнє божище галицьких українофілів» — це підкреслює вдало використана далі цитата з Куліша, — і Куліш «апостол хуторної філософії». Цікаво відзначити, що старослов'янізм «апостол» обігрується і в інших авторів. У Бєлінського «апостол невежества». Тут воно звучить гостро, гнівно. У Шевченка — «апостол правди і науки» — вжито цілком у іншому значенні: ним дається позитивна оцінка в урочисто-патетичному тоні.

В одному місці статті «Леся Українка» Франко говорить про «одну важну прикмету» її таланту — гумор. «Справедливо сказано, — додає він, — що гумор — невідлучна прикмета кожного правдивого таланту».[13]

На таку «важну прикмету» можна вказати і в творчості самого Франка, зокрема, в його літературно-критичних статтях, бо й справді, гумор є невід'ємною її рисою.

Наведемо такий уривок із статті «Критичні письма о галицькій інтелігенції».

«Звісна річ, що різні товариства існують у нас ще від 1848 р. і не тільки, що існують, але кожне з них має більшу або меншу претензію бути товариством народним, підпорою Русі, заступником інтересів усього народу (затим, розумі-

[11] І. Франко. Твори, т. XVII, стор. 454.
[12] І. Франко. Літературно-критичні статті, стор. 335—336.
[13] І. Франко. Твори, т. XVII, стор. 251.

ється, кожне має також претензію до народного гроша, до піддержки). В товариствах тих і їх органах не раз навіть говориться широко про народ, про його хиби (п'янство, лінивство, темноту і т. д.), говориться раз тоном протекційним, добродійським, то знов гнівним, обуреним або жадібно-плачливим. «Музика та й годі!» А погляньмо здолу, як глядить народ на тоті товариства, що знає він про них, чого домагається від них? Найбільша маса не домагається, правда, нічого, — а се з тої простої причини, що нічого й не знає про існування своїх «поборників, заступників та підпор»... Але ба, послідніми роками зайшла зміна, — деякі люди прочули про руські товариства, пізнали їх, бували на з'їздах і зборах, повписувалися в члени,—ну, і прозріло! І що ж побачили? «А що, проше пана, та там щось говорили, вже м забув, що такого, ну, ксьондзу Наумовичеві многія літа співали, та й по всьому». Я і досі не забуду тих селян, що в 1876 були на загальних зборах «Просвіти». Посадили їх у передній ряд — ладно. Почалося балакання,— ех, як почали різні правники, педагоги, панотці та «високоповажники» рубати по-своєму,—і параграфи видобувають, і «личності», і формальне трактування, спорять, говорять та і ще про голос просять, а все пан-бір знає про що. Селяни сидять-сидять, слухають-слухають, крутяться на кріслах, далі встають і прощаються... «А що, може би й ви що сказали від себе? Ось тут говорено о книжках, — яких би ви книжок найбільше потребували?» — каже один з виділових. Селяни поставали тихо, — далі один каже: «Та ми би просили, якби мож таку книжечку... щоби там були наші права, щоби так нарід не здирали». Бідні просвітяни не почули важкої пощочини, котру завдало їм тото просте слово селянина, і почали плескати та кричати браво, а коли селяни, зачудовані «дивною панською поведінкою» вийшли, — один сейчас поставив внесок — перевести і видати в книжечках «Просвіти» уставу громадську, котрої-ді самі селяни домагалися».[14]

Цей уривок може здатися трохи й задовгим, але він наочно показує вміння Франка-критика використовувати гумор. Це — ціла гумореска. Вплетення такої гуморески, самої по собі зробленої досить артистично, в загальну канву статті, яка відзначається серйозним, викривальним тоном, загострює викривальний характер статті. Важливим тут є ще й те, що гумор переходить у сатиру, їдку іронію. Тому, розглядаючи майстерність статей в такому плані, поряд з словом «гумор» ми можемо і повинні поставити слово «сатира».

---

[14] І. Франко. Твори, т. XVI, стор. 25—26.

Сатира — невід'ємний елемент більшості критичних виступів І. Франка. Засоби сатири та їх функції найрізноманітніші. Покажемо деякі з них на конкретних прикладах виписаного уривка.

Франко вміє вдало обіграти слово. Ось він говорить про товариства, називає їх «підпорою Русі, заступником інтересів ...народу» і тут же в дужках ніби ненароком додає: «розуміється, кожне має також протензію до народного гроша, до піддержки». Це звучить явно насмішкувато, іронічно, тим більше, коли далі йде пояснення, чим такі товариства займаються: «не раз навіть говориться широко про народ, про його хиби (п'янство, лінивство, темноту і т. д.)», але як говориться? — «тоном протекційним, добродійським, то знов гнівним, або жалібно-плачливим». І коли раніше слова «заступник», «підпора Русі», вживалися у прихованому іронічному значенні, то далі іронія вже відверта. Щоб її підкреслити, автор бере ці слова в лапки: «маса... нічого не знає про... своїх «товаришів, заступників та підпор» (подібні прийоми Франко використовує у своїх сатиричних оповіданнях, наприклад, в оповіданні «Молода Русь» — цикл «Рутенці» — теж іронічно вжито слова «молоді підпори Русі»). А як майстерно вміє критик вставити якусь репліку, якийсь діалог! Гостре висміювання, іронія досягається ще й умінням створити швидку зміну обставин: деякі селяни «почули про руські товариства... повписувалися в члени, — ну і прозріли! А що ж побачили?» За цим і йде якраз вдала репліка: «А що, проше пана, та там щось говорили, — вже й забув, що такого, ну, ксьондзу Наумовичу «многая літа» співали, та й по всьому». З того, як Франко вплітає цю репліку, як наголошує на ній, виходить, що селянин не то що забув, а просто не зрозумів нічого з «мудрих» промов різних «правників» та «панотців». Він тільки запам'ятав, що співали «многая літа», бо це чув, мабуть, не раз у церкві.

Крім окремої репліки, критик уміє оригінально вплести в розповідь діалог, переказати комічну сценку, намалювати комічну ситуацію (збори «Просвіти», діалог між селянами та «одним з виділових») і цим добитися сатири, заставити читача і обуритись, і усміхнутись, і просто-таки посміятись.

Такі діалоги, комічні сценки і, зрештою, цілі уривки служать і як переконливі аргументи. Франко в згадуваній статті говорить про гучні патріотичні фрази галицької інтелігенції, про її високі пориви і т. п., але, навівши отаку репліку, отакий діалог, передавши таку комічну сценку, зводить нанівець весь її удаваний патріотизм.

Дуже часто різні сатиричні засоби Франко використовує в полемічних виступах і взагалі там, де дає негативну оцінку. Говорячи про щось, аналізуючи якесь явище, він може добавити і влучне, дотепно іронічне зауваження, і використати приповідку, і вдале, образне порівняння з сатиричним забарвленням, пародіювати якусь цитату, або цитувати, добавляючи свої коментарі, і цим посміятися з того, що говориться в цитаті; може також підібрати слово з грубуватим емоційним відтінком і т. п. Все це надає статтям при чіткому логічному ході думки гостроти, влучності, принциповості та безпощадності, іноді навіть форми памфлета. Погляньмо з цього приводу на рецензію «Привезено зілля з трьох гір на весілля». Вже перше речення викликає усмішку в читача:

«Живе собі в Галичині молодий чоловік Володимир Бирчак, по свойому фаху шановний учитель гімназіальний, а по своїм уподобанням графоман, що пише вірші й новели в смаку „Молодої музи"».[15] Далі, використовуючи народну приповідку, Франко уточнює: «тобто такі, що нікого ні гріють, ні студять. За те, що він два роки тому дав себе пізнати як кепський редактор «Світа», компанія „Молодої музи" признала його своїм «батьком» і авторитетом на літературному полі».[16] Насмішка тут поглиблюється ще й тим, що критик наголошує на «заслугах» Бирчака, протиставляючи їх одну одній: з одного боку — «шановний учитель гімназіальний», а з другого — «графоман»; з одного боку — «кепський редактор «Світа», а з другого — «батько» і авторитет»...

«Натяк вступної частини,— говорить С. М. Шаховський у згадуваній статті,— розшифровано у викладі далі, коли грунтовно аналізується галасливість декадентів, їх тематична здрібнілість, куцохвості інтереси і уподобання».[17] Причому, додамо від себе, Франко не вдається до детального розбору збірки «Привезено зілля...» Він обмежується лише коротенькими цитатами з віршів кожного поета, що вміщені у цій збірці, але бере такі цитати і додає до них такі зауваження, що переконливо в гостро сатиричній, памфлетній формі показують бездарність та убогість поетів-молодомузівців.

Ось, наприклад, перша цитата. Перед нею досить серйозним тоном сказано: «...наперед іде безіменний автор (а трохи вище він названий безіменним інвалідом — *І. М.*), якому дуже подобалась краса панни молодої, і він величає її на лад людової пісні:

---

[15] Там же, стор. 379.

[16] Там же.

[17] С. Шаховський. Майстерність і стиль літературної критики, «Літературна газета», 1957, № 24.

Якби дав бог, щоб я з нею
Шлюбом обручився,
Під скло в рамки б її вправив,
Сів би та й дивився».[18]

Після цього йде коротеньке, але повне їдкої насмішки зауваження: «Ну, що ж, се було би дуже оригінальне подружжя».

Або ще приклад:

«Розуміється, тут і Василь Пачовський підносить свій голос:

Люба, зорі з нас сміються,
Що по ночах не спимо;
Серця рвуться, сльози ллються,
Та про се ми мовчимо.

Не дивно, що на таке зорі сміються», обігрує критик і у формі народної приповідки додає: «Кінь би сміявся».[19] А навівши бездарний «Дисонанс» Твердохліба, він вигукує: «Ах, як гарно!» Зрозуміло, що сказати, так про якусь погану річ, значить посміятися з неї. Насмішка звучить ще гостріше (і то як узагальнена про всю збірку), коли Франко говорить, що йому це нагадує «німецьку поезійку» про опадаюче листя, сонце, струмок і мокрі шкарпетки.

В народі існує переказ про одного мудреця, до якого прийшло кілька зарозумілих людей і почали давати йому різні питання, вважаючи, що він не дасть на них правильних відповідей, і цим вони посміються з нього. Але відповіді мудреця були такими влучними і дотепними, що висміювали тупоумство цих зарозумільців, і вони осоромлені пішли геть.

Франкові зауваження, які він робить у ході розгляду якогось літературного явища, дуже нагадують оті дотепні і влучні відповіді мудреця.

Іноді, цитуючи щось, Франко може й не робити своїх зауважень: тоді цитата звучить як пародія. Наприклад, він цитує із статті Луцького: «Маю честь повідомити шановне панство, ми, такі й такі, заложили свою окрему будочку, видали вже вісім книжечок під спільною фірмою. В їх змісті, може, знайдеться дещо неприємне, але невиключене й приємне — такі фірманти, як А. А. і Б. Б. дають повну гарантію. Ми вже вислали своїх агентів і поза границі нашого гуртка, приєднали собі й артистів інших категорій, ми вже й посварилися

---

[18] І. Франко. Твори, т. XVI, стор. 379.
[19] Там же, стор 380.

трошки поміж собою, але се нічого не шкодить. Щирі приятелі говорять собі правду. Просимо ближче. Просимо ближче!»[20]

Вміє Франко вдало підібрати і окреме слово. Тоді воно має відповідне емоційне забарвлення. Наприклад: «...автор статті в «Правді» (йдеться про Нечуя-Левицького — *І. М.*) мучиться і доказує, що література українська має бути зовсім самостійною».[21]

Насмішкувате звучання слова «мучиться» тут очевидне. Одночасно ним підкреслюється неспроможність Нечуя-Левицького доказати своє твердження. Або ось ще: Франко говорить («Література, її завдання і найважливіші ціхи»), що в статті Нечуя-Левицького він «побачив... майже око в око все те, що ми колись-то балакали про літературні... принципи і „ідеали"»[22]. Слово «балакати» означає вести пусту, несерйозну розмову, і тут воно дуже на місці.

Відповідна оцінка може досягатися підбором епітетів, порівнянь:

«Підпираючись тими високими ідеалами мов *щудлами*, ми несли неосвітну *тарабанщину* про літературу». «Погляди змінилися, незмінні і вічні закони естетики розслизлися, мов сніг на сонці».[23]

А погляньмо на такий прийом Франка. Перед III розділом статті «Хуторна поезія П. А. Куліша» є епіграф:

Я демагог, мовляв, що тільки й дбає,
Як царську силу силою зломить...

П. А. Куліш.[24]

Цей епіграф, зокрема слово «демагог» обігрується потім в розділі: «Егеж, еге, — не лякайтеся, ласкаві читачі, — се тільки перша половина мислі д. Куліша, виписана в заголовку сього розділу, а друга половина, як звичайно, б'є першій в пику! «Душа моя, — каже він далі, — де цар умом сіяє, ти як раба готова там служить». От добрий *демагог*! Таких демагогів тільки й подавай царям».[25]

Потім Франко говорить про те, як Куліш ставився до оцінок Шевченком і Пушкіним діяльності Петра І. Висміюючи нерозуміння Кулішем суті цих оцінок і те, що Куліш про-

---

[20] Там же, стор. 378.
[21] Там же, стор. 7.
[22] Там же, стор. 6.
[23] Там же, стор. 5—6.
[24] І. Франко. Твори, т. XVII, стор. 186.
[25] Там же, стор. 186—187.

сить у «свого «святого», щоб низпослав... у Київ... премудрого Петренка», він знову повторює: «От *демагог* і атеїст, которому мало існуючих і живучих „болванів"...»[26]

У слово «демагог», як бачимо, Франко вкладає зовсім інший зміст, ніж Куліш. У нього «Куліш-демагог» — їдка, гнівна іронія, сарказм.

Коли ж Франкові потрібно дати позитивну оцінку, він тут також робить це вміло і завжди цікаво, підбирає і хороший епітет, і порівняння.

Федьковича, наприклад, порівняно з музикою: «Як музика, владаючий по-майстерськи хоч і невеликим засобом звуків, та все-таки звуків чистих і глибоких, Федькович займає в нашій літературі важне місце...

Федькович вложив у свою поезію найкращу частину своєї душі, а така поезія не вмирає... поезія буковинського Кобзаря жива, правдива поезія...»[27]

А про Самійленка говорить, що його «гумор... так само ясний, погідний і сонячний, як і його лірика...»[28]

Взяті в своїй сукупності розглянуті нами досі засоби і прийоми дають одночасно уявлення про стиль і мову критичних статей І. Франка.

«Найцінніше і найкраще в кожнім чоловіці, а тим більше в письменнику, — говорить сам Франко, — се його індивідуальність, його духовне обличчя зо всіми його окремішніми прикметами. Чим більше таких прикмет, чим вони характерніші та гармонійніші, тим багатша, сильніша й симпатичніша індивідуальність людини, зглядно письменника».[29]

Це висловлювання можна віднести конкретно й до стилю письменника, бо чим більше в ньому «різних прикмет, чим вони характерніші», тим він буде «багатшим і симпатичнішим».

Крім розглянутих вище прикмет, характерним для стилю Франка-критика є ще використання різного роду фразеологізмів, дуже часто з іронічним звучанням. Наприклад: «Скільки *крові напсували* нашій публіці і нашим редакторам ті невинні невеличкі проби реалістичного малювання нашого життя»,[30] або: «...почали *кипіти гнівом,* коли в друку почали появлятися мої перші бориславські нариси»,[31] або: «...і для того їх *різа-*

---

[26] Там же, стор. 187.
[27] Там же, стор. 202.
[28] Там же, стор. 462.
[29] Там же, стор. 344.
[30] І. Франко. Літературно-критичні статті. стор. 339.
[31] Там же, стор. 337.

ло по душі всяке хоч крихітку різкіше змалювання дійсного життя...»[32]

Важливу роль у критичних статтях Франка відіграють цитати-фразеологізми і афоризми з різних авторів. Часом при використанні таких цитат автора не названо — очевидно, з тих міркувань, що він відомий читачам. Наприклад: «...Народами правлять поки що, на жаль, не ідеї, а різні «Угрюм Бурчеєви...”»[33]

Це Франко говорить в статті «Щирість тону і щирість переконання», в якій виступає проти «москвофілів», що підтримували реакційну політику царизму. Негативний персонаж твору Салтикова-Щедріна «История одного города» був уже відомим читачам. Ставши загальною назвою, своєрідним фразеологізмом, він символізував деспотизм царизму.

Одначе в більшості випадків прізвище автора вказується. Наприклад: «У нас, вибачте, „своя мудрість і все своє”, як сказав Шевченко».[34]

«„У нас нема літератури!” Тими самими словами, котрими... Бєлінський зачинав свою... діяльність».[35]

Часто подібні цитати наводяться мовою оригіналу:

«Недаром Лессінг сказав:„Was artig ist, ist klein”»[36] (Що є чемне, те є дрібне).

«Недаром кличе Гете до всіх оцих поетів, чи радше віртуозів поетичної форми: „Wen ihr's nicht fühlt, ihr werdets nicht erjagen”»[37] (Коли ви нічого не відчуваєте, ви нічого не осягнете).

В статтях часто зустрічаються вислови з латинської мови:

«Отже, поворот узад ніяк неможливий; alea jacta est!»[38] (Жереб кинуто!).

«...М. Драгоманов... з девізом... „nihil humania me alienum” (ніщо людське для мене не чуже — *І. М.*), лучив у собі запал ентузіаста з невловимим скептицизмом історика».[39]

Зустрічаються і фразеологізми церковно-слов'янського походження. Наприклад:

«Хто каже, що любить бога («всемирна любов»), а ненавидить свого брата, лож єсть»[40] і інші.

---

[32] Там же.
[33] І. Франко. Твори, т. XVI, стор. 350.
[34] Там же, стор. 44.
[35] Там же, стор. 41.
[36] І. Франко. Твори, т. XVII, стор. 308.
[37] Там же, стор. 255.
[38] І. Франко. Твори, т. XVI, стор. 346.
[39] І. Франко. Твори, т. XVII, стор. 309
[40] І. Франко. Твори, т. XVI, стор. 353.

Своєрідності стилеві та мові надають використані народні прислів'я та приказки. Виступаючи як вставні слова або речення, вони утворюють цілі фразеологічні звороти:

«...а друге і ще важніше то, що — говоримо проти вовка, скажімо й за вовка — все-таки московські вчені попрацювали...»[41]

«А ваші вічні закони естетики, шануючи день святий і вас яко гречних, — старе сміття...»[42]

За подібними прислів'ями у народі закріплене якесь одне значення. Вжиті в контексті, такі прислів'я допомагають авторові влучніше висловити думку, наголосити на ній, кількома словами показати своє ставлення до того чи іншого явища. Наприклад, глузування, іронія.

«Реалізм ч. автора куди круть туди й верть, та й заїхав назад до старого ідеалізму...»[43]

«Навіть твердолоба російська адміністрація мусила піти до голови по розум».[44].

Іноді в контексті прислів'я може набирати іншого значення, ніж те, що закріпилося за ним у народі:

«Очевидно — ч. авторові так важко дався взнаки гніт московський (чи урядовий чи літературний?), що навів його на думку зовсім односторонню і неправдиву, що де нема московського гніту, там, значить, іно жий, та будь, та розвивайся!»[45]

Розшифрувати значення цього прислів'я тут критик дає можливість самому читачеві.

Подібне щось можна бачити і в такому прикладі:

«„С умным человеком приятно побеседовать" — мовляв колись Достоєвський, і я також щиро бажав би зрозуміти філософію д. Луцького».[46]

З дальшого розбору Франком статті Луцького читач може зробити висновок, чи «умний человек» Луцький, чи ні, і, звичайно, бачить, що не дуже він «умний».

Використані прислів'я та приказки, а також різні фразеологічні цитати, порівняння, епітети і т. п. роблять речення, а загалом і весь стиль та мову статей експресивнішими, колоритнішими.

До характеристичних «окремішніх прикмет» стилю літературної критики Франка можемо віднести і різнорідні афориз-

---

[41] Там же, стор. 6—7.
[42] Там же, стор. 12.
[43] Там же, стор. 10.
[44] І. Франко. Літературно-критичні статті, стор. 343.
[45] І. Франко. Твори, т. XVI, стор. 7.
[46] Там же, стор. 373.

ми, створені самим Франком. Такі афоризми — закінчені судження і побутують у літературі й мові як класичні цитати. Скільки разів, наприклад, наводилась така цитата-афоризм:

«Коли твори літератур європейських нам подобалися, порушували наш смак естетичний і нашу фантазію, то твори росіян мучили нас, порушували наше сумління, будили в нас чоловіка, будили любов до бідних та покривджених».[47]

Афоризми Франка насичені глибоким змістом, знанням, мудрістю. Кожен з таких афоризмів можна розвинути в цілий трактат, в окрему статтю.

Дуже часто такий афоризм — всього одне-два речення:

«Стефаник — абсолютний пан форми».[48]

«Нова белетристика — се звичайно тонка філігранова робота; її змагання — наблизитися скільки можна до музики».[49]

«У нас єдиний кодекс естетичний — життя».[50]

«„Сон" — се велике оскарження „темного царства" за всі теперішні й минувші кривди України...»[51] і інші.

Франко не тільки розкидав по своїх статтях такі крилаті фрази, розгорнуті твердження, відшліфовані, як девізи, лозунги, але нерідко сплітав цілий вінок таких афоризмів, заповнював ними цілі абзаци своїх статей:

«Література в її цілості чимраз більше стає не подібною до школи, де все підігнано під один шаблон...»[52] і т. д. — весь абзац.

А чого варта оця присвята Шевченкові? — «Він був сином мужика і став володарем у царстві духа».

«Він був кріпаком, і став велетнем у царстві людської культури»[53] і т. д.

Ці афоризми, логічно пов'язані між собою, об'єднані думкою і змістом, — величний пам'ятник, що увіковічнює безсмертя нашого Кобзаря. Та й уся критика спадщини Івана Яковича Франка уявляється нам зараз як цілий розгорнутий афоризм.

Певної своєрідності стилеві надають вплетені в статтю репліки, зауваження уявного читача, який не погоджуватиметься, на думку автора, з його твердженням, або цілого діалога між таким читачем і автором. Причому, слова читача подаються у формі закиду, претензій до автора, а слова автора — у формі відповіді. Наприклад:

---

[47] Там же, стор. 139.
[48] І. Франко. Літературно-критичні статті, стор. 347.
[49] Там же, стор. 346.
[50] І. Франко. Твори, т. XVI, стор. 13.
[51] І. Франко. Твори, т. XVII, стор. 14.
[52] І. Франко. Літературно-критичні статті, т. XVII, стор. 14.
[53] І. Франко. Твори, т. XVII, стор. 7.

«— Га, то на такий спосіб література має бути тенденційна, парціальна! Вона, котра повинна стояти понад партіями і підлягати одним тільки чистим і високим законам естетики! — Такі крики чую вже наперед з-посеред наших «естетиків».

— Стійте, добродії, — відповідаю рівнодушно. — Література, стояча понад партіями, — се тільки ваш сон...»[54] і т. д.

У таких відповідях часто містяться теоретичні, естетичні чи філософські засади автора.

Іноді якась думка може бути виражена у формі питального речення. Критик немовби задає собі питання, яке, одначе, можна віднести і до того, про кого в статті йде мова, і до читача, наприклад:

«Та тільки ж чи по правді звів д. Куліш такі завини на Хмельницького? Кого ж він так пекельно зрадив? Таким самим зрадником міг би д. Куліш назвати, напр., Кромвеля або Бонапарта?»[55]

Такі питання, час від часу вставлені в загальний розповідний тон статті, затримуючи на хвилину хід думки, примушують читача насторожитись, подумати і тримають його увагу в постійному напруженні; роблять виклад статті живішим і цікавішим.

Окличні речення, розкидані то тут, то там у статті, теж оживляють розповідь, роблять її експресивнішою, бо часто за такими реченнями приховується іронія, насмішка або захоплення, схвалення тощо.

Все це приводить до того, що критична стаття Франка сприймається не лише розумом, а й серцем. Кожну статтю ми бачимо, чуємо, відчуваємо і не так, як щось протягнуте в одному напрямку, а як щось таке, що має і довжину, і ширину, і глибину, має об'єм.

Франко поєднував у собі філософський розум з хистом образної мови і творчий характер з бойовим темпераментом. Під його пером літературна критика стала своєрідним мистецтвом, з оцінки художнього твору вона переросла в науку, публіцистику, пропаганду.

Ми розглянули в загальних рисах (скільки нам дозволив розмір статті) лише деякі ознаки майстерності франкової критики. Безумовно, що це питання, значно ширше. Говорячи про майстерність літературно-критичних статей І. Франка, насамперед варто простежити процес зростання Франка-критика, показати, як він використовував досвід і традиції про-

---

[54] І. Франко. Твори, т. XVI, стор. 12.

[55] І. Франко. Твори, т. XVII, стор. 183.

гресивної світової критики, зокрема російської. У проблеми майстерності франкової критики входить також і вміння будувати статті, і логічний хід думки в них, і аргументація тих чи інших тверджень, початок і закінчення статей, їх назва, поділ на окремі розділи (якщо це необхідно), початки розділів і абзаців, будова речень тощо. Крім того, можна говорити не лише про майстерність літературно-критичних статей, а й публіцистики Франка, яка в нього тісно переплетена з літературною критикою.

Всі ці питання вимагають спеціального і грунтовного дослідження.

Н. КОЗАЧИШИН

ІВАН ФРАНКО ПРО ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ЕСТЕТИКИ

Про широкі літературно-теоретичні, глибокі естетичні погляди Івана Франка можна судити на основі його майстерності в усіх художніх, літературно-критичних, публіцистичних і наукових творах. І. Франко в нових історичних умовах розвивав передові, революційно-демократичні погляди своїх попередників і вчителів — Т. Г. Шевченка, В. Г. Бєлінського, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова і інших; він створив цільну матеріалістичну естетичну систему.

Естетичні погляди Івана Франка складаються на основі вивчення діяльності і творчості не тільки представників демократичного табору в мистецтві, а й на основі вивчення творів таких теоретиків, як Арістотель і Гегель, Кант і Шлегель. Все цінне в їхніх творах він використовував, все реакційне відкидав і піддавав нищівній критиці.

Погляди Івана Франка на мистецтво складалися і розвивалися в гострій боротьбі проти ідеалізму. Він показав, що основою сучасних теорій «мистецтва для мистецтва», «чистого мистецтва» тощо є ідеалістична естетика, а її творці — Платон, Кант, Гегель та інші, що сучасні ідеалістичні теорії мистецва, по суті, знищують мистецтво, ставлять його на службу експлуататорським класам, які розуміють мистецтво як розвагу «по добрім обіді».[1] І. Франко звертав увагу на те, що ці теорії поширені і серед українських націоналістичних письменників і художників.

Неабияке значення у виробленні революційного світогляду, в тому числі й естетичних поглядів Івана Франка мали твори К. Маркса і Ф. Енгельса, з якими він був знайомий. Це допомогло йому зрозуміти і пояснити основні

[1] Див. І. Франко. Твори, т. XVI, стор. 12. Тут і далі посилаємось на 20-томне видання творів Івана Франка.

закони процесу художньої творчості, створити нову матеріалістичну естетику.

Спробою показати, як розумів Іван Франко естетику і обмежується дана стаття.

Багатогранна літературна, публіцистична і наукова спадщина Великого Каменяра, зокрема його статті «Література, її завдання і найважніші ціхи» (1878); «Наука і її відношення до класів пануючих» (1878), передмова до твору Гете «Фауст» (1881), «Слово про критику» (1896), «Із секретів поетичної творчості» (1898—1899) та інші дають нам можливість висвітлити це питання.

Аналіз світогляду Івана Франка показує, що письменник при вирішенні багатьох проблем естетики стояв на грунті діалектичного та історичного матеріалізму. Розглядаючи процес пізнання як процес відображення явищ навколишньої дійсності в свідомості людини,[2] він виходить з того, що людина спроможна і повинна пізнати дійсність. Цю думку письменник висловлює ще в своїх ранніх статтях, особливо в статті «Наука і її відношення до класів працюючих», де вказує, що наука є засобом пізнання дійсності. Під дійсністю, як видно із статті, він розуміє природу і суспільство. Наука, пише І. Франко «має справу тільки зі світом зовнішнім, з природою, розуміючи цю природу якнайширше, тобто включаючи туди все, що тільки підлягає нашому пізнанню».[3]

Цю ж думку він підтверджує і розвиває пізніше в статті «Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людові видавництва», де говорить, що наука є «не що друге, як відбиток дійсності і живої природи в мислячім умі чоловіка, і в ній, отже, так, як і в природі, все раз у раз движеться, змінюється, все в'яжеться одно з другим і випливає одно з другого»,[4] тут же він додає, що попереду йде практична діяльність, а тоді вже теоретична підготовка.[5]

В цих статтях Франко чітко ставить питання про зв'язок теорії з практикою. Розвиваючи цю думку в дусі діалектичного матеріалізму і вказуючи, що наука не повинна обмежуватись чисто пізнавальним значенням, а впливати активно на дійсність, допомагати її змінити. Вона також повинна «вчити нас пізнавати закони природи, і... користу-

---

[2] Див. статті І. Франка «Література, її завдання і найважніші ціхи», «Із секретів поетичної творчості».

[3] Іван Франко. Твори, т. XIX, стор. 25.

[4] Там же, стор. 113.

[5] Пор. ст. Івана Франка «Наука і її відношення до класів працюючих». Твори, т. XIX.

ватись з тих законів, уживати їх у боротьбі з тою ж самою природою».[6] Якщо наука не виконувала б цього завдання, вона втратила б своє значення і перестала б існувати як непотрібна. «Саме пізнання не може бути її (науки. — *Н. К.)* метою, бо коли б так було, то вся наука нікому не приносила б найменшої користі, нікому не була б потрібна».[7]

Наука — це один із засобів перетворення навколишньої дійсності, активна сила, яка сама може перетворитись у дію. «Усе, що наука відкриє, думка породить, усе те праця перетворює в тіло, в дію, в життя і дає новим поколінням робітників до рук як знаряддя і допомогу в дальшій праці і дальшій боротьбі...»[8] Франко вважав, що наука і праця повинні бути єдиними, наука, заявляв він, перетворюється в працю.

І. Франко, таким чином, цілком правильно розумів зв'язок науки і теорії з практикою, їх обумовленість. Обгрунтування і розвиток цих положень знаходимо і в інших статтях, де він говорить про залежність науки від суспільного життя,[9] про партійність історичної науки,[10] розробляє питання про значення наукової теорії пролетаріату в справі його боротьби проти капіталізму, в боротьбі за побудову нового, соціалістичного суспільства.[11]

Ці загальні думки І. Франка про науку, її зв'язок з життям, про її активну перетворюючу роль повністю стосуються і до наукової теорії мистецтва, до естетики, яку він вважав також наукою.

Мистецтво для І. Франка було одним із видів людської діяльності, навіть вищим, особливим видом цієї діяльності. Естетика, на його думку, є наука, яка вивчає, теоретично узагальнює «артистичну творчість», тобто художню практику. Але цим не обмежується її значення, бо тоді, як і всяка наука, що обмежувалася б пізнанням, вона стала б непотрібною, не мала б жодного значення. Тому І. Франко підкреслює активну роль естетики, її вплив на дальший розвиток художньої практики, на розвиток мистецтва, спрямовуючи його на шлях реалістичного, правдивого відображення дійсного життя в його розвитку і боротьбі.

---

[6] Іван Франко. Твори, т. XIX, стор. 26.
[7] Там же, стор. 25.
[8] Там же, стор. 27.
[9] Див. ст. І. Франка «Мислі о еволюції в історії людськості». Твори, т. XIX, стор. 99—100.
[10] Див. там же, стор. 63 і наст.
[11] Див. там же, стор. 108.

Естетика, вважав Франко, на основі кропіткого вивчення конкретних творів і розкриття причин їх впливу на почуття і свідомість людей повинна виводити загальні закономірності, що діють у мистецтві. Таке розуміння естетики було новим і протилежним поглядам тих, що розуміли естетику як науку без жодного зв'язку з творчою практикою. Нову, наукову естетику І. Франко називає індуктивною на тій основі, що вона спирається на досвід художньої творчості, є наслідком глибокого дослідження конкретних творів мистецтва.

«Нова, індуктивна естетика..., — пише він, — не ловить невловимого решетом силогізмів, не має претензії на те, щоб з висоти абстракційного поняття красоти диктувати закони артистичному розвоєві людськості, але стає на становищі далеко нижчім та певнішім: *попередусього зрозуміти, а не судити і приписувати законів*. Вона слідить, що є постійне в змінних людських густах, аналізує чуття естетичного уподобання, послуговуючися для сього по змозі докладними експериментальними методами і не менше докладно аналізує кожну поодиноку штуку, щоб вивідати, в чім лежить те уподобання, яке збуджує вона в нашій душі. Сею дорогою вона не надіється дійти до поставлення ніяких законів ані правил для розвою кожної поодинокої штуки, бо, навпаки, вона думає, що всякі правила, чи то диктовані давніше, чи такі, які можна б було продиктувати коли-небудь, усе були й будуть мертвою схоластикою і перешкодою для розвою штуки».[12]

І. Франко вимагає історичного підходу до розвитку науки, а, значить, і до естетики. Він вказує, що естетичні погляди і правила мусять змінюватись у відповідності до змін, що відбуваються в художній практиці, що кожна епоха має свої погляди і норми оцінки, які не можна застосувати в інших історичних умовах.

«Сучасна літературна теорія і практика, — пише І. Франко, — безмірно розширила границі літературної творчості... а заразом виказала нікчемність усіх давніх т. зв. естетичних формул і літературних родів і категорій. Ми зрозуміли, що те, що нам донедавна (ба ще й досі) у школах подавано як правила та дефініції епопеї, драми, балади і т. ін. — повна нісенітниця, а властиво, недокладний опис одного якогось твору, або вираз поглядів на творчість в однім якімсь моменті історичнім і вже зовсім не надається до дефініції подібних творів других і з других часів... Кожний час, кожна сус-

[12] Іван Франко. «Із секретів поетичної творчості». Твори, т. XVI, стор. 292.

пільність має свої осібні естетичні міри для творів літературних...»[13]

Тільки таку естетику, що відповідає цим вимогам, Франко вважав науковою, здатною вести наукове дослідження художньої творчості і виводити її основні закономірності. Такі погляди І. Франка зовсім не суперечать положенням марксистської естетики, а, навпаки, підтверджують її.

Одночасно І. Франко вказував, що естетика не ізольована від інших наук, тісно з ними зв'язана і повинна користуватись тим матеріалом, який дають такі науки, як психологія, етика, мовознавство тощо. Підкреслюючи цей тісний зв'язок естетики з іншими науками, письменник не змішував естетики ні з психологією, ні з літературною критикою, ні з жодною іншою наукою. Він вважав, що естетика як наука має свій чітко визначений предмет, відмінний від предмету інших наук, і свої особливі завдання.

Розвиваючи принципи «нової» естетики, І. Франко піддає гострій критиці ідеалістичну естетику, в основі якої лежить об'єктивний або суб'єктивний ідеалізм. Ця естетика, незалежно від її напрямку, вказує І. Франко, відірвана від практики, виводить свої правила чисто умоглядним методом, виходячи з абстрактного поняття краси, «ідеалу краси», який нібито втілюється в художньому творі. З цього абстрактного поняття ідеалістична естетика таким же абстрактним шляхом виводить закономірності, правила художньої творчості, які згори нав'язуються всім творам мистецтва.

Франко показує, що навколо того абстрактного поняття краси велась і ведеться дискусія між різними естетиками, але вона не дала і не може дати ніяких позитивних результатів. «...Усі естетики, від Канта до Гартмана, — зазначає письменник, — вважають головною основою і метою поетичної творчості красоту і починають свої естетичні міркування дефініцією, що таке є краса».[14] «Дискусія про красу in abstracto, якою починаються всі дотеперішні естетики, — продовжує він далі, — по моїй думці, є зовсім аналогічна з дискусією про «душу», якою починалися давніші психології. Одна й друга дискусія були зовсім безплодні, бо переливали з пустого в порожнє, силкувалися вложити в слова щось таке, що не має під собою ніякої реальної основи, є тільки абстракцією з тисячів різнорідних об'явів, або є догмою, артикулом віри, але не предметом дійсного знання».[15]

Захищаючи матеріалістичний принцип єдності теорії з

[13] Іван Франко. Твори, т. XVI, стор. 248.
[14] Там же, стор. 291.
[15] Там же, стор. 142.

практикою, І. Франко вказує, що ідеалістична естетика догматична, віддірвана від творів мистецтва і тому не може бути поясненням художньої творчості.

Гострій критиці піддає він також і естетику формалізму, основи реакційної буржуазної естетики, яку розвинув Кант і його послідовники. Естетика Канта ставить своїм завданням «судити зміст артистичних творів після формулок і шаблонів, придуманих для дефініції краси»,[16] яку Кант розуміє як красу форми. Отже, формалістична естетика також нав'язує свої погляди і закони художній практиці. І. Франко показує, що така ідеалістична естетика є джерелом сучасних теорій — теорії «чистого мистецтва», «мистецтва для мистецтва» тощо — які відривають мистецтво від реальної дійсності і не ставлять перед ним завдання впливати на зміну дійсності.

Відповідь прихильникам ідеалістичної естетики і цих теорій І. Франко дає у своїх літературно-критичних статтях.[17] У статті «Леся Українка» він пише: «Поетична красота се не є... красота поетичної форми, ані нагромадження якихось нібито естетичних і гарних образів, ані комбінація гучних слів. Усі ті складники тільки тоді творять дійсну красоту, коли являються частями вищої цілості — духовної красоти, ідейної гармонії... Недаром кличе Гете до всіх оцих поетів, чи радше віртуозів поетичної форми: «Wenn ihr's nicht fühlt, ihr werdet's nicht erjagen»[18] (Коли ви нічого не відчуваєте, ви нічого не осягнете. — *Н. К.*).

В естетиці І. Франко не тільки підкреслює єдність теорії і практики, а вказує і на зворотний вплив теорії на практику. Естетика, як теоретична основа мистецтва, має не тільки значення для пізнання законів художньої творчості, вона повинна допомагати дальшому розвитку мистецтва, допомагати художникам і письменникам створювати високохудожні твори, відображати в них найбільш типові явища, бути безпосередніми активними учасниками боротьби за краще життя.

Тоді як ідеалістична естетика, по суті, відвертає увагу письменників, артистів від справжнього джерела творчості, від життя, нова естетика ставить перед собою завдання зв'язати художню творчість з життям, озброювати художників-творців знанням закономірностей правдивого, реалістичного відображення дійсності у високохудожніх образах.

«Досліди сеї нової естетики, — писав І. Франко, — матимуть не саме історичне значення... вони будуть... для артистів

---

[16] Там же, стор. 294.

[17] Див. статті І. Франка «Юрій Брандес», «Доповіді Міріама», «З чужих літератур».

[18] Іван Франко. Твори, т. XVII, стор. 255.

джерелом поучення, допомагаючи їм удосконалювати артистичну техніку, остерігаючи перед шкідливими збоченнями в творчості, подаючи ключ для відрізнення правдивих творчих артистів від дилетантів і віртуозів форми».[19]

Наукова естетика повинна бути основою для розвитку художньої критики. Художня критика, як вимагає від неї І. Франко, повинна бути насамперед естетичною, отже, для неї естетика має першорядне практичне значення.[20] Тільки на основі естетичного, критичного аналізу художнього твору критик може робити «якісь дальші висновки про соціальні, політичні чи релігійні погляди автора, чи, може, сей твір, як недоладний, треба без дальшої дискусії кинути між макулатуру».[21]

Але І. Франко цим не обмежує практичного значення естетики, а надає їй великого значення у справі виховання широких народних мас. Естетика повинна викликати в них інтерес до художньої творчості, виробляти художній смак і любов до творів мистецтва.

«Помагаючи широким масам зрозуміти процес і виплоди артистичної творчості, вони (досліди нової естетики. — *Н. К.*) тим самим оживлять їх зацікавлення до сих виплодів, їх любов і пошану для сеї високої творчої функції людського духу»,[22] писав І. Франко.

Отже, естетика як наука, на думку І. Франка, з одного боку, є теоретичним узагальненням художньої практики, а з другого — активно впливає на цю практику.

У праці «Із секретів поетичної творчості» І. Франко дає визначення естетики як науки, її предмета.

«Естетика, — пише він, — від грецького слова αἴσθησις чуття, значить властиво науку про чуття в найширшім значенню цього слова (Empfindungslehre).[23] Отже, про роль наших змислів у приніманню вражень зверхнього світу і в репродукуванню образів того світу назверх. Правда, все те є тепер доменою властивої психології, а для естетики лишилася тільки та *спеціальна частина, що відноситься до краси чи то в природі, чи то в штуці*».[24] (Курсив наш. — *Н. К.*).

Розглянемо коротко визначення предмета естетики, дане І. Франком у цій праці.

---

[19] Іван Франко. Твори, т. XVI, стор. 292.

[20] Див. статті І. Франка «Із секретів поетичної творчості», «Слово про критику».

[21] Іван Франко. Твори, т. XVI, стор. 258.

[22] Там же, стор. 292.

[23] Наука про відчуття.

[24] Іван Франко. Твори, т. XVI, стор. 259.

Перше, що кидається у вічі, це те, що І. Франко естетику тісно пов'язує з психологією і навіть вважає її частиною, галуззю психології. Це обумовлене тим, що і психологія і естетика повинні займатись вивченням ролі органів чуттів у процесі відображення дійсності, значить, користуватись одним матеріалом. І. Франко шукає наукового розв'язання питання про те, як виникають художні образи і як вони діють на почуття людини. Матеріал для вирішення ряду питань, що стояли перед естетикою, давала саме психологія, яка розвивалася в цей час. Спираючись на науковий, дослідний матеріал, Франко використовував ті дані, що їх тоді давала психологія. Слова І. Франка про те, що естетика є частиною психології, ніяк не можна пояснювати як ототожнення ним естетики і психології. Він прямо говорить, що це науки, які займаються різними питаннями. В цьому не можна також бачити відходу І. Франка в бік психологізму чи об'єктивізму. Навпаки, І. Франко гостро боровся і викривав ці напрямки в естетиці, в цьому одна з його заслуг. З позицій матеріалістичної філософії він доказував, що основою мистецтва є реальна дійсність, а творчість художника він розумів як свідоме відображення цієї дійсності.

Говорячи про єдність психології і естетики, про необхідність використання даних, що їх дає психологія, І. Франко мав на меті розкрити основи художнього відображення дійсності в процесі художньої творчості письменника, його закономірності. Але рівночасно він вказував на джерело свідомості, заявляючи, що розумова діяльність письменника чи художника в процесі творчості безпосередньо зв'язана з відчуттям, що виникають у результаті дії предметів зовнішнього світу на органи чуттів людини, і є джерелом її мислення.

Розкриваючи основи художньої творчості, в тому числі й літературної критики, І. Франко заявляє, що він бажав зробити її вповні науковою, «спосібною до дійсного розвою, а не залежною від капризів та моди».[25] І з тією метою, говорить він, «я бажав би познайомити нашу освічену громаду з деякими способами і здобутками новішої психології спеціально на полі естетики, прикладаючи ті методи до нашого поетичного матеріалу».[26]

Отже, підкреслення значення психології для естетики і їх зв'язку І. Франком випливає з тих основних завдань, що

---

[25] І. Франко. Твори, т. XVI, стор. 259.

[26] І. Франко. «Із секретів поетичної творчості». ЛНВ, 1898, т. I, стор. 26.

стояли перед естетикою — пояснити природу художнього відтворення дійсності в творах мистецтва і причини естетичного задоволення, що дають ці твори людині. Очевидно, що тільки з допомогою матеріалу, який дає психологія, можна зрозуміти і пояснити деякі з цих питань.

Говорячи про предмет естетики, Франко вказує, як зазначалося вище, на спільні риси, що є між психологією і естетикою, але поряд з цим ми бачимо, що він чітко розмежовує їх за предметом дослідження, яким займається кожна з цих наук. Одним з питань, якими займається психологія, на думку Франка, є з'ясування питання про «чуття в найширшому значенні цього слова», тобто питання про роль відчуттів у процесі пізнання навколишньої дійсності.

Естетика також займається цим питанням, вказує І. Франко, але не в такому широкому розумінні. Вона також досліджує роль відчуттів, але тільки щодо краси «чи то в природі, чи то в штуці». І тут же І. Франко пояснює, що естетика займається питанням про роль «змислів у приніманню вражінь зверхнього світу і в репродукуванні образів того світу назверх».

Таким чином, І. Франко ставить перед естетикою такі основні проблеми, які вона повинна вирішувати: пояснення природи художнього мислення, про природу художнього образу, про вплив художнього твору на почуття і свідомість людини, про перетворюючу роль мистецтва.

Марксистське розуміння мистецтва вимагає аналізу художнього образу як основної форми відображення дійсності людською свідомістю, а саме природа образу обумовлює єдність трьох сторін або функцій мистецтва — пізнавальної, ідейно-виховної і естетичної. Коли порівняти з цими положеннями думки І. Франка, можна побачити, наскільки вірно він розумів і пояснював предмет естетики і яку цінність являють собою його висновки.

Сам І. Франко в ряді своїх творів дає глибоке пояснення і обгрунтування цих проблем на конкретному матеріалі. Він пояснює природу художнього мислення, підкреслюючи його образність, що лежить в основі творчості письменника чи художника, показує, як з допомогою художніх образів письменник може впливати на уяву, почуття людини, викликати в неї естетичне задоволення; показує, як художник примушує людину мислити, робити відповідні висновки і діяти у відповідності з його намірами.

Порівнюючи науку з поезією і обгрунтовуючи їх вплив на людину, І. Франко говорить: «Кожний, хто пише, чинить се в тім намірі, щоби піддати, сугестувати другим якісь думки,

чуття, вибраження, тільки, що один вживає для сеї цілі поетичної форми, другий наукової аргументації...»[27]

Тоді як наукові твори діють на людину логічними доказами, силою аргументації, якщо вчений «відкликається до розуму», а тому, «оперуючи головно науковими поняттями, переважно розумовими логічними зв'язками, концентрує увагу читача на головній течії аргументації», художник поступає інакше. Наука має своїм завданням відкривати і формулювати в загальному виді закони, яким підлягають явища. Мета науки — «розширити обсяг знання, поглибити розуміння механізму, яким сплітаються і доконуються явища».[28] Наукове пізнання, робить висновок І. Франко, є логічне усвідомлення явищ навколишнього світу, в якому знання про реальне життя узагальнюється в поняттях.

Художнє пізнання дійсності відрізняється від наукового, логічного пізнання, хоч ця різниця, на думку І. Франка, не абсолютна. Мислення художника підкоряється цим же законам, що і мислення кожної людини. Основною ознакою художнього пізнання є його образність. Художник, відтворюючи в своїй свідомості явища дійсності, зберігає їх конкретно-чуттєву форму і відтворює у художніх образах.

Процес поетичної творчості і полягає в тому, що «поет для доконання сугестії мусить розворушити цілу свою духовну істоту, зворушити своє чуття, напружити свою уяву, одним словом, мусить сам не тільки в дійсності, *але ще й другий раз репродуктивно* (курсив наш. — *Н. К.*), в своїй душі пережити все те, що хоче вилити в поетичнім творі, пережити якнайповніше і найінтенсивніше, щоби пережите могло вилитися в слова якнайбільше відповідні дійсному переживанню».[29]

Значить, мислення поета конкретно-образне, він мусить з допомогою конкретних образів передати всю різноманітність навколишньої дійсності. Піднявшись до абстракції, він повинен зберігати у своєму мисленні і конкретні, індивідуальні риси явищ і предметів. У цьому полягає особливість образного мислення. В передмові до повісті «Захар Беркут» І. Франко писав: «Повість історична — се не історія... Освічення, характеристика, мотивування і групування фактів у історика і в повістяра зовсім відмінні: де історик оперує аргументами і логічними висновками, там повістяр мусить оперувати живими людьми».[30]

---

[27] Іван Франко. Твори, т. XVI, стор. 251.
[28] Там же, стор. 252.
[29] Там же, стор. 251—252.
[30] І. Франко. Твори, т. VI, стор. 489.

Отже, естетика, як її розуміє І. Франко, в першу чергу вирішує питання про природу художнього образного мислення і природу художнього образу. Одним з її завдань є «виказання ролі поодиноких змислів і сприйнятих ними образів» у процесі художньої творчості, якими способами твори мистецтва передають своїм читачам чи слухачам «ті змислові образи, щоб викликати в їх душах саме таке враження», яке хотів автор.

У предмет естетики І. Франко включає також питання про природу естетичного почуття, яке повинно бути основною проблемою, вихідною точкою для естетики. *«Естетика є властиво наука про почування, спеціально про відчування артистичної краси* (курсив наш. — *Н. К.*)».[31] В іншому місці він пише, що «естетика мусить прийняти за вихідну точку не поняття краси, а *чуття естетичного уподобання* (курсив наш. — *Н. К.*), мусить при помочі психології аналізувати те чуття і далі мусить в обсягу кожної поодинокої штуки розбором її технічних способів і її взірцевих творів доходити до розуміння того, якими способами кожна штука в своїм обсягу викликає в нашій душі чуття естетичного уподобання».[32]

Щоб пояснити це питання, необхідно хоч би коротко спинитись на тому, що розумів Франко під артистичною красою.

Краса, на думку І. Франка, полягає в силі того враження, яке може викликати в душі людини певне явище природи чи художній твір, наскільки воно хвилює людину, збуджує в неї певні почуття. «Для поета, для артиста, — писав Франко, — нема нічого гарного ані бридкого, прикрого ані приємного, доброго ані злого, характеристичного ані безхарактерного. Все доступно для його творчості, все має право доступу до штуки. Не в тім, які речі, явища, ідеї бере поет чи артист як матеріал для свого твору, а в тім, як він використає і представить їх, яке враження він викличе при їх помочі в нашій душі, в тім однім лежить секрет артистичної краси».[33] І далі він пояснював: «В артистичній творчості краса лежить не в матеріалі, що служив їй основою, не в моделях, а в тім, яке враження робить на нас даний твір і якими способами артист зумів осягнути те враження».[34] Таким чином, І. Франко вводить в естетику поняття артистичної краси, що є основним із засобів збудження естетичних почуттів людини.

Одночасно він піддавав гострій критиці ідеалістичне розуміння краси як вічної, абстрактної категорії. Критика кан-

---

[31] Іван Франко. Твори, т. XVI, стор. 259.
[32] Там же, стор 291.
[33] Там же, стор. 296.
[34] Там же.

тівського розуміння краси займає у І. Франка чимало місця.[35] Найбільшим досягненням нової естетики він вважає те, що вона «помогла із артистичної естетики зовсім виелімінувати абстракційне поняття краси».[36]

Поряд з поняттям артистичної краси І. Франко говорить про принципи і природу художнього смаку. Наукова естетика повинна дослідити природу художнього смаку, розкрити стару тезу «de gustibus non est disputandum» (про смаки не слід сперечатись), бо без цього не можна зрозуміти природи естетичного почуття.

Даючи аналіз розвитку людства, він ставить їх у залежність від розвитку трудової діяльності людини. З розвитком праці розвиваються самі люди, розвиваються і змінюються їх розуміння дійсності, відношення між собою. Це положення дає ключ до розв'язання питання про естетичний смак, який змінювався і розвивався.[37] Практична діяльність, як пояснює марксистсько-ленінська естетика, — це основа для виникнення і розвитку естетичного смаку. Погляди І. Франка не відходять від цього положення.

Розробляючи основи нової естетики, І. Франко твердить, що художній твір може збудити естетичні почуття людини тільки завдяки тим конкретно-чуттєвим образам, які в художній формі відтворюють реальну дійсність і безпосередньо діють на органи чуттів людини, збуджуючи відповідні відчуття. Тільки тоді, вказує він, коли письменник передасть свій задум у високохудожніх образах, зможе досягти того, щоби «його слова уложилися в форму, яка би... будила в душі читача певні суголосні тони як часті якоїсь ширшої мелодії, збуджувала би в ній певні тривкі вібрації, що не втихали б і по прочитанню твору, вводили би в неї хвилювання, згідне з її власними спомінами».[38] Лише такий твір спроможний породити у читача почуття естетичного задоволення, розбудити його думки і «розбурхати до живішого ділання наші вищі духовні функції».[39]

Ці висновки І. Франко підкріплює прикладами із творчості видатних письменників і поетів — Шевченка, Гейне, Лесі Українки і інших. Він доказує, що тільки правдиві письменники, які вміли втілювати свої ідеї в яскраві, живі, пластич-

---

[35] Див. там же, стор. 293—294.

[36] Там же, стор. 292.

[37] Див. статті І. Франка. «Мислі о еволюції людськості», «Дві школи в фольклористиці».

[38] Іван Франко. Твори, т. XVI, стор. 252.

[39] І. Франко. «Із секретів поетичної творчості», ЛНВ, 1898, т. I, стор. 1.

ні художні образи, мали сильний вплив на почуття і думки людей не тільки свого часу, але й майбутніх поколінь. Він пише: «Правдиві поети, свідомо чи несвідомо, б'ють на наші змисли, творять залюбки образи наскрізь змислові для виявлення своїх ідей».[40] Отже, сила впливу художнього твору залежить від того, наскільки яскраво, образно зумів художник чи поет передати свої думки.

Підсумовуючи все сказане вище, можна зробити висновок, що розуміння І. Франком предмета естетики і її завдань глибоке і вірне. Під естетикою він розумів науку про закони художнього образного сприйняття дійсності, про відтворення тієї дійсності в творах мистецтва «при помочі художніх образів» і про вплив цих творів на людину. Таке розуміння естетики, її предмета, на нашу думку, є єдино вірним і науковим, воно цілком збігається з марксистсько-ленінським розумінням.

Проте в нашій літературі, присвяченій вивченню спадщини І. Франка, на жаль, нерідко зустрічаються обвинувачення І. Франка в суб'єктивізмі, що він не піднісся до марксистського розуміння естетики, змішував естетику з психологією і літературною критикою тощо.

Спинятись тут на всіх цих обвинуваченнях немає можливості. Для прикладу ми візьмемо обвинувачення, яке робить І. Франкові І. Я. Лойко в статті «І. Я. Франко про категорію прекрасного». Автор обвинувачує І. Франка в тому, «що письменник в статті «Із секретів поетичної творчості» розглядає естетичні проблеми як питання психології і включає в поняття естетики галузь чуттєвих сприймань, «змислів», «вражень». Цим самим він не піднісся до марксистського розуміння естетики, як науки про загальні, основні закони художнього освоєння світу людиною, під яким розуміється естетично-образне пізнання дійсності і активний вплив на неї засобами мистецтва».[41]

Коли вдуматися в це обвинувачення І. Франка, постає питання: якщо естетика не буде розглядати тих чуттєвих сприймань, як основу вражень, шо виникають у свідомості художника чи письменника в процесі пізнання навколишньої дійсності, як же тоді вона може вирішити питання «естетично-образного пізнання», тобто, як вона може розкрити процес і специфіку художнього мислення. Без аналізу ролі відчуттів, «змислів» (органів чуття) «чуттєвих сприймань», «вра-

---

[40] Іван Франко. Твори, т. XVI, стор. 265.

[41] Наукові Записки Київського держ. унів. ім. Т. Шевченка, т. XV, вип. XIII, 1956, стор. 39.

жень» вона не може пояснити також і процесу створення художніх образів різними видами мистецтва, їх специфіки, а це ж не маловажне питання. До речі, треба сказати, що автор статті неправильно розуміє слово «змисли», яке він пояснює— «почуття», тоді коли у Франка воно означає «органи чуття».[42]

Далі, якщо естетика, як говориться в статті, наука, що займається питанням про «активний вплив... засобами мистецтва», то як же вирішити це питання, якщо для цього необхідно пояснити природу естетичного почуття, а це не можливо без введення в естетику «галузі чуттєвих сприймань», «змислів», «вражень». Саме ж естетичне почуття як прояв психічної діяльності людини тісно зв'язане з відчуттями людини.

Очевидно, що обвинувачувати І. Франка в тому, що він вводив в естетику «галузь чуттєвих сприймань», безпідставно. Навпаки, на нашу думку, заслуга І. Франка якраз в тому й полягає, що він з наукової точки зору розглядав і досліджував роль цих сприймань у процесі художньої творчості, розкривав природу художнього образу, показав, що художні образи з допомогою відповідних асоціацій, які вони породжують у свідомості людини, викликають естетичне почуття.

Звичайно, що матеріал для повного всестороннього розв'язання цього питання був даний тільки в працях І. П. Павлова, але І. Франко йшов по вірному шляху і, наскільки це дозволяв йому рівень тогочасної науки, правильно вирішував основні питання.

Необхідно також відмітити й те, що визначення «марксистського розуміння естетики», яке дається в статті І. Я. Лойка, не може бути задовільним. По-перше, воно логічно невірне, бо не з'ясовує, що таке художнє освоєння світу, в чому полягає суть «естетичного образного пізнання світу» і як відбувається активний вплив на неї (на кого — людину чи дійсність?) засобами мистецтва. По-друге, це визначення не єдине в нашій літературі і, на нашу думку, не найкраще.

Підводячи підсумки, можна сказати, що І. Франко, розумів естетику як науку, що має свій предмет дослідження, відмінний від інших наук, розкриває загальні закономірності образного сприйняття і відтворення дійсності, вплив художніх творів на психіку людини. Вирішення основних проблем естетики І. Франком допомагає і сьогодні зрозуміти і пояснити художню творчість.

Залишається, хоч би в загальних рисах схарактеризувати й деякі інші питання, які, на думку Франка, входять в обсяг естетики і ширше розкривають її зміст.

---

[42] Див. там же.

«Що ж се за питання, — пише І. Франко, — які насуває нам літературний твір поза обсягом втілених у ньому соціальних, політичних та релігійних ідей, т. є. поза обсягом тенденції автора... Се питання про відносини штуки до дійсності, про причини естетичного вдоволення в душі людській, про способи, як даний автор викликає се естетичне вдоволення в душі читачів або слухачів, про те, чи у автора є талант, чи нема, про якість і силу того таланту, — значить, і про те, чи наскільки тенденції авторові зв'язані органічно з виведеними в його творі фактами і випливають з них».[43]

Цей перелік проблем естетики, що визначають її обсяг, вказує на ті питання, які повинна вирішувати естетика в зв'язку з пізнавальною і перетворюючою функцією мистецтва. У вирішенні цих проблем І. Франко міцно стоїть на позиціях революційних демократів, які висували і захищали думку, що мистецтво повинно відображати реальну дійсність.

Одним з перших питань, які ставить І. Франко, є питання про відношення мистецтва до дійсності.

Вже в ранніх статтях можна помітити незадоволення молодого І. Франка ідеалістичними поясненнями мистецтва, його критику цих пояснень.[44] В статті «Література, її завдання і найважніші ціхи» письменник міцно стає на позиції реалізму, з точки зору матеріалістичної філософії пояснює мистецтво. «Єдиний кодекс естетичний — життя»,[45] заявляє він.

Життя І. Франко розуміє у всій його повноті, «всі сторони життя мають право доступу до штуки». Головним об'єктом мистецтва є людина, її внутрішній світ, а оскільки життя людини є суспільним, то і головне завдання мистецтва полягає в розкритті внутрішнього світу людини, породженого тим соціальним середовищем, в якому вона живе. «Найвища ціль літератури, поезії, штуки, так як і науки, є чоловік, правдивий, живий чоловік, людська одиниця і людська громада», оцінюючи сучасну поезію, ми можемо говорити, що «література зійшла на землю між людей, немов той гомерівський дух, напилась теплої, живої крови, почала говорити, чути і дивитися на світ по-людськи... замість в надприроднім, загробнім світі, чоловік побачив ціль свою в дійсності».[46]

Теоретиками, основоположниками такого, тобто реалістичного, напрямку в мистецтві І. Франко називає Лессінга, Фейєрбаха, Маркса.

---

[43] І. Франко. Твори, т. XVI, стор. 258.

[44] Див. твір І. Франка «Петрії і Довбущуки», статті «Поезія, її завдання в наші часи», «Слівце критики», «Літературні письма».

[45] Іван Франко. Твори, т. XVI, стор. 13.

[46] Там же, стор. 44—45.

Гострій критиці піддає І. Франко декадентів, символістів за їх відрив від реального життя, вказуючи, що їх твори скоріше нагадують «прейскуранти різних вишуканих фарб», а не художні образи.[47] Мистецтво втрачає зміст, якщо воно відривається від дійсності, заявляє І. Франко.

Але відображення дійсності в мистецтві — це не просте копіювання, а відображення в її розвитку, змінах, з урахуванням нових тенденцій розвитку, якими живе народ, за які він бореться.

У своїх численних літературно-критичних статтях, присвячених аналізові творчості кращих українських, російських і західних письменників, І. Франко вказує, що безсмертність, життєвість їхнім творам забезпечило реалістичне відтворення дійсності, боротьби народу, його бажань і мрій.[48] «Зв'язок творів з життям автора, його поглядами і переконаннями, і з життям суспільним, серед котрих той автор жив і писав», забезпечує суспільну вартість художньому твору, його «вплив на сучасників і пізніші покоління».[49]

Говорячи про зв'язок мистецтва з дійсністю, І. Франко показує, що мистецтво, в якому реалістично зображена дійсність, допомагає краще пізнати цю дійсність. У статті «Слово про критику» він писав, що художній твір — це «причинок до пізнання... чоловіка у його найвищих, найсубтельніших змаганнях та бажаннях, а затим причинок до пізнання часу і суспільності, серед яких він постав».[50] Ці думки висловлює І. Франко і в інших своїх статтях.[51]

Якщо порівняти їх з оцінкою пізнавального значення літератури, яку давали К. Маркс і Ф. Енгельс[52], то побачимо багато аналогічних висловлювань, що свідчать про правильність поглядів і оцінок, які давав І. Франко.

Розвиваючи ці думки, І. Франко вказує, що цінність творів мистецтва полягає не тільки в цьому. Впливаючи на людину, художній твір збуджує її думки, заохочує до дії, вводячи в її душу «нове зерно життєвого досвіду».[53] Він вимагає

---

[47] Див. ст. І. Франка. «З чужих літератур», ЛНВ, 1898, т. 1.

[48] Див. статті І. Франка «Тарас Шевченко», «„Наймичка" Т. Шевченка», «Шевченкова „Марія"», «Леся Українка», «Максим Горький», передмови до перекладів трагедій Шекспіра і ін.

[49] Іван Франко. Конечність реформи учення української літератури, «Зоря» № 12 і 13, 1888.

[50] Іван Франко. Твори, т. XVI, стор. 249.

[51] Див. статті І. Франка «Із секретів поетичної творчості», «Література, її завдання і найважніші ціхи», передмови до перекладів трагедій Шекспіра, «Еміль Золя», «Наш театр» тощо.

[52] Див. К. Маркс и Ф. Энгельс. Об искусстве, М., 1937, стор. 298—320.

[53] Іван Франко. Твори, т. XVI, стор. 252.

від художника ясного усвідомлення питання, для чого повинна служити його творчість. І. Франко дає відповідь на це питання, пишучи, що література повинна «вказувати в самім корені добрі і злі сторони існуючого порядку»,[54] значить вона повинна висловлювати своє відношення до дійсності, піддавати її критиці і тим самим виховувати людей, здатних боротись за перебудову тієї дійсності.

У зв'язку з цим завданням мистецтва І. Франко звертається з закликом до всіх поетів:

Сійте в головах думи вольнії,
В серцях жадобу братолюбія,
В грудях сміливість до великого
Бою за добро, щастя і волю всіх.

(«Веснянки»).

Кращим зразком такого зв'язку мистецтва з дійсністю і є творчість самого І. Франка.

Отже, І. Франко розглядав мистецтво, з одного боку, як відображення дійсності особливими засобами, як засіб її пізнання, з другого — як засіб активного впливу на дійсність, революційного перетворення її. Це і є єдино правильний, матеріалістичний погляд на відношення мистецтва до дійсності. Відомо, як високо оцінював революційно перетворююче значення мистецтва, особливо літератури В. І. Ленін.

Для того щоб мистецтво могло виконувати свою виховну функцію, бути виразником життя і думок народу, на думку І. Франка, потрібний науковий метод відтворення дійсності в художніх творах. Таким строго науковим методом І. Франко вважає метод реалізму, який спирається на докладне вивчення, дослідження реального життя. Головною рисою цього методу повинно бути правдиве відображення дійсності. Художній твір по можливості повинен бути «докладним витвором громадського життя», у ньому не повинно бути неправди і фальші, а життя щоб виступало таким, яким воно є, без прикрас і ідеалізації.[55]

В літературно-критичних статтях І. Франко підкреслює, що так зображали життя видатні російські і українські письменники-реалісти. А вимагаючи правдивого відображення дійсності, пишучи про український театр, він говорить, що на першому місці повинна стояти психологічна та історична правда «замість декораційного блиску».[56]

---

[54] Там же, стор. 11.

[55] Див. статті І. Франка «Література, її завдання і найважніші ціхи», «Формальний і реальний націоналізм» і ін.

[56] Іван Франко. Твори, т. XVI, стор. 190.

Але правда в мистецтві, як вважає І. Франко, — це не копіювання життя з всіма його подробицями, неістотними, випадковими рисами (за це він критикує натуралізм). Придивляючись до дійсності, художник повинен вміти знайти в ній суттєве, головне і передати його в художніх образах. Цього він може досягнути лише шляхом типізації і індивідуалізації.

Кожний конкретний образ у творі повинен бути виразом основного і суттєвого. Основна вимога реалістичного методу — це вірна передача типових характерів у типових обставинах.[57] Розуміння типовості, оцінки, які дає І. Франко письменникам (особливо Золя і Бальзаку), повністю збігається з оцінками, що їх давав Ф. Енгельс цим письменникам.[58]

Засобом створення художнього образу І. Франко вважає типізацію, що створюється шляхом індукції від конкретних уявлень до типових, від поодиноких фактів, до узагальнень, від поодиноких людей до типів. Закінчити, нарисувати образ, «фігуру на весь зріст», говорить І. Франко, не можна шляхом звичайного складання частин без виявлення основного, суттєвого, характерного для даного явища чи особи.

Надаючи важливе значення типізації як засобу правдивого відтворення дійсності в художньому творі, І. Франко особливо підкреслює, що всі типові образи повинні носити яскраво індивідуальний характер. Ця єдність загального, типового і конкретного, індивідуального в художньому образі — це той засіб, яким забезпечується вплив твору на людину, збудження естетичного почуття. Цьому питанню І. Франко приділяє дуже багато уваги в літературно-критичних статтях, аналізуючи засоби, якими користувались великі митці при створенні своїх творів.[59]

Важливою рисою реалізму, як вказувалося раніше, І. Франко вважає необхідність підмічати в суспільному розвитку нові явища, те, що народжується, розвивається, бореться проти старого.[60] Ця властивість реалізму дістала практичне втілення у творах самого Франка. Величезною його заслугою є те, що він перший в українську літературу вводить

---

[57] Див. лист І. Франка до М. Павлика. Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. IV, стор. 103.

[58] Див. Ф. Енгельс. Лист до М. Гаркнесс, квітень 1888. К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані листи, Київ, 1949.

[59] Див. статті І. Франка «Леся Українка», «Тарас Шевченко», «Старе й нове в сучасній українській літературі», передмову до збірника «Добрий заробок», передмови до перекладів творів Шекспіра.

[60] Іван Франко. Україна ірредента, «Житє і слово», 1895, т. IV.

представників робітничого класу, зображує не тільки їх життя, але й бажання, прагнення, боротьбу проти існуючого ладу, зародження класової свідомості і т. д. Його твори з життя робітників нафтових промислів галицького Прикарпаття—«Борислав сміється», «Boa constrictor», «Галицькі образки» і інші — це кращий зразок реалістичного відображення дійсності в художній літературі.

І. Франко вважає, що тільки реалістичне мистецтво може мати вплив на виховання широких народних мас, служити інтересам народу, допомагати його боротьбі за перебудову дійсності.

Ставлячи питання, що стоять перед естетикою, І. Франко вказує, що вона повинна знаходити причини того, що художньому творові забезпечують розуміння і вплив на народні маси. Однією з таких вимог, на думку І. Франка, є народність мистецтва.

На основі вивчення історичного розвитку людства І. Франко приходить до зовсім правильного висновку, що творцем історії є народ[61], який створює всі цінності матеріальної і духовної культури.

Всупереч твердженням українських буржуазних націоналістичних теоретиків (типу Куліша), які заперечували роль народу в історії, І. Франко доказував, що народ — це батько, до якого треба ставитися тільки з пошаною. Як можна плювати на минуле і сучасне, на творчість того народу, «котрий своєю кров'ю і своїми кістками писав історію своєї боротьби за волю»,[62] звертався до них І. Франко. Він писав, що «глупим і мізерним» є «трактування мужика як дурня, недоумка варвара». «Народ наш, хоч і тисячними манівцями, так як і сама наука, а доходить же звільна до далеко правдивіших, послідовніших і радикальніших думок, ніж їх має не один з його нинішніх просвітителів».[63]

Для розвитку мистецтва особливе значення, на думку І. Франка, має народна творчість, що є невичерпним джерелом народної мудрості і поезії. І. Франко показав, що народна творчість безмежно багата на справді поетичні художні образи, які витворив народ на протязі всієї своєї історії. Письменник наводить приклади таких образів, що міцно ввійшли в скарбницю української літератури, якими користувався Т. Г. Шевченко й інші видатні письменники.

---

[61] Див. статті І. Франка «Мислі о еволюції в історії людськості», «Чи вертатись нам назад до народу», «Соціологія руських послів», «Руськоукраїнська радикальна партія і загальне голосування» і інші.

[62] Іван Франко. Твори, т. XVII, стор. 182—183.

[63] Іван Франко. Твори, т. XIX, стор. 116.

Народ, пише І. Франко, «в своїх приповідках, піснях, казках поставив... тривкий пам'ятник своєї здорової, розумної, чесної мислі, своєї прихильності до світла, справедливості»,[64] народ «спосібний видобувати чимраз нові тони, відзиватися чим раз новими, а все хорошими, ніжними і характеристичними піснями на всякі біжучі справи, котрі глибше діткнуть його життя і показують вплив на його суспільні й економічні обставини».[65]

І. Франко розумів принцип народності мистецтва як боротьбу за суспільні ідеали народу, за глибину змісту художніх творів, простоту і доступність форми. Народним він вважає твір, який допомагає боротьбі за зміну існуючого суспільного ладу. Таке розуміння народності відповідає вимогам, які ставить марксистська естетика.[66]

На цій основі І. Франко називає геніальними письменниками і поетами тільки тих, чия творчість була тісно зв'язана з народом, служила народові.

Ще в 1876 р. він писав у «Літературних письмах»: «Головною ціхою майже всіх новіших літератур є народність. Люди щирої думки зарання пізнали, що тоді лише література стане ділом серйозним, вийде з границь забавки, коли віддасться на пожиток цілих мас народа, стане їх помічницею і порадницею, для них зрозумілою і їм корисною».[67]

Кращим зразком народного мистецтва є твори самого І. Франка, які повністю відповідають його естетичним принципам. В одному із своїх віршів він звертається з таким закликом до народу:

Ори, ори й співай, ти велетне закутий
В неволі й тьми ярмо.
Пропаде пітьма й гніт, отпадуть в тебе пута
І ярма всі ми порвемо.

Не даром ти в біді, пригноблений врагами,
Про силу духа все співав.
Де ти казок чарівними устами
Його побіду величав.

Він побідить, порве шкарлупу пересуду
І вольний власний лан
Ти знов оратимеш — властивець свого труду,
У щасті, як у горі — великан.

(«З вершин і низин»).

---

[64] Іван Франко. Твори, т. XVII, стор. 183.
[65] Іван Франко. Твори, т. V, стор. 473.
[66] Пор. М. И. Калинин. О коммунистическом воспитании. В кн. М. И. Калинин. О литературе. Ленинградское газет.-журн. и книжное издательство, 1949, стор. 100—101.
[67] «Друг», 1876, стор. 317.

Розробляючи принципи народності, І. Франко вказує на національний характер мистецтва, на його «оригінальні прикмети», «основні особливості народного гумору і народного пафосу», особливості стилю і техніки. Національний характер мистецтва забезпечує його виховне значення і силу впливу на маси.[68]

Правильно оцінюючи хід історичного розвитку, І. Франко вказує, що подібні історичні умови породжують подібні ідеї, тенденції. В епоху капіталізму, коли в різних країнах капіталісти однаково жорстоко експлуатують трудящих, коли народ пробуджується до свідомої боротьби, мистецтво, яке правдиво відтворює життя, носить інтернаціональний характер.

В статті «Із чужих літератур» І. Франко писав про єдність національного і інтернаціонального в літературі. «Коли вважати літературу виразом певних ідей і боротьбою за здійснення, втілення тих ідей на грунті якоїсь національності і для тої національності,— читаємо в цій статті,— то побачимо, що в XIX віці терен тої боротьби безмірно розширився, та рівночасно літературний леміш іде чимраз глибше в суспільність, піднімає вгору чимраз нижчі верстви, що досі для літературної творчості були справжньою цілиною».[69] В цьому полягають початки літературного інтернаціоналізму. «Рівночасно з тою інтернаціоналізацією літературних уподобань і інтересів... з тим, так сказати, зведенням до спільного іменника всеї справжньої літературної творчості, а то до спільного іменника могучих духовних, суспільних та моральних інтересів нашого часу, йде і змагається також націоналізація кожної поодинокої літератури... Показується, що націоналізм і інтернаціоналізм тут ані крихти не суперечні».[70] І далі: «Тільки той писатель може нині мати якесь значення, хто має і вміє цілій освіченій людськості сказати якесь своє слово, в тих великих питаннях, що ворушать її душею, та заразом сказати те слово в такій формі, яка б найбільше відповідала його національній вдачі».[71]

Знайомство І. Франка з працями класиків марксизму, як ми вже вказували, мало великий вплив на його суспільні погляди. Зокрема це проявляється в поясненні суспільства, класів, класової боротьби. І хоч в силу обставин, в яких доводилось жити і працювати І. Франкові, він не вирішував до кінця правильно питання про роль класів у класовому суспільстві

---

[68] Див. Іван Франко. Твори, т. XVIII, стор. 505.
[69] Там же, стор. 504—505.
[70] Там же, стор. 505.
[71] Там же.

в дусі марксизму, все ж він стояв на правильному шляху, розглядаючи класовість, партійність мистецтва.

Про це ми можемо говорити хоч би на основі його висловлювань про дві культури в національній культурі. Підкреслюючи значення російської літератури, культури, її вплив, він говорить, що необхідно бачити дві російські культури і літератури, які зв'язані з різними суспільними силами. Одна — культура каткових, мещерських, що виражає інтереси самодержавства, темноти, деспотизму,[72] друга представлена такими діячами, як Гоголь, Бєлінський, Добролюбов, Писарєв, Чернишевський, Некрасов, Салтиков-Щедрін.[73]

Ці думки Франка зовсім співзвучні із словами В. І. Леніна про те, що в кожній сучасній нації є дві національні культури.[74]

Своєю естетикою І. Франко послідовно захищає думку про те, що мистецтво виражає і захищає інтереси певних класів. Він показує, що представники мистецтва експлуататорських класів з метою відвернення уваги трудящих від дійсності, боротьби, пропагують у мистецтві ідеї «штуки для штуки», «чистої штуки», ідеї безкласового, безпартійного мистецтва.

У відповідь українським буржуазним націоналістичним письменникам, які говорили, що література, як і інші види мистецтва, підлягає тільки законам естетики і не повинна бути партійною, І. Франко заявляє: «Література, стояча понад партіями, — се тільки ваш сон, се ваша фантазія, але на ділі такої літератури не було ніколи».[75]

І. Франко, творець нової естетики, був поборником високоідейного, революційно спрямованого, демократичного мистецтва, що покликане служити «робучому людові». Таке мистецтво повинно виражати передові тенденції історичного розвитку суспільства. Розвиваючи принцип тенденційності мистецтва, І. Франко виступає проти насильного внесення в художній твір тенденцій, він признає тільки таку тенденційність, що пронизує художній твір, органічно з нього випливає.

Художні твори, писав він, «попри всій реальності і правді» виходять «глибоко тенденційні, т. є. вони подають факти і образи з життя не оттак собі, для того, що се факти, але для того, що з них логічно і конечно виходить такий і такий

---

[72] Див. статті І. Франка «Некролог на смерть Каткова», «До відома панів чехів».

[73] Див. І. Франко. Твори, т. XVI, стор. 8.

[74] Див. В. І. Ленін. Твори, т. XX, стор. 15.

[75] І. Франко. Твори, т. XVI, стор. 12.

вивід, — і стараються ті факти без перекручування і натягання так угрупувати, щоб вивід сам складався в голові читателя, виходив природно і ясно і будив у нім самім певні чуття, певні сили до ділання в жаданім напрямі».[76]

Значить, тенденція художнього твору залежить від поглядів самого автора, від способу, яким він розкриває суть відношень між людьми, і від того, які висновки можна зробити на основі твору. Ці погляди І. Франка повністю тотожні з розумінням ідейності і тенденційності класиками марксизму-ленінізму.[77]

Такі деякі з основних проблем, що їх ставить І. Франко перед естетикою як наукою.

---

[76] Іван Франко. Твори, т. XVI, стор. 12.

[77] Див. листи Ф. Енгельса. М. Каутський, 26 листопада 1885, М. Гаркнесс, квітень 1888, Г. Штаркенбургу, 25 січня 1894. К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані листи, Київ, 1949.

В. ДМИТРУК

ІВАН ФРАНКО — ІСТОРИК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ

I

Цінною частиною великої і багатогранної спадщини І. Франка є його статті, висловлювання, матеріали з історії української журналістики.

Протягом XIX ст. українська журналістика пройшла значний шлях, стала важливим чинником суспільного і культурного життя. За цей час виникло й видавалося чимало газет, різних журналів — літературно-громадських, громадсько-політичних і сатиричних, періодичних і неперіодичних збірників. Як вияв громадської думки і культури різних класів у капіталістичному суспільстві, українська журналістика не була однорідною, не розвивалася в якомусь єдиному потоці. В ній виразно визначились два основні ідейно-політичні напрямки — буржуазно-ліберальний і демократичний.

Незважаючи на матеріальні труднощі, постійні переслідування і заборони як в царській Росії, так і в цісарській Австро-Угорщині, демократична журналістика розвивалася, стала провідною. Такі видання, як «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», «Світ», «Народ», «Хлібороб», «Житє і слово» та низка альманахів від «Русалки Дністрової» до «Ради», «Першого вінка», були зв'язані з життям і боротьбою трудящих, протистояли реакційним виданням і відіграли значну роль у розвитку суспільної думки і літератури. В прогресивній журналістиці розгорнулась публіцистична діяльність талановитих публіцистів-бійців демократичного табору — І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького, С. Подолинського, П. Грабовського, Лесі Українки, В. Стефаника, Л. Мартовича і ін.

Але історіографія української журналістики була дуже обмежена. Буржуазні вчені не тільки не дали робіт в цій галузі, а навіть не зібрали фактичний матеріал, що в інших випадках робили охоче.

Висвітлення важливих явищ української журналістики, а також цілих етапів її розвитку, характеристика періодичних видань та визначення їх ролі в громадсько-політичному і культурному житті з'являється в працях Івана Франка.

З молодих років Франко став активним діячем журналістики. Розуміючи велике суспільно-культурне значення періодичної преси, він був до кінця творчого життя організатором, діяльним співробітником, керівником багатьох демократичних видань. Разом з тим, починаючи з 1876 р. і протягом більше трьох десятиріч, Франко в своїх публіцистичних, літературно-критичних та історико-літературних працях подавав значний матеріал з сучасного розвитку та історії української журналістики. Уже в ранніх статтях кінця 70-х років він приділяв увагу журналістиці як важливому чиннику громадсьдкого та культурного життя. Цікавий історико-журналістичний матеріал знаходимо в його статтях, написаних одразу після ув'язнення 1877—1878 рр., тобто в час розвитку соціалістичного світогляду письменника. В них він гостро критикував реакційну пресу та одночасно показував прогресивні явища в українських виданнях.

В червні 1878 р. Франко написав для журналу «Вестник Европы» (Петербург) велику статтю «Симптоми розкладу в галицькій суспільності» — першу з широкого циклу публіцистичних статей про галицьке громадське і культурне життя».[1] Говорячи про застій, ворожість до прогресивних ідей серед реакційних кіл, Франко подав характеристику буржуазної преси в Галичині після т. зв. «соціалістичних процесів» у Львові 1878 року. «Преса бачить, — писав він про такі видання, як «Слово», «Правда», — що її добрі старі напрями і ідеї надто вже старі, і що всі від неї відвертаються з обридженням..., вона мечеться сюди і туди, вишукує фрази, котрі ще не зовсім зужиті, винаходить поміж своїми і противниками цілі десятки «народовідступників, шпіонів, зрадників» і т. д., але стати на якусь відповіднішу дорогу ані вміє, ані хоче».[2]

В наступній великій статті «Критичні письма о галицькій інтелігенції», надрукованій того ж року в збірнику «Молот», Франко продовжував критикувати виступи і громадські позиції журналу «Правда».[3] Там же, говорячи про громадське і культурне життя Галичини в 30—40 роках XIX ст., Франко

---

[1] У «Вестнике Европы» вона не була надрукована і лишилася невідомою до 1956 р. Вперше опублікована в ж. «Жовтень», 1956, № 8.

[2] Журнал «Жовтень», 1956, № 8, стор. 80.

[3] Перед цим у статті «Життя і побут сучасного селянина на Україні і у Франції» (ж. «Громадський друг» № 2) Франко виступав проти реакційних поглядів, які пропагував «народовецький ж. «Правда».

розглянув знаменитий альманах «Русалка Дністровая» — перше прогресивне видання в Галичині. Глибокі Франкові думки про зміст «Русалки», її роль в ідейному та суспільному житті досі зберігають актуальність.

Відтоді у багатьох наступних публіцистичних, історико-літературних і історичних працях Франко розглянув майже всі українські періодичні видання та альманахи від «Русалки Дністрової» (1837) і до періодики початку XX ст. Франка цікавили й ті українські журнали та альманахи, які виходили в різні часи в межах Росії.

Франко виступив як критик та історик не лише галицької, а всієї української журналістики. Причому він не обмежувався наведенням матеріалу, описом і характеристикою окремих явищ і видань, а подавав їх як частину загального процесу журналістики в зв'язку з суспільним і культурним розвитком. Прикладом цього є його статті «Симптоми розкладу в галицькій суспільності» (1878), «Українська альманахова література» (1887), «Українські народовці і радикали» (1891), «Українські партії в Галичині» (1886), «Альманах чи газета» (1891), «Журнал і публіка» (1900), «Дещо про нашу пресу» (1905) і багато інших.

У синтетичних працях «З останніх десятиліть XIX ст.» (1901), «Южнорусская литература» (1904) і особливо в широкому «Нарисі історії українсько-руської літератури» (1910) Франко накреслив цілий процес розвитку української літератури і журналістики. Він показував, як на певних етапах суспільного життя і культури, зокрема у другій половині XIX ст., розвивалась українська журналістика, як конкретні історичні умови громадського і культурного життя, боротьба різних класових сил і ідейних напрямків зумовлювали виникнення, ідейний напрямок періодичних видань. Крім того, в згаданих працях ми знаходимо багато цінних з великим фактичним матеріалом правдивих свідчень, спогадів видатного діяча прогресивної журналістики. Отже, праці Франка є для нас не тільки важливими історичними науковими розвідками, а й зберігають значення як першоджерельні документи.

В умовах загострення суспільних протиріч і класової боротьби за демократичну пресу, Франко принагідно, а частіш спеціально висловлював свої думки і судження з різних питань теорії журналістики. В цілості вони являють собою певну систему поглядів, які не втратили інтересу і для нас.

Франко виступав також як історик української публіцистики. Він розглянув публіцистику в українських виданнях останньої третини XIX ст. і дав влучні й досить вірні харак-

теристики публіцистичної діяльності О. Терлецького, В. Навроцького, М. Павлика, а також публіцистів буржуазного табору — К. Климковича, В. Барвінського, Д. Танячкевича, І. Наумовича та інших.

Нарешті, в ряді статей, історико-літературних праць, в листах Франко розповідав докладно про задум, підготовку, ідейні позиції та літературний характер декількох цікавих, але нездійснених демократичних видань, як «Нова основа», «Братство», «Прапор», «Поступ».

Можна напевно сказати, що історія української журналістики не може бути розроблена і написана без вивчення, урахування й використання історико-журнальних праць і поглядів Франка. Між тим ця велика ділянка невтомної праці і літературної спадщини великого письменника і вченого ще надто мало привертала увагу дослідників.

Більш пощастило опрацюванню безпосередньої журнальної діяльності Франка. Видатний франкознавець М. С. Возняк на протязі тридцяти років (1924—1954) дав низку своїх праць та цінних публікацій про участь Франка в журналах і альманахах.[4]

За останній час, зокрема в ювілейний 1956 рік, з'явилося декілька нових досліджень про журнальну діяльність Франка та публікації його статей[5].

---

[4] Ось деякі з цих праць і публікацій М. С. Возняка: «До початків співробітництва Івана Франка в «Зорі» («Культура», 1924, № 2); «Журнальні плани Франка в 1884—1886 рр.» («Україна», К., 1927); «До публіцистичної діяльності Франка в рр. 1879—1883» («За сто літ», 1929, кн. 4); «Як дійшло до першого жіночого альманаха» (Львів, 1937); «Іван Франко у виданнях, редагуваннях Лукичем» («Радянська література», 1940, № 7); «Стаття І. Франка «Українські партії в Галичині»; «Стаття І. Франка «Формальний і реальний націоналізм»; «Співробітництво Франка в «Праці» Свєнтоховського»; «Участь Франка у «Веселці» (в кн. М. С. Возняка — «З життя і творчості Івана Франка», К., 1955). Журнальна діяльність І. Франка в різних виданнях висвітлюється також в кн. М. Возняка «Велетень думки і праці», К., 1958.

[5] Див. О. Дей. Революційне видання Ів. Франка 1879—1880 рр. («Дрібна бібліотека»); зб. «Дослідження творчості Івана Франка», Л., 1956; М. Бернштейн. Діяльність Франка-критика в журналі «Друг», (зб. «Слово про великого Каменяра», т. 2, К., 1956); П. Іванов. Ів. Франко в журналі «Громадський друг» (там же); В. Грушкін. Журнал «Житє і слово» в українському літературному процесі (там же); Г. Вервес. Іван Франко в робітничій газеті «Праса» (зб. «І. Я. Франко як історик», К., 1956); В. Дмитрук. Невідома стаття Івана Франка (ж. «Жовтень», 1956, № 8, там же опублікована стаття Франка).

Про журнальну діяльність Франка говориться в кількох монографіях: С. Шурат. Рання творчість Івана Франка, К., 1956 (про участь Франка в журналі «Друг»); И. Басс. Іван Франко, М., 1957 (про діяльність Франка в прогресивних журналах); П. Колесник. Син народу, К., 1957 (про участь Франка в періодичних виданнях говориться у першому розділі книги).

Але ж Франкові думки про розвиток української журналістики, про особливості й головні риси цього процесу, включаючи характеристики, аналіз, оцінки, історію окремих видань, ще не розглядалися в цілості. А без цього не було належного грунту для теоретичного осмислення, не виникала ще потреба говорити про історико-журналістичні погляди Франка. Зведений широкий матеріал Франкових праць, статей, листування з історичних і теоретичних питань журналістики дає підставу розглядати поряд з історико-літературними також історико-журналістичні погляди Франка, говорити, бодай в загальних рисах, про його концепцію історії української журналістики.

Окремою заслугою Франка було висвітлення ним історії української демократичної журналістики та опублікування важливих матеріалів боротьби за демократичну пресу. Цьому питанню присвячена дана робота, яка надрукована тут у дещо скороченому вигляді.

II

У другій половині 70-х років виникає видатне явище української журналістики і загалом української прогресивної культури — революційно-демократична преса. Вперше з'явилися українські періодичні видання, які з революційно-демократичних позицій розгорнули критику капіталістичного ладу, виступали в обороні інтересів працюючих, зокрема промислових робітників. Важливою рисою цих видань була пропаганда соціалістичних ідеалів і матеріалістичних поглядів, а також боротьба проти реакційної ідеології.

Поява і розвиток революційно-демократичної преси були початком нового, якісно вищого ступеня в розвитку української журналістики.

В той час у межах царської Росії серед усе жорстокішої реакції і переслідувань української культури, особливо після горезвісного указу 1876 р. про заборону українського друкованого слова, неможливо було здійснити випуск української періодики, не говорячи вже про демократичну.

В силу цих обставин перед прогресивними виданнями в Галичині постало завдання бути загальноукраїнськими. Тим більш, що реакційні та буржуазно-ліберальні газети і журнали в Галичині — «Слово», «Діло», «Правда» та інші — мали виразно рутенський характер.

З появою таких видань, як «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», «Світ», виразніше розкрилась антинародність, ідей-

на реакційність, рутенська обмеженість української буржуазної періодики.

У працях Франка, де говориться про розвиток української журналістики, найбільше уваги приділено розгляду демократичних видань. Це зрозуміло. Адже Франко багато років боровся за створення і розвиток демократичної преси. Він був її організатором і керівником, найбільш діяльним невтомним працівником і став її першим істориком. Франко розглянув усі явища демократичної журналістики 70—80-х і 90-х років. Він найповніше висвітлив виникнення в 70-х роках демократичних видань, показав соціальну основу цього видатного явища передової української культури. В своїх листах, спогадах, статтях він подав неоцінений величезний фактичний матеріал до історії демократичної журналістики.

Як відомо, першим журналом, навколо якого стала гуртуватися у Львові демократична молодь і якого згодом зробила своїм органом, був «Друг». Він виходив від квітня 1874 до липня 1877 року, перетворившись з видання, яке спочатку було, за словами Франка, «редаговане зовсім по-дилетантськи, в звичайнім москвофільськім дусі»,[6] у прогресивний журнал з революційно-демократичними тенденціями. В своїх статтях Франко подав історію та ідейно-політичну і мовно-літературну еволюцію цього видання.

Найповніше історію «Друга» Франко висвітлив у статті «Симптоми розкладу в галицькій суспільності» (1878), а потім в «Нарисі історії українсько-руської літератури» (1910). Франко розрізняв два періоди в історії «Друга». Він не зазначив чітких меж кожного з періодів, але широким матеріалом обгрунтував такий поділ.

У 1878 р. Франко так характеризував перший період журналу: «Бесіда (мова — *В. Д.*) допотопна, ні то великоруська, ні то малоруська, ні то церковна. Сюжети не менш допотопні, системи, провідної думки — ніякої, ось що далося сказати про «Друга» за перші роки його існування. Розуміється, старі тіснолоби галицькі радувалися новій газеті»[7] А далі автор у цій же статті розповів на прикладі багатьох фактів про суперечності, які все гостріше виявлялися поміж прогресивною і консервативною групами в редакції журналу довкола питань про запровадження в ньому народної мови, друкування реалістичних творів, зокрема з російської літератури, та про перемогу, зрештою, прогресивної групи. Тоді реакціонери ста-

---

[6] І. Франко. Нарис..., Львів, 1910, стор. 242.

[7] І. Франко. Симптоми розкладу в галицькій суспільності, «Жовтень», 1956, № 8, стор. 86.

ли виступати проти «Друга», чинили різні перешкоди у його виданні. А згодом, коли боротьба стала загострюватися, пише Франко, «спорити галицькі «рутени» дійсно перестали, але простою дорогою пішли в поліцію — доносити на редакцію „Друга"».[8]

З середини 1876 р. «Друг» став трибуною демократичних ідей, здобуваючи все ширший вплив на студентську і гімназійну молодь, яка почала вириватися з-під гнітючої опіки реакційних партій.

Говорячи про еволюцію журналу, Франко звертав увагу на те, що в 1876 р. там «почала брати верх народна мова і реальніший зміст».[9] З публіцистики він назвав три листи Драгоманова до редакції «Друга», які були надруковані в журналі і мали позитивний вплив на прогресивну молодь, спрямовуючи її увагу до народного життя, народної мови, реалістичної творчості і глибшого вивчення російської передової літератури. Франко писав, що ці листи зробили «деяку перетурбацію в редакції «Друга», а далі і в самім товаристві».[10] Проте, як бачимо, Франко не перебільшував ролі цих листів. І він, і Павлик розповідали, що незгоди в кружку «Друга» з питань ставлення до народу були ще в 1875 році. Листи Драгоманова загострили ті суперечки, сприяли розгортанню прогресивних думок серед молоді[11] Франко відзначив також статтю М. Павлика «Потреби етнографічно-статистичної роботи в Галичині», опубліковану в «Друзі» 1876 року: «відчит зробив значне враження своєю основною тенденцією, що треба інтелігенції зближатися до хлопа і поводитись з ним людяно».[12]

Франко виділяв те нове з реалістичних творів, що з'являлося на сторінках журналу в 1876—1877 рр., зокрема оповідання Гліба Успенського (Іванова) «Отравленный дьявол», свої «Бориславські оповідання», переклад романа М. Чернишевського «Що робити?»

Поява кожного з цих творів у той час в Галичині була своєрідною сенсацією, ламала застарілі етичні і естетичні уявлення, загострювала суперечки і разом з цим прокладала дорогу новому.

---

[8] Там же, стор. 89.

[9] І. Франко. Нарис..., стор. 246.

[10] Там же, стор. 244.

[11] Див. статтю М. Берштейна «Діяльність І. Франка-критика в ж. «Друг». Зб. «Слово про великого Каменяра», К., 1956, т. II, стор. 165.

[12] І. Франко. Нарис..., стор. 246. Про цю статтю М. Павлика і про ж. «Друг» також див. статтю В. Дмитрука «Михайло Павлик». В кн. «М. Павлик. Вибрані твори», Львів, 1955, стор. 6—8.

З діяльністю демократичної молоді, згуртованої довкола «Друга», Франко пов'язував також виникнення і інших прогресивних видань. Він розповів, як у середині 70-х років окремо від народовців, скупчених біля журналу «Правда», виступила група молоді, що не погоджувалася «з естетичними, етичними та суспільно-економічними поглядами старшого покоління». Ця молодь в 1876 р. поряд з журналом «Друг» видала альманах «Дністрянка». Франко називає його першою ластівкою. Саме там з'явилися перші реалістичні оповідання Франка — «Лесишина челядь», «Два приятелі», переклади реалістичних творів Е. Золя. «Дністрянка» була тісно пов'язана з «Другом», в якому вже відбувались зміни. Франко писав: «Правда, цей альманах ще різнородний; у ньому згуртувалися під одним дахом люди, які через десять років розійшлися в найрізніші сторони; до табору так званої «старої» партії, до клерикального, теперішніх народовців і до групи «молодої» або «радикальної». Та як-не-як, ця остання група в альманасі переважає».[13]

Звертаючи увагу на існування двох основних напрямків у журналістиці, між якими йшла боротьба, Франко зазначав також, що майже одночасно з «Дністрянкою», немов для того, щоб підкреслити свою «відрубність», «народовці», головне брати Барвінські, видають більший альманах «Руська хата». В цьому, за влучною характеристикою Франка, було «менше еклектизму, зате значно більше сірої безпрограмності».[14] Громадськість, писав Франко, прийняла «Руську хату» холодно, і альманах лежав нерозпроданий. А «Дністрянка» в тім же році розійшлась понад 1000 примірників.

Як історик літератури і журналістики Франко не раз писав про те, що боротьба за реалізм і народність в літературі, яка розгорнулась в Галичині у другій половині 70-х років, мала значення для розвитку передової громадської думки, оскільки прагнення до ствердження реалізму і народності в літературі поєднувалося з критикою тогочасного суспільного ладу, соціальної несправедливості і боротьбою за передові демократичні ідеали.

Це знаходило свій вияв у демократичній журналістиці, зокрема у «Друзі» кінця 1876 і 1877 року.

Арешт та судовий процес Франка, Павлика та інших активних співробітників «Друга», обвинувачених у приналежності до таємного соціалістичного товариства, спричинився до припинення журналу. Реакціонери, які вже не раз хотіли

---

[13] І. Франко. Українська альманахова література. Твори, т. XVI, стор. 119. Тут і далі в таких випадках цит. за 20-томним виданням.

[14] Там же.

перешкодити виданню «Друга» як демократичного журналу, тепер раділи, що «зломили гідрі голову», тобто «Другові». Але початий розвиток демократичної журналістики не припинився. Прогресивна молодь, яка гуртувалась довкола «Друга», не зреклася передових ідей і прагнень. Франко і Павлик по виході з в'язниці взялися за видання журналу, але вже з чітко зазначеним революційно-демократичним і соціалістичним напрямком, назвавши його «Громадський друг». Франко не тільки був основним працівником, редактором нового журналу, а й став також його істориком.

Про обставини, в яких готувався і виходив «Громадський друг», та про свою і Павликову роботу в ньому Франко розповів у ряді своїх праць та в листах до Ольги Рошкевич і М. Драгоманова.

«Я від виходу (з в'язниці — *В. Д.*) жию разом з Павликом... До вечора працюємо над видавництвом нової газети «Громадський друг», котрого перший номер вийде з початком свят. А се буде часопись обширніша всіх, які досі виходили в Галичині; щомісяця виходити буде книжками о 5—6 аркушах, в форматі троха більшим, як «Вестник Европы». Печатати буде ся зовсім радикальною правописю, а за редакцію відповідає Павлик».[15]

Франко писав про широкі наміри щодо нового журналу: зробити його обширнішим від усіх, які були в Галичині, надати йому ярко соціалістичного змісту і об'єднати довкола нього молодь, щоб допомогти її вихованню.

Як засвідчив Франко, така молодь була, і вона допомогла видавцям «Громадського друга». «Я не менш живо відчував той гарячий запал, з яким горнулася до нових ідей часть галицько-руської молоді, і се викликало в мене при всій невідрадності економічних відносин той бадьорий, бойовий настрій, яким визначалося розпочате М. Павликом і мною видавництво зразу місячника «Громадський друг», яке по двох місяцях, систематично конфісковане поліцією, перемінилося на періодичні збірки «Дзвін» і «Молот».[16] Франко зазначав, що жорстокі переслідування демократичної молоді, з допомогою яких уряд і реакційна частина суспільства хотіли знищити найменші прояви критичної і вільної думки, не зупинили демократичного руху, а викликали наслідки цілком протилежні намірам уряду, зокрема «викликали до життя видання незрівняно гостріше щодо тону і радикальніше щодо

---

[15] Листування Івана Франка з Ольгою Рошкевич. Зб. «Іван Франко. Статті і матеріали», V, Львів, 1956, стор. 42.

[16] І. Франко. Каменярі... Дещо про штуку перекладання. Твори, т. 16, стор. 401.

критики суспільних умов, ніж усі попередні і пізніші українські видання»[17].

Характеризуючи зміст журналу, Франко позитивно оцінив оповідання М. Павлика «Юрко Куликів», «Ребенщукова Тетяна» та повісті «Пропащий чоловік», сказавши про їх оригінальність та літературну цінність. Згадав Франко і свої твори «Boa constrictor», оповідання «Моя стріча з Олексою», «Патріотичні пориви», поезію «Каменярі» та сатиричні поеми. З інших поетичних творів він відзначив пісню про рекрутське життя «Гриць Турчин», зложену селянином-солдатом. Щождо публіцистики, перед якою Франко ставив широкі завдання висвітлення соціальних питань та пропаганди соціалістичної теорії, то він зауважив, що деякі статті були не зовсім вдало підібрані.

Якраз це Франко вважав потрібним з'ясувати. «По виході з в'язниці 1878 року, — писав він, — ми оба з Павликом почали видавати місячник «Громадський друг» радикальною драгоманівською фонетикою і з доволі гострим, свіжим і ярко соціалістичним змістом. Щоправда, соціалістична теорія заступлена була не зовсім щасливо».[18] В даному разі Франко мав на увазі передрук в журналі розділів брошури буржуазного публіциста Шефле «Квінтесенція соціалізму». Пізніш Франко писав, що там автор «важким і непрозорим способом викладає головні теорії соціалізму з основною тенденцією показати його неможливість».[19] Вслід за нею друкувались в перекладі Франка і Павлика розділи книги також виразника буржуазної ідеології А. Ланге «Робітниче питання». Франко слушно вказав на невдалість підбору статей до передруку. Але в кращих матеріалах журнал та збірники, які його продовжили, передавали бойовий, рішучий настрій демократичного табору, готового посилювати боротьбу з реакцією.

«Майже кожен вірш, — писав Франко, — кожна повість, кожна стаття аж до бібліографічних нотаток на окладках, усе було провокацією старої галицько-руської рутини і інерції. Всюди в різкій формі висловлювано думки досі в нас нечувані, єретичні, беззаконні. Поліція старалась охоронити руську суспільність перед сим замахом на її душевний спокій, конфіскувала кожну книжку журнала за значну часть поміщених у ній артикулів, суд затверджував конфіскати, а в кінці виточив суб'єктивний процес видавцеві, і за одну по-

---

[17] І. Франко. Українська альманахова література. Твори, т. 16. стор. 120.

[18] І. Франко. Нарис..., стор. 247.

[19] Там же.

вістку, яку би нині можна надрукувати спокійно без вичеркування хоч би одного слова, засудив його на 6 місяців тюрми».[20]

Франко докладно розповів, як після конфіскації першого і другого номерів «Громадського друга» за його порадою це «періодичне видання перемінено на неперіодичні збірки «Дзвін» і «Молот».[21] Така зміна давала можливість уникати цензури, бо за австрійськими законами видання, яке виходило рідше, ніж раз на місяць і перевищувало п'ять друкованих аркушів, не підлягало цензурі. Не без іронії зауважував Франко, що й ці збірки «при чуйності поліції постигала така ж сама конфіската». І далі він продовжував: «Та все ж... я без участі Павлика, який відсиджував тоді тримісячний арешт, докінчив видання «Молота» таким способом, що подокінчувано всі статті і для цього видання, себто двох випусків «Громадського друга», «Дзвона» і «Молота», надруковано спільний титул і покажчик змісту при одноцільно переведеній пагінації».[22]

Таким чином, у Франка знаходимо висвітлення історії «Громадського друга» і ствердження тієї думки, що «Громадський друг», «Дзвін» і «Молот» треба розглядати, як одне видання.

Як історик журналістики, Франко завжди підкреслював величезне значення «Громадського друга» для розвитку суспільної думки і журналістики. В статті «Українська альманахова література» він вказував на ту велику збуджуючу роль, яку відіграв «Громадський друг». «Ці два альманахи, що разом з двома номерами «Громадського друга» становлять одну цілість, незважаючи на поліційні конфіскати, справили велике враження на все українське громадянство всіх угрупувань. Читали їх з обуренням, та все ж читали і передавали з рук до рук... А українські журналісти, що не знаходили слів для обурення і ганьби на видавців і сушили свій мозок над вишукуванням щораз огидніших байок про них, пізніше, незважаючи на це, передруковували статті з заклятого джерела. Незважаючи на певну незрілість ідей і методів цього видання, треба визнати, що воно посіяло більше здорового зерна, дало більше імпульсів до корисної праці для народу, ніж будь-яке інше з українських видань».[23] Розвиваючи далі свою думку,

---

[20] І. Франко. Молода Україна. З останніх десятиліть XIX ст., Львів, 1910, стор. 23.

[21] Див. І. Франко. Нарис..., стор. 247.

[22] І. Франко. Нарис..., стор. 247.

[23] І. Франко. Українська альманахова література. Твори, т. 16, стор. 120.

Франко зауважив, що виступи Барвінського та інших проти «Громадського друга» не мали успіху. Для нас були важливі не лише позитивні Франкові характеристики «Громадського друга», але й критичні зауваження. Згодом Франко писав, маючи на увазі невдалий підбір статей для пропаганди соціалістичної теорії, а саме друкування перекладів з Шефле і А. Ланге, про незрілість видання.

Франко висловив важливе для історика журналістики положення, що з припиненням виходу «Громадського друга» рух, викликаний попередньою діяльністю і журналом, не втихав. «Дехто із співробітників «Громадського друга» в спілці з гуртом молодіжі *взялися продовжувати розпочате діло в іншій формі* (курсив наш. — *В. Д.*). Публіковане невеличкими брошурками переклади європейських учених і поетів, де порушувано питання досі непривичні, а то й страшні галичанам: дарвінізм, свобідна критика, авторитет у вихованні і т. і.».[24]

Цілком ясно, що тут йдеться про «Дрібну бібліотеку», яку Франко вважав своєрідним продовженням «Громадського друга» і збірників «Дзвін» і «Молот». Перший задум «Дрібної бібліотеки» виник у Франка ще в 1876 році. Почала вона виходити фактично в 1878 році.

III

Під натиском переслідувань і загрозою півріччного ув'язнення М. Павлик емігрував у Женеву. Франко лишився у Львові. Тут, живучи в скрутних матеріальних обставинах, він готував до друку випуски «Дрібної бібліотеки» та прагнув далі продовжувати боротьбу зброєю журналістики. Спочатку Франко сподівався на женевську «Громаду», яку видавав М. Драгоманов, що вона стане загальноукраїнським демократичним органом. Але перші випуски «Громади» показали, що таким журналом вона не буде. Франкові листи того часу свідчать, що він усе частіше приходив до думки про потребу створення українського демократичного видання в Галичині. В той час виник задум створення часопису «Нова Основа». Хоч це видання лишилось нездійсненим, але його програма, проектований зміст, уся підготовка являють собою яскраву сторінку боротьби за демократичну українську пресу.

Історія журналістики різних країн знає такі нездійснені видання, які готувалися. І хоч вони не вийшли, і не змогли відіграти належної ролі в суспільному житті, але посідають певне місце в розвитку журналістики. Часто вони допомага-

---

[24] І. Франко. З останніх десятиліть XIX ст. Львів, 1910, стор. 23.

ють повніше й глибше зрозуміти та висвітлити історико-журналістичний процес.

Франкові матеріали про «Нову Основу», листи того часу і думки, висловлені в пізніших працях, цінні тим, що дають можливість відтворити всю історію «Нової Основи» та визначити характер, суспільні позиції цього нездійсненого часопису.

В червні 1879 р. в листі до М. Павлика в Женеву Франко писав:

«Наші люди розохочуються — рішили восени зачати видавати газету напрямку вже зовсім рішучого, хоть в границях дозволених. Іде о те, щоб подати азбуку науки (економіки і природи), при тім повісті і критику. Газета має зватись «Нова Основа» і переняти прояснені новими добутками традиції «Друга».[25]

Так сформулював Франко ідейний напрямок задуманого видання — «зовсім рішучий», тобто революційно-демократичний, але в межах, дозволених щодо матеріалів.

У тому ж листі Франко розгорнув план видання. Об'єм 2 листи, виходити має два рази на місяць. «На початок обіцяно зложити звіт 150 р. і на вакаціях має збиратись передплата. Редактор звісний Вам чоловік тихий, незнаний і (що главное), розумний по-свому і наш; в роботу комітету мішатися не буде. Я думаю, що зараз же почне міститися систематичний вклад економії після Чернишевського і Маркса, хроніка наук природничих і відрубні розправи по спеціальних питаннях (переводи), а з повістей або щось з Діккенса або «Підлип'яни» Решетнікова. Золя друкується в «Дріб. біб.». Статтю про Оуена переводить один чоловічок поляк, але готова буде аж з кінцем липня, бо тепер не час».[26]

Франко протиставляв «Нову Основу» народовецькій «Правді», як виданню ворожому демократії. Він зазначав, що в той час, коли «Правда» усе більше відступала від демократії й прогресивних ідей, то громадськість відвертатиметься від неї. А «Нова Основа» протистоятиме реакційній пресі, буде грунтовніша і послідовніша навіть від «Громадського друга». Велику роль Франко приділяв у новому виданні літературній критиці. Саме вона з огляду на цензурні умови мала би підносити і обговорювати гострі суспільні питання. «Критика літературна, — писав він, — надіюсь, піде така горяча та остра, про яку дотеперішнім галичанам і не снилося, і яку тільки декуди почали предвкушати в торіш-

---

[25] Переписка Михайла Драгоманова з Мих. Павликом, т. III, Чернівці, 1910, стор. 52.

[26] Там же.

ніх виданнях наших. Ми всі ту надіємося, що «Нова Основа» зможе розбудити значний рух і на провінції, куди досі мало ідуть наші видання...

Я все був тої гадки (і Ви не другої), що наших людей треба чепити за печінки, очарувати грубою руганиною, «площадною бранью», — то тоді протруть очі. Я так і думаю вести критичний відділ в «Нов. Осн.» — нараспашку, не стісняючись ніяким салонством. На людей, що весь свій вік б'ють в морду здоровий розум і природні його потреби — по-мойому, нема ради, як також мордобитіє. У мене тепер і нерви для тої потреби стали пригідніші, а в нутрі стільки жовчі накипіло, що і найстаршому горбатому чортові заллю очі».[27]

Отже, новий журнал мав випускатись в дусі непримиренної боротьби з реакцією і реакціонерами.

Згодом у Франка з'явилася цікава думка про поширення змісту «Нової Основи» в напрямку тіснішого поєднання її з соціалістичним рухом — «як буде у нас «Н. Осн.» то завести також таку рубрику рухів соціалістичних та робітницьких в різних краях. Головна була б річ — добути кореспондентів... а така хроніка зацікавила б людей дуже»[28]

Таким чином, як бачимо з слів Франка, «Нова Основа» мала бути журналом з революційно-демократичним і соціалістичним напрямком. До речі, саме для «Нової Основи» Франко готував свою повість «Борислав сміється».

Була написана і надрукована програма «Нової Основи». Хоч Франко зазначив, що в її складанні брало участь декілька осіб, писав програму головним чином Франко, як про це свідчить М. Павлик.[29]

Ця програма являє собою яскравий зразок демократичної публіцистики. Особливо цікава в ній характеристика буржуазної преси, безпринципності у важливих суспільних питаннях, а разом з тим націоналістичної обмеженості, порожньої балаканини.

«Всі наші періодичні видання, — говорилося у програмі,— відзначаються іменно дивовижним хитанням у всіх основних питаннях літературних і наукових, самі не знаючи того, що це питання позбавляє їх всякого серйозного значення, всякої індивідуальної окраски, котра одна може свідчити о духовій силі редакції. Коли у деяких і є тверді переконання, то вони зовсім не ідуть до питань наукових ані навіть літературних в ширшім значенні того слова, — а стають на питаннях виключно національних, скажім радше — формально націо-

---

[27] Там же, стор. 54.
[28] Там же, стор. 152.
[29] Див. там же, стор. 96.

нальних, а то й на питаннях ще зовсім азбучних. У одних і других навіть бесіди нема й о серйозній науковій, або літературній роботі....

Легко зрозуміти, що таке ведення діла не може збудити ані живого заінтересування в публіці, ані енергічного руху умислового серед молодшого покоління...»[30]

Як бачимо, уже тоді у Франка і його однодумців були вироблені чіткі погляди на українську буржуазно-ліберальну націоналістичну пресу і було розуміння її пороків та антинародності. Щодо основного змісту, то програма проголошувала, що в науковій частині видання найбільшу увагу надаватимуть суспільній економії і наукам природничим. Журнал також мав продовжувати боротьбу за критичний реалізм на демократичній ідейній основі, поширювати матеріалістичні погляди і соціалістичні ідеї.

«В белетристиці (повісті, поезіях і пр.) ми стоїмо за реальне представлення життя сучасного, за глибоку і правдиву аналізу фактів і характерів людських, за гуманну і поступову тенденцію.

В науці стоїмо за дослідження на підставі фактів, за пізнання правди, т. є. причинового зв'язку явищ в світі матеріальнім, а не поза ним, за знання позитивне, а не за метафізику. Спеціально в питаннях біологічних стоїмо за признану всіма найбільшими вченими нашого віку теорію дисценденції; т. є. походження родів і розрядів живих істот одних від других; в питаннях суспільно-економічних стоїмо за принцип колективізму супроти принципу неограниченого індивідуалізму, або що — як бачимо — на одно йде супроти принципу сили перед правом, приватної користі перед загальною... Наш відділ критичний постараємося зробити по змозі відділом публіцистичним в ширшім значенню, де би по поводу явищ літературних обговорювались також явища самого життя».[31]

Можна сказати, що жодне з попередніх періодичних українських видань не виступало ще з такою широкою і ясною програмою.

З листів Франка довідуємося, що незабаром після надрукування програми «Нової Основи» її майбутній офіційний редактор злякався і зрікся редакторства. Нового редактора підшукати було не легко. Тимчасом студентська і гімназіальна молодь, учителі ждали на перший номер журналу. А «народовці» докладали зусиль, щоб видання «Нової Основи» не здійснилось. З цією метою вони запропонували майбутній ре-

---

[30] Там же, стор. 96—97.
[31] Там же, стор. 99—100.

дакції взяти на себе видання «Правди» при умові, що «народовці» будуть подавати матеріали для друку.

Цей підступний маневр «народовців» був розгаданий. Вирішили не йти на компроміс з «правдянами», тобто з групою В. Барвінського і О. Огоновського. Франко писав: «Ми одноголосно рішились не прийняти цього, і в тім запалі постановили видавати свою газету... Головна річ була дати на підтики народовцям прилюдно те, до чого вони потайно нам признались, що у них діло так зайшло, що нема кому що робити, що досі все робилося без програми (помимо маси програмів на папері), без ясності провідної думки, без поняття о тім, що і як тре робити».[32]

Згодом редактором погодився бути друкар Кібінський. Але знов-таки на вимогу «народовців» управитель друкарні заборонив друкареві бути редактором, і Кібінський відмовився. Видання «Нової Основи» було відкладене до нового року. Та головне полягало в тому, що не було потрібних коштів. З Києва М. Старицький обіцяв щомісячно 60 рублів, але грошей не висилали. В лютому 1880 р. Франко писав: «На «Нову Основу» нам ніщо й надіятися, бо у нас ту не мож буде зібрати средств хіба би тільки, що ми могли б деяк заробити, що також далека річ».[33]

У Франковому листуванні висвітлюється ще одне цікаве питання про «Нову Основу». Справа складалася так, що М. Павлик і М. Драгоманов, одержавши листи Франка і програму «Нової Основи», стали критикувати це майбутнє видання. Було ясно, що М. Драгоманов не підтримує його. Франкові довелось роз'яснювати Драгоманову і Павликові, що «Нова Основа» не задумана загалом як видання для народу, а матиме переважно теоретичний характер. У зв'язку з цим Франко трохи змінив попередній намір надати журналові суспільно-гострий і рішучий характер. Це, очевидно, пояснювалось бажанням не наражувати «Нову Основу» на цензурні і поліційні переслідування, зберегти її. Але, на нашу думку, це не було відходом від намічених спочатку ідейних позицій. Франко повідомляв, що в перших номерах буде вміщена його повість, оповідання Діккенса «Різдвяні дзвони» у перекладі Белея, статті з економіки, з природничих наук, критичні статті і бібліографія.

Франкові матеріали свідчать, як готувалося і яким мало бути це демократичне видання — «Нова Основа».

Через тридцять років Франко у «Нарисі історії українсько-руської літератури» згадував про цей сміливий і ціка-

---

[32] Там же, стор. 143—144.

[33] «Переписка...», стор. 171.

вий, але, на жаль, нездійснений задум видання демократичного журналу.

«Ще при кінці 1879 року гурток гімназіальних учеників та університетських студентів-русинів у Львові за моїм почином обговорював план видання літературно-наукового журналика «Нова Основа», який би не віддаляючися від напряму, зазначеного збірником «Молот» та женевськими виданнями Драгоманова, пробував тягнути ту саму лінію так обережно, щоб не стягати на себе поліційних та судових переслідувань. В тім дусі видана була відозва «До читаючої громади», але до видання журнала не дійшло. Аж з початком 1881 р. ми оба з Іваном Белеєм здобулися на видання місячника «Світ», у якім разом з галичанами забирали голос також українці...»[34]

Таким чином, «Нову Основу» Франко вважав продовженням «Громадського друга» і «Молота» і попередницею «Світа». Цікавим є те, що нездійсненому журналу Франко надав чітке місце в історії української демократичної журналістики.

IV

Франко дав основні матеріали до історії демократичного журналу «Світ». З його листів до Драгоманова і Павлика бачимо, що цей журнал мав здійснювати програму «Нової Основи».[35]

«Часопись має виходити раз на місяць, об'ємом в 3 листи, а зміст белетристично-науковий, — писав Франко Драгоманову в листопаді 1880 року. На наукову часть думається покласти більшу вагу, ніж досі кладено в наших часописах, а предмети мають бути трактовані по можності популярно... Крім того, думка є — давати в кожнім н-рі на початку портрети всяких учених та заслужених людей з короткими звістками про їх життя й роботу... Ми хотіли б писати і одверто, не крутячи та фальшив'ячи, і заразом спокійно і науково, щоб прокураторія не мала за що-небудь причепитися».[36]

В листах Франко розповів свої думки, як би мала бути організована праця редакції. Він думав залучити багато людей, які розподілились би на групи, і кожна з них вела б окрему галузь чи відділ журналу.

---

[34] І. Франко. Нарис..., стор. 359.

[35] Таку думку вже висловлював М. С. Возняк («Велетень думки і праці», К., 1958, стор. 145).

[36] І. Франко. Твори, т. XX, стор. 118.

«Світ», як літературно-наукове видання, призначався, головним чином, для інтелігенції та для студентської і гімназіальної молоді. Це Франко роз'яснював М. Павликові в листі від 20 лютого 1881 року: «Світ» друкується для молодіжі і інтелігенції, а то з двох причин, добре Вам звісних: 1) нема кому писати популярно та й пишучи популярно треба б говорити й договорювати до кінця, чого у нас не можна. 2) Популярної часописі навіть з тими думками, що «Світ», не пустили б, коли за «Батьківщину» навіть пущену арештують мужиків по селах. А впрочім і пренумерантів з люду нам годі б добути. А поки що ми друкуємо, що є, — будуть нам достатчені статі більш популярні, ми не тільки надрукуєм їх, але й передруки зробимо, і хоч таким способом розширимо й між народом».[37]

Як бачимо, Франко не залишав думки про потребу видання популярного громадсько-політичного та наукового журналу для селян. Але він змушений був зважати на тогочасні суспільні обставини і можливості редакції. Одночасно в Галичині особливо актуальною була потреба ідейно передового просвітительського органу для демократичної інтелігенції.

Зміст «Світа» був досить різноманітний, прогресивний, хоч і не у всьому відповідав тим завданням, які Франко ставив перед журналом.

Пізніше, характеризуючи зміст «Світа», Франко писав, що в основних матеріалах (художніх творах і публіцистиці) віяв радикальний дух, що при спокійному тоні ідейний напрямок і зміст журналу був соціалістичний. Зокрема показовими щодо цього Франко назвав з публіцистики свої статті «Мислі о еволюції в історії людськості», «Темне царство», «Промислові робітники в східній Галичині і їх плата», «Католицький панславізм», «Чи вертати нам назад до народу?», «Війни і військо в наших часах», статтю Остапа Терлецького «Робітницька плата і робітницький рух в Австрії в останніх часах», статтю Пшевуського «День 13/1 марта в Петербурзі» (про вбивство народовольцями царя Олександра II).

Відмічав Франко й те, що в «Світі» були наукові статті на природничі теми в дусі дарвінізму; була низка статей про видатних прогресивних діячів культури братніх слов'янських народів — про Ф. Достоєвського, О. Пипіна, про Яна Неруду, яку написав чеський письменник Прімус Соботка, стаття Людвіга Інлендера про поезії Марії Конопницької. Були ще статті про видатного мовознавця Міклошича, про російського художника Верещагіна.

---

[37] Там же, стор. 125.

Франко відзначив прогресивний характер і белетристики «Світа», наводячи як приклад свою повість «Борислав сміється», поезії з циклів «Веснянки» та «Галицькі образки». Він вважав, що в «Світі» з демократичних позицій розглядалися загальнонародні справи[38], чого тоді бракувало буржуазно-ліберальним «народовецьким» виданням.

Правда, Франко також бачив і розумів недоліки журналу, не раз прямо говорив про них. В листі від березня 1881 р., відповідаючи на закиди Драгоманова, він писав: «Ми самі чуємо то аж надто добре, що «Світ» поки що дуже мало і дуже невиразно тикає біжучих сучасних справ, «злоби дня»... на витолкування хіба може сказати то, що попросу нема кому писати. Як бачите з дотеперішніх чисел, уся робота сходить на мене і редактора, а ми оба публіцисти дуже плохі. От аж в 3 н-рі спромігся Остап (Терлецький — *В. Д.*) на статтю, а в 4 надіємось скінчити тоту і почати ще одну, про ліцитації грунтів мужицьких».[39] Тут є гірка іронія на закиди Драгоманова. Справа була не в тому, що Франко був «публіцистом дуже плохим», а в дуже важких громадських і матеріальних обставинах видання журналу, з якими Драгоманов не хотів рахуватися, а сам, до речі, не допомагав ділом. «Коли нам удасться розстарати праць про біжучі денні питання, то такі праці у нас будуть міщені дуже радо. А з свого боку ми робимо, що вміємо і стараємося по-своєму, хоч у белетристиці тикати таких питань, які стоять на черзі».[40]

Пригадаємо, що Франко змушений був через скрутні матеріальні умови жити в Нагуєвичах і там працювати в господарстві. Він надсилав у Львів Белеєві свої твори, листи, але не міг безпосередньо займатися журналом, і це недобре позначалось на підборі й редагуванні матеріалів. Крім того, «Світ» увесь час зазнавав нападів реакційного табору і його преси.

Франко зазначив і таку трудність, що журнал не мав своїх дописувачів, свідомих кореспондентів в селах. Згадуючи про арешти в Галичині навіть за читання прогресивних книжок і газет, Франко приходив до такої думки: «А про все це з різних причин годі писати, тим більше, що по селах у нас нема людей, котрі б про всякі такі факти давали знати подрібно та докладно. Коли б такі вісті ми могли мати, то, розуміється, ми подали б їх до прилюдного знання у «Світі» або і в «Громаді»... Я думаю, що тут конечно

---

[38] І. Франко. Твори, т. XVI, стор. 121.
[39] Там же, т. XX, стор. 130.
[40] Там же.

взятись до якоїсь організації, котра б як-небудь звела людей до купи, до одної роботи...»[41]

Таким чином, поліпшення журналу і посилення його громадсько-політичної дійовості Франко пов'язував з потребою залучення до участі в журналі ширших кіл людей, з потребою створення організації, яка би стояла на тих же ідейних позиціях.

З листів і статей Франка довідуємось, що він хотів вносити нове у зміст журналу в напрямку посилення громадсько-політичної тематики і особливо пропаганди соціалістичної теорії. Так, в листі до І. Белея з Нагуєвич 12 жовтня 1881 р. Франко пише, що хотів би «з слідуючим роком розпочати в «Світі» ряд статей економічних, популярно виложених, щоб з них по кількох літах зложився цілий систем сусп(ільної) економії».[42] І тоді ж в листі до Драгоманова Франко повідомляв про такі наміри: «Коли покінчаться порозпочинані статті (з кінцем цього року), ми хотіли б у відділі науковім подати 1) теорію соціалізму, — сього конче треба, бо у нас люди того не знають. Тільки не знаємо, звідки б узяти пригідну для того, недовгу статтю. Правда, у нас є в переводі стаття Енгельса (витяг з критики на Дюрінга), написана гарно і коротко... 2) друкуватимем, що буде можзібрати і зладити про початок релігії і христианства».[43]

Наскільки думка про потребу змін у журналі турбувала Франка, говорить те, що він через рік у листі до Павлика знову повертається до неї і розгортає цілу програму таких змін, які вже запропонував Белеєві. Говорячи про можливе друкування там Павликової повісті «Вихора» і статей, Франко додавав: «Звісна річ, не меншу увагу прийшлось би покласти в «Світі» на статті суспільно-політичні з біжучих питань, а главное завести хроніку робітницького руху в Західній Європі, що нам, одержуючи «Вольн(оє) сл(ово) «Sozialdemokraten» і дещо французького, було б не трудно. Впрочім, коли б «Світ» стояв добре, можна б обіч нього або незалежно від нього і навіть у Львові видавати окрему часопись або окремі листки для мужиків і міських людей — прямо скеровані до порушення народу і утворення обширної галицької організації робочого люду всіх народностей — для котрої елементів досить уже є всюди».[44]

Ось який тип журналу хотілося створити Франкові, а крім того, й видавати політичну масову газету, яка б допомагала

---

[41] Там же, стор. 132.
[42] Там же, стор. 141.
[43] Там же, стор. 145.
[44] Там же, стор. 167.

створенню широкої політичної організації — партії трудящих. Тепер для нас зрозумілі причини, чому Франко тоді й у наступні роки виявляв певне невдоволення журналом «Світ». Це випливало з його поглядів на завдання журналу в світлі потреб розвитку визвольного соціалістичного руху і захисту інтересів трудящих.

Здійснити всі задумані зміни в журналі «Світ» Франкові не довелося. Восени 1882 року, незважаючи на всі його старання, «Світ» перестав видаватись.[45]

Пишучи про «Світ», Франко не обминув причин його недовгочасності. Він зазначав, що хоч зміст «Світа» на ті часи був свіжий, різнорідний і зачіпав різні важливі питання народного життя, журнал був редагований настільки обережно, що ані одно число не було конфісковане, він не проіснував навіть повного другого року. Це сталося, писав Франко, головно з вини редактора Івана Белея, що, віддавши сили співробітництву в «Ділі», не міг як слід вести ані редакції, ані адміністрації «Світа».[46]

Франко мав рацію, говорячи про перехід Белея в «Діло», як про одну з суттєвих причин упадку «Світа». «Народовцям», які вже не раз перешкоджали демократичним виданням, розкладаючи їх редакційні гуртки, вдалось перетягти в свій табір Белея. Він став редактором буржуазно-націоналістичного «Діла», позбувшись, як зазначав Франко, колишніх поглядів. Це було зрадою «Світу» і демократичному рухові. З'ясовуючи те, чому прогресивна громадськість не підтримала «Світ», Франко вказував на недоліки в редагуванні і випуску журналу. «Була вина і з боку редакції — формалістичної, інертної і мало чуткої до дійсного життя та його проявів. «Світ» мав фізіономію якусь академічну, абстрактну».[47] Значною мірою в цьому теж завинив Белей. Живучи в Нагуєвичах, Франко багато писав для «Світа», але не міг брати безпосередньої участі в повсякденному готуванні кожного номера журналу. А, як свідчать факти, між Франком і Белеєм були суперечності у поглядах на завдання журналу та його ідейні позиції.

Нагадував Франко й про те, що «публіка знеохочувалася виходом чисел».

---

[45] В світлі Франкових думок і оцінок та виходячи із змісту журналу, не можна погодитись з думкою І. Стебуна, начебто «Світ» був завершенням еволюції буржуазного радикалізму і що упадок «Світа» був виявом кризи радикалізму. (Див. кн. Ілля Стебун. Питання реалізму в естетиці Франка (К., 1958, стор. 30). До цього питання ми звернемось спеціально.

[46] І. Франко. Нарис..., стор. 362.

[47] І. Франко. Твори, т. XVI, стор. 121.

«Сей упадок, — писав Франко, — був тяжчий, ніж упадок «Громадського друга», бо коли той упав під ударами урядових переслідувань, то «Світ» загас серед байдужості публіки, задля розтічі тих, що повинні були бути його співробітниками».[48] В даному разі Франко знову говоров про втечу Белея в табір народовців.

Значення журналу «Світ» і його місце у загальному розвитку демократичної преси Франко визначив тим, що «Світ» був безпосереднім продовженням попередніх демократичних видань і органом того ж демократичного табору.

«Тим часом від молодіжі, — писав Франко, — тої, що працювала при «Громадськім друзі» і «Дрібній бібліотеці»,— вишов новий почин, нав'язати зносини з Україною, майже вповні зірвані В. Барвінським і не піддержувані «Ділом», ані «Батьківщиною», ані «Зорею». Се пробував учинити «Світ». Дуже цікаво порівняти його фізіономію з «Громадським другом». Зміст «Світа» був більше соціалістичний, ніж зміст «Громадського друга», але тон був уміркований і спокійний — і часопис уникав конфіскати, що тоді грозило на кожнім кроці. Але найголовнішою прикметою «Світа» було те, що в ньому перший раз на грунті прогресивних ідей зустрілися галичани, російські українці і українські емігранти...»[49] Франко підкреслював загальноукраїнський характер журналу як важливу його якість. Він також вказував на роль «Світа» в розвитку передової громадської думки і демократичного руху в Галичині. Після припинення виходу цього журналу настала змушена перерва у демократичній пресі. Передова громадськість ще довго зверталася до статей опублікованих в «Світі».

V

Примиритись з відсутністю демократичної української преси Франко не міг. Він увесь час хотів створити загальноукраїнський прогресивний журнал. У своїх працях Франко розповів про кілька таких спроб. Так, завдяки Франкові, історія української журналістики має докладні матеріали про нездійснені демократичні видання 80-х років. Перша спроба відноситься до кінця 1884 року.

Тоді в гуртку Франка і з участю Товариства руських жінок, очолюваного Н. Кобринською, було вирішено з 1 квітня 1885 р. видавати двотижневик обсягом два друковані арку-

---

[48] І. Франко. З останніх десятиліть XIX ст., 1910, стор. 26.
[49] Там же.

ші такого формату, як «Зоря». Франко звернувся до киян за авторською і матеріальною допомогою.[50] Згодом у листах до Драгоманова він писав, що журнал видаватиме з липня 1885 р. і поки що на власні кошти. Журнал мав називатися «Братство». Франко склав його програму, в якій говорилося, що нове видання має на меті єднати кращі українські літературні й наукові сили, «піднімати загальноукраїнське народне самопізнання». Таким чином, це мав бути загальноукраїнський журнал. В ньому мали публікуватися белетристичні твори, історичні праці, статті про громадський і економічний стан, громадський рух на Україні, політичне, економічне і культурне життя слов'янських народів. Загалом програма була досить широка. Але настали труднощі — одразу з'явилися вороги майбутнього видання — реакційні «москвофіли» і прокураторія.[51] Справа протяглась до осені 1885 р., і стало ясно, що видання не здійсниться.

У «Нарисі історії літератури» Франко згадував також, що в 1885 році була спроба з допомогою київської «Громади видавати «Літературно-наукове письмо», яке мало називатися «Прапор». «На се письмо стара громада дала на мої руки 200 рублів, а 100 прислала пізніше; та що на співробітництво українців годі було числити, видання не почалося...»[52] Частину тих грошей він віддав на видання «Наукової бібліотеки», в якій вийшла праця М. Павлика «Про руcько-українські народні читальні».

Наступна, також нездійснена спроба видання була в 1886 році. Франко писав: «Знов у громаді була розмова про видання періодичного письма в Галичині, що мало називатись «Поступ», і знов окрім просторої програми, уложеної тісним кружком в моїй стилізації, не вийшло нічого».[53]

В листах до М. Драгоманова і Б. Познанського Франко розповів історію цього вже підготовленого журналу «Поступ», який мав виходити з 1 січня 1887 року.

Ще навесні 1886 р. Франко приступив до його підготовки. Це було нелегко, справа затягалася, але Франко не відступав. «Не спускаючись на нічию поміч, — писав він Драгоманову у вересні, — я зачну просто на ті гроші, які здужаю заробити і в міру того і об'єм буде маленький — 3—4 листи на місяць. Як найменше белетристики, а зато якнайбільше фактичних вістей з краю і обговорювання справ політичних та боротьба з попівством, — отсе, думаю, повинна бути про-

---

[50] Див. І. Франко. Твори, т. XX, стор. 262—263.
[51] Див. там же, стор. 265, 268—270.
[52] І. Франко. Нарис..., стор. 364.
[53] Там же, стор. 365.

грама газети»[54]. Далі Франко додавав, що розгорне в журналі критику дій «народовців», і «москвофілів» і буде вести її з погляду хлопського. З тих же позицій вестиме й обговорення загальнокраєвих справ.

«Практичні цілі щодо Галичини: — продовжував він у тому ж листі: 1) піднесення хліборобів через попирання і закладання ними спілок економічних, політичних і просвітних, 2) реформа краєвих відносин через зав'язання руськопольської організації людової для використання теперішньої конституції і автономії в інтересах робочого люду. Слідити за ходом сих справ і проводити сі думки я беру на себе»[55].

Крім того, в журналі мали обговорюватись і загальноукраїнські та слов'янські справи. До участі в журналі Франко запрошував Драгоманова, Павлика, О. Терлецького.

Таким чином, у журналі «Поступ» мали здійснитись ті наміри Франка, які визріли ще в час видання «Світа».

Франко визначив суспільно-політичні позиції журналу як виразника і захисника інтересів селянства. «Поступ» мав бути виданням переважно публіцистичним, войовничим, щоб протистояти реакції, боротися з нею і піднімати демократичну громадськість. У проспекті журналу, складеному з участю Франка, говорилося про прикрий стан українського народу, який був поділений між кількома державами, критикувалися так звані теорії «національної виключності, відрубності», згадувалося про громадський демократичний рух у Галичині.

Редакція журналу заявила, що «Поступ» буде практично проводити програму, яку висували і якої дотримувалися попередні прогресивні видання — малися, звичайно, на увазі журнали «Громадський друг», «Світ».

«Теоретичними основами тої програми редакція вважає: в справах політичних свободу особи, громади, народності, свободу слова, навчання, печаті, зборів і товариств з запорукою тої свободи... В справах суспільних поставлення інтересів простого, робочого люду понад усякі другі, праця — освічених людей для допомоги тим інтересам»[56].

Редакція проголошувала об'єднання всього українського народу для боротьби за знищення соціального і національного гніту та визиску, а також «спільне ділання русинів з хлопами мазурськими в західній Галичині, бо ж хлопські

---

[54] І. Франко. Твори, т. XX, стор. 326.

[55] Там же.

[56] Матеріали для культурної і громадської історії Західної України. Листування І. Франка і М. Драгоманова. К., 1928, стор. 210.

інтереси в обох половинах нашого краю в тім згляді зовсім однакові»[57].

Практичними завданнями в економічних справах редакція висувала допомогу народові у створенні якнайкращих умов розвитку, зокрема організацію вільних господарських спілок для боротьби проти визиску, державну допомогу і забезпечення промисловим і рільничим робітникам на випадок хвороби, нещасть, сирітства, унормування робочого дня. Зазначалося також, що спеціально в Галичині редакція вважає конечним домагатися «знесення останків панщизняного ладу, як права патронажу і пропінації, знесення монополів державних на сіль і тютюн... ревізії справ сервітутових...»[58]

Далі в проспекті щодо громадського життя говорилося: «В справах освітніх і віроісповідних здобування для всіх людей вільної і безплатної освіти гуманітарної і фахової на основі світської науки, свободи всяких вір... однако ж без признавання якій-будь вірі або церкві характеру офіціального... реформи шкіл народних в напрямі більшого їх приноровлення до практичних потреб хліборобської людності, реформи в тім же дусі семінарій учительських, основної реформи гімназії... видання популярних газет і книжок...»

У проспекті проголошувався реалізм у літературі й мистецтві, вироблення здорового естетичного смаку. «Поступ» мав друкувати художні твори і летературну критику.

Проспект-програму підписав Іван Франко 15 листопада 1886 року. В той час ця програма була прогресивним явищем в громадському житті Галичини, яскравим виявом передової суспільної думки і публіцистики.

Для перших номерів журналу Франко готував свій роман «Не спитавши броду», драму Панаса Мирного «Лимерівна», рукопис якої був у Франка і яку львівське намісництво заборонило ставити на сцені, вірші М. Старицького. Окремими статтями мали друкуватись праці О. Терлецького про громадсько-літературне життя Галичини, М. Павлика про українські читальні в Галичині, деякі статті М. Драгоманова. В кожній книзі «Поступу» передбачалися кореспонденції про економічні та громадські порядки в Галичині, а також літературна хроніка.

Програма «Поступу» відразу ж викликала занепокоєння в реакційному і буржуазно-ліберальному колах. Ще до виходу журналу в пресі з'явилися виступи проти нього. Газета «Кур'єр Львовскі» кидала докори, що русини хотять іти ра-

---

[57] Там же, стор. 211.
[58] Там же.

зом з хлопами польськими, а не з інтелігенцією. Заворушилися «народовці», стали підступно діяти. Майбутньому журналу пошкодив О. Кониський. Спочатку він навіть обіцяв допомогу, потім став крутити, обманювати. Пізніше в газеті «Одесский вестник» з'явилася лайлива статейка проти «Поступу», а особливо проти напрямку, зазначеного в проспекті. Вона сполошила ліберадів з київської «Громади». Автором тієї статті Франко вважав О. Кониського.

Скоро постали й прямі переслідування. В грудні Франко писав Драгоманову: «Проспект «Поступу» конфісковано... зачуваю, що поліція лагодиться конфіскувати мені номер за номером, придираючись до чого-небудь».[59] В таких умовах, та ще й відчуваючи матеріальні нестатки, годі було починати видання. І от Франко вирішив замість журналу видати з приготованих творів і статей альманах під тією ж назвою обсягом 25—30 аркушів.

Заслуговує уваги те, що до участі в «Поступі» Франко запрошував відому польську письменницю Елізу Ожешко. Він послав їй проспект журналу і писав, що під впливом галицьких фатальних цензурних переслідувань змушений зрештою видавати не журнал, а збірник бодай двічі на рік. Згадуючи, що твори Е. Ожешко досі не перекладались на українську мову, Франко додав: «Щиро бажаю, щоб «Поступ» зробив щодо цього початок і міг ближче познайомити українську суспільність із талантом і способом думання однієї з найсимпатичніших авторок Слов'янщини»[60].

Так, завдяки Франкові ми знаємо всю історію підготовки, яка є показовою сторінкою трудного розвитку української демократичної преси.

Франко також дав важливі матеріали до історії журналу «Товариш», який був однією з ланок демократичної журналістики. «Як проба періодичного видання, — писав він у «Нарисі...», — державного в радикальнім дусі, яке одначе не вийшло поза перше число, появився в липні 1888 року «Товариш», фактично під моєю редакцією, але як орган кружка університетської молодіжі радикального напрямку»[61].

Франко турбувався про майбутній журнал, звертався за статтями до М. Драгоманова, до чеського ученого Ф. Ржегоржа. Щодо змісту журналу, то Франко назвав статтю М. Драгоманова «Науковий метод в етнографії», з критикою націоналістичних поглядів О. Кониського, статтю М. Павли-

---

[59] І. Франко. Твори, т. XX, стор. 332.
[60] Там же, стор. 334.
[61] І. Франко. Нарис..., стор. 365.

ка. З белетристики — своє оповідання «Домашній промисел» та гострий фейлетон, спрямований проти преси «Наша публіка», переклади епіграм К. Гавлічка-Боровського. Але загалом журнал, очевидно, не зовсім задовольняв Франка. Невипадково, крім короткої характеристики, він не дав якогось ширшого розгляду «Товариша». Після виходу першого номера «Товариша» Франко, як можемо судити з його листа до Драгоманова, відійшов від редакції.

«Товариша», — писав Франко, — узяли молоді люди, студенти на себе, покликаючись на те, що постав він за їх ініціативою, хоч я сплатив більшу половину кошту. Їм хочеться мати свій орган, де б вони могли себе показати. Годі нам було з ними спиратися, особливо тоді, коли вони поставили діло особисто, а не принципіально»[62].

З відходом Франка справа з журналом стала безнадійною, і другий його номер уже не з'явився.

З Франкових матеріалів про розвиток української журналістики бачимо, що після «Світа» увесь час протягом 80-х років робилися спроби створити демократичні видання. Але через перешкоди з боку реакційних і буржуазно-ліберальних націоналістичних кіл та буржуазно-ліберальних діячів у Києві вони не могли здійснитись. Та все ж процес ідейної боротьби і практичної діяльності за розвиток демократичної журналістики не припинявся .

VI

Окрім розглянутих журналів демократичного напрямку кінця 70-х початку 80-х років, Франко писав і про українську емігрантську пресу, — збірники і журнал «Громада», які виходили в Женеві. Він ясно бачив і громадське значення і недоліки цих видань.

Нагадуючи, що метою перебування Драгоманова в Женеві було створення там періодичного видання, Франко зазначив, що він «замість легкого періодично-частого видання, пр. тижневика або місячника зважився видавати «Громаду» неперіодичними книжками, або альманахами (збірники), зложеними зі статей різних авторів і з додатком на кінці хроніки та бібліографії, щоб сяк-так заховати подобу періодичного видання»[63].

Франко несхвально характеризував уже першу книгу «Громади», яка складалася з одної статті самого Драгома-

---

[62] І. Франко. Твори, т. XX, стор. 373.
[63] І. Франко. Нарис.., стор. 187.

нова, власне з програми до видання, яке, за словами Франка, розрослося в програму цілого перестрою України «з вивішеною флагою анархізму як найвищого ідеалу». Критично оцінював Франко і наступні випуски, що виходили нерегулярно. «Коли де в кого з українців з 1876 р., — зауважував він, — була надія, що Драгоманов у Женеві поставить українською мовою щось подібне до Герценового «Колокола», то вже по цих перших трьох книжках всі надії мусіли видатися «неоправданими»[64].

Короткочасність і певну з журналістичного погляду невдалість збірників «Громада» Франко з'ясував браком співробітників, а також тим, що М. Драгоманов — «головна постать в цьому виданні» — не мав належних якостей, потрібних для видання і редактора журналу. Збірники «Громади» містили, на думку Франка, цінний матеріал, але він був важко викладений, і прогресивні ідеї могли іти в маси народа тільки у відповідній переробці. Краще Франко поставився до часопису «Громада», який почав виходити восени 1880 р. під редакцією Падолинського, М. Драгоманова і М. Павлика. Журнал «Громада» за своїм змістом і напрямком відрізнявся від одноіменних збірників. Це було видання з новою програмою, яка значно відрізнялася від поданої Драгомановим до його збірників. Франко позитивно відізвався про це нове видання одразу після його виходу[65]. Пізніше в «Нарисі...», говорячи про журнал «Громада», він називає його «інтересним часописом». Франко відзначив статті С. Подолинського про робітничий і соціалістичний рух в Англії та короткий огляд соціалістичного руху в Західній Європі, перші глави повісті М. Павлика «Вихора» та статті Анни і Параски Павлик. В цілому Франко розглядав журнал і збірники «Громада» як явище демократичної преси, позитивні спроби, які, проте, не дали очікуваних наслідків.

VII.

У працях Франка ми знаходимо висвітлення історії та значення багатьох альманахів, з'ясування умов та причин їх появи, цінний матеріал про їх організаторів, редакторів і т. д.

Є у Франка стаття з цікавим і широким змістом — «Українська альманахова література» (1887), один з перших

---

[64] Там же, стор. 189.

[65] Див. І. Франко. П'ятий рік українського видання «Громада» в Женеві, «Світ», 1881, стор. 59—60.

його нарисів історії української журналістики в Галичині. В ній він досить обгрунтовано розглядає альманахи як складову частину процесу розвитку журналістики. Правда, Франко надавав перевагу періодичним виданням над збірниками і альманахами.[66] Та аналізуючи конкретні обставини видання альманахів прогресивного напрямку, він показав доцільність і часто необхідність їх випуску. Адже в окремі історичні періоди, коли видання журналів було неможливим через заборони і цензурні переслідування та з матеріальних причин, громадськість зверталась до видання альманахів. Так було і у 70-ті та 80-ті роки.

В царській Росії, де українські видання заборонялись, альманахи якоюсь мірою заступали періодику. На їх сторінках з'являлись нові художні твори. Проте вони дуже мало містили критики і публіцистики. З усіх українських альманахів, виданих у 80-ті роки в Росії, Франко найвище оцінив два томи «Ради» (1883—1884 рр.). Він зазначив багатий їх зміст, драму М. Старицького «Не судилось», дві частини роман Панаса Мирного «Повія», повість Нечуя-Левицького «Микола Джеря», бібліографію української літератури М. Комарова. Ці твори, як і весь альманах, чимало зробили, на думку Франка, «для піднесення духу тогочасної української громади» в умовах реакції. «Се був мов перший весняний грім по довгих місяцях морозів, сльоти та занепаду»[67]. Франко дуже схвально відгукнувся про редакторську працю М. Старицького. «Оцей перший том «Ради», — писав він,—

---

[66] До питання про перевагу періодичного видання перед альманахом Франко повернувся пізніше і докладніше це питання висвітлив у статті «Альманах чи газета?» (1891). Там ішлося про те, яке видання буде кращим для розвитку жіночого руху, для просвіти жіноцтва і залучення жінок до громадсько-політичного та культурного життя. Франко часто називав газетою також тижневе чи двохтижневе видання. «Він писав: «Альманах вийде раз на 5 або 10 літ, розходитись буде слабо та й містити буде в собі статті або чисто теоретичні, далекі від сучасних хвилевих інтересів нашого жіноцтва, або коли схоче містити й такі статті, то вони перестаріються заким альманах вийде в світ. Отже, що в нім може мати більше значення, се белетристика, ну та белетристика може найти місце і в газеті. Натомість газета буде завсіди подавати за свіже статті про справи біжучі, хроніку жіночого руху у нас і в Європі, дописи з провінції, обговорення нових книжок...

Далі, газета має те до себе, що групує людей, громадить їх постійно довкола спільної роботи, будить і піддержує почуття товариське... В кінці ще одно — писати для альманаха не всяк зможе, там треба або таланту белетристичного, або ширшого очитання, більшої вправи. Натомість до газети може придатну річ (допись, новинку, увагу до дискусії і т. ін.) написати не тільки кожна освічена жінка, але навіть письменна селянка, бо тут само життя найліпше диктує, що і як писати». («Народ», 1891, т. XXII, стор. 304).

[67] І. Франко. Михайло П. Старицький. Твори, т. XVII, стор. 336.

дає нам найкраще свідоцтво про те, що Старицький міг би був зробитися дуже добрим редактором і видавцем, коли б були дозволили обставини і коли б його сили і матеріальні засоби не був абсорбував театр»[68]. Він також зазначив, що Старицький бажав зробити «Раду» періодичним виданням, але не міг цього здійснити через цензуру. «Вже порівняння першого тому з другим показує, що цензура в 1884 році пропустила літературного матеріалу майже о половину менше як у попереднім році»[69].

В цілому Франко розглядав «Раду» як яскравий доказ сили української літератури, її можливостей і значення. У статті «Южнорусская литература» він писав: «Изданные М. П. Старицким в 1883—1884 гг. два тома сборника «Рада» свидетельствовали о том, что украинская литература имеет недюжинные таланты, умеющие глубоко и пристально заглядывать в жизнь и художественно воспроизводить ее... но сделать из «Рады» периодический ежегодник оказалось невозможным»[70].

З усіх виданих у 80-ті роки в межах Росії українських альманахів Франко так високо оцінив лише «Раду». Хоч збірка «Луна» вийшла раніш, але «Раду» Франко назвав «першим весняним громом по довгих місяцях морозів». Актуальність, реалізм, демократична ідейність, художні якості таких творів, уміщених у «Раді», як «Повія» Мирного, «Микола Джеря» Нечуя-Левицького, «Не судилось» і поезії Старицького спричинилися до такої оцінки Франка.

Коротко писав Франко й про інші альманахи 80-х років: «Луну» (1881), «Ниву», видану в Одесі 1884 р., херсонський альманах «Степ» (1886), де була надрукована драма Карпенка-Карого «Бондарівна», «Складку» (1887) Вол. Александрова. Але всі вони не могли замінити журналу.

В другій і третій частині згадуваної статті «Українська альманахова література» Франко розглянув видані в Галичині альманахи «Ватра» і «Перший вінок». Він підкреслював відмінність змісту «Ватри» від «народовецьких» видань. Саме там були надруковані твори, відкинуті редакцією журналу «Зоря», — чудова новела Панаса Мирного «Лови», яку Франко називав твором «цілком гідним такого великого таланту, як Мирний, що його справедливо вважають за одну з найвизначніших сил сучасної української літератури»;[71] по-

---

[68] Там же, стор. 337.
[69] І. Франко. Нарис.., стор. 253.
[70] І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопед. словарь Брактауза и Эфрона», том 41, 1904, стор. 319—320.
[71] І. Франко. Твори, т. XVI, стор. 123.

вість Франка «Місія»; вірші Уляни Кравченко і один з кращих віршів О. Маковея — «Думка».

Та поряд з демократичними авторами на сторінках «Ватри» друкували свої твори і «народовці», тому альманах був неоднорідним. У ньому виявились «народовецькі» симпатії редактора Вол. Левицького (Лукича).

Франко висвітлив виникнення жіночого альманаха «Перший вінок», зазначаючи, що він був створений і вийшов всупереч намаганню «народовців» підкорити його консервативно-клерикальним вимогам. У «Першому вінку», зазначив Франко, були також твори, відкинені «народовцями», і загалом альманах протистояв консервативному «народовству». Створення альманаха «Перший вінок» Франко пов'язав з активізацією прогресивного жіночого руху в Галичині. Альманах виник як орган «Товариства руських жінок», головою якого була Н. Кобринська. Пізніше у праці «З останніх десятиліть XIX в.» Франко писав: «Перший вінок» належить до найкращих і найбагатших змістом наших видань із того десятиліття... для історика нашої культури... ця книжка завсігди буде дорогоцінною пам'яткою. В ній, мов у дзеркалі, малюється і сумний, безтямний стан нашого ніби інтелігентного жіноцтва в давнішім часі, і перші початки та услів'я нового руху, і сучасний економічний та соціальний стан української жінки селянки і інтелігентної, і почуття та ідеали жіночої молодіжі, надиханої новими змаганнями. Голоси жінок галичанок і українок переплітаються і зливаються в одну гармонію; почуття дружності і духовної близькості, не вважаючи на політичні межі (колишні державні кордони— *В. Д.*), виявляється досить ясно, бодай у сфері найбільш освічених, вільних жінок»[72]. Характеризуючи зміст «Жіночого альманаха» як різнорідний і свіжий, Франко позитивно оцінив не тільки белетристику, але і статті, зокрема публіцистичні статті Кобринської («Про рух жіночий в Галичині в наших часах», «Руське жіноцтво в Галичині в наших часах», «Замужня жінка середньої верстви», «Про первісну ціль товариства руських жінок в Станіславі»); сестер Анни і Катерини Павлик і інших. Одночасно Франко сказав про недоліки і компромісовий характер видання, пояснюючи це тим, що в хаті було дві господині, дві редакторки — Н. Кобринська і Олена Пчілка. Надаючи значення появі цього альманаху, Франко висловив свій жаль, що «через незгоду редакторок дальше видання не могло продовжатися в тім самім напрямі, а видані пізніше самою Кобринською дві книжки

---

[72] І. Франко. З останніх десятиліть XIX в., стор. 45.

альманаха «Наша доля» ...не станули на тій же самій висоті»[73].

Франко подав основні відомості про те, як виникла і була видана збірка «Веселка» (1887), ця своєрідна літературна читанка. «Того самого року (1887 — *В. Д.*) вийшла у Львові під моїм доглядом дуже оригінальна своїм замислом літературна збірка «Веселка», яку буцімто зложив Андрій Молодченко. Це було прізвище фіктивне, бо статті тої збірки були укладені студентською українською громадою в Києві... з метою дати українській молоді якнайпопулярніше й найкраще оброблений образ рідного села з його природою, людьми та їх життям... Як щодо оброблення поодиноких тем, так і щодо укладу цілості ця книжечка може назватися взірцевою... На жаль, надії молодої Київської громади, що книжка, друкована у Львові, зможе дістати одобрення російської цензури й розійдеться по Україні, не справдилися: цензура без всяких мотивів заборонила привіз цієї книжки в границі Росії»[74].

Видання багатьох альманахів і збірників у 70—80 роки Франко пов'язував з активізацією демократичного напрямку в громадсько-культурному житті того часу і розвитком прогресивної української журналістики. «Народовецьким» та «москвофільським» збірникам він не приділяв уваги, лише говорив про їх політичну реакційність, антинародність і немічність їх змісту.

Розглядаючи процес розвитку української журналістики в Галичині, Франко підкреслював, що буржуазні угрупування — «москвофільське» і «народовське», які дали відповідні течії в пресі, — все більше втрачали вплив серед громадськості. Так само втрачала вплив і значення їхня преса.

«Крім цих партій, — писав Франко, — існувала ще одна, що досить чітко зазначалася була в другій половині 70-х роках соціалістичними процесами та нецензурними виданнями, а в початку 80-х роках заявила себе тільки двома неповними річниками часопису «Світ» та деякими окремими виданнями і публікаціями по газетах своїх і чужих, за які вже в початку 80-х літ одержала прізвище «землетрясці-радикали». Хоча в 80-х роках вона не виступала ще як організована сила, то все-таки була вона силою, що не давала спати консервативним верствам не тільки русинів, але також і поляків, а з кінця 80-х років могла розпочати сильнішу агітаційну та організаційну роботу, якої здобутком було утворення русь-

---

[73] І. Франко. Нарис.., стор. 354—355.

[74] Там же, стор. 352.

кої радикальної партії, з одного боку, а польського «Stronnictwa ludowego» та польської соціал-демократичної партії, з другого боку».[75]

В світлі цього реального стану і співвідношення основних сил у громадському житті Франко оцінював і ті нові явища, які виникали в журналістиці. Він показав, що хоч «москвофільська» і «народовецька» преса була численною, матеріально забезпеченою, користувалася підтримкою церкви та урядових установ, але вона не визначала вже розвитку журналістики. Провідна роль належала демократичному напрямку.

VIII

Безпосереднім продовженням демократичних видань 70—80-х років в наступному десятилітті були громадсько-політичні двохтижневики «Народ» (1890—1895) і «Хлібороб» (1891—1895) та літературно-науковий і громадсько-політичний журнал «Житє і слово» (1894—1897)[76].

Франко вважав ці видання найбільш яскравими та значимими явищами в українській журналістиці 90-х років. Тим більше, що в «Народі» і «Хліборобі» здійснювались Франкові думки й наміри щодо демократичного журналу, які він висловлював раніше. Він говорив, що в Галичині потрібен журнал, який був би популярним, доступним і цікавим для широкого загалу, підносив та обговорював би актуальні практичні питання сучасного життя народу, знайомив би з теорією соціалізму і з розвитком робітничого та соціалістичного руху, поширював наукові знання про природу та суспільство. «Народ» і «Хлібороб» у значній мірі відповідали таким вимогам.

Одним з важливих положень у системі журнальних поглядів Франка було те, що журнал чи газета повинні служити згуртуванню людей і зрештою привести до створення організації.

Говорячи про журнал «Народ» і «Хлібороб», Франко пов'язував їх з політичною боротьбою демократії і діяльністю радикальної партії. Він писав, що «недавні арештанти (розуміються Франко, Павлик — *В. Д.*) в порозумінню зі значнішим кружком молодих галичан заснували політично-літературний часопис «Народ», а восени 1890 року заснували ради-

---

[75] І. Франко. Нарис., стор. 358—359.

[76] Спочатку журнал «Житє і слово» виходив раз у два місяці книжками по 10 друкованих аркушів. Так було в 1894 і 1895 рр. В останні два роки (1896 і 1897) він виходив щомісячно, але не повний рік.

кальну партію з метою: нести в народні маси свідомість його економічних, політичних і національних інтересів, і публіцистично прояснювати ті інтереси та боронити їх»[77].

Свій огляд журналів у «Нарисі історії українсько-руської літератури» Франко завершив характеристикою «Народа» та визначенням його місця в суспільному житті й журналістиці. Він писав, що цей журнал уже в першому році існування «дав взірець найкращого часопису, доступного і цікавого рівно для освічених селян, як і для інтелігенції, і притім так багатого і різнорідного змістом, як ні одно подібне видання в Галичині»[78].

Відзначав Франко також і те, що журнал здобув собі популярність і постійних читачів. Це стверджувалось кількістю передплатників. У листі до Драгоманова 7 грудня 1890 р. він із задоволенням говорив, що «в першім році свого існування «Народ» здобув собі поле таке широке, якого я в Галичині не надіявся. Він має около 250 *платячих* пренумерантів (передплатників — *В. Д.*), а се на таку еретицьку часопись аж надто багато».[79]

Новою важливою рисою цих видань Франко вважав те, що поряд з письменниками і публіцистами виступали селяни як кореспонденти, автори статей, або визначні народні бесідники, чиї промови наводилися в журналі. Це — Павло Думка, Іван Сандуляк, Андрій Марцинюк, Іван Бородайкевич, а як бесідники визначались навіть письменні селяни Антін Грицуняк, Запаринюк, Петро Новаківський.

У той час радикальна партія розгорнула гостру боротьбу проти т. зв. «нової ери», тобто зрадницької угоди Барвінського, Романчука, Вахнянина та інших «народовців» з польською шляхтою, католицькою церквою, австрійським урядом. Цю боротьбу демократи вели, головним чином, із сторінок своїх журналів «Народ» і «Хлібороб», викриваючи антинародну і антинаціональну сутність усіх проявів «новоерства». Франко високо цінив заслуги «Народа» в цій боротьбі і писав, що журнал «безпощадно критикував сам акт і всі дальші енунціації як новоерців, так і поляків. Критика його гучним ехом лунала в народних масах»[80].

Проти «Народа» і радикалів виступали буржуазно-націоналістичні, клерикальні та інші реакціонери в Галичині. А до них додавалися ще й голоси з середовища київського буржуазно-ліберального націоналістичного середовища. Франко

---

[77] І. Франко. З останніх десятиліть XIX в., стор. 51—52.
[78] І. Франко. Нарис.., стор. 373.
[79] І. Франко. Твори, т. XX, стор. 414.
[80] І. Франко. З останніх десятиліть XIX в., стор. 53.

згадував, що йому оповідав Петро Ант. Косач, як ліберали і націоналісти у київській «Громаді» ганьбили «Народ». Там В. Б. Антонович нападав на «Народ» за раціоналізм, за гостру полеміку з «народовцями», за соціалізм[81].

Поряд з «Народом» Франко високо оцінив і журнал «Хлібороб», який видавався для селян. Досить показово, що в час дуже важких матеріальних обставин Франко вважав потрібним з цих двох журналів, які видавала радикальна партія, підтримати саме «Хлібороб» і зберегти його регулярний випуск. «По-мойому, — писав він, — далеко важніша річ була б тепер піддержати і запомогти «Хлібороба», котрий здобуває собі, як кажуть, щораз ширшу публіку, і, значить, документує свою живучість. До ведення такої часописі Павлик дуже добрий, і він взявся до цієї роботи з великим замилуванням»[82].

В тих умовах Франко згоджувався, щоб «Народ» навіть перетворити на квартальник, але конче зберегти «Хлібороб», як масове видання, особливо потрібне для селян.

Знаменно, що таке ставлення Франка до «Хлібороба» і його висока оцінка збіглася з оцінками членів російської марксистської групи «Визволення праці». Видатний діяч цієї групи Віра Засулич писала М. Павликові: «Русской молодежи очень небесполезно будет познакомиться с Вашими изданиями. Прекрасная газета ваш «Хлібороб». Плеханов, который усердно ее читает, говорит, что ему никогда не случалось вообще такого хорошего издания для крестьян».

В широкому листуванні Франка ми знаходимо ще з 1892 р. задум видання літературно-наукового квартальника та розвиток цього задуму аж до його здійснення в журналі «Житє і слово». З франкових статей і листів до М. Драгоманова, А. Кримського та інших осіб постає історія створення та видання журналу «Житє і слово», характеристики друкованих там художніх творів, статей і наукових праць, цікаві зауваження про місце і функцію цього журналу в тогочасному громадському і літературному житті.

* * *

Висвітлення розвитку демократичної журналістики було значною заслугою Франка. Він подав історію виникнення і розвитку демократичних видань, висвітлив безперервність цього процесу від «Друга» і «Громадського друга» в 70-ті роки до «Народа» і «Житє і слово» у 90-х роках.

---

[81] Див. І. Франко. Твори, т. XX, стор. 423.
[82] Там же, стор. 459.

Відповідно до історичної правди на широкому матеріалі Франко показав, що в розвитку української журналістики провідним був демократичний напрямок, що саме демократичні видання служили народним масам, виражали і збуджували прогресивну громадську думку, були трибуною передових ідей часу, пропагували соціалістичні ідеї. Ці видання об'єднували навколо себе кращі літературні сили і відіграли велику роль у розвитку ідейно передової реалістичної літератури та естетичної думки.

Через праці Франка проходить думка, що національні інтереси і потреби українського народу обстоювала демократична журналістика. А різні буржуазні, націоналістичні видання, які прислужувались експлуататорським і гнобительським класам та монархії, були переважно антинародними і антинаціональними.

Франко завжди показував боротьбу між демократичним і буржуазно-ліберальним націоналістичним напрямками в українській журналістиці і розкривав цю боротьбу як важливу закономірність процесу розвитку журналістики.

Всупереч буржуазно-націоналістичним тенденціям, спрямованим на відгородження галицької журналістики і літератури від загальноукраїнської, Франко дотримувався погляду, що вже з середини XIX ст. все тісніше поєднувався розвиток придніпрянської і галицької журналістики. Він підкреслював, що саме демократичні видання послідовно мали загальноукраїнський характер. Франко завжди говорив про позитивний вплив і благотворну роль передової російської журналістики в розвитку української.

Все сказане дає підставу говорити про прогресивну демократичну історико-журналістичну концепцію Франка, яка протистояла різним буржуазно-націоналістичним перекрученням.

У своїх статтях Франко не тільки охарактеризував і оцінив майже всі періодичні видання, а й висвітлив усі помітні явища і розвиток української публіцистики в другій половині XIX ст. та розглянув діяльність публіцистів. Ці питання і вся проблема — Франко як історик української журналістики — вимагають ще спеціальних праць.

І. СІРАК

ПРО ГЕНЕЗУ ТА ІДЕЙНО-ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ ОПОВІДАННЯ І. ФРАНКА «ЛІСИ І ПАСОВИСЬКА»

В оповіданнях І. Франка охоплено багатющий матеріал з життя і побуту дореформеного і післяреформеного селянства, робітників, інтелігенції. Із щоденного життя людей праці, з їх трудових буднів І. Франко добирає в основному найбільш сумні, трагічні випадки і ситуації. Такий спосіб типізації дозволив письменникові переконливо змалювати трагедію галицької бідноти в умовах тодішньої австро-угорської капіталістичної дійсності.

Оповідання І. Франка характерні широким колом спостережень і багатством персонажів. Дія відбувається і в розореній податками хаті селянина-бідняка, і в покоях багатих; на бориславських нафтопромислах; в напіврозваленій сільській школі; в тюремних камерах і на лоні чудової природи. Багата і галерея образів: тут і згорблений тяжкою працею галицький злидар-селянин, і свій, український, буржуа або куркуль; капіталіст-підприємець, готовий вирвати з робітника останню копійку, і робітник-продуцент; піп-здирщик і такий же австрійський чиновник; польський шляхтич-дідич і свій, «руський», пан-адвокат; буржуазний інтелігент-рутенець і переслідуваний владою інтелігент-пролетар; кат дітей—василіянський вчитель і допитлива сільська дитина; в'язень-соціаліст і людиноподібна потвора Бовдур, убога дівчина-робітниця і втомлена від бездіяльності аристократична «золота молодь».

В оповіданнях І. Франка не одностороннє, схематичне змалювання характерів-типів. Його позитивний герой — трудівник не лише бідний, принижений, скромний і лагідий, а й гнівний проти зла і неправди, борець за свої права. У нього багатий внутрішній світ. Він любить такого ж покривдженого долею, як і сам, усією душею ненавидить свого ворога — багатія, усвідомлює своє рабське становище в світі, де

панує капітал. В його серці завжди горить невгасиме полум'я гніву проти гнобителів.

Сам Франко писав, що героями його творів «майже ніколи не бувають люди зовсім темні і безпомічні, а коли ті твори будять симпатію до них у читачів, то, певно не за їх терпіння, а за їх життєву енергію, розум і чуття, яке вони проявляють у життєвій боротьбі...»[1]

Оповіданням І. Франка властива ще одна з рис реалістичної типізації — життєва фактографічність, конкретність.

«Про свої новели скажу тільки одно, — заявляв І. Франко, — що майже всі вони показують дійсних людей, котрі я колись знав, дійсні факти, на котрі я дивився або про котрі я чув від свідків, малюють крайобрази тих закутків нашого краю, котрі я, як то кажуть, переміряв власними ногами. В такім розумінню — всі вони частини моєї автобіографії»[2].

Такою фактичною основою оповідання Каменяра наближаються до нарисового жанру.

Письменник відбирав з ряду подібних той факт, який найпереконливіше говорив про класову диференціацію суспільства, про гніт і безправність трудящих, про їх боротьбу проти поміщиків і капіталістів.

Багатий фактичний матеріал був в умілих руках Франка-письменника одним із засобів впливу на свідомість, настрої читачів.

У художньому творі, на думку І. Франка, правдиво відтворений життєвий факт відіграє і важливу естетичну функцію: викликає в читача різноманітні почуття — гніву чи задоволення, радості чи обурення, різноманітні естетичні враження.

Доречно навести такий приклад. Одного разу Франко почув від знайомого селянина Романа Гудзмана антивоєнну пісню «Гриць Турчин». Ця пісня правдиво говорила про тяжке життя рекрутів в австрійській армії, відтворювала типові антимілітаристські настрої галицького селянства. І. Франко вміщує її в журналі «Молот» і пише до неї примітку, в якій дає високу оцінку естетичній ролі окремих життєвих фактів, наведених у пісні.

«Пісня, котру ту подаю, зложена одним вояком, простим сільським парубком. Я не важився багато її поправляти або перероблювати, бо артистична форма показуєсь мізерною,

---

[1] І. Франко. Причинки до біографії, «Неділя», Львів, 1912, № 9, стор. 6.

[2] І. Франко. Твори, т. І, Київ, 1955, стор. 21.

гидкою прикрасою там, де сам простий природний голос трафляє нам до серця...»[3]

«Не важився багато поправляти і переробляти» І. Франко в своїх оповіданнях розповіді знайомих, свідків, про що свідчать власні передмови письменника до тих чи інших творів («На дні», «Хлопська комісія», «Ліси і пасовиська», «Місія», «Панщизняний хліб», «Свинська конституція»).

Та не слід думати, ніби І. Франко в своїх творах сліпо копіював факти, абсолютно точно відтворював розповіді очевидців, знайомих. Франкові оповідання не стенограма розповідей, не копіювання дійсності. Фактичний матеріал був тільки основою для творів письменника, їх сюжету, фабули. мотивів, образів. На підставі фактів Франко робив власні узагальнення про нестерпні умови життя трудящих за часів австрійської «свинської» конституції, власні висновки про шляхи розвитку галицького суспільства.

Свою творчу лабораторію Франко так описує в передмові до збірки оповідань «Добрий заробок» (1902 р.): «Принагідні оповідання знайомих, фігури, здибані в вагоні залізниці, власні спомини та спостереження — все те перетворювалося звільна, протягом літ, у більші або менші оповідання та ескізи. Я силкувався кожний такий образок виносити в душі доти, доки вжиюся у властиву йому атмосферу, не віднайду властивий йому тон, спосіб викладу...»[4].

Про якесь абсолютно точне копіювання життєвих фактів у цій творчій «сповіді» І. Франка і не згадується. Не всякий факт, вихоплений з життя, цікавив письменника. В життєвому матеріалі Франка передусім цікавили випадки, історії, які кидали світло на соціально-економічну сторону життя українського села і міста.

На цю властивість творчої манери І. Франка звернув увагу ще М. Коцюбинський. Визначаючи риси новаторства І. Франка в галицькій і загальноукраїнській літературі, він писав: «Франко явився новатором у галицькій літературі. Не тільки в формі, в літературній манері, а й в своїх відносинах до фактів життя, які він малює. Село цікавить його не з етнографічного боку, як попередніх письменників, він не ідеалізує сільського життя. Його інтересують соціальні і економічні сторони того життя, гніт, страждання і всяка кривда...»[5].

---

[3] «Молот», 1879, стор. 6.

[4] І. Франко. Твори, т. І, стор. 421—422. Тут і далі цитуємо за 20-томним виданням.

[5] М. Коцюбинський. Вибрані твори в двох томах, т. 2, Київ, 1950, стор. 391.

Таке ставлення І. Франка до фактів життя зумовило і тематичний комплекс його творів, зокрема оповідань, особливості їх конфлікту, інтриги.

Центральною темою всієї творчості письменника-демократа є показ боротьби народу з своїми гнобителями. І. Франко — передусім співець революційного пробудження пролетаріату, безземельного і малоземельного селянства, обдуреного цісарською реформою 1848 року.

У його творах взаємовідносини персонажів, їх вчинки, внутрішній світ визначаються типовими соціально-економічними умовами життя.

Основний творчий задум І. Франка — змалювання гострих соціальних контрастів у класовому суспільстві — кладе відбиток і на розстановку образів у його творах. Образи трудящих протиставлені образам капіталістів-підприємців, поміщиків, попів та інших гнобителів.

Не традиційні любовні конфлікти з усіма їх перипетіями, не сільські ідилії цікавили письменника. Полемізуючи з «порадами» В. Барвінського, який намагався зіпхнути І. Франка на подібні манівці, автор перших революційних оповідань в тогочасній галицькій літературі, творець реалістичного «Вугляра», «Лесишиної челяді», «Муляра» на весь голос заявляв, що «поперед усього треба малювати відносини, людей, поодинокі їх вчинки, з поглядами на їх окруження і на ті спеціальні особисті та громадські імпульси, що побуджують їх до такого, а не іншого діяння. Я вказував на те,— згадує Франко, — що задля різного виховання, традиції, окруження й логіка, розумування і причиновість у поступуванню різних людей у різних суспільних верствах бувають різні, і що малювати ті спеціальні логіки та психології для мене дуже принадна річ...»[6].

Як реаліст І. Франко вимагав художнього аналізу суспільних явищ. Змістом його творів стає критика всього існуючого експлуататорського ладу. Ось чому в оповіданнях І. Франка так широко розлитий сатиричний струмінь. Його сатира спрямована проти капіталістичного суспільства в цілому, проти буржуазної держави, проти буржуазного націоналізму, проти експлуататорських класів та їх ідеології, проти всіх язв, породжених несправедливим ладом.

Спробуємо розкрити ці властивості індивідуальної манери Франка на прикладі оповідання «Ліси і пасовиська» (1883 р.). Вибір саме цього твору І. Франка пояснюємо тим, що нам вдалось віднайти фактичну основу його сюжету.

---

[6] І. Франко. Твори, т. 1. стор. 421.

Риси творчої манери Франка-прозаїка, які яскраво виявляються в цьому оповіданні, є властивими, на нашу думку, і багатьом іншим. Оповідання «Ліси і пасовиська» має фактичну основу. На життєву достовірність оповідання вказував і сам автор у передмові до збірки творів «Панщизняний хліб і інші оповідання».

«Оповідання «Ліси і пасовиська», — писав І. Франко,— відносяться до темної доби в історії нашого економічного розвою, доби політичної реакції 50-х рр. минулого віку, в якій наші селяни конець-кінцем програли т. зв. сервітутову справу, і в якій через те покладена була основа пізнішого економічного лихоліття та автономічного безголов'я...»[7].

Конкретним виявом такого «пізнішого економічного лихоліття» були, правдоподібно, події, які мали місце в одному із сіл Львівщини в кінці 60-х початку 70-х років XIX ст., хоч про них Франко не згадує в передмові до оповідання. Передмова дає тільки загальний нарис історії економічного закабалення західноукраїнського села.

В кореспонденції газети «Діло» за 1883 р. (№ 6, 7), яку ми наводимо повністю, був докладно описаний перебіг спору однієї сільської громади (с. Добростани, Городоцького повіту, Львівського воєводства) з державною казною, старостом за ліс і пасовище.

«В 1867 р. сервітутова комісія вирішувала справу про ліс і пасовище. Відносини громади з казною у цій справі були такі, що селяни мали право пасти худобу в усіх лісах високоцінних, де не було т. зв. «запусту», одержувати матеріал для будівництва і дрова на паливо. На цій підставі громада вимагала половину всіх лісів (декілька тисяч моргів), на що, очевидно, ні казна, ні комісія не погоджувались. А тому, що громада і слухати не хотіла про якусь добровільну згоду з «двором», то розпоряджено перепис всієї худоби, яка була в громади. Але ще перед приїздом комісії, яка повинна була переписати худобу, пущено чутку, що перепис буде провадитись для того, щоб від кожної штуки наложити податок; інші говорили, що від кількості штук худоби будуть залежати т. зв. «шарварки», чи інші громадські повинності. Повіривши цим безпідставним слухам, кожний хазяїн двору затаював половину або третину власної худоби і не хотів вірити, що такий обман дійсного числа худоби принесе громаді найбільшу шкоду. Так, за кількістю поданої худоби, рахуючи по 5 фунтів трави в день на кожну штуку, виділило намісництво 52 морги лісу на громадське пасовище, на ма-

---

[7] І. Франко. Твори, т. II, стор. 404.

теріали для будування і на паливо для селян. Громада в крик: «Ми того не приймаємося!» і не перестала пасти худобу і возити дерева з лісів, які вважалися тепер власністю казни.

Щоб зломити опір громади, староство вислало 100 гусарів на екзекуцію. Гусари їхали із Городка потихенько, і люди думали, що вони їдуть так собі, на «спацир», — тільки перед самим селом пустились «галоп» і заздалегідь визначеним планом одна частина гусарів стала на сторожі біля корчми (щоби не було п'янства і ще більшого «бунту»), біля церкви (щоби туди не зносили жінки полотен, кожухів чи подушок), біля лісу (щоби не допустити худоби); друга група кинулась на «бліх» і забрала все полотно, яке там білилось, а решта солдат розбрелась по хатах грабувати рухоме майно.

По всьому селі роздався крик, ніби в «судний день». Через декілька днів екзекуція виїхала, і громада повинна була заплатити ще 600 гульденів.

Потім пішли: процес, прохання «цісареві», поїздка депутатів у Відень і т. п. Але якось, напившись, депутати загубили в корчмі всі папери і документи, які відносились до цієї справи, а шинкар, — кажуть, — ці папери найшов і віддав комусь...

Незважаючи на це громада і дальше не здавалась. Хоч декількох конокрадів заарештовано на декілька місяців, і більша частина села сиділа по декілька днів в «Івановій хаті», все-таки це не допомагало.

Тоді вирішило староство, щоб офіціалісти кожний день записували, скільки штук худоби пас кожний селянин в лісі, і так тягнулось довший час. Потім нараховано з кожної штуки по 50 крейцарів в день за зроблену «шкоду» і доручено кожному господареві зокрема наказ, скільки він повинен платити штрафу, залишаючи право рекурсу.

Та добростанці сміялись з цього, ніхто не робив рекурсу і не думав платити накладену на них контрибуцію. В наслідок того в 1872 р. знову приїхало 2 ескадрони війська на екзекуцію, яка тягнулась 10 днів, і за кожний день нараховувано по 80 гульденів на утримання екзекуції.

Відібрано тоді в громади коні, корови, воли, вівці, свині, гусей та інше рухоме майно, завезено в Городок і продано на публічній ліцитації. Що залишилось від одержаних від продажі грошей, то, крім витрат на утримання екзекуції, нараховано на виплату контрибуції.

А контрибуцію цю наложено на окремих селян (за кількістю штук худоби) по 20, 50, 100, 300 і навіть 500 гульденів.

Зараз в перші роки здерто з громади 14 000 гульденів, потім 6 000 гульденів, а скільки ще повинні заплатити, невідомо...

Хтось радив громаді просити свого «дідича», князя Понінського, щоб цей дарував хоч частину контрибуції за ліси, але добростанці уперлись на своїому: «Ні, і ні, не будем нікого просити, най з нас і шкіру здеруть, не піддамося!» І не скорились. Потім, коли староство доручило місцевому священику, який мав авторитет серед селян, переконати мужиків, вони почали кричати: «Ого, вже й піп наш тримає з панами!» І, не маючи другого пасовища, крім 52 моргів лісу, добростанці повинні платити дворові за лісові пасовища до 2 гульдени 50 крейцарів за 1 штуку худоби...».

Далі в кореспонденції «Діла» говориться про спір добростанців з приводу різних адміністративних нововведень у Городоцькій окрузі.

Окремі сюжетні мотиви оповідання І. Франка дуже нагадують перипетії подій в с. Добростани: боротьба селян за ліс і пасовище, чутка про перепис худоби і своєрідний обман громадою державної комісії, пропажа судових документів, невдалий для громади фінал судового процесу, військова екзекуція. Навіть деякі репліки добростанців нагадують в оповіданні окремі фрази з розповіді т. зв. пленіпотента, окремі діалогічні партії громади.

Це дає підставу говорити, що згаданий твір Франка, написаний на матеріалі подій в с. Добростанах.

На події, що відбувались в цьому селі, звернув увагу, крім І. Франка, ще М. Павлик. Про це свідчать його статті «Опір української громади Добростани заведенню польської автономії в Галичині», яку він готував до друку в російській газеті «Вольное слово», «Ze wsi i dla wsi», яка була надрукована в газеті «Praca» за 1883 р. № 5.

Але І. Франко та М. Павлик робили різні висновки на основі факту, описаного в газеті «Діло».

Виступ добростанської громади в інтерпретації М. Павлика свідчив про наявність серед українського селянства в Галичині «духу безумовної негації авторитету вищих крайових властей, а в дальшій консеквенції впертої опозиції проти всяких конституційних та автономічних інституцій...»[8]

М. Павлик так групує в своїй статті факти, щоб доказати антипольсько-шляхетський характер виступу добростанської громади. Не випадково він наводить такі слова добростанців: «Не вибираємо ради, бо на нас все стоїть (мова йде

[8] Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. IV, Чернівці, 1910, стор. 152.

про опір селян шляхетсько-польським адміністративним нововведенням в Галичині — *І. С.)*, ми всьо запинили, а як ще й ми піддамося, то аж тоді пани навернуть панщину, і буде Польща...»[9]

Багато місця в статті М. Павлика відводиться на опис того, як добростанська громада довгий час не признавала польське село Родатичі адміністративним окружним центром, не хотіла обирати громадських рад, церковних комітетів, тобто заводити в себе польсько-шляхетські адміністративні порядки[10].

Антипольсько-шляхетський зміст заворушень у цьому селі підкреслює і сама назва статті М. Павлика («Опір української громади Добростани заведенню польської автономії в Галичині»).

На відміну від М. Павлика І. Франко в оповіданні «Ліси і пасовиська» наголошує на соціально-економічному характері селянських заворушень, про що свідчить і сама назва твору.

Щоб надати більшої достовірності подіям, змальованим в оповіданні, І. Франко веде розповідь від імені селянина, громадського уповноваженого, учасника судового процесу з поміщиком. Ціле оповідання має форму розгорненого монолога.

Соціально-економічний, класовий характер конфлікту в оповіданні підкреслюється Франком ще й тим, що прямим ворогом громади виступає сільський дідич.

Яскраву картину соціально-економічного становища галицького села після реформи 1848 р. дає монолог розповідача-пленіпотента на початку твору: «І гадаєте, що у нас не вернула панщина? Прийдіть лише та подивіться до нашого села, самі переконаєтесь. Правда, атамани і окомани не їздять уже попід вікна з канчуками, на панському подвір'ю нема вже тої дубової колодки, на котрій бувало щосуботи відбувалося «гуртовне палкованнє»; але поглядіть лишень на людей, поговоріть з ними! Чорні, як земля, нужденні, хати пообдирані, старі, поперехилювалися на боки...»[11]

Скупі на слова портретні характеристики «звільненого» селянина, лаконічні описи його нужденного господарства, вкраплені тут і там репліки селян, журливий, елегійний тон цього оповідання-монолога — все це з достатньою повнотою малює картину дійсного стану речей в тогочасному галицькому селі.

---

[9] Там же, стор. 153.
[10] Докладніше див. про це в газеті «Діло» за 1883 р., № 6, 7.
[11] І. Франко. Твори, т. II, стор. 45.

За змістом, рельєфністю, повнотою в показі трагедії села, переконливістю і безпосередністю викладу оповідання «Ліси і пасовиська» з повним правом можна поставити в один ряд з такими широкими епічними полотнами про гірку долю села в світовій літературі, як романом О. Бальзака «Селяни» (1844 р.), трилогією В. Поленца: «Сільський священик», «Селянин», «Грабар» (1893—1897 рр.) та романом В. Реймонта «Хлопи» (1902—1909 рр.).

Більше того, своїм ідейним змістом оповідання І. Франка «Ліси і пасовиська» стоїть вище романа Вільгельма фон Поленца (1861—1903 рр.) «Селяни», в якому німецький письменник, близький до натуралістичного напрямку, показуючи розорення широких мас селянства в наслідок проникнення на село капіталістичних відносин, захищав патріархальний спосіб життя.

Характеристика пана подана в оповіданні з позицій народу. Монолог розповідача-пленіпотента підкреслює тільки негативні риси в характері дідича. Поміщик, за розповіддю уповноваженого, вирисовується як людина жорстока, підступна і мстива.

Рядом коротких деталей, згрупованих за принципом контрастного співставлення, розповідач звертає увагу на багатство поміщика-експлуататора та злиденне існування сільської громади: «У него ліс — у нас і патичка на обійстю нема без єго відома! У него пасовисько — у нас худоба вигибла, витратилась, а решта ходить, як сновида. У него поле справлене, чисте, а наше заросло пирійками, гірчицею та бур'янами, гноїку нема, щоби справити, худібки тяглої немає...»[12]

Негативні риси характеру пана виявляються у його вчинках. Розповідач звертає увагу на такі вчинки дідича, які підкреслюють його зневажливе ставлення до бідняків, приводять читача до висновку про те, що тільки дії поміщика були причиною цілковитого розорення сільської громади.

Вдаючи на словах друга селян («панове громада», «я ваш приятель», «я такий самий хлоп, як і ви», «люди добрі» і т. п.), він навмисне «порадив» їм загнати корів у ліс, а цісарській комісії подавати меншу кількість худоби.

Дійсне, експлуататорське обличчя дідича виявляється з такого розвитку інтриги в оповіданні. Поміщик забирає в селян громадський ліс і пасовище, виганяє звідси селянських пастухів, веде судовий процес проти громади, підкуплює корчмаря і адвоката, викликає в село військову каральну

---

[12] Там же, стор. 46.

експедицію. Гніт поміщика тяжким зашморгом ліг на шию громади.

Ліризмом сповнені заключні рядки з монолога пленіпотента про панське свавілля на селі: «Але пан зо всієї сили працює над тим, щоби чимраз тісніше натискати на нас пута. П'ять коршмів у селі запровадив, школи нема, священика вибрав собі такого, що з ним руку тягне, а нам нікому порадити, жиємо, як ті воли в ярмі, вже й дітям не робимо надії на кращу долю...»[13]

Як бачимо, основне вістря критики в оповіданні спрямоване проти поміщицької експлуатації на селі, проти залишків кріпосництва. Письменник розкриває повну економічну залежність «звільненого» селянина від дідича.

Після реформи пан — начальник громадський і всевладний господар на селі. Панський гніт стає все більш дошкульнішим. З болем констатує розповідач прояви панського лихоліття на селі: «Скажіть же самі, чи треба нам ще, крім того, панщини? Мені здається, що давна панщина з буками і економами не була така тяжка...»[14]

Отже, це оповідання, як і всі твори І. Франка, відзначається відвертою тенденцією, ідеї їх виступають переважно неприховано.

Антипоміщицька тенденція твору виявляється і в доборі відповідних художніх засобів і прийомів у розкритті образу пана.

Засобами народно-розмовної синоніміки, метафоричності в оповіданні вдало розкривається типова експлуататорська суть поміщика: «А пан тисне, о, тисне щосили! — розповідає уповноважений. — Оттак-то прикрутив він нас і щораз ліпше прикручує!.. Але пан зо всієї сили працює над тим, щоби чимраз тісніше натискати на нас пута...»[15]

Явно антипатичний характер мають і такі синоніми, які вживаються при характеристиці пана: він не говорить, а «гне харамана», «щось попіснів і ніс повісив» і т. п.

Проте відверта тенденційність оповідання не заперечує умотивованості перипетій розвитку сюжету. Твори І. Франка на відміну від творів ліберально-буржуазних письменників не мають штучного моралізаторства.

Антипоміщицьке ідейне спрямування твору виявляється в особливостях конфлікту, сюжету. В центрі оповідання — показ економічної боротьби селян проти пана за ліс і пасовище. Соціальний зміст конфлікту вплинув і на розстановку

---

[13] Там же, стор. 54.
[14] Там же, стор. 46.
[15] Там же, стор. 46.

персонажів твору. Розстановка сил — класова, антагоністична. Табір експлуататорів представлений образами дідича, адвоката, шинкаря, цісарської комісії. Світ гноблених змальований у збірному образі сільської громади, в образі розповідача-уповноваженого, з яскраво вираженими як типовими, так і його індивідуальними рисами характеру.

Інтрига, перипетії розвитку сюжету визначаються в творі як типовими рисами характеру поміщика, так і тогочасними суспільно-економічними і політичними обставинами. Саме вони і зумовлюють трагічну для громади розв'язку конфлікту. Обдурені паном, бідняки мимоволі порушили цісарський закон. У них відбирають ліс і пасовище. Підступний пан підплачує адвоката і намовляє проти селян коршмаря. В результаті цього громада програє судовий процес. Жорстокий і мстивий дідич накликає на село воєнну екзекуцію і цілком закабалює громаду. Громаді важко добитися своїх прав: австрійська буржуазна влада завжди обороняла інтереси багатих. Це яскраво показано в епізодах зустрічі селян з урядовою комісією, в показі тих бюрократичних перешкод, які зустрічає громада в боротьбі з паном. Куди б не кинулись селяни, всюди натрапляють на безтурботність різних урядових інстанцій, обструкції, паперову тяганину тощо.

З сумом розповідає пленіпотент про те, як «сім літ тягнувся процес»: «Вже в яких то ми судах, в яких інстанціях не бували! І в бецирку, і в губернії, і в міністерстві, і бог знає куди! І все в однім програємо — рекурсуємо; в другім виграємо — пан рекурсує, а кінця як нема, так нема...»[16]

Типовість розв'язки конфлікту в оповіданні І. Франка «Ліси і пасовиська» стане очевиднішою, коли порівняти її з подібним мотивом, наявним у повісті М. Павлика «Пропащий чоловік». Микольцьо — головний персонаж повісті — пригадує, як у дитинстві він був свідком боротьби однієї сільської громади із поміщиком за землю. «Кольцьо добре ще тямить, як спала на Кобаки з Кутів та Косова комісія з жандармами відписувати на попа... толоку; він видів, як на толоку зійшлося ціле село з косами, вилами, кіллям; як жінки йшли на перший вогонь, як полягали на толоку діти, межи ними й Никольцьо, а далі жінки й чоловіки; як всі вони силувалися обіймити руками землі, що тільки могли досягнути, і кричали не своїми голосами: «Ця земля з віку-правіку наша!..» «І добилися свого: другий раз не пробували уже їм пани відбирати толоки...»[17]

---

[16] Там же, стор. 49.

[17] М. Павлик. Вибрані твори, Львів, 1955, стор. 76.

Можливо, в якомусь окремому селі (в даному випадку в Кабаках на Коломийщині) бідняки в боротьбі за ліс і пасовище могли перемогти. Але така перемога на той час була не загальнопоширеним явищем. У переважній більшості сільські громади програвали в подібних сервітутових спорах, бо на боці пана завжди стояла буржуазна держава з її судом, поліцією, військом.

Так, із 32 тисяч т. зв. сервітутових процесів (в справі лісів і пасовищ) сільські громади програли більш 30 тис.[18].

Змальовуючи соціальну боротьбу трудящих проти поміщиків, І. Франко одночасно показав і антинародну політику української буржуазної інтелігенції. Ця побічна тема оповідання розкривається в образі пана адвоката.

Ні в статтях М. Павлика, ні в кореспонденції газети «Діло» не згадується про зрадницький вчинок адвоката. Образ адвоката в оповіданні І. Франка підкреслює непримиренність письменника-революціонера до ліберальних загравань буржуазної інтелігенції з народом. Зрадницька, антинародна діяльність української буржуазної інтелігенції конкретизується в оповіданні шляхом зіставлення словесних заяв адвоката з його вчинками. Адвокат потішає селян, обіцяє їм допомогу. Перед представниками сільської громади удає з себе надто войовничого і відважного: «Виграємо справу, — говорить він самовпевнено. — Я сам стану з вами на місці спору перед комісією». Він старається притупити пильність громади: «Е, нема чого квапитися, — сказав він, — успіємо заїхати...»

Одначе на ділі адвокат допомагає поміщикові. Він показаний в оповіданні як нікчемний прислужник пана. Ця типова риса адвоката виявляється в сцені зустрічі його з колишніми клієнтами-бідняками. Перелякане мимрення адвоката в розмові з селянами майстерно розкриває холуйську вдачу цього «оборонця» громади, якого розповідач іронічно називає «русином заслуженим і щирим».

Образом адвоката, виведеним у творі в сатиричному плані, І. Франко приводить читача до висновку, що українська буржуазна інтелігенція була таким же ворогом трудящих, як і австрійський уряд.

«За комісією надійшов наш адвокат, крадучись, як злодій, змішаний, ніби п'яний.

— Га, ви ту, ви ту? — лепотів він. — Ждав на вас, їй богу, ждав, чому не приходили?

---

[18] І. Франко. Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині. Твори, т. 19, стор. 643.

— А багато вам наш дідич заплатив, щоби ви нас спинили на місті, поки тут комісія розсудить на його хосен!

— Що? Як? Га! Образа гонору!.. лепотів він, сідаючи на бричку, і курнув щодуху з двора».[19]

Показуючи в цьому оповіданні війну між громадою і дідичем, І. Франко виступає не як холодний, «об'єктивний» обсерватор. У творі ми бачимо «самого Франка, Франка-борця, який не криє своїх симпатій і антипатій».[20]

Авторська інтонація у змалюванні образу адвоката і дідича виявляється по-різному. Найчастіше вона наявна у численних репліках, влучних зауваженнях, що виникають в гурті селян на адресу цих представників експлуататорського класу. «Щоб ти собі голову зломив!» проводжають селяни адвоката. «Та й то дармо: не зломив голови, собака!» саркастично додає від себе розповідач.

З любов'ю змальовує письменник образ сільської громади. Її представляє в оповіданні громадський уповноважений, т. зв. пленіпотент.

Симпатії автора до трудової громади виявляються вже в тому, що саме представникові біднішого селянства він надає слово в оповіданні.

Устами героя оповідання говорить народ. На явища життя Франко дивиться очима свого розповідача, простої людини, яка найбільше потерпіла від несправедливостей існуючих тоді суспільних відносин, і від її імені письменник виносить вирок суспільній несправедливості.

Таким способом викладу багато оповідань І. Франка нагадують в українській літературі твори М. Вовчка, зокрема її відомі «Народні оповідання», деякі оповідання І. Нечуя-Левицького («Баба Параска та баба Палажка», «Невинна»), ранні оповідання П. Мирного («Лихий попутав») та інші.

В образі громадського уповноваженого-розповідача письменник проводить ідею зростання класової свідомості у трудового селянства, його наполегливості і рішучості в боротьбі за свої інтереси. «Пан спровадив військо. Ми перед військом попадали на землю, кричали: «Хоч толочте, хоч стріляйте, а ми з сеї землі не вступимося, то наше!»[21] Ця типова риса тодішнього селянства виявляється і в мові пленіпотента-розповідача: «Зачався процес. Кілько ми грошей на него витратили, бог один знає. Я нарахував самому адвокатові

---

[19] І. Франко. Твори, т. II, стор. 53.

[20] М. Коцюбинський. Вибрані твори в 2-х томах, т. 2, стор. 393.

[21] І. Франко. Твори, т. II, стор. 53.

та на стемплі щось звиш сімсот ринських. Громада тяглася з останнього, хоч і як їй то нелегко приходилося...»[22]

Мова пленіпотента свідчить про те, що перед нами тип свідомого галицького селянина, який зрозумів антинародну суть австрійської конституції, вмів розпізнавати махінації поміщиків. Тямущість громадського уповноваженого виявляється і в лексичному складі його мови. Йому відомий зміст і таких іншомовних слів, як «інстанція», «бецирк», «губернія», «міністерство», «рекурс», «адвокат», «апеляція», «губерніяльна комісія», які вимовляє він правильно.

Емоціонально забарвлені, експресивні монологи уповноваженого правдиво відтворюють усю гаму почуттів і настроїв трудового селянства. Синтаксично-інтонаційні конструкції його монолога майстерно передають почуття болю і туги селян за втраченою землею, їх журливі нарікання на нові, пореформенні порядки на селі, безнадію перед майбутнім, ненависть до гнобителів.

Оповідання викликає почуття поваги до тих бідних селян, які витратились до останньої копійки під час судового процесу з паном, які грудьми лягли на своїй землі, щоб не віддати її дідичеві.

Читаючи оповідання, не можна не звернути уваги на майстерність письменника правдиво змальовувати психологію селянської маси. Ряд сцен і ситуацій твору відзначаються цікавими, тонкими психологічними спостереженнями.

Засобами психологічної деталізації в оповіданні показані типові на той час соціальні причини недовірливості селян до представників цісарської влади. Ось у село приїжджає комісія в справі перепису худоби. Її приїзд викликав цілий переполох. Розповідач з цього приводу зауважує: «Знаєте, нарід темний, не знає, що до чого, перепудився. Як то наш хлоп, усе боїться, щоби податків не підвисшили...»[23]

У психологічному плані відображує письменник і реакцію бідняцької маси на хитрі підступи поміщика. Ось панські гайдуки за наказом дідича виганяють з лісу селянську худобу. Це до краю обурює село. Автор правдиво показує перший вибух гніву селян. Більше вразливі, жінки реагують на цей вчинок дідича особливо бурхливо. «Ми з коцюбами підемо і тим панським слугам голови поскіпаємо! — лементують вони».[24]

Зате стримано, розважливо виявляють своє обурення старші. Вони «якось уцитькали їх (жінок — *І. С.*) і зараз

---

[22] Там же, стор. 49.
[23] Там же, стор. 46.
[24] Там же, стор. 49.

вибрали кільканадцятьох, щоб їхали аж до Львова, до адвоката зарадитися...»[25] Психологічні сцени і ситуації підсилюють в оповіданні елемент зацікавленості, роблять дію в творі більш напруженою, мобілізують увагу читача.

Психологія біднішого селянства майстерно розкривається і в лаконічних діалогічних партіях, включених у монолог розповідача, і в гостро напружених ситуаціях (наприклад, сцена прийому адвокатом сільських уповноважених).

Таким чином, оповідання «Ліси і пасовиська», як і інші твори І. Франка, відзначається злободенним, фактичним матеріалом. Письменник виявляє нахил до змалювання гострих соціальних, класових протиріч, до показу соціально-економічних сторін життя трудящих. Гумор і сатира в оповіданні великого Каменяра спрямовані проти представників панівних класів тодішнього галицького суспільства. Оповідання І. Франка багатопланове в тематиці і мотивах; воно глибоко змальовує важливі, типові явища дійсності; має яскраво відчутну авторську інтонацію, що виявляється у відвертій тенденційності письменника, в непримиренності його до представників експлуататорських класів та апофеозі ненависті трудових мас до гнобителів; відзначається правдивим, майстерним аналізом внутрішнього світу персонажів.

---

[25] Там же.

О. МОРОЗ

ІВАН ФРАНКО — ВИХОВАТЕЛЬ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

(І. Франко і Н. Кобринська)

У розвитку української культури Іван Франко відіграв визначну роль не лише як письменник і науковець, а й як організатор і вихователь українських письменників демократичного напрямку. Протягом усього свого свідомого життя революційний демократ уважно стежив за зростанням молодих письменників. Жоден більш-менш помітний талант не пройшов мимо його уваги. Як дбайливий садівник вирощує сад, так і І. Франко з любов'ю доглядав і виховував письменницьку молодь, що подавала надії, мала здібності.

Його величезний талант, передовий матеріалістичний світогляд, дивовижна працездатність, глибокі теоретичні знання з різних галузей науки, енциклопедична ерудиція, бойові виступи проти буржуазної ідеології за реалізм у літературі й мистецтві сприяли тому, що Франко починаючи з кінця 70-х років XIX ст. став у центрі літературного руху на Україні.

За Франком — письменником, громадським діячем, науковцем і видавцем — пішли передові демократичні сили української літератури. Разом із своїми однодумцями, учнями та послідовниками Панасом Мирним, М. Павликом, М. Лисенком, О. Маковеєм, О. Терлецьким, Н. Кобринською, М. Коцюбинським, Лесею Українкою, П. Грабовським, В. Стефаником, Л. Мартовичем, Марком Черемшиною, О. Кобилянською та багатьма іншими він створив могутній фронт національної культури. Творчість цих письменників визначала зміст і форму літературного процесу. Але про цю сторону діяльності І. Франка у нас написано дуже мало. Ми маємо праці, в яких досліджується поетична, прозова, драматична, фольклористична спадщина І. Франка, маємо брошури й книги про філософські і суспільно-політичні погляди письменни-

ка, його пристрасну боротьбу проти буржуазної ідеології, релігії, Ватікану, але у нас майже нічого немає про Франка — організатора і вихователя українських письменників. На цю тему за останні роки опубліковано лише кілька статтей[1], в яких автори досліджували окремі питання цієї широкої проблеми.

Отже, перед дослідниками стоять благородні і невідкладні завдання — вивчити й показати видатну роль І. Франка як організатора і вихователя українських письменників демократичного напрямку кінця XIX — початку XX ст. Це важливе завдання можна вирішити лише при умові грунтовного дослідження творчих зв'язків І. Франка з багатьма письменниками — його сучасниками, однодумцями, учнями і послідовниками.

Ми ставимо перед собою мету — показати на підставі маловідомих і зовсім невідомих архівних матеріалів творчі взаємозв'язки Наталії Кобринської з І. Франком, розкрити роль і значення великого Каменяра в творчому розвитку письменниці.

Здібна й обдарована письменниця, видатна діячка емансипаційного руху, Н. Кобринська в силу різних причин досі була маловідома широкому колу читачів. А між тим вона належить до тих письменників, які зростали під безпосереднім впливом І. Франка. Сама Кобринська вважала себе ученицею видатного письменника.

Наталія Іванівна Озаркевич-Кобринська народилася 8 червня 1855 р. на Станіславщині, в с. Белелуї. В своїй автобіографії, яка зберігається в рукописному відділі Львівської бібліотеки АН УРСР і яку передрукував О. Огоновський з деякими змінами (див. «Історію літератури руської», т. III, ч. 2, стор. 12—63), письменниця розповідає, що «науку побирала я дома, мала якийсь час учительку, а дальше учив мене сам батько...»

Кобринська рано познайомилася з кращими письменниками української, російської і світової літератури. Через своїх братів молода Кобринська діставала книги з Чернівців. «Але коли один з братів перевівся до руської (української. — *О. М.*) гімназії у Львові, — зауважує вона, познайомився з Франком, став привозити переважно російські книги, як Чернишевського, Бєлінського, Добролюбова, Писарєва і др., Драгоманова і Лімановського, а також дещо Маркса, Лассаля». Поряд із творами Шевченка, Квітки-

---

[1] В. Лесин. Іван Франко — вихователь молодих письменників, журн. «Радянський Львів» № 11, 1948; А. Каспрук. Іван Франко — наставник молодих письменників, журн. «Дніпро» № 6, 1954 та ін.

Основ'яненка молода письменниця читала Державіна, Жуковського, Тургенєва і Гоголя. «Сі автори, — згадує Кобринська, — прийняли ми були дуже до серця і так много завше о них говорили».[2]

Отже, свої суспільно-політичні та літературно-естетичні погляди Н. Кобринська формує під впливом оточення, прогресивних ідей української і російської літератури, творів Маркса, Лассаля. Передовий світогляд молодої письменниці, її краса, тонке розуміння музики звертають на себе увагу відомого на землях Західної України співака, піаніста і композитора Т. Кобринського.

На дев'ятнадцятому році життя Кобринської «доля, — як пише Ольга Дучимінська у своїй брошурі про письменницю, — дає їй товариша життя о. Теофіля Кобринського».[3]

Чоловік Н. Кобринської був її щирим другом, порадником і однодумцем у найважливіших питаннях суспільного та побутового життя. З його допомогою вона піднеслась до рівня передової жінки-інтелігентки. Кобринська завжди знаходила підтримку з боку свого чоловіка і в такому важливому питанні, як боротьба за рівноправність жінки.

Але, на жаль, таке щасливе співжиття продовжувалось не довго. Т. Кобринський помер від туберкульозу на восьмому році подружнього життя. Після смерті чоловіка Н. Кобринська присвятила все своє життя боротьбі за емансипацію жінки.

У 1882 р. після смерті чоловіка вона разом із своїм батьком Озаркевичем — депутатом Державної ради — виїхала до Відня. Там майбутня письменниця познайомилась з передовими діячами того часу О. Терлецьким (другом Франка) і В. Полянським. Нові знайомі уважно поставились до Кобринської і допомогли їй розібратися в багатьох складних питаннях суспільного і літературного життя. Особливо піклувався про долю нової товаришки О. Терлецький. Помітивши в неї письменницький талант, він наполегливо радив їй писати твори. А щоб оберегти молоду письменницю від можливих недоброзичливих нападів, О. Терлецький сам читав на зборах товариства «Січ» у Відні її оповідання «Дух часу» і «Задля кусника хліба». Він навмисно приховав (як того хотіла Кобринська) автора оповідань за псевдонім «Анни Струтинської». Перші оповідання молодої письменниці викликали загальне захоплення. Інтерес, який ці твори розбудили у слухачів, «утвердив у мені віру, що я дійсно можу

---

[2] Бібліотека АН УРСР у Львові, Рукописний відділ, ш. 475/III, 8.

[3] О. Дучимінська. Наталія Кобринська як феміністка, Коломия, 1934, стор. 12.

писати», признається Н. Кобринська у своїй автобіографії. Але по-справжньому вона захопилася літературою після знайомства з І. Франком.

7 серпня 1883 р. в Коломиї відбулися студентські збори, на яких В. Полянський прочитав реферат про жіноче питання. На зборах була й Н. Кобринська.

«На тім вічу я перший раз побачила Івана Франка, — згадує Наталія Іванівна, — перед тим я помінялась була з ним листами по поводу моїх оповідань». Франко чув про них від О. Терлецького і переказував через нього, що він рад би прочитати. «Я, врешті, — зауважує письменниця, — йому послала». Позитивна оцінка творів Н. Кобринської окрилила письменницю. Вона знайшла в особі Франка уважного вчителя, що своїм відгуком на перші її оповідання збудив у неї «якнайкращі надії на... літературні подвиги».[4]

В листі до І. Франка від 23 липня 1884 р. Н. Кобринська висловлює своє бажання познайомитися з поетом: «Я віддавна хотілам ся з Вами познайомити, але якось ніколи не приходило до того, — і може аж пізніше буду мати тоту приємність».[5]

Далі в цьому ж листі Кобринська викладає свої міркування з приводу жіночого питання «котре після мого переконання, — зауважує вона, — повинно бути уважане за найважніше питаннє соціальне, буває звичайно поставлене на послідне місце. А особливо у нас в Галичині не можна навіть о тім голосно говорити».[6] Ми не будемо тут коментувати поглядів Кобринської на жіноче питання. Для нас у даному випадку важливе не те, що вона дещо невірно характеризувала це питання, ототожнюючи його з соціалізмом, а ті задушливо важкі умови в Галичині, в яких перебували жінки. Заслуга Н. Кобринської полягає в тому, що вона і в таких нестерпних умовах зуміла познайомитися з передовими ідеями того часу, творами основоположників наукового комунізму (про що свідчить не лише зміст некролога, який вона присвятила Енгельсу, а й посилання на твори К. Маркса, що зустрічаються в окремих її працях), і під їх впливом поступово звільнилася з-під релігійних переконань, сформувала свої погляди на суспільний лад.

«Серед того розпучного хаосу, — пише Кобринська, — блиснув промінь світла, котрий мене навів на стежку, по

---

[4] «Зоря» № 4, 1893, стор. 78.

[5] Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН Української РСР, рукописний відділ, Архів Івана Франка, ш. 216, арк. 227. (Далі скорочено: Архів І. Франка).

[6] Там же.

котрій здається буду вже іти до кінця свого життя. Я бачила ясно, що чоловік не був тим на початках свого існування, чим є тепер, що все далекий від умов життя, — признала, *що і теперішній суспільний лад не є чимось непохитним, що в нім заєдно доконуються зміни, — а релігія, що стоїть на стороні того ладу,* се лиш відображення, вироблені в міру образования людськості».[7]

Одначе, незважаючи на ряд вірних міркувань письменниці з приводу релігії і тогочасного суспільного ладу, вона була далека від справжнього революційного розуміння класової боротьби, національного питання. Саме на ці помилкові її погляди, за свідченням самої Кобринської, вказував І. Франко, — «чоловік, котрий причинився найбільше до поборювання у нас вузького націоналізму».[8]

У 80—90 роках XIX ст. авторитет і популярність І. Франка зростали з кожним днем. Без нього не вирішувалося жодне питання в літературі. І це дуже добре розуміла Н. Кобринська. Характеризуючи «Зорю» і участь у ній Франка, вона в листі до нього від 31 серпня 1884 р. писала, що «якби повитинати з поезії все, що Ви пишете, то сміло можна би решту продавати на вагу... Ви маєте свою історію... Ви зачинаєте усе, без Вас ніде не можуть обійтися».[9]

Справді, в останній чверті XIX ст. в українській літературі І. Франко займав провідне місце не лише як письменник, а й як непримиренний борець за рівноправність жінки, за її духовне, соціальне і національне визволення. Ось чому, коли Н. Кобринська висловила в цитованому листі своє бажання організувати в Станіславі в 1884 р. жіноче товариство для розбудження свідомості жінок, то І. Франко щиро підтримав її заходи. «З мужчин інтересовався ним (товариством. — *О. М.*) найбільше Франко»,[10] — зауважує письменниця у своїй автобіографії.

Дійсно, І. Франко приділяв велику увагу організації жіночого товариства. Він виступав на сторінках преси із статтями, в яких інформував про завдання й мету товариства. Так, у статті «Перед збором руського жіночого товариства в Станіславі»[11] («Діло» № 134, 1884) автор повідомляє про мету

---

[7] Бібліотека АН УРСР у Львові, рукописний відділ, папка № 475/III, арк. 9—10.

[8] Там же, арк. 16.

[9] Архів І. Франка, ш. 216, арк. 241.

[10] Бібліотека АН УРСР у Львові, рукописний відділ, папка № 475, арк. 21.

[11] Цю статтю, як довів акад. М. С. Возняк, написав І. Франко (див. М. Возняк. Як дійшло до першого жіночого альманаха, Львів, 1937, та в збірнику «Іван Франко. Статті і матеріали. Книга третя», 1952, стор. 56).

з'їзду жінок, друкує статут товариства, в якому повідомлялося, що основне завдання товариства полягає в тому, щоб ширити освіту поміж жінками з допомогою видання науково-літературного журналу і книжок, які підносили б національну свідомість між українськими жінками ділом, словом, прикладом.

І. Франко був переконаний і вчив інших, що в умовах національного гноблення, яке панувало в той час в австро-цісарській державі, зокрема у відношенні до українського народу, жінки відіграють велику роль у збереженні національних традицій і культури. З цього приводу в згаданій вище статті він писав: «Єсть се правда, стверджена багатьма очевидними доказами, що тільки той народ здужає існувати тривале і повне життя національне, у котрого жінки суть перейняті свідомістю й ідеалами того життя. Тільки той рух, котрий запалюється в домовому огнищі, може горіти рівним і тривалим полуменем; тільки розумні, освічені й мислячі матері, сестри, жінки можуть випровадити й виховати розумне, освічене й мисляче покоління. Зрештою й поза обсягом домового огнища й родинного життя годі в наших часах заперечити великий і важний вплив жінок на загальний хід людської думки і праці. В науці й письменстві, в мистецтві й літературі, в суспільних і політичних справах вони щораз частіше виступають до праці й до боротьби за свободу, за людськість, за права гноблених і поневолених, — імена таких жінок, як Бічер-Стоу (автора «Хати дядька Тома»), Жорж Занд, Джордж Еліот, Марко Вовчок назавсіди остануться в пам'яті вдячної людськості поруч із іменами найблагороднішних борців за волю».[12].

Письменник уважно стежить за ходом роботи з'їзду жінок у Станіславі і в статті «Перші загальні збори руського жіночого товариства в Станіславі» докладно інформує громадськість про ці збори, відзначаючи велику активність жінок, зокрема таких, як Н. Кобринська, С. Навроцька, А. Жіліхівська, Е. Нечаєва, О. Левицька, С. Бучинська, Є. Шанковська та інші.

Відзначаючи велику роль І. Франка в підготовці і проведенні першого з'їзду Товариства українських жінок, керівництво відділу у зверненні до письменника писало:

«Високоповажний пане!

Відділ Товариства руських женщин у Станіславі складає в імені всіх своїх членів найщирішу подяку за всю Вашу добротворчу ревність і зичливість для нашого Товариства,

---

[12] «Діло» № 138, 1884.

котору заявилисте ласкаво, так під час наших перших зборів у Станіславі, як передовсім за многоцінну і благодатну для нас допись в 138 № «Діла».

Поручаємо успіхи нашого Товариства Вашій ласкавій пам'яті і здоровимо Вас всіх добром.

Від відділу «Товариства руських женщин» в Станіславі 19 грудня 1884.

Аделя Жіліхівська Місто предсідательки
Емілія Нечаївна (секретарка)»[13].

В особі І. Франка Н. Кобринська знайшла не лише співчуваючого однодумця, а й висококваліфікованого вчителя, який завжди охоче подавав їй різноманітну допомогу в її літературній і видавничій діяльності, піклувався про розвиток її здібностей. Він з великою увагою поставився до перших спроб молодої письменниці, а про оповідання «Задля кусника хліба» писав: «Чи знаєте Ви, що се Ви написали таку штуку, якої рівної вся наша галицька література досі не видала».[14] Згодом, оцінюючи вплив І. Франка на свою творчість, Н. Кобринська визнавала, що відгуки Франка на її перші літературні спроби запалювали на дальші творчі шукання.

Проте, коли виходили з друку її твори, їй було соромно за їх недовершеність. Саме тому в листі до Франка від 18. XII 1884 р. Кобринська просить другого оповідання не друкувати, поки вона його не доробить.[15]

Н. Кобринська важко переживала критичні зауваження про окремі недороблености своїх творів. Так, коли І. Франко назвав оповідання «Шуминська» блідим, письменниця в листі до нього від 13 січня 1885 р. писала:

«Я уже добре наплакалася над появленням «Задля кусника хліба», тепер плачу гірко над моєю, що Ви в справозданню назвали блідою, що «Діло» «На сміх на поругання» назвало відчитом (о котрого видрукування так старамся)... я знаю, що в такім випадку найревніше прийшлобися мені заплакати над «Шуминською».[16]

І. Франко багато допомагав Н. Кобринській і в її заходах по організації жіночого часопису. Щоб надати плановаиому журналові демократичного напрямку, він узяв на себе тур-

---

[13] Архів І. Франка, ш. 216, арк. 412.

[14] У книзі О. Огоновського. «Історія літератури руської», ч. III, Львів, 1893, стор. 1290.

[15] Див. Архів І. Франка, ш. 216, арк. 411.

[16] Там же, 421.

боти, пов'язані з цим виданням. Пізніше, коли стало відомо, що О. Партицький погодився передати І. Франкові посаду редактора «Зорі», Франко запропонував зробити «Зорю» журналом товариства.

«Та часопись, — писав Франко до Н. Кобринської, — з охотою взяла би на себе... ту задачу, яку Ваше товариство ставить журналові — підносити й боронити інтереси жіноцтва».[17]

Коли ж Франкові не вдалося очолити журнал «Зоря» і зробити його органом товариства жінок, оскільки «народовці» боялися взяти за редактора людину, що переслідувалася і судилася за революційні ідеї, Н. Кобринська першою стала на захист Франка. В листі до Конишського від 23. I 1885 р. вона з обуренням писала: «У нас зайшли великі непорозуміння з видавництвом літературної часописі. «Зоря», котра мала перейти на власність п. Франка, перейшла на Товариство ім. Шевченка. То був дуже немилий завід не лиш для п. Франка і нашого жіночого товариства, котре хотіло входити з ним в змову, але для всіх, що поважають його талант».[18]

Незважаючи на невдачу з «Зорею», І. Франко вирішує видати газету «Братство» як орган товариства жінок. Він звертається до своїх знайомих, однодумців і друзів з проханням підтримати його починання, допомогти йому в цій важливій справі.

«Сердечно жалую, що мені не довелось побачитись і поговорити з Вами після вечерка, — пише Франко 20 липня 1885 р. в листі до Н. Кобринської. — А так бажалось порозумітися з Вами, що до нової задуманої мною газети, упевнитись о вашій помочі — про Вашу щиру прихильність до спільного нашого діла я й на хвилю не сумніваюся... Вам і представити собі трудно, ласкава пані, з яким страхом і трепетом я приступаю до того видавництва. Але не йде мені о себе. А йде о то, щоб запомогти, а не зашкодити тому святому ділу, котрому я взявся служити і тим тяжче мені розпочинати видавництво, коли у нас з усіх боків бачу злу волю, ворожі та косі погляди, інтриги, сплетки і бог знає які ще любезності... Тяжко мені, ласкава пані, розпочинати це діло, так тяжко, як коли б я вибирався на війну, о котрій крім певної смерті, а то ще й ганьби людської, не жде мене нічого. Але я чую, що розпочинати треба... Чи можу

---

[17] У статті М. Возняка «Журнальні плани І. Франка в рр. 1884—1886», журн. «Україна», 1927, кн. 3, 27.

[18] У книзі М. Возняка «Як дійшло до першого жіночого альманаха», стор. 27.

просити Вас, ласкава пані, о підмогу Вашим знаменитим пером?»[19] — запитує письменник Н. Кобринську. Вона радо відгукнулася на його заклик і гаряче агітувала за приєднання жінок до Франкової газети, організувала передплатників.

«Вчора вернуламся з Станіслава, де їздилам в справі прилучення нашого товариства до Вашої газети, — повідомляє Н. Кобринська в листі до І. Франка, — але до нічого розумного не моглам там добитися».

Перші невдачі Кобринської в агітаційній діяльності за новий друкований орган не розчаровують її. «Най нас буде мало, — пише вона в тому ж листі, — а все-таки буде значити, що галицьке жіноцтво вспирає найновіший літературний напрямок і належить до найрадикальнішої партії в краю».[20]

Однак ні оптимізм, ні настирливість Н. Кобринської в цій справі не допомогли. Важке фінансове становище, складні суспільно-політичні умови змусили І. Франка відмовитися від видання газети «Братство».

Невдачі з організацією жіночого журналу, нашіптування клерикалів і народовців про культивування атеїстичних і соціалістичних ідей у товаристві жінок дуже похитнули єдність молодої жіночої організації. Але Н. Кобринська і на цей раз не склала рук, а енергійно взялася за видання «Жіночого альманаха», покладаючись у цьому випадку на активну допомогу І. Франка. «Гули мені, — згадує вона в листі до письменника від 15. IX 1885 р., — в пам'яті в послідньом Вашім письмі слова «Я готов Вам і радою і ділом і матеріалами помагати, так що надто велику роботу Ви на себе не візьмете».[21]

З дальшого листування Н. Кобринської з І. Франком видно, як він щиро піклувався про долю кожного початківця, дбайливо допомагав своїм друзям у складанні плану збірника. Франко сповіщає громадськість про наступний вихід альманаха, його зміст і завдання.

Разом з тим Н. Кобринська у своїх листах за 1885 рік до письменника часто висловлює свої сумніви щодо своєчасного виходу збірника, якості вміщеного матеріалу, побоювання, щоб «Альманах» не випав занадто космополітично»; її турбує відсутність повідомлень у газетах про майбутній вихід збірника; обурюють заходи клерикалів, спрямовані на видання книжок про архієреїв, антинародна діяльність газети «Діло».

---

[19] Зб. «І. Франко», листи І. Франка до Н. Кобринської, «Книгоспілка», 1926, стор. 270—271.

[20] Архів І. Франка, ш. 216, арк. 557.

[21] Архів Франка, ш. 216, арк. 641.

В листі до письменника від 21 грудня 1885 р. Н. Кобринська нарікає на відсутність людей, у яких би вона могла запитати поради. «Не маючи від нікого розумної поради, мушу ся завше до вас удавати помимо нераз найбільшого гніву, що не відписуєте на мої листи. Тож і тепер посилаю вам моє писанє і прошу зауважити, чи не можна би того подати до «Діла»? Коби на мене, то я би жадних книжок не видавала на честь архієреїв, але може то буде називатися політично і сподобається «Ділу», котре завше, як той каже: трохи гречки, трохи трини, трохи з нами, трохи з ними».[22]

Повідомленння Олени Пчілки, що вона радо зустріла звістку про альманах, запалилася тією ідеєю і обіцяє всіляку допомогу, окрилило Н. Кобринську. Вона з жаром взялася за здійснення поставленої мети. Але проти видання альманаха виступили єпіскоп Пелеш і ректор університету Бачинський і невідомо, що вийшло б із намірів Кобринської, коли б їй не допомагав І. Франко.

Тимчасом події розгорталися так, що об'єктивно сприяли появі альманаха. Деяке пояснення щодо цього дає лист Т. Окунєвського до М. Драгоманова від 18 лютого 1886 року. Окунєвський дуже високо ставив Н. Кобринську за її передові ідеї, боротьбу за рівноправність жінки і т. д. «Не тяжко догадатися, — писав він, — що такі думки не могли так скоро помістится в таких ясних головах, як наші звиклі собі галичанки. Они ж не чули ще в життю довшої промови, хіба на казанню, а тут нечайно говориться щось до них та про бога ані про св. церков хотьби словечком спімнув. Стало їм якось «невиразно», а як ще хтось там піддав, що Кобринська не вірить в бога, — так уже усі стали єї не довіряти. Коби ж хоть Кобринська жила на місці в Станіславі та лично своє діло піддержувала, — а то она жила при батькові в Болехові — письма її стали тут відчитуватися якби які «укази», амбіція жіноча подражнена — от і зійшло діло на бабські сплетні. Варилося так через цілий рік. Станіславське жіноцтво загадало було закладати дівочу бурсу, — тому супротивилася Кобринська, бо жаль єї було алькалізувати свої змагання на саму азбуку, — з бурси отже нич ся не звело, тимчасом Кобринська стала редагувати «Альманах».[23]

Більшість членів товариства, щоб задобрити нового єпіскопа і тим самим розвіяти думку про нібито якусь неприязнь товариства до церкви, вирішили купити срібну вазу за рахунок членських внесків і подарувати її єпіскопу Пелешу. З цим

---

[22] Архів І. Франка, ш. 216, арк. 763, 781.

[23] У книзі М. Возняка «Як дійшло до першого жіночого альмаха», стор. 44.

не погодилася Н. Кобринська та ще кілька жінок і вийшли з товариства. Проте письменниця не залишила думки видати альманах. Спочатку самотужки, потім разом з Оленою Пчілкою вона взялася за справу видання першого жіночого збірника.

У зв'язку з безпосередньою роботою над збиранням матеріалу, опрацюванням його Н. Кобринська часто звертається до І. Франка за порадою. В листі від 12. IV 1886 р. вона просить письменника допомогти їй в розшукуванні біографії Олени Пчілки, Марка Вовчка, висловлювала свою радість появи молодих талантів, писала про враження від їх творів, цікавилася життям Франка. Так, довідавшись про одруження І. Франка з киянкою Ольгою Хорунжинською, Н. Кобринська в листі від 3. VI 1886 р. запитує його: «Може ви думали тим чином відчепитися від усіх галичанок, але Вам то не удасться. Ви продукт нашого краю, наших обставин, ви наша амбіція, то ж ми не перестанемо над тим працювати, щоби борше чи пізніше віддане вам було неограничене проводирство в нашій літературі, та просимо вашу жінку до нас прилучитися».

На цей останній лист Кобринської Франко не забарився відповісти і 5 червня того ж року писав:

«Сердечно дякую Вам за Ваш лист і за гратуляцію, в котрій Ви, хоч ніби з нехотя, наговорили мені компліментів, згадуючи щось о Вашім намері — зробити мене комендантом галицької літератури. Од повітря, глада, огня і війни і од коменди над галицькою літературою, спаси мене господи». Відповідаючи на другий закид Кобринської, Франко стверджує, що він завжди служив народові і буде те робити, скільки вистачить у нього сил, що його погляди й інтереси однакові з поглядами Кобринської. «Ні, ласкава Пані, всім добрим галичанам і галичанкам, я, як був, так і надальше хочу бути добрим товаришем і добрим другом і готов по змозі служити їм усім, що тільки буде в моїй силі. Що се в першій лінії відноситься й до Вас, ласкава Пані, об тім здаєсь і говорити багато не потребую: наші погляди, змагання і духові інтереси так з собою близькі, що взаїмна підмога єсть у нас таким ділом, котре саме з себе розуміється».[24]

Справді, Н. Кобринська і І. Франко як щирі друзі завжди підтримували один одного. Коли, наприклад, Кобринська ознайомилася з проспектом планованого Франком журналу «Поступ», вона в листі до письменника 1 грудня 1886 р. писала, що, незважаючи на важкі умови, буде, скільки зможе, допо-

---

[24] Зб. «Іван Франко», «Книгоспілка», 1926, стор. 271—272.

магати у здійсненні його планів. Разом з тим в інших листах (25. II 1886 р.) Кобринська просить Франка, щоб він, редагуючи альманах «Перший вінок», залишив матеріал у такому порядку, в якому вона йому подала, не чіпав і не розшифровував криптоніми деяких авторів. Письменниця усвідомлювала, яку велику і громіздку працю виконує І. Франко, і з приводу цього висловлювала в листі від 4. V 1887 р. свій жаль, що вона всю роботу по виданні альманаха звалила на Франка, хоч дуже була задоволена якістю редакторської роботи: «Ви питаєтеся, чи я вдоволена з Вашої редакції, — я свято переконала, що так, як ви, я навіть не удала би, — то можу лиш Вам хорошенько подякувати, що не жалуєте труду».[25]

Щодо виходу збірника з друку, то І. Франко виступив у журналі «Ruch» за 1887 р. із статею «Ruch kobiecy», в якій докладно інформує громадськість не лише про історію жіночого товариства у Станіславі, вихід з товариства Кобринської, а й про зміст і розмір альманаха, характеризує окремих авторів, дає оцінку їхнім творам. Особливо високо оцінює критик статті Н. Кобринської «Сучасний жіночий рух в Європі» та «Руські жінки в Галичині». «Зокрема ця друга стаття заслуговує на увагу, і при нагоді не занехаємо подати з неї звідомлення на цьому місці, бо ж це перша праця, яка докладно обговорює розвиток і теперішнє положення інтелігентної українки в Галичині».[26]

І. Франко висловив бажання, щоб жіночий альманах «Перший вінок» зустрів найширшу підтримку не лише серед українського читача, а й польської суспільності, щоб молоді письменники відповідно до своїх здібностей віддали всі свої сили служінню українському народові і його літературі.

Альманах «Перший вінок» вийшов з друку в червні 1887 року. А першого липня того ж року Н. Кобринська в листі до дружини І. Франка писала, що без її чоловіка вона «не вдала би була єго (альманаха. — *О. М.*) сама видати, то дійсно не знаю, — висловлювала жаль письменниця, — як і коли буду могла вашому чоловікові за тоту велику прислугу відвдячитися — натепер передайте наше руське спасибі!»[27]

Довгий час широке коло читачів і після виходу в світ збірника не знало, хто був його редактором. На це питання дав ясну відповідь М. Павлик. Він, високо оцінюючи редак-

---

[25] Архів І. Франка, ш. 214, арк. 705.

[26] Paula L. Ruch kobiecy, «Ruch» 1887, 15/III, стор.187—188. Вперше довів М. Возняк, що під псевдонімом «Paula L.» виступав І. Франко.

[27] У книзі М. Возняка «Як дійшло до першого жіночого альманаха», стор. 86.

торську роботу і виходячи з інтересів справи, через сім років після видання книги назвав прізвище редактора альманаха і тим подякував йому.

«Впрочім, — писав М. Павлик у примітці до своєї рецензії на першу книгу «Наша доля», — для історії мусимо завважити, що остаточним радактором «Першого жіночого Альманаха» був Іван Франко».[28]

Появу збірника «Перший вінок» тогочасна критика зустріла спочатку мовчанкою, а потім різними нападками (див. «Зоря» № 17—18, 1887). Лише І. Франко, за словами Н. Кобринської, був об'єктивним і послідовним в оцінці альманаха. У праці «З останніх десятиліть XIX в.» він писав, що виданий Н. Кобринською 1887 р. у Львові жіночий альманах «Перший вінок» належить до найкращих і найбагатших змістом наших видань із того десятиліття». Критик розумів, що не все в ньому однаково добре, але «для історика нашої культури і нашого національного відродження ся книжечка завсігди буде дорогоцінною пам'яткою».[29]

Відчуваючи повсякденну підтримку з боку І. Франка, Н. Кобринська відповідала поетові тим же. Так, дізнавшись про намір Франка видати свої твори окремою книгою, вона щиро радіє з цього повідомлення, пишається успіхами свого товариша і все робить для того, щоб збірник скоріше побачив світ і тим самим сприяв би утвердженню Франкового напряму в літературі. «Но помимо загального задоволення,— писала Кобринська 8 березня 1887 р. до письменника, — се послідне дало мені много до мислення, що аж змучилася моя бідна, не міцна голова! *Ви знаєте, як мені на тім залежить, щоби літературний напрямок, котрого ви у нас репрезентантом, запановав і що в тім замикається цілий мій патріотизм та що кожду таку спосібність рада би я підвести і підпомогти»* (курсив наш. — *О. М.*).[30] Ці слова Кобринської не розходилися з ділом. Вона, розуміючи, яку велику роль відіграють в українській літературі друковані твори І. Франка, все робить, що від неї залежить, щоб тільки його поезії побачили світ. Н. Кобринська хоче частину грошей, зібраних на альманах, передати Франкові на видання його творів. Єдина причина, яка змушує її стриматись, — це питання, як подивиться на цей захід Франко.

Зміст багатьох листів Н. Кобринської до І. Франка і, навпаки, І. Франка до Н. Кобринської свідчить про спільність їх поглядів на багато питань суспільного і літературного

---

[28] «Народ» № 3, 1894, стор. 47.
[29] І. Франко. Молода Україна, Львів, 1910, стор. 45.
[30] Архів І. Франка, ш. 214, арк. 653.

характеру. Так, наприклад, коли Франко, перечитавши оповідання Ганни Барвінок, подане до альманаха, сказав, що воно «підвіяне царефільством», Н. Кобринська погоджується з письменником: «Глядіть, щоб се не було такою смердячою краплею дьогтю в оповіданні Г., що носи многих можуть з прикростю й наганою одвернутись од нашого вінка! Принаймні навіть мені ваша звістка ударила дуже погано в ніс, а що ж допіру скажуть молодші, чуткіші носи?!.. Кажу твердо свою думку, що такого дьогтю, як те фільство, цілком не одобряю і — коли будуть лаяти жінок за те, що оповіданнєм Ганни взяли за таку несподівано погану ноту, — матиму право сказати: не моя вина, не моя «велика вина!»[31]

В одному із своїх наступних листів до І. Франка Н. Кобринська висловила свій жаль, що він після того, як «Зоря» перейшла в руки народовців, надрукував у названій газеті своє оповідання «Яць Залепуга», вів нібито переговори з деякими діячами з народовського табору про своє повернення до «Зорі». На всі ці прикрі закиди І. Франко в 1887 р.[32] дає не тільки вичерпну відповідь, а й запевнює Кобринську, що його переконання ні в чому не змінилися і в багатьох питаннях збігаються з її поглядами: «Поміщення «Залепуги» в «Зорі» не значить ще абсолютно ніякої зміни щодо мого становища зглядом народовців, як коли б я хотів або думав з ними входити в яку-небудь «згоду», — зауважує письменник... — Волію служити за хліб у поляків і робити на руській ниві своє хоч невеличке діло самостійно, ніж іти в каторгу до народовців, котрі обходяться з чоловіком як та собака з хлібом, заким зїдять, то ще попереду поваляють».[33]

В цьому ж листі І. Франко підбадьорює Кобринську, щоб вона не опускала рук, бо, крім народовської преси, є й інша: «Я думаю, що ми обоє видавництвами біжучого року хоч трошечки доказали, що можна дещо зробити з поза народовськими ложами. «Жіночий Альманах», «З вершин і низин», «Наукова Бібліотека» — невже се не докази? Невже так мало охоти осталося у Вас до дальшої самостійної роботи навіть після того, що самі народовці мусіли за тими починами нашої самостійної роботи признати велике майже історичне значення? А прецінь можна сказати сміло, що іменно ті наші роботи (включають сюди й другий том «Наукової Бібліотеки», котрий швидко повинен вийти) становлять майже

---

[31] Архів І. Франка, ш. 214, арк. 653.

[32] Лист не датований, проте треба думати, що він написаний в 2-й половині 1887 р., оскільки в ньому згадуються видання, які вже вийшли: «Альманах», «З вершин і низин», «Наукова бібліотека».

[33] Зб. «Іван Франко», «Книгоспілка», 1926, стор. 273—274.

все, що в біжучому році появилось цінного й оригінального в Галицько-руській літературі. І ми мали б зараз же й опускати руки? Ні, шановна Пані. Нехай і так, що видання Наукової Бібліотеки не зовсім заступить видання газети, але я надіюсь, що вповні і вдвоє заступить видання такої газети, як «Зоря».[34]

Перше десятиріччя творчої праці І. Франка позначилося такими видатними творами, як «Бориславські оповідання», «Boa constrictor», «Борислав сміється», «Захар Беркут», збіркою поезій «З вершин і низин», науковими працями: «Література, її завдання і найважливіші ціхи», «Катехізис економічного соціалізму», «Католицький панславізм», «Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка» та іншими статтями про творчість російських письменників і періодичними виданнями «Громадський друг», «Молот», «Дзвін», «Дрібна бібліотека», «Світ», участю у виданні альманахів «Ватра», «Веселка», «Перший вінок» і т. д. За десять років письменник зробив дуже багато, ним пишалася вся передова українська література, зокрема Н. Кобринська високо підносила роль і значення Франка в літературному процесі як письменника, науковця, громадського діяча й організатора видавничої справи. Вона признавалася в листі до Франка від 14 лютого 1888 р., що «більшого обожателя Вашого таланту як я, трудно знайти».[35] Саме тому вона щиро обурюється з того факту, що Франко не одержав першу премію за повість «Захар Беркут».[36] «Ви сильні і великі на своїм питомім грунті, — писала Кобринська до Франка в іншому листі, — типи нашого народа, єго поняття, виображене чуття у Вас незрівняні... Ви стоїте на своїм грунті як незвичайний самостійний талант, перевисшаєте о цілу голову їх літературний напрям, то і не легко приходиться їм втягнути такого великана в свої тісні рями».[37]

Аналізуючи літературні явища, роздумуючи над багатьма питаннями і фактами, Н. Кобринська приходить до правильного висновку, що І. Франко своїми передовими ідеями, методом, своєю творчістю дуже впливав на розвиток багатьох письменників, спрямовуючи їх творчість у демократичне річище української літератури.

В листі до М. Павлика 28 листопада 1888 р. Кобринська пояснювала в чому полягала заслуга Франка у відношенні до неї. «Цікавий період в моїм житті комплектної апатії до

---

[34] Зб. «Іван Франко», «Книгоспілка», 1926, стор. 274.
[35] Архів І. Франка, ш. 201, арк. 483.
[36] Там же, арк. 527.
[37] Там же, арк. 561.

всього, що руське (українське. — *О. М.*). Тут доперва виступає заслуга Франка, єго перші повісті про житє бориславське поразили мене і помогли вироблені вже у мене загальнолюдські ідеї оперти на національних услов'ях».[38]

Творча співдружність Н. Кобринської та І. Франка сприяла розквіту талану молодої письменниці. Вона пройшла під благородним впливом революційного демократа славний шлях творчого зростання, пройнялася симпатією до програми радикальної партії, стала активним борцем за кращу долю української жінки, захисником її прав, палкою патріоткою. «Ви силою свого таланту — писала Кобринська 19 січня 1889 р. в листі до Франка, — навернулисте мене від космополітичних ідей до любові свого краю».[39]

Письменниця була вдячна І. Франкові за те, що він гаряче підтримував її у громадській роботі. З його допомогою Кобринська добилася від редакції органу радикальної партії «Народ» відкриття в журналі спеціальної рубрики «Жіноча справа». «Я була на зборах радикалів, — пише вона до Ярошинської 7. X 1891 р., — і постаралася оте, що в «Народі» буде отворена рубрика на питання жіноче, рада би про те дуже аби та рубрика не стояла порожня»[40] і запрошує в кінці Ярошинську взяти участь у цій справі.

Як високо цінила Н. Кобринська І. Франка, видно з її листа від 14. X 1895 року. Порівнюючи Франка з Драгомановим, письменниця приходить до логічного висновку, що він заступив Драгоманова своєю величчю, і з гордістю проголошує: «Народ, котрий плодить таких людей, мусить жити».[41]

Перше десятиріччя (1884—1895) дружби з І. Франком — найплодотворніший період у творчості письменниці. За ці роки Н. Кобринська написала такі оповідання, як «Шумінська» (1883), «Задля кусника хліба» (1884), «Суддя» (1885), «Янова» (1885), «Виборець» (1889), «Жидівська дитина» (1890), повість «Ядзя і Катруся» (1890—1892) та інші. Ці твори письменниці не лише перегукуються своїми темами з оповіданнями бориславського циклу І. Франка, а й витримані в їх дусі.

Виступаючи з художніми творами, Н. Кобринська продовжує активну громадську діяльність. За її ініціативою в 1890 р. складається петиція до Державної Ради про дозвіл жінкам

---

[38] У книзі М. Возняка «Як дійшло до першого жіночого альманаха», стор. 84—85.

[39] Архів І. Франка, ш. 217, арк. 196.

[40] Там же, ш. 101, арк. 470.

[41] Там же, ш. 185, арк. 185.

вступати в університет. Роком пізніше Н. Кобринська виступає на з'їзді жінок в Стрию з вимогою поліпшити становище жінки і організацію жіночого руху, вимагає заснування жіночої гімназії. Якщо радикально настроєні люди гаряче підтримували феміністичні погляди Н. Кобринської і її союз з радикалами, то інша частина суспільності, ліберально-буржуазна інтелігенція, осуджувала письменницю за її радикалізм і передові погляди на жіноче питання.

Однак із середини 90-х років у силу різних складних причин спостерігається деякий відхід Н. Кобринської від демократичних кіл, зокрема від І. Франка і його методу. Очевидно, інтенсивне поширення в 90-х роках у Західній Україні занепадницької літератури вплинуло на зміст і форму художньої творчості Кобринської. З-під пера письменниці виходять оповідання «Відьма», «Оман», «Блудний метеор», позначені імпресіонізмом, пройняті окремими настроями розпуки.

Одна з основних причин, що змусила письменницю дещо відійти від прогресивного руху, випливала з її невірних поглядів на жіноче питання як на найважливіше соціальне питання. З таким трактуванням не погоджувалися радикали, а, значить, І. Франко. У зв'язку з цим розпалилася полеміка.

«У нас, — писав однодумець і товариш І. Франка М. Павлик, — викладаючи погляди радикалів на емансипацію жінок, — жіноче питання, — то частина робітницького питання, частина великих ран людськості: взаїмного визиску, вбожества і нерівноправності»,[42] а не самостійне питання.

В цій же статті М. Павлик спростував обвинувачення Н. Кобринської щодо «вільної любові», яку нібито проповідують радикали: «Нігде в програмі радикальної партії нема точки про вільну любов, натомість є домагання економічної і політичної рівноправності жінок із мужчинами».[43]. А коли, продовжує Павлик, хто з нас уживав цих слів «вільна любов», то воно визначало вільну любов від економічної залежності, а не любов силувану, куповану.

Суперечка, що виникла між Франком і Кобринською у видавничих справах, також сприяла тимчасовому розриву. Непорозуміння випливали з різних поглядів на друкований орган товариства західноукраїнських жінок після збірника «Перший вінок». І. Франко і радикально настроєні письменники запропонували видавати жіночу газету «Рівність», оскільки газета — оперативніший орган у порівнянні з альманахом. Обстоюючи слушність своїх пропозицій, І. Франко

---

[42] «Зоря», 1893, стор. 138.
[43] Там же.

в статті «Альманах чи газета?» писав: «Хоч не спеціаліст у справі жіночій, я все-таки як журналіст позволю собі замітити, що по моїй думці газетина, що виходить раз на місяць по одному листові друку, десять разів більше користи принесе для справи, ніж альманах в 30 аркушів».[44] «Альманах, — зауважує Франко, — виходитиме раз на 5 або 10 років, містити буде в собі статті або чисто теоретичні, далекі від сучасних, хвилевих інтересів нашого жіноцтва матеріали, а натомість газета подавати буде завсігди за свіже статті про справи біжучі, хроніку жіночого руху у нас і в Європі, дописи з провінції, обговоренє нових книжок інтересних для нашого жіноцтва, і коли б не подавала нічого більше, лиш те, але раз у раз, систематично, то вже зробила би дуже багато для розвою духовного своїх читательок».[45] На думку Франка, значення газети полягає ще і у тому, що вона групує людей, будить товариське почуття, якого так мало в галицьких жінок. Нарешті, до альманаха не кожен може писати без підготовки чи талану, а до газети може писати кожна письменна селянка.

Проте аргументи Франка не переконали Н. Кобринську. Вона обстоювала альманах. Можливо, на такі міркування письменниці вплинув той факт, що вона жила на периферії і через те не могла щоденно брати активної участі в друкованому органі.

Кобринська переоцінювала значення альманаха, бо вважала, що головним змістом таких збірників була і є художня література, яка, на її думку, відіграє вирішальну роль у боротьбі за поліпшення становища жінки в суспільному житті.

Словом, полеміка між прихильниками видання «Жіночого альманаха» і видання жіночої газети закінчилась, за словами М. Павлика, тим, що Н. Кобринська «вибрала середню дорогу та стала видавати «Жіночу Бібліотеку».[46]

За три роки (1893—1896) письменниця видала три збірники під назвою «Наша доля». Проте альманах не піднісся до рівня «Першого вінка». «„Наша доля", — писав М. Павлик у своїй рецензії, — далеко слабша від „Першого Жіночого Альманаха" і формою і змістом»[47]. Про обмеженість цього видання говорила і Леся Українка в листі до М. Павлика від 27 лютого 1895 року. Але найдокладніше і найоб'єктивніше охарактеризував збірник «Наша доля» І. Фран-

---

[44] «Народ», 1891, № 22, стор. 304.
[45] Там же.
[46] «Народ», 1894, № 3, стор. 46.
[47] Там же, стор. 47.

ко. Він щиро привітав нове видання, відзначив різнобарвний і важливий матеріал, уміщений в книзі, висловив свої симпатії до поглядів, проголошених Кобринською, проте не замовчав і хиб альманаха. «Пощо на чолі поміщено книжку Ніцше,..— запитував письменник,— сю блискучу, а фальшиву балаканину, сю справді анархістичну філософію, роблену „без царя в голові", — сего абсолютно не розуміємо».[48] І. Франко розкритикував зовнішній вигляд, друк, коректу і погану мову збірника. «Такого, кажучи словом Федьковича, „шанталового" в технічнім погляді видання, котре при тім має таку поважну ціль і такі щирі наміри, у нас, мабуть, іще не було»,[49] висловлює жаль Франко і щиро бажає видавництву усунути зазначені хиби.

З відповіддю на критичні зауваження рецензентів «Нашої долі» виступила Н. Кобринська в статті «Слівце про перший випуск «Нашої долі».[50] І хоч письменниця відкинула багато зауважень критики, але з часом з багатьма з них погодилась. Про те, як переборювала Кобринська свої хиби, свідчить зміст третьої книги «Наша доля», зокрема некролог Н. Кобринської «F. Engels». Письменниця не лише високо підносила твори Енгельса, які, як і твори Маркса, вивчала і знала, а й називала Енгельса «великим вченим, що своїми світлими поглядами і науковими дослідами много причинився до розбудження питання жіночого».[51]

Виступ Н. Кобринської на ювілеї І. Франка в 1898 р. був яскравим проявом вірного розуміння значення творчості І. Франка в українській літературі.

«Іван Франко — се талант, що становить епоху у нашому культурно-літературному розвитку, — говорила вона на ювілейному вечорі. — Хто знає галицьку літературу перед Франком, той певно тому не заперечить. Читаючи образки Франка з народного життя набиралося довір'я в будучину того народа, що такий бідний, темний, опущений, проявив стільки сили і натхнув такий талант. Талант Франка — се не торбан з кількома струнами, лише інструмент, достроєний до загально-світової оркестри. Сміло можна сказати, що реалістичний період і в багатших літературах, як у польській або німецькій, не найшов такого гідного заступника, як наша має в Івані Франку. Як визначний реаліст, він зобразив цілий

---

[48] І. Франко. Жіноча Бібліотека, видає Наталія Кобринська. Книжка І. Наша Доля, збірник праць різних авторів, 1894 р. «Житє і Слово», 1894, т. І, 307—308.

[49] Там же.

[50] «Жіноча Бібліотека», книжка ІІ, «Наша Доля», 1895, стор. 1—35.

[51] Там же.

ряд живих типів з нашої суспільності так мужчин, як і жінок».[52]

Висловлювання Н. Кобринської про І. Франка, його роль і значення в українській літературі дають нам право зробити висновки, що Кобринська, захоплюючись талантом письменника, знову підпадає під його вплив, поступово переборює свої помилки. Свідченням цього є також її твори, що з'явилися в період першої імеріалістичної війни. Оповідання цих років («Каліка», «Свічка горить», «На цвинтарі», «Брати» та інші) спрямовані проти політики розпалювання братовбивчих воєн, проти страхіть світової війни та імперіалізму. Очевидно, саме тому окупаційні війська поставились до Н. Кобринської з підозрінням.

З цього погляду дуже цікаві факти розповів Д. Я. Лук'янович у своїй брошурі «Два документи до життєпису Наталії Озаркевич-Кобринської». Автор розповів, як в одному з документів — доносі лейтенанта Форкаша на ім'я корпусної команди в Болехові — зазначалося, що окремі люди в Болехові мають таємні телефони і запідозрені в шпигунстві. А про Н. Кобринську лейтенант спеціально доповідав: «Дім Наталії Кобринської, дуже небезпечної повірниці російського генерального штабу, треба взяти під особливий нагляд».

«Сьогодні вночі, — закінчував рапорт Форкаш, — з мойого наказу мій відділ стежитиме на околичних горбах за світленими сигналами. Лейтенант Форкаш».

На щастя, секретарем судового коменданта[53] була особа, яка дуже добре знала Кобринську і зробила все, що від неї залежало, щоб прізвище письменниці не потрапило до рук поліції. Секретар коменданта «просто вилучив Форкашів донос із в'язки актів».

Документи стверджують, що доноси лейтенанта Форкаша про шпигунство Кобринської нічим не підтвердилися. Навпаки, вона, як письменниця-патріотка, виступила з рядом оповідань, в яких критикувала імперіалістичну політику царського уряду. Н. Кобринська боролася за реалізм і демократизм в українській літературі. Саме за ці риси її творчості І. Франко так високо цінив Кобринську. Він підкреслював велике значення і роль письменниці в розвитку української літератури в Галичині в кінці XIX — на початку XX століття.

---

[52] ЛНВ, т. IV, 1898, стор. 122—123.

[53] Секретарем судового коменданта був тоді Д. Я. Лук'янович. Про це він сам говорив на ювілейній сесії Інституту Суспільних наук АН УРСР, присвяченій 100-річчю з дня народження І. Франка під час обговорення доповіді «І. Франко — організатор і вихователь українських письменників».

Зазнавши благотворного впливу передових ідей свого часу, зокрема І. Франка, Н. Кобринська не лише утвердилася на позиціях демократизму, а й сміло привітала Велику Жовтневу соціалістичну революцію, яку назвала «промінням сонця воскресення».

Із доброзичливих відносин, листування, публіцистичних виступів, художніх творів двох письменників видно, яку велику роль відіграв І. Франко в творчому розвитку Н. Кобринської. Велика роль і значення І. Франка як організатора і вихователя молодих письменників легко простежується не лише на творчій біографії Н. Кобринської, а багатьох інших письменників, яким революційний демократ допомагав «виходити в люди». «На його творах, в його ідеях виховувалось уже ціле покоління», говорив М. Коцюбинський. В. Стефаник твердив, що його «Іван Франко поставив малим наслідником своїм». За допомогою й порадою до Франка зверталися Попович, Кравченко, Самійленко, Алчевська, Кобилянська, Мартович, Черемшина та багато інших.

Та найкраще сказав про величезний вплив Франка на молодих письменників Степан Тудор:

«Всі ми, молоді письменники... всі ми зростали під впливом великого діяча західноукраїнської літератури. Я говорю про чудесного письменника Івана Франка, найбільшого з духовних синів Західної України. Його могутня фігура височить ще над передвоєнною епохою; в цей час він почав працювати, набирався сил, в цей час найсильніше проявив себе, потряс затверділу совість міщанства, що його оточувало, вів за собою бідняцьку молодь і лякав реакцію радикальністю своїх поглядів, вчинків і закликів. Ця людина фізично відійшла від нас на третій рік імперіалістичної війни, не дочекавшись революційних зрушень, передчуттям і чеканням яких була сповнена її молода творчість. І все ж вплив Франка великий і в наші дні, захоплює нас, діє в нас, позначається у великих і малих фактах нашої дійсності, у явищах нашої літератури».[54]

---

[54] С. Тудор. Визволення слова. Твори, К., 1959, стор. 550—551.

Р. КИРЧІВ

З ЛІТЕРАТУРНО-СЦЕНІЧНОЇ ІСТОРІЇ КОМЕДІЙ ІВАНА ФРАНКА

У ряді праць про драматургію Франка значна увага приділена також вивченню літературної та сценічної історії його комедій.[1] Тому в цій статті ми спинимося лише на таких фактах, які доповнюють або конкретизують уже відоме.

I

Про складну літературну історію комедій «Рябина» (друга редакція, 1893—1894) та «Учитель» довідуємося з відомих листів І. Франка до М. Драгоманова і А. Кримського. Під тиском цензури Франко був змушений декілька раз переробляти ці п'єси, щоб, нарешті, «скаліченими» вивести їх на сцену.

Деякі сліди цієї самовбивчої роботи знаходимо у рукописі другої редакції «Рябини», зокрема у її фіналі, якому драматург надав протилежне первісному задумові звучання — тріумф справедливості в умовах експлуататорського ладу: з намісництва приходить дозвіл на відкриття в селі закритої повітовою владою читальні.

На звороті 75, 49 та 50 листків автографа другої редакції «Рябини» зберігся перший варіант фіналу цієї редакції. В село приїжджає комісар староства, щоб покарати селян за «бунт». Він підтримує Рябину, а довідавшись про його категоричну відмову від війтівства, погрожує карою вищих властей. Остаточний крах терплять ілюзії Олекси Коваля, який, надіючись знайти справедливість, звертається до намісництва за дозволом на відкриття читальні. Комісар по-

---

[1] Див. М. С. Возняк. «Франків «Рябина». Записки історичного та філологічного факультетів, ЛДУ, 1940 та Я. Білоштан. Літературна та сценічна історія п'єс Івана Франка, зб. «Дослідження творчості І. Франка», К., 1956.

відомляє, що староство дало наказ арештувати Олексу як головного бунтівника в селі.

Такий фінал логічно завершував основні колізії п'єси, підкреслював її гостро викривальний характер. Але цензура не пропустила б п'єси в такому вигляді. Тому драматург змушений був змінити її розв'язку.[2]

Всі ці переробки та згладжування гострих місць негативно відбилися на ідейно-художньому змісті твору. Одначе цензурі і того було мало. Даючи дозвіл на виставу «Рябини» уже після кількох переробок, вона офіційно вимагає ще й «опущення декотрих уступів».[3]

Рукописна театральна копія другої редакції комедії допомагає встановити, які саме місця були пропущені в театральному варіанті п'єси. П'ять таких місць наводяться у примітках дев'ятого тому двадцятитомного видання творів Франка (стор. 445—446). Вважаємо, що не безінтересно буде навести і менші цензурні купюри.

Текст автографа[4]	Текст театральної копії
ДІЯ ПЕРША	
ЯВА ДРУГА	
Олекса *(сміється)* Ха, ха, ха! Які страшні дві власті зійшлися (2).	*(сміється)* Ха, ха, ха! Хіба то власть яка? (9).
ЯВА ТРЕТЯ	
Олекса. То я мав би право на нього бути лютий за те, що нам без дання рації шандарів на читальню наслав, а потім постарався про те, щоби староство її розв'язало (3).	То я міг би бути на него лютий за те, що нас скривдив (13).

[2] Збережені в рукописі п'єси конкретні сліди цієї вимушеної роботи Франка над іншим варіантом фіналу дають радянському літературознавству право і можливість встановити у наступних виданнях «Рябини» її попередній фінал.

[3] Виписка із дозволу цензури міститься на останньому листку зошита з театральною копією другої редакції «Рябини». Наведемо цю виписку повністю:

Висока Президія ц. к. Намісництва рескриптом з 17 квітня 1894 ч. 4164 /пр; уділила позволення на представлення на сцені руского народного театру під зар'ядом Тов. «Руська Бесіда» у Львові комедію народну в чотирьох актах Д-ра Івана Франка під заг. «Рябина», з застереженням опущення декотрих уступів.

Ц. К. Дирекція Поліції

Львів, дня 25 квітня 1894.

(Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, архів Франка, № 96/ ВАС).

[4] Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, архів Франка, № 177. Сторінка автографа подається в дужках.

ЯВА П'ЯТА

Р я б и н а. Овва! Так я дуже тебе боюся! Мене сам пан староста по плечі плеще, розумієш? На кождій сесії другим війтам за взір мене ставить. А ти що? (8).

Овва! Так я дуже тебе боюся! Не такі у мене плечі є! А ти що? (29).

Р я б и н а. Так? Ну, то згори вам кажу, що нічого з того не буде. І не думайте, щоби вам їх (статут читальні — *Р. К.*) затвердили! Хіба би не я був (8—9).

Так? Ну то будь певний, що я зумію вам стільця приставити (31).

Р я б и н а. Овва, який ми навчитіль вишукався? Зась тобі мене вчити, що гріх, а що ні! А дивіть! Ще молоко на губах не обсохло, а воно вже лизнуло того письма та капральських кулаків покуштувало, та й гадає, що всі розуми поїло. Я тобі ще покажу, куди стежка в горох! Ще ти пізнаєш начальника Рябину (10).

Овва, який ми навчитіль вишукався! Зась тобі мене вчити, що гріх, а що ні! Ще молоко на губах не обсохло, а воно вже лизнуло того письма та й гадає, що всі розуми поїло... (34).

ЯВА ДВАНАДЦЯТА

К а з и б р і д. Позиваю до пана бога найбільшого кривдника і грабіжника в нашім селі (19).

Не найшов права між людьми, позиваю його до пана бога (58).

ДІЯ ДРУГА

ЯВА ПЕРША

П и с а р. То що ж, чи цісарська табеля бреше, чи ви обоє з жінкою? (22).

То що ж, Чи я маю брехати, чи ви обоє? (66).

ДІЯ ТРЕТЯ

ЯВА ДЕВ'ЯТА

Р а х м і л ь. А хоч би оту читальню. Ну скажіть мені, нащо вона вам здалася. Адже газети та книжки гроші коштують. Нині день робучий, а ви собі замість робити час тратите на читальню. Ну, а ще й клопотів кілько і від начальника і від шандарів і від староства! (49).

А хоч би оту читальню. Ну скажіть мені, нащо вона вам здалася. Адже газети та книжки гроші коштують. Нині день робучий, а ви собі замість робити час тратите на читальню (141).

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

ЯВА ПЕРША

Р я б и н а. З міста переказували. Возний знайомий учора прибіг, каже: стережіться! А що я можу зробити? (65).

З міста переказували. А що я можу зробити? (198).

Рябина. Але що ж пан староста скаже? Що пан комісар скаже? (65).	Але що ж люди скажуть? Сусідні війти? (198).
Рябина. Але ж, як я війтівства зречуся, то ще гірше пропаду. Тоді пан староста на мене загнівається (65).	Але ж як я війтівства зречуся то зовсім пропаду (198).

ЯВА ДЕВ'ЯТА

Казибрід. Але тепер сам бог на тебе гнівається, Прокопе. І ще про одно подумай. Коли не зречешся війтівства, то громада всі твої з писарем справки віддасть до суду, і тоді пан староста нічого не поможе (65).	Але тепер сам бог на тебе гнівається, Прокопе. І ще про одно подумай. Коли не зречешся війтівства, то громада всі твої з писарем справки віддасть до суду (199).

Як бачимо, цензура не обійшла навіть найменших компрометуючих натяків на адресу властей.

Театральна копія, до якої ми звертаємося, це, без сумніву, той робочий примірник, по якому здійснювалася перша вистава «Рябини». На це вказують режисерські помітки на його сторінках, зокрема проставлені в списку дійових осіб прізвища виконавців, які повністю збігаються з виконавцями, зазначеними в газетних оголошеннях і афішах перших вистав. Копія була, очевидно, зроблена зразу після того, коли п'єса пройшла цензуру, не пізніше квітня—травня 1894 року. 23 червня того ж року Кость Підвисоцький повідомляв Франка, що театр провів уже дві репетиції «Рябини».

Другу редакцію комедії Франко, як відомо, хотів надрукувати в «Зорі». Говорячи про це, М. С. Возняк посилається на лист редактора «Зорі» Василя Лукича від 31 січня 1895 р., в якому той повідомляє Франка, що «Рябини» не може надрукувати, бо «вона надто вже довга», а він (Лукич) «прирік ще давніше друкувати «Вільгельма Теля» в Чайченковім (Грінченка — *Р. К.*) перекладі».

Виставу «Рябини» він вважає слабкою, тому бажав би ще раз побачити її «в кращій обсаді і ліпше грану ніж торік в Станіславі». Сам твір Лукич рекомендує скоротити, бо «дещо повторяється».[5]

Набагато відвертіші висловлювання Лукича про «Рябину» знаходимо в його листах до О. Маковея, з яких стає більш зрозуміло, чому Франкові відмовлено друкування комедії в «Зорі».

В листі від 24 липня 1894 р. Лукич так писав про свої враження від вистави «Рябини»: «Рябина в Стан[іславі] не

[5] Там же, № 185, стор. 23—24.

подобалася. Просто не хочеться вірити, щоби це написав Франко. Самі моралі і проповіді — нудно дуже».[6] В іншому листі він цікавиться успіхом вистави у Львові. «А як «Рябина» вам подобалася? Щось навіть вона рецензентові в Kurjerі (мається на увазі «Kurjer Lwowski» — *Р. К.*) не прийшла до шмики (до смаку — *Р. К.*) ...А вже сей рецензент з обов'язку колежанського (натяк на співробітництво Франка в тій газеті — *Р. К.*) повинен був похвалити утвір Франка».[7]

Згадана тут рецензія в газеті «Kurjer Lwowski» це перший відзив критики на виставу «Рябини» у Львові. Вона з'явилася на другий день після вистави. Рецензент (криптонімний підпис «(В)») підкреслює, що твір Франка «є наскрізь народний і тенденційний», відзначає ряд вдало накреслених типів, «органічно з життя схоплених» сцен. Особливо вдалими вважає масові сцени п'єси, які, як і в прозових творах Франка, «дихають життям і правдою». В кінці дається така загальна оцінка твору: «В кожному разі, в найновішій штуці п. Франка знайшла українська драматична література річ дуже цінну і потрібну. Очевидно, ця сама штука, поставлена на сільській сцені, надзвичайно виграла б».[8]

Але рецензент дещо обмежено розумів ідею цього твору. «Метою автора,— пише він,— було показати, що *єдина освіта* (курсив наш — *Р. К.*) може видобути український народ, бідний і темний, з пут сільських визискувачів, знаних нашому суспільству в типових постатях писаря й орендаря. Мета ця авторові повністю вдалася і з цього погляду твір п. Франка заслуговує на повне признання».[9] Звичайно, не на освіті наголошує Франко. Не можна погодитися і з іншими закидами, що в сюжеті комедії, мовляв, багато плутанини, ускладнень, які автор «розтинає введенням на сцену караючої справедливості в постаті жандарма».[10] Сцени з дочкою рецензент вважає мелодраматичними. Можна погодитися з закидом про штучність епізоду, коли війт, писар і орендар говорять про свої шахрайства в присутності Казидороги (дія третя, явa одинадцята).

Цікава і слушна думка рецензента про те, що основного успіху зазнала б «Рябина» на сільській сцені. Цю ж думку висловлює і конкретизує рецензент «Діла»: «На кождий спосіб театр наш має твір вельми надаючийся до вистав для селян,

---

[6] Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, архів Маковея, ф. 59, шифр 1609.

[7] Там же.

[8] «Kurjer Lwowski», 1894, № 248.

[9] Там же.

[10] Там же.

котрі побачать на сцені пластично представлене своє громадське життя-буття».[11] Приблизно такої ж думки і Осип Маковей. Відповідаючи Лукичеві, в листі від 18 вересня 1894 р. він писав: «Рябина видалась мені слаба... Але до доброго і повного осуду треба би ще побачити, яке враження робить ся комедія на селян».[12]

З цього листа дізнаємося, що Маковеєві належить непідписана рецензія на виставу «Рябини», яка була надрукована 11 вересня 1894 р. в газеті «Народна часопись». У зв'язку з тим, що ця рецензія, як і цитована вище рецензія з «Kurjera Lwowskiego», ніде не згадується дослідниками, дозволимо собі навести ширшу виписку:

Дня 6 (вересня — *Р. К.*) виставив руский театр комедію Івана Франка п. з. «Рябина». Єсть се, як здогадуємося, одна з давніших праць автора «Украденого щастя». Коли ті дві штуки порівняти з собою, то бачимо велику ріжницю. Драма «Украдене щастя» збудована майже без закиду, а «Рябина» має не одну похибку. Перше всього «Рябина» — штука тенденційна, відповідна для читалень сельських, показує попри правдиві об'яви життя, також видумані, такі, яких би собі можна бажати. Акція в тій комедії подекуди пинява; «проповідування» та скучних розмов у ній забагато. Розуміється, від таланту Франка можна було сподіватися також показання кількох типів і сцен із життя, котрі справді в комедії бачимо. Франко хотів своєю комедією доказати, що лише просвітою можна видобути руський темний нарід з рук різних визискувачів сільських, несовісних писарів, орендаторів та війтів. Ся теорія знана і симпатична; через то в результаті мається корисне враження з комедії. Все ж таки, столичній публіці нагадує ця комедія драматичні твори Воробкевича... Публики було на тім представленню досить, актори грали дуже добре, а автора викликувала публика кілька разів на сцену.[13]

Слід сказати, що ні Лукич, ні рецензент «Kurjera», ні Маковей не зуміли оцінити того нового, що приніс з собою твір Франка в українську комедіографію. Суспільно-політична сатирична комедія була фактично новим явищем в українській драматургії, зокрема в галицькій. Їй, як і соціальній драмі, важко було пробивати собі дорогу серед драматургічної побутовщини і зіпсутих опереточно-водевільним репертуаром смаків публіки. З позицій усталеної традиційності підходили певною мірою до «Рябини» і названі вище рецензенти.

Не має рації Маковей, ставлячи «Рябину» на один рівень з драматичними творами Воробкевича. Рецензент «Діла» вірно відмітив, що в порівнянні з попередніми творами з народного життя, які «в нашому давнішому репертуарі театральнім займали видатне місце», «Рябина» «перевищає їх о много раз своїм тематом, взятим з життя і трактуючим пекучі

[11] «Діло», 1894, № 193.

[12] Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, архів Лукича, фонд 61, шифр 729.

[13] «Народна часопись», 1894, № 193.

справи, а, по-друге, безперечно і талановитим переведенням...»[14]

Враження про твір псувалося і через недоліки самої вистави, про що говориться в цитованому вище листі Лукича і в газетних рецензіях. «Артисти не конче добре вив'язалися з своєї задачі, — писав рецензент «Діла». — Декуди пересадна декламація і неопанування ролі, а декуди браки у вивченні ролі не могли зложитись на гарну цілість. Також і режисерія прогрішилась у многім: не було двох однакових одягів лише всуміш: гуцульські, бойківські, підгірські, покутські, а вже досить оригінально виглядав жид-орендар в короткім «іберцігері» і панчохах».[15]

Про слабкість режисури, невідповідність художнього оформлення, вільний підбір костюмів і взагалі низький художній рівень вистав українського галицького театру писав тоді також Іван Франко.[16] Навіть вистава «Украденого щастя», яка завжди сприймалася публікою з захопленням, прозвучала цього року слабо. Таке зниження художнього рівня вистав театру зв'язане, без сумніву, із заміною талановитого режисера К. Підвисоцького С. Яновичем.

Цікаві факти, які допомагають краще уявити тодішній стан галицького театру, які значною мірою стосуються і до початку сценічної історії «Рябини», знайдемо в одному тодішньому листі артиста і режисера галицького театру К. Підвисоцького до І. Франка:

Завданням моїм було по можності вводити нову реалістичну школу, передовсім дбати про чистоту р[уської] мови у виговорі і акцентах, викорінювати перестарілу декламацію, патос і т. д., що у нас не легка штука, так як наші артисти брали все взірці із Львівського польського театру, де на шкоду розвитку нової школи. У нас майже всі головніші артисти (по уступленню Й. Любича) придержуються ще старої, псевдокласичної німецької школи. А вже найбільшою перепоною в тім напрямі був мені п. Лопатинський, котрий у Відні брав лекції декламації у якогось старого німецького рецитатора. Через цілого півтора року поборював поза моїми плечима мої засади і методу, а тепер, коли через присутність директора п. Гуляя станув заступником управи театру і мої чинності після регуляміну (статуту — *Р. К.*) підчинені під його заряд, я мушу уступити.

Наколи б але Високоповажний Пан Доктор бажали собі, аби твори Ваші я виставляв і режисерував, то я винятково з уваження. Вашого таланту можу се вчинити; однак справа ця мусила б бути В. П. Д-ром представлена Вс[ечесному] Виділові «Р[уської] Бесіди» у Львові у понеділок 25/6 с. р.—коли-то іменно вечером на засіданні рішатись буде справа мого увільнення.[17]

---

[14] «Діло», 1894, № 193.

[15] Там же.

[16] «Kurjer Lwowski», 1894, № 257.

[17] Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, архів Франка, шифр 30, стор. 273—274.

Тут же він повідомляє Франка, що відбулися вже дві репетиції «Рябини».

Чи звертався Франко до «Руської бесіди» з відповідними клопотаннями, ми не знаємо. Але відомо, що він високо цінив акторські і режисерські здібності Підвисоцького, називав його одним з поборників реалістичного театру в Галичині.

Перша вистава «Рябини» відбулася в Коломиї 11 липня 1894 року. В музеї театрального мистецтва УРСР зберігається афіша цієї вистави:

В КОЛОМИЇ У ВЕЛИКІЙ САЛІ КАСИ ОЩАДНОСТІ
ЛЬВІВСЬКИЙ РУСЬКИЙ НАРОДНИЙ ТЕАТР
ПІД ЗАРЯДОМ
ТОВАРИСТВА «РУСЬКА БЕСІДА» У ЛЬВОВІ
В СЕРЕДУ ДНЯ 11 ЛИПНЯ 1894
ПО РАЗ ПЕРШИЙ

РЯБИНА

комедія з народного життя зо співами в 4 діях
Д-ра Івана Франка

ОСОБИ

Прокіп Рябина, війт в Нестаничах, літ 50 — А. Стечинський
Орися, єго дочка, дівчина літ 18 — Ф. Лопатинська
Панталимон Качуркевич, писар, літ около 30 — С. Янович
Панас Казибрід, старий мужик — К. Підвисоцький
Феся, дочка, літ 18 — М. Фіцнерівна
Олекса Коваль, парубок літ 28, був у війську — А. Лопатинський
Роман Півторак, літ 35 } господарі — І. Рубчак
Семен Гриб, літ 45 } господарі — С. Підвисоцький
Гнат Грінчук, літ 60 } господарі — А. Кунцевич
Рахміль Цінобер, жид-орендар, літ 50 — М. Ольшанський
Жандарм — А. Нижанківський
Присяжний — В. Слобода
Жінка-халупниця — Е. Підвисоцька
Гафка } дівчата — М. Слободівна
Доська } дівчата — К. Радкевичівна
Магда } дівчата — М. Стефановичівна

Дівчата, парубки, жінки і діти — діється в підгірському селі Нестаничах в наших часах.

Режисер: К. Підвисоцький. Капельмістр: Ф. Доліста.

4 липня як анонс у місцевій газеті появилася коротка анотація на «Рябину», цікава для нас висловленими думками і передусім як факт першого публічного відзиву критики про твір. Наведемо виписку з цієї замітки:

«Франко, якому ніяке поле літературної праці не є чужим, станув у своїй першій спробі драматичного письменства відразу на висоті драматичної ядерності і консеквенції з погляду накреслення характерів і ситуацій. Недоліки, які зустрічаємо в тому творі (йдеться про «Украдене щастя»—*Р. К.*) походять з основи: автор вирішив показати негативні типи свого народу. Така безгранична пасивність зі сторони діючих осіб мусить хіба завжди викликати остилість і знудження на сцені.

Автор сам пізнав ту помилку і в своєму другому творі, в комедії «Рябина», змалював життя сільського люду в рожевих кольорах поступу і освіти. Кожна сцена тут дихає життям, кожне слово надією на краще майбутнє, кожна постать бадьорістю і вірою в кінець панування злого.

Не хочемо випереджувати випадків і псувати новинки. Ми відмітили тільки той піднесений настрій в новій комедії Івана Франка, гідний уваги з того погляду, що серед сьогоднішнього песимізму кидає ясний промінь потіхи в захмарені думки падаючих на дусі».[18]

Деякі твердження, наприклад, що в комедії «Рябина» Франко «змалював життя сільського люду в рожевих кольорах поступу і освіти», свідчать про неглибоке розуміння автором замітки ідейного змісту твору. Цілком невірним є протиставлення «Рябини» «Украденому щастю». Але в замітці дуже вдало підмічено оптимістичний, бадьорий настрій комедії.

«Рябина» ставилася на протязі театрального сезону 1894—1895 рр. і дуже швидко зійшла зі сцени, тому що зміст її був далекий і чужий ідеології та уподобанням буржуазно-ліберального панства і провінціального міщанства, а до широкої селянської аудиторії, для якої вона була написана, комедія не дійшла (галицький театр в той час гастролював тільки в містах). Не могла «Рябина» побутувати і в аматорських гуртках, бо тільки недавно (1952р.) вперше надруковано її повністю. В зв'зку з цим сценічна історія цього твору порівняно небагата. Нічого, на жаль, не зроблено в цьому напрямку і рядянським театром.

II

Вказуючи в статті «Наш театр» (1892 р.) на ту важливу суспільно-політичну проблематику, яку необхідно розробляти в драматургії, Франко не забуває і про долю «нещасного,

---

[18] «Gazeta Kołomyjska», 1894, № 53.

часто полуінтелігентного, придавленого вчительства сільського».[19] Але тут же він підкреслює, що реалістичне висвітлення цієї теми належить до «забороненого поля» драматургії і театру.

Намір показати в драматичному творі трагічну долю прогресивного українського сільського вчителя непокоїв Франка віддавна. Розповідаючи в листі до Драгоманова від 23 лютого 1894р. про цензурні митарства «Рябини» і «Учителя», до другої п'єси Франко додає в дужках таку примітку: «доля сільського учителя в горах, про котру я розповідав Вам у Відні». Мова, очевидно, йде про зустріч Франка з Драгомановим у середині жовтня 1892 року.[20] Дуже можливо, що вже тоді сюжет «Учителя» перебував у стадії виношування. Успіх «Украденого щастя» прискорив реалізацію драматургічних планів Франка.

На кінець 1893 р. він завершує роботу над другою редакцією «Рябини», має уже конкретний план «Учителя» і ряд інших драматичних творів. Про це свідчить відомий лист Франка до керівництва «Руської бесіди» від 6 грудня 1893р., в якому він зобов'язався подати «Учителя» на розгляд уже через місяць.

Вказівка в заяві, що комедія «Quem di odere...» повинна мати чотири акти (згодом вона вийшла трьохактною), свідчить, на думку академіка М. Возняка, про те, що в час написання заяви Франко тільки обдумував комедію, «але ще не почав її писати».[21] Я. П. Білоштан вважає, що комедія «Учитель» була спочатку чотирьохактною і тільки внаслідок двох переробок, зроблених на вимогу керівництва «Руської бесіди», Франко подав її на розгляд утретє, вже «як п'єсу в трьох діях».[22] На жаль, нічого конкретного тут сказати не можна, бо ні автографа п'єси, ні її чорнових варіантів, ні прямої вказівки на те, що переробки стосувалися композиції, нема. Згадані у Франкових листах переробки і зміни

---

[19] І. Франко. Твори, т. 16, стор. 182. Тут і далі цитуємо з двадцятитомного видання творів І. Франка.

[20] Матеріали для культурної і громадської історії Західної України, т. І, К., 1928, стор. 442 (далі «Матеріали...»). М: Драгоманов переїжджав із Швейцарії в Болгарію, куди його запросили викладати в Софійський університет. Франко тоді перебував у Відні — готував докторат. У листі до Франка від 4 жовтня 1892 р. Драгоманов повідомляє, що 20 жовтня думає бути уже в Відні (див. «Матеріали...», стор. 395); у листі від 25 жовтня вже з Софії Драгоманов дякує Франкові «за ту прихильність, яку він показав йому ще раз у Відні» (Матеріали...», стор. 316).

[21] М. С. Возняк. Франків «Рябина», стор. 205.

[22] Я. П. Білоштан. Літературна і сценічна історія п'єс Івана Франка, стор. 149.

«Учителя» відносяться, в першу чергу, до його ідейного змісту — зняття або притуплення соціально і політично загострених місць твору, а не композиції.

Першоджерелом для дослідження тексту комедії «Учитель» є на сьогодні її першодрук у журналі «Житє і слово» (1896, т. V, кн. 4—6) та окрема відбитка з цього видання («Учитель», Львів, 1896).[23]

В листі до Драгоманова від 23 лютого 1894 р. Франко згадує про «Учителя» як про закінчений твір,[24] який він уже двічі подавав після переробок (згідно зауважень рецензентів) на розгляд «Руської бесіди». На цей раз керівництво «Руської бесіди» відхилило п'єсу, злякавшись заборони «Рябини» намісництвом.[25]

В наступному листі до того ж адресата Франко знову пише про долю своїх п'єс: «З моїми драмами ще кінця нема. «Рябина» як лежить, так лежить у цензурі, а «Учителя» «Р[уська] бесіда» дала врешті переписати і подасть його сими днями туди ж».[26] Через вісімнадцять днів після дозволу «Рябини», 13 травня 1894 р., була дозволена і комедія «Учитель».[27]

Цими фактами і обмежуються поки що наші відомості про ту працю і труднощі, якими позначений шлях «Учителя» на сцену.

Особливо цінними були б для нас відомості про ті місця п'єси, які драматург змінював під тиском цензури та верховодів «Руської бесіди».

Літературна і сценічна історія «Украденого щастя», театральний примірник «Рябини» дають підставу думати, що той варіант комедії «Учитель», який був дозволений цензурою, для вистав, значно відрізнявся від надрукованого пізніше тексту п'єси. На це прямо вказує рецензент «Діла» («С. Т. Р.»), підкреслюючи, що «в «Учителю» цензура поліційна вичеркнула деякі місця, а через те затерла виразність малюнку».[28]

Ще цікавішою з того погляду є рецензія на виставу «Учителя» у Львівській газеті «Народна часопись» (1894,

---

[23] Ще одне видання «Учителя» при житті автора (1911 р.) в порівнянні з першим не має змін.

[24] З повідомлення «Зорі» (1894, № 4, стор, 35) вперше дізнаємося про трьохактність «Учителя».

[25] Матеріали.., стор. 441—442.

[26] Матеріали.., стор. 447.

[27] Дату дозволу цензури намісництва беремо з оголошення книгарні Наукового товариства ім. Шевченка, яке міститься на окладинці комедії Б. Грінченка «Нахмарило» (Львів, 1928).

[28] «Діло», 1894, № 202.

№ 201), про яку дослідники зовсім не згадують.[29] Це фактично перший публічний відзив критики про цю п'єсу. Рецензія була надрукована через день після першої вистави (18 вересня).

Читаючи ту частину рецензії, де коротко подається сюжет комедії, не важко помітити невідповідність ряду місць з надрукованим текстом. Якщо навіть прийняти згадку рецензента про сім службових переміщень учителя (замість вісім) за звичайну неточність, то в рахунок неточності аж ніяк не можна віднести те місце, де говориться, що жандарм наказав війтові прислати дітей до школи, або те, що до Волосатого Омелян уже не пішов, «бо рішився жити в Івана Хоростіля, доктора прав». Далі рецензент дорікає авторові комедії за якусь любовну сцену в «послідній дії», яка відбувалася «при учениках», вимагає переробити цю сцену.[30]

Що тут йдеться не про якусь рецензентську довільність, побачимо, приглянувшись ближче до змісту цих місць. І менша кількість службових переміщень Омеляна, і активна роль жандарма, який не тільки заарештовує злочинця орендаря, але й наказує війтові посилати дітей до школи, значно пом'якшують політично-викривальний характер комедії. Із притупленням ідейного змісту п'єси і особливо образу її центрального героя зв'язана також відмова Омеляна йти до Волосатого. Опобутовлення твору пішло також по лінії взаємин Хоростіля та Юлії.

У зв'язку з цим виникає цілком закономірне питання: чому всі ці моменти, якщо вони справді мали місце в тодішніх виставах «Учителя», не відбилися хоч якоюсь мірою у відомій рецензії Струсевича (С. Т. Р., «Діло», 1894, № 202, 203), який дуже докладно, більше як на трьох газетних підвалах переказує сюжет твору. Тут не тільки нема будь-яких перекручень і розходжень у викладі сюжету, але й абсолютно точне, в порівнянні з існуючим надрукованим текстом, цитування «Учителя». Така точність у цитуванні численних місць переконує нас, що при написанні рецензії Струсевич користувався авторським варіантом комедії, який згодом був надрукований в журналі «Житє і слово».

Окремий театральний варіант «Учителя» був створений, на нашу думку, після другого повернення твору з цензури.

[29] Криптонімний підпис рецензента «ОМ» — це, без сумніву, ініціали Осипа Маковея. Останній був тоді співробітником «Народної часописі» і на її сторінках прорецензував ряд інших тодішніх львівських вистав українського театру. Про своє авторство непідписаної рецензії на виставу «Рябини» Маковей говорить у цитованому вище листі до Лукича від 18 вересня 1894 р.

[30] «Народна часопись», 1894, № 201.

Ставши перед дилемою: припинити дальшу переробку твору і цим закрити йому в існуючих умовах дорогу на сцену та позбавити себе так необхідної в той час фінансової допомоги або зробити п'єсу якимсь чином прийнятною для цензури, — Франко обрав другий вихід.

Дуже можливо, що в порозумінні і з допомогою Франка Струсевич вирішив якнайповніше подати до відома широкої громадськості справжній, неперекручений зміст твору.

Добре відомою Струсевичу була, напевно, і цензурна тяганина з «Учителем», вимушені авторські і цензурні купюри, але, щоб не насторожувати влади, в рецензії нічого про це не говориться, крім наведеного вище зауваження про викреслення поліційною цензурою ряду місць п'єси.

Незважаючи на те, що з незалежних від драматурга причин п'єса була дуже попсована, вона все-таки користувалася найбільшим після «Украденого щастя» успіхом у глядача. Особливо популярною була вона серед учителів, які не раз десятками кілометрів ходили на її вистави.

В архіві музею театрального мистецтва УРСР зберігається афіша першої вистави «Учителя», яку нижче наводимо.

ЛЬВІВСЬКИЙ РУСЬКИЙ НАРОДНИЙ ТЕАТР
ПІД ЗАРЯДОМ
ТОВАРИСТВА «РУСЬКА БЕСІДА» У ЛЬВОВІ
В САЛІ ТОВАРИСТВА «FROHSIN» В ГОТЕЛІ ЖОРЖА
У ВІВТОРОК ДНЯ 18 ВЕРЕСНЯ 1894
ПО РАЗ ПЕРШИЙ

УЧИТЕЛЬ

Quem di odere...

Оригінальна комедія в 3 актах

Д-ра Івана Франка

ОСОБИ

Омелян Ткач, учитель		— К. Підвисоцький
Юлія, його сестра		— М. Слободівна
Іван Хоростіль, учитель		— С. Янович
Микита Сойка, війт		— А. Стечинський
Вольф Зільберглянц, орендар		— М. Ольшанський
Ілько Товкач	господарі	— С. Підвисоцький
Семко Загонистий	господарі	— А. Шеремета
Марина Пасічна, вдова		— Е. Підвисоцька
Жандарм		— А. Нижанківський
Максим	парубки	— І. Стадник
Василь	парубки	— І. Рубчак
Возний		— Лігінович

Парубки, діти, мужики, жінки. Діється в наших часах в глухім гірськім селі, між другою і третьою дією минає три роки.

Режисер: С. Янович

Говорячи про відзиви критики на тодішні вистави «Учителя», не можна не згадати рецензію в тернопільській газеті «Glos podolski» за 1896 рік. Непідписаний автор дуже поверхово аналізує п'єсу, спрощено розуміє її ідейний зміст. Одначе його міркування про публіцистичність «Учителя», про те, що Франко «подібно як у газетярських артикулах і брошурах хотів створити комедію з суспільною тенденцією»[31], цілком слушні.

Як і «Украдене щастя», «Учитель» на протязі багатьох років був у репертуарі галицького театру. Збереглася афіша Львівської вистави «Учителя», здійсненої галицьким театром у 1906 р. під режисурою М. Садовського[32].

Видно, що враження від п'єси і вистави залишилось у Садовського хороше, бо, організувавши в цьому ж році український театр у Києві, він робить заходи, щоб поставити «Учителя». В листі до Франка від 12 грудня 1906 р. один з членів трупи Садовського — Северин Паньківський писав: «Ми хочемо попри другі речі, які збираються виставити на нашій сцені, заграти і Вашого «Учителя». Не знаю, чи був він виданий окремою відбиткою, чи ні, а треба нам його два примірники для цензури посилати. Для того, будь ласка, якщо є відбитки, то пришліть нам ласкаво 2 примірники, а як нема, то хоч один, а ми собі тут перепишемо»[33].

Російській цензурі «Учитель» видався, очевидно, більш крамольним від «Украденого щастя» і виставу було заборонено. Повідомляючи Франка про великий успіх поновленої в театрі Садовського вистави «Украденого щастя», той же Северин Паньківський у листі від 3 травня 1912 р. з жалем відзначає: «Посилав я ще Вашого «Учителя» у цензуру, хотів поставити, так що ж, заборонили»[34].

Часто зверталися до цієї комедії і аматорські гуртки Галичини. Але, незважаючи на юридичне існування офіційного дозволу на вистави «Учителя», влада не раз чинила всякі перешкоди. У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка зберігається лист якогось С. Левицького, який 8 січня 1904 р. писав Франкові: «Кружок аматорів-селян в Опільську Сокальського повіту задумав виставити дра-

---

[31] «Glos podolski», 1896, № 96.

[32] Див. також оголошення про виставу в «Буковині» (1906, № 23), підписане Садовським.

[33] Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Відділ рукописів, Архів Франка, № 427/XI, стор. 421—422.

[34] Там же, стор. 425. Не відомо, на якій підставі Я. Мамонтов у статті «Українська драматургія передреволюційної доби 1900—1917 рр.» твердить, що комедія «Учитель» була в репертуарі театру М. Садовського в Києві (Див. «Червоний шлях», 1926, № 11—12, стор. 178).

му «Учитель». Однак староство заборонило з тої причини, що не знає, чи штука апробована властями та чи дозволена намісництвом на представлення.

Я віднісся до поліції Львівської, а там сказали мені, що штука ся ще не цензурована. Чи не міг би я бути поінформованим від вас, чи і де мож дістати ствердження, що «Учитель» має апробату властей і чи можна його представляти, щоб тото ствердження предложити староству».[35]

Це один з прикладів того, як власті шляхом всяких бюрократичних причіпок намагались не допустити твір Франка до широкої народної аудиторії.

Деякі заходи для сценічної реалізації «Учителя» були проведені в 20-х роках на Радянській Україні. Постановою Вищого репертуарного комітету НКО УРСР від 29 лютого 1924 р. п'єсу Франка було дозволено виставляти в театрах Радянської України. Тоді ж видавництвом «РУХ» було здійснене окреме видання «Учителя».

Але сценічне життя «Учителя» на радянській сцені почалося тільки недавно, коли в дні святкування сторічного ювілею Франка п'єса була показана у Львівському театрі юного глядача ім. Горького.[36] Вистава викликала відразу широке зацікавлення і зайняла чільне місце в репертуарі театру.

III

Першоджерелом для дослідника комедії «Майстер Чирняк» є одиноке її видання за життя автора (Львів, 1902). Небагато й інших даних, зв'язаних з літературно-сценічною історією цього твору.

П'єса закінчена десь у кінці 1895 — на початку 1896 року. В архіві Василя Лукича (Володимира Левицького) є лист Миколи Вороного до Лукича від 29 лютого 1896 р., в якому про «Майстра Чирняка говориться як про твір закінчений і переданий на розгляд «Руської бесіди». Тут же знаходимо цікаву вказівку, що первісним заголовком комедії був афоризм «Я старого бога люблю». Вважаємо, що не зайвим буде навести відповідне місце з цього листа:

«Дуже перепрошаю, що й досі не додержав своєї обіцянки — написати рецензію нових творів драматичних. Маючи на своїх плечах багато інших тягарів, до того ж знаючи, що з початку року на перші числа часопись має все багато ма-

---

[35] Архів Франка, № 427/V, стор. 115—118.

[36] Режисер — засл. арт. УРСР М. Єрецький, художник Ю. Стефанчук, композитор Є. Козак. Роль Омеляна Ткача виконує заслужений артист УРСР О. Янчуков.

теріалів (так, принаймні буває в Росії), я і відсував надалі свою обіцянку. Була ще одна причина: Франко написав одноактівку «Я старого бога люблю», про котру він хотів, що [б] я так же сказав кілька слів у своїй рецензії і треба було її перечитати, тимчасом як скрипт (рукопис — *Р. К.*) автор передав відділові «Руської бесіди» і аж йно на сих днях я маю її всю перечитати (бо раніше я мав в руках лише один невикінчений кавалок автографу). На 6 або щонайпізніше на 7 число «Зорі» сю рецензію я Вам виготовлю конче».[37]

В «Зорі» за 1896 р. обіцяна рецензія не була надрукована, а в хроніці «Зорі» (№ 8) з'явилося таке повідомлення: «Др. Франко написав одноактову комедію «Майстер Чирняк», котру виділ «Руської бесіди» закупив для театру».[38] Таким чином, є підстави думати, що в період між першим і другим повідомленням Франко вніс певні зміни в текст твору (дуже можливо, що в зв'язку із вказівками і вимогами рецензента). Одною з зафіксованих змін є назва комедії.

Купивши п'єсу, «Руська бесіда» подала її в цензуру намісництва, яка 11 липня 1896 р. дала свій дозвіл на виставу. 14 липня було дано дозвіл і дирекцією Львівської поліції.

В архіві Франка під № 207 зберігається збірка рукописів різних авторів, між ними — уривок рукописної копії комедії «Майстер Чирняк», зроблений не рукою Франка (мабуть, театральна копія). Тут же знаходиться виписка із дозволу цензури намісництва і дирекції поліції на постановку комедії: «Висока президія Ц[ісарсько]-К[оролівського] Намісництва рескриптом з дня 11 липня 1896 р. ч. 6636/пр. уділила чесному зарядови товар[иства] «Руська Бесіда» у Львові позволення на представлення на сцені русько-народного театру провінціального під зарядом сего Това[риства] комедії в одній дії Д-ра Івана Франка під заголовком «Майстер Чирняк».[39]

Автори приміток дев'ятого тому двадцятитомного видання творів І. Франка, а за ними і деякі інші дослідники вказують, що комедія «Майстер Чирняк» не була на сцені. Таке твердження цілком безпідставне, бо насправді вона ставилася і професіональним театром і аматорськими гуртками.

У «Ділі» за 15 і 16 грудня 1896 р. повідомляється, що 20 грудня у Калуші український галицький театр вперше покаже нову виставу «Майстер Чирняк». Про те, що у 1896 році

---

[37] Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, архів Лукича, 61/426. Вороний тоді перебував у Львові, працював у Науковому товаристві ім. Шевченка, був близько зв'язаний з «Руською бесідою». У травні 1896 р. він навіть був призначений одним з керівників театру «Бесіди».

[38] «Зоря», 1896, № 8, за 27 квітня, стор. 160.

[39] Архів Франка, № 207, стор. 212.

була здійснена вистава комедії «Майстер Чирняк» говориться також у звіті товариства «Руська бесіда», відомості з якого надруковані в газеті «Буковина» за 23 січня 1897 року.[40]

У 1899 році «Майстер Чирняк» був поставлений аматорським гуртком товариства ім. Котляревського у Львові.[41] Ще частіше звертаються до цього твору міські і сільські аматори після його надрукування (1902).

Невідомо, чи були зроблені цензурою якісь скорочення в тексті п'єси. Згадуваний уривок рукописної копії є, без сумніву, частиною того тексту, який дозволила цензура. Уривок починається з сьомої яви від слів Чирняка «...від намісництва. А що він дурень, то се тим ліпше!»[42] і т. д. до кінця п'єси.

Порівняння цього уривка з першодруком не виявляє суттєвих відмінностей. Деякі розходження свідчать про те, що перед друкуванням комедії автор відповідно відредагував текст. Це переважно мовно-стилістична правка, наприклад, замість «редукує робітню» — «зменшує робітню», замість «бавить у Відні» — «пробуває у Відні». В друкованому тексті відрізняється від тексту рукописної копії репліка Агафії з чотирнадцятої яви.

Рукопис	Друкований текст
Агафія. Що? Ти би мене лишив? Ні, синку, я тепер тебе не лишуся! Покину сего старого дурня, нехай собі робить що хоче, а тебе не лишуся.	...Що? Ти би мене лишив? Ні, синку, я тепер тебе не лишуся. Зажди хвилечку, тільки вберуся!

Очевидно, перед виданням твору драматург змінив дещо грубуватий характер репліки Агафії, і образ дружини та матері значно виграв від цього.

* * *

Ми не претендували заповнити всю прогалину, яка має місце у вивченні цього питання. Зрозуміло, що із ходом вивчення архівних матеріалів, внаслідок дальших розшуків, збирання і глибокого дослідження спадщини великого Каменяра багато дечого виясниться і з літературно-сценічної долі його п'єс.

---

[40] Див. «Діло», 1896. №№ 272, 273; «Буковина». 1897, № 8.

[41] Див. А. Кр[ушельницький], Із товариства ім. Котляревського у Львові, Літературно-науковий вісник, 1900, т. 10, кн. 5, стор. 126.

[42] Архів Франка, № 207, стор. 213. Рукописна копія «Майстра Чирняка» мала 58 сторінок. Збереглися сторінки 34—58 (за загальною пагінацією всієї збірки рукописів — стор. 213—237).

Н. ТОМАШУК

І. ФРАНКО ТА О. КОБИЛЯНСЬКА

(До питання про вивчення літературних зв'язків)

Питання — І. Франко і О. Кобилянська — є частиною великої проблеми про зв'язки І. Франка з літературою його часу, про боротьбу великого Каменяра за торжество реалістичних принципів у мистецтві, піклування про молоді літературні сили.

Виняткова велика роль належить І. Франкові і в ідейно-творчому зростанні української письменниці Ольги Кобилянської. Проте і в дослідженнях наших літературознавців обійдено окремі складні питання творчих взаємин цих письменників, особливо, коли заходить мова про ранню творчість О. Кобилянської.[1] Тимчасом саме в цей період І. Франко відіграв дуже важливу роль у справі становлення молодої буковинської письменниці на реалістичні позиції в українській літературі.

Перші відомості про І. Франка і його твори О. Кобилянська одержала ще у 80-х роках. В цей час вона жила в Кімполунзі, гірському містечку, відірваному від української культури, де все було, як і на Буковині, «мов павутиною обсноване німеччиною».

Перебуваючи в середовищі маломістечкової інтелігенції, байдужої до суспільно-громадських питань, О. Кобилянська прагне вирватися з цього оточення. Вона поринає у світ книг. Наполеглива праця над собою сприяла тому, що дівчина скоро переростає міщанське оточення, відмежовується від нього.

У маловідомому автобіографічному оповіданні «Доля» вона писала: «Фантазія і чуття не давали їй (героїні оповідан-

---

[1] Див. О. Бабишкін. Ольга Кобилянська, літературно-критичний нарис (К., Держлітвидав, 1952); П. Шестопал. Ольга Кобылянская (Основные вопросы творчества). Автореферат дисертації, 1952.

ня Марії — *Н. Т.*) спокою. При тім поглитала масу книжок. Училася з братами, що они училися — а не було їх при ній, сама училася. Все дальше і висше гнало її, все дальше. А жила в вузенькому світі, округ неї окруження монотонне... дрібне дуже. Товариство консервативне, маломіське. Вона єго перегнала і, коли почула себе самостійно, не могла більше в круг їх ідей повернути».[2]

З великої кількості прочитаних книг художньої літератури найбільший вплив на молоду О. Кобилянську мали твори німецьких письменників-романтиків — Марлітт, Уланда й інших. Юна О. Кобилянська починає писати вірші та оповідання в дусі сентиментально-романтичної літератури («Спускає ніч своє покривало», «Воля чи доля»), в яких оспівує мрії і страждання одинокої романтично настроєної особистості. Її герої часто розчаровуються в земному житті і поринають у світ «вічних незмінних чудес».

Важко було письменниці в таких умовах знайти справжній шлях у літературу, власний голос. Але фальш своєї музи письменниця відчуває. В оповіданні «Гортенза» (1880 р.) устами головної героїні вона виразно характеризує свій стан і настрої цього часу. «В Кімполунзі, — каже Гортенза, — не маю я жодної дівчини... котра могла б мене зрозуміти. Я кинулася на книжки, навіть і на наукові — не тільки на романи, котрі я формально з жадобою поглинала, я читала, заплутувалася часто, і книжки зробили мене такою, я в щось заплуталася і не можу вийти з цієї плутанини. Але я знаю— гарна, відкрита душа, котра б розумово стояла вище мене, така душа могла б мене з цього чарівного лабіринту вивести. Але де ж знайти таку душу».[3] З цього лабіринту вивів О. Кобилянську І. Франко, хоча його вплив на письменницю не одразу був безпосереднім.

Велике значення для початкуючої письменниці мало її знайомство з С. Окуневською, яка жила деякий час у Львові, була добре ознайомлена з літературною боротьбою між прогресивним і консервативним напрямами, що точилася в Галичині, знала особисто І. Франка. В 1882 р. вона знайомиться з О. Кобилянською, пізніше листується з нею. Окуневська була першим критиком молодої буковинської письменниці, якій радила глибше вивчати життя, писати свої твори на матеріалі конкретних фактів, а не викладати «свої

---

[2] О. Кобилянська. Доля. Архів літературно-меморіального музею О. Кобилянської в Чернівцях, фонд № 1332/35.

[3] О. Кобилянська. Гортенза. Архів літературно-меморіального музею О. Кобилянської в Чернівцях, фонд № 6271/11. Дальші рукописні матеріали з того ж архіву.

фантазії про життя і людей». Свідчення про це знаходимо у її листах.

Характерно, що, критикуючи молоду О. Кобилянську, С. Окуневська наводить слова І. Франка про Юлію Шнайдер (Уляну Кравченко), яка, як і Кобилянська, в своїх початкових спробах була далека від життя, від реальної дійсності. В одному з листів вона писала: «Вчора я познайомилась з Юлією Шнайдер. Знаєш, Ольго, її вірші були в «Зорі». Вона дуже симпатична... Вона — персоніфікована поезія. Франко сказав про неї, що вона vogel kopf. Нічого реального, нічого з землі, все десь літає».[4] Наводячи слова І. Франка про Юлію Шнайдер, С. Окуневська використовує авторитет Франка для засудження мистецтва, відірваного від життя, натякаючи при цьому і на молоду О. Кобилянську. Разом з тим вона хоче привернути увагу письменниці до особи і творчості І. Франка, надсилає їй журнали, в яких друкувався Франко, окремі його твори. В своїх листах С. Окуневська інформує О. Кобилянську про літературне життя Львова, про літературно-громадську діяльність І. Франка. Коли у 1885 році Франко задумав видавати журнал «Поступ», вона писала Кобилянській: «Ользю, хочби довелося тобі заставити свій плащ, все ж ти його (журнал — *Н. Т.*) пренумеруй. Я також це зроблю. Попроси Юлька, щоб він агітував у Чернівцях, треба пренумерувати. Цей журнал буде дуже добрий».[5] У своїх листах цього часу вона подає інформацію про те, які матеріали передбачено надрукувати в першому номері журналу.

Новий етап у літературній діяльності О. Кобилянської і її зв'язках з І. Франком починається з 1887 року.

У 1886 році О. Кобилянська написала оповідання «Вона вийшла заміж», а в наступному році на прохання Н. Кобринської надіслала його до альманаха «Перший вінок».[6]

Серед авторів, які вмістили свої твори в альманасі, були Леся Українка, У. Кравченко, А. Павлик, О. Франко та інші. До «Першого вінка» надіслала на запрошення Н. Кобринської своє оповідання і О. Кобилянська, але воно не було опубліковане. Фактичний редактор І. Франко, як вимогливий критик, зважаючи на ідейно-художню слабкість твору, не прийняв його до друку. Забігаючи трохи наперед, зауважимо, що цим фактом пізніше скористалися «молодомузівці» для

---

[4] Лист С. Окуневської до О. Кобилянської (без точної дати) 1885 р.

[5] Лист С. Окуневської до О. Кобилянської від 27.III 1885 р.

[6] Про історію видання цього альманаха див. статтю О. Мороза «Іван Франко — організатор українських письменників», вміщену в цьому ж збірнику.

того, щоб кинути тінь на взаємини О. Кобилянської і І. Франка. Вони поширювали вигадки про вороже ставлення великого Каменяра до творів письменниці, що мало не примусило її кинути літературну творчість. Остап Луцький в одній з епіграм на І. Франка в 1903 році писав, що Франко нібито казав таке:

Кобринську в небо піднесу, —
а знищу, знищу Кобилянську![7]

Але це була погано замаскована спроба декадентів вирвати О. Кобилянську з-під впливу реалістичної літератури, перетягти її на свій бік. Проголошуючи на початку 900-х років О. Кобилянську своїм зачинателем, «першою маркантною ластівкою» нового літературного напряму, декаденти з «Молодої музи» мали ще й іншу мету: вони «примазувалися» до авторитетної письменниці, щоб зміцнити свій табір, бо самі не могли створити нічого путнього і привернути читача до своїх плодів «присмеркової музи». Часто пережовувала ці вигадки і пізніша буржуазно-націоналістична критика. Навіть через 40 років після виходу в світ альманаха, вже після смерті І. Франка, вона кидала йому докір за те, що «Перший вінок» позбувся честі вмістити в собі чи не перший твір письменниці, що стала потім такою «величною зіркою в українській літературі».

Історія з друкуванням і переробками першого твору О. Кобилянської досить своєрідна. На сьогодні ще не вдалося розшукати тих цінних критичних зауважень і порад початкуючій письменниці, які висловлював І. Франко по відношенню до оповідання «Вона вийшла заміж». Можливо, що ці зауваження ніде і не зафіксовані. Але вони були відомі О. Кобилянській. Ймовірно, що їх передала Н. Кобринська, з якою О. Кобилянська тоді часто зустрічалася.

Спочатку письменниця навіть образилася на І. Франка за відхилення її твору. О. Кобилянській важко було раптом розірвати з тією традицією, яка склалася в неї. Проте, переборюючи поступово почуття ображеного авторського самолюбства, відчуваючи в глибині душі справедливість Франкової критики, письменниця переробляє оповідання.

Дехто із сучасних дослідників намагається обхідними стежками, щоб не «скривдити» Франка, спростувати повчальну для О. Кобилянської творчу історію оповідання «Вона вийшла заміж». Так, П. Шестопал, посилаючись на лист Н. Кобринської до О. Кобилянської від 24 березня 1887 р.,

---

[7] О. Люнатик. Без Маски. Коломия, 1903.

стверджує, що оповідання було художньо досконалим твором і що редакційна колегія, до якої входив І. Франко, схвалила цей твір до друку.[8] Але це суперечить фактам. У цьому листі Н. Кобринська писала: «Ходить тут о Вашу новелку, котра з редакції може трохи інакше вийде, як Ви її написали. Понєже ми мусимо триматися певного одного напрямку. Доношу то однак то Вам з запитанням, чи Ви на тото пристанете. Я би Вас просила, щоб ви того кусника не жалували, ми певно Вам встиду не зробимо, а Ви прецінь і без того маєте много оповідань написаних. Ваша праця перейшла уже дуже строгий суд і повинна вийти Вам на похвалу. Прошу о скору відповідь, понєже в цих днях уже поступить до друку».[9]

З цього листа не випливає ні перше твердження, ні друге: ні те, що оповідання було зрілим твором, ні те, що воно було схвалене редакційною колегією. По-перше, в листі мова йде тільки про те, що оповідання пройшло дуже строгий суд (очевидно, Франка) і що тільки після переробки його можна було б надрукувати. Отже, оповідання в його першій редакції було слабким. Це підтвердив і О. Маковей у 1889 р., коли писав: «Я маю тепер то оповідання в руках і бачу, що воно й не заслуговувало на друк, але авторка його у свій час покладала на него великі надії — ну, і розчарувалася дуже гірко».[10]

Що оповідання було відхилене І. Франком, найкращим доказом є заява самого редактора І. Франка: «...Її оповідання, написане для «Першого вінка» німецькою мовою, я признав невартим друку задля його солодкаво-сентиментального, марлітівського стилю, і панна Кобилянська з часом помирилася з моїм осудом».[11]

Кілька слів про дві редакції цього твору.

В оповіданні «Вона вийшла заміж» О. Кобилянська ставить тему, яка займала її на протязі раннього періоду творчості — зображення принизливого становища жінки-інтелігентки в умовах буржуазної дійсності та її протесту проти обивательського середовища. Висвітлюючи цю тему, авторка зосереджувала основну увагу на показі почувань романтично настроєної героїні — мрійниці Олени, яка після довгих душевних страждань виходить заміж. Оточення, суспільний фон, на якому розвивалися події, не знайшли широкого змалювання.

---

[8] Див. П. Шестопал. Автореферат дисертації «Ольга Кобилянська» (Основні питання творчості), 1952, стор. 3.

[9] Лист Н. Кобринської до О. Кобилянської від 24. III 1887 р.

[10] О. Маковей. Ольга Кобилянська, ЛНВ, т. V, стор. 30.

[11] І. Франко. Маніфест «Молодої музи». Твори в 20-ти томах, т. XVI, стор. 375.

Одержавши відхилений рукопис, О. Кобилянська глибоко обдумувала критику І. Франка, яка викликала в неї наполегливе прагнення глибше пізнати і розкрити правду життя. Поради І. Франка, правильно сприйняті О. Кобилянською, були важливим імпульсом для нового творчого піднесення письменниці, викликали, по суті, друге народження твору.

Робота над оповіданням тривала понад чотири роки. В ході цієї роботи виникло чотири редакції. В останній редакції, відомій широкому читачеві під назвою «Людина», О. Кобилянська, зберігаючи цю саму тему, значно поглиблює розкриття явищ життя, переосмислює і змінює ідейне спрямування твору. Вона показує, що в умовах буржуазного ладу людина не може знайти навіть свого особистого щастя, стверджує її право на свободу та висловлює віру в перемогу нового справедливого суспільного ладу над капіталізмом.

У відповідності з такою ідейною настановою О. Кобилянська не лише вводить нові, важливі для розкриття ідейного задуму сцени, але й переосмислює і переробляє окремі образи (Олена), інші значно доповнює, поглиблює (К. Лієвич), вводить нові (товариші радника), значно переробляє композицію оповідання, змінює авторське ставлення до зображуваних подій, до буржуазної інтелігенції. В останній редакції елементи сентименталізму майже зникають, романтично-сентиментальна тенденція відходить на другий план, поступаючись місцем соціально-викривальній.

Повість «Людина» — етапний твір у творчості О. Кобилянської, в ньому ми бачимо перехід письменниці на позиції критичного реалізму. Реалістична тенденція поглиблюється в її повісті «Царівна» і наступних оповіданнях.

В кінці 80-х років О. Кобилянська уважно придивляється до І. Франка, його творчості, прагне особисто познайомитися з ним. У 1889 р. вона їде до Львова, бажаючи зустрітися з І. Франком. Проте здійснити свій намір вона не змогла, бо в час перебування її у Львові І. Франко був під арештом. 11 вересня 1889 р. О. Кобилянська писала в Чернівці до батьків: «Була і в редакції «Діла». Пізнала Романчука-Белея і інших, за арештування і ревізії, котрих останньо зрештою тут не було, то усно розповім».[12] Особисто познайомитися з І. Франком письменниці пощастило лише через 9 років.[13]

---

[12] Лист О. Кобилянської до батьків від 11.IX 1889 р.

[13] Заслуговує на уважне дослідження факт можливості знайомства О. Кобилянської з І. Франком у 1891 р., коли він навчався в Чернівецькому університеті. Здається мало ймовірним, щоб Кобилянська не знала про перебування Франка в Чернівцях і не скористалася такою нагодою для знайомства. Однак документальних підтверджень ми поки що не знайшли.

На початку 90-х років зв'язки між О. Кобилянською і І. Франком посилюються. Вона надсилає йому для рецензії оповідання «У св. Івана», просить М. Павлика довідатися, якої думки І. Франко про її повість «Царівна» тощо.

У цей же період письменниця намагається чітко визначити свої літературно-естетичні позиції. Вона вважає, що і тут у великій пригоді може бути для неї Франко. В листі до М. Павлика (1891 р.) О. Кобилянська писала, що «хотіла б я охоче Вашу і Франка думку почути про деякі галузі літератури, і мені це буде корисним».[14]

Літературно-критичні статті І. Франка, які друкувалися тоді у львівських журналах, у великій мірі визначили її естетичні переконання. Якщо раніше О. Кобилянська розглядала літературу як вищий світ краси, створений багатою фантазією письменника — «вибранця народу», то в 90-х роках вона розглядає літературу як відображення «дійсного життя». Нерідко і в оцінці тих чи інших творів позиції І. Франка і О. Кобилянської бувають дуже близькими. Наприклад, у 1898 р., прочитавши драму Генріха Гауптмана «Затоплений дзвін», О. Кобилянська писала: «Прочитала і «Затоплений дзвін» Гауптмана, але я просто розчарована. Самої легенди він ледве торкається і символіки аж надто нездорово так много, і чоловік надарма шукає одної сильнішої провідної ідеї і чогось, що в'язало би все в купу».[15]

Тут, звичайно, О. Кобилянська не осуджувала символіку, бо цього вона і не ставила за мету, але важливо те, що вона виявила свою згоду з Франковою оцінкою цього твору. «Згоджуюся цілком з критикою Франка в Вашім „Віснику"», писала вона в цьому ж листі, маючи на увазі статтю Івана Франка «З чужих літератур». В цій статті Франко так висловлювався про драму Гауптмана: «Читаючи сей зміст, можна б думати, що там є якась одноцільність, якась органічна єдність. На лихо, її нема... Остаточно виходить, що вся драма — якась алегорія, якась символіка, значить, не те, що змальовано, а щось інше. Для німецьких критиків такий твір — справдішній бенкет, як для жаб глибока баюра: є куди порядно бовткнутися з головою. Та для нас, невтаємничених у німецькій «Gemüt», уся ота символіка, зовсім чужа, віє на нас холодом».[16]

Слідом за І. Франком О. Кобилянська ставить перед письменником вимогу не тільки відображення життя, але й бути «провідником народу», ставити в художньому творі

---

[14] Лист О. Кобилянської до М. Павлика (без точної дати), 1891 р.
[15] Лист О. Кобилянської до М. Павлика (без точної дати) 1891 р.
[16] І. Франко. З чужих літератур, ЛНВ, т. 1, 1898 р., стор. 130.

«все нові загадки», нові питання, які б розбуджували читача.

В одному з листів, виступаючи проти несправедливої оцінки М. Грушевським її повісті «Царівна», О. Кобилянська писала: «Царівна» — це книга не для розваги, а книга для думання».[17]

Під впливом І. Франка вироблялися погляди письменниці і на історико-літературний процес. Близькою здається нам позиція двох письменників тоді, коли вони вимагають оцінки художніх творів і діяльності окремих письменників у тісному зв'язку з історичними умовами. Так, в оповіданні «Борис Граб» І. Франко пише, що Бориса Граба учитель привчав «розуміти всякий твір того часу й тих людських взаємин, яких він був витвором і виразом».[18] Таку ж думку знаходимо у О. Кобилянської, коли вона говорить: «Мені здається, що до оцінки творів якого-небудь писателя є дуже важна річ подавати і характеристичні епізоди з життя авторів, а головно і обставин, в яких жив».[19]

Таким чином, у 90-і роки І. Франко для О. Кобилянської був непохитним авторитетом в оцінці літературних напрямків, багатьох художніх творів, у вирішенні головніших питань естетики, прикладом письменника-громадянина, і до його голосу вона прислухалася. В листі до О. Маковея О. Кобилянська писала: «Я єго Вам завидую, де вже мені тут таких людей найти. Єго одного завидую Вам».[20] Вона радо приймає запрошення приїхати до Львова на святкування 25-річчя літературно-громадської діяльності І. Франка. Не випадково запрошення на ювілей О. Кобилянська дістає не лише від ювілейного комітету, але й від родини Франків. Цей факт свідчить про повагу Івана і Ольги Франків до буковинської письменниці. «Пишіть зараз, але про все точно, щоби я знала. Коли ювілей Франка і чи я маю від себе відсилати телеграму, що? Прошу напишіть що?»[21] просить вона Маковея.

Перебуваючи у Львові на святкуванні, письменниця з захопленням сприймає виступ І. Франка, про що пише в одному з листів до В. Стефаника. «Я поїхала в неділю поспішним потягом і була на ювілею Франка. Цей мені найліпше подобався. Промови були гарні і живі, а він найкраще говорив. По «нарадах» наступив комерс, і єсли би всі були так задоволені, як я — було б добре».[22]

---

[17] Лист О. Кобилянської до О. Маковея вді 16.III 1898 р.
[18] І. Франко. Борис Граб. Твори в 20-ти томах, т. III, стор. 39.
[19] Лист О. Кобилянської до Ф. Ржегоржа від 17.I 1898 р.
[20] Лист О. Кобилянської до О. Маковея (без точної дати) 1899 р.
[21] Лист О. Кобилянської до О. Маковея від 26.X 1898 р.
[22] Лист О. Кобилянської до В. Стефаника від 12.XI 1898 р.

Під час ювілею О. Кобилянська розмовляла з Франком на літературні теми. Підтвердження про це знаходимо у листі до В. Стефаника. «У Львові я говорила з деякими людьми про Вас, і всі признають Вам красний талант та й кажуть — „коли б лиш хотів писати". І. Франко знаходить споріднення між Вашими і Мартовичевими письмами; я се також знаходжу, лише крізь Ваші письма пробивається більше правдивого чуття, більше артизму, майже лірика, що знов в него слабше вдаряє».[23]

Відзначаючи позитивне в творчості О. Кобилянської, І. Франко разом з тим, висловив при зустрічі у Львові думку, що письменниця приділяє ще недостатню увагу соціальним питанням, про що вона говорить в листі до О. Маковея від 7. XII 1898 року.

І. Франко допомагає письменниці поширити її творчі горизонти, радить читати відповідну літературу і навіть сам підбирає для неї книги. «Книжки вам привезе правдоподібно мій чоловік. Єсли йому що не перешкодить, приїде конче»,[24] писала в одному з листів до О. Кобилянської Ольга Франко. І. Франко на цей раз приїхати до Чернівець не зміг і надіслав книги поштою.

І. Франко уважно слідкував за розвитком таланту письменниці і допомагав також у справі публікації її творів. Так, у 1897 р. О. Кобилянській було запропоновано подати один із своїх творів для альманаха на честь 25-ліття літературно-громадської праці І. Франка. Письменницю запрошують друкувати свої твори в «Літературно-науковому віснику», що почав виходити у 1898 році. Цю пропозицію О. Кобилянська прийняла охоче і надіслала свою новелу-фантазію «Поети». В листі до чеського письменника і етнографа Францішека Ржегоржа О. Кобилянська зазначала: «В літі, т. є. р. 1897 написала фантазію в формі діалога під титулом «Поети», котра вийде незабаром або в «Літературно-науковім віснику» або «Альманасі» для Д-ра Івана Франка, котрий мається лагодити для него; чи вже лагодиться».[25]

Надіславши новелу «Поети» до редакції «Літературно-наукового вісника», письменниця пізніше вагалася, чи друкувати там свій твір чи ні. Це вагання викликане ось яким фактом.

У 1898 р. О. Маковей виступив у Львові з рефератом про творчість О. Кобилянської. В обговоренні творчості письменниці взяв участь Іван Франко і, як можна судити з листу-

---

[23] Лист О. Кобилянської до В. Стефаника від 12.XI 1898 р.
[24] Лист О. Франко до О. Кобилянської від 29.X 1898 р.
[25] Лист О. Кобилянської до Ф. Ржегоржа від 17.I 1898 р.

вання О. Кобилянської з О. Маковеєм, висловив деякі критичні зауваження про жіночу емансипацію на Буковині і показ її в творах О. Кобилянської. І. Франко виступив проти беззастережної позитивної оцінки письменниці, вважаючи, що вона повинна ще перебороти деякі слабі сторони у своїй творчості. Зауваження І. Франка були слушними. Проте письменниця, дізнавшись про них в чужій інтерпретації (Маковея, який не поділяв у даному випадку думки Франка), дещо розгубилася і не знала, чи захоче Франко після цього друкувати її твори, чи ні. Вона пише до Маковея: «Єсли Франко не схоче «Поетів» друкувати — чого я надіюсь, то прошу — переведіть мені єго на руски, як Ваша ласка, то пришліть для «Буковини».[26] Однак новела «Поети» у 1898 р. була опублікована в «Літературно-науковому віснику». До того ж переклав її з німецької мови і підготовив до друку не хто інший, як сам І. Франко. В цьому ж році він виступив з позитивною оцінкою творчості письменниці в пресі. В оглядовій статті «Literatura ukrajińsko-rusińska r. 1898», що була надрукована в чеському журналі «Slovanský přehled», Франко писав: «Між австрійсько-українськими письменниками здобула собі поважне місце Ольга Кобилянська, яка вмістила в минулому році в «Літературно-науковому віснику» чудово написаний «Valse melancolique» і нарис «На полях».[27] Ці факти не тільки розвіяли розмови про неприхильне ставлення І. Франка до письменниці, але й підбадьорили О. Кобилянську. Вона писала до Маковея, що її дуже втішило те, «що Франко прийняв «Поетів», а ще більше, що сам переклав».[28] Про це ж знаходимо в листі до Стефаника: «Вони («Поети». — *Н. Т.*) були в Маковея і Франкові сподобалися та й він їх переклав. Дуже добре переклав, хотя змінив форму діалога. Але се нічого не шкодить»[29]

У тому ж році, коли при активному сприянні І. Франка «Літературно-науковий вісник» надрукував новелу «Поети», виходить збірка творів О. Кобилянської «Покора», видана «Українсько-Руською видавничою спілкою».

Велику допомогу подав І. Франко О. Кобилянській і при надрукуванні повісті «Земля». Цю повість, як відомо, О. Кобилянська закінчила в 1901 р. і спочатку мала намір надрукувати її окремою книгою у «Видавничій спілці». В цей час письменниця була у важкому матеріальному становищі (до того ж потребувала коштів на лікування) і, надсилаючи

---

[26] Лист О. Кобилянської до О. Маковея від 7.XII 1898 р.
[27] Slovanský přehled, 1899, roč. I, стор. 390.
[28] Лист О. Кобилянської до О. Маковея (без точної дати), 1898 р.
[29] Лист О. Кобилянської до В. Стефаника від 28.XI 1899 р.

повість до друку, запросила високий, як на ті часи, гонорар. У видавництві погоджувалися друкувати твір лише безплатно. З цим Кобилянська не могла погодитися. «Єсли не могла б «Видав. спілка» на те згодитись — (вона не понесе страту, як згодиться, я переконана), то будьте ласкаві передати працю редакційному комітетові «Літер.-науков. вісника» під тими самими варунками, і нехай він друкує повість... Вашій вельми пов. Пані, як і п-ству Франкам, прошу від мене сердечне поздоровлення передати».[30]

На рішення О. Кобилянської забрати повість у «Видавничої спілки» і передати «Літературно-науковому віснику», очевидно, вплинуло те, що трохи раніше І. Франко запропонував письменниці свої послуги в справі надрукування «Землі» в цьому журналі і запросив її саму приїхати до Львова. Одержавши згоду О. Кобилянської друкувати повість в «Літературно-науковому віснику», І. Франко енергійно береться за цю справу. Кілька років пізніше він писав у статті «Маніфест «Молодої музи»: «Я щиро тішився, коли вона згодилась друкувати свою «Землю» в «Літературно-науковім віснику», і на редакційній раді був перший за тим, щоб їй дати високий, як на ті часи, гонорар — 400 гульденів, якого, приміром, я ніколи за жоден свій белетристичний твір не одержав».[31] Про повість «Земля» І. Франко збирався написати спеціальну статтю до «Slovensk'oго přehlad'y», про що довідуємось з листів самої О. Кобилянської.[32]

Письменниця діставала підтримку І. Франка не лише при друкуванні власних творів. Коли вона задумала, з метою популяризації української літератури, перекласти на німецьку мову і опублікувати в Німеччині деякі кращі твори українських письменників (М. Вовчка, В. Стефаника, Л. Мартовича і ін.), то просила І. Франка дозволити перекласти і один його твір. «Приходжу до Вас з великою прозьбою, — звертається вона до дружини І. Франка, — Прошу ласкаво спитати в пана доктора, чи не позволив би він мені перекласти єго новельку «Яць Зелепуга» на німецьку мову. Потребую ту новельку конче для збірника новель малоруських, котрий має вийти в Дрездені. Будьте ласкаві, дорога пані, відповісти мені як змога найскоріше: я маю всей збірник готовий, а ніяк не хочу єго без новелі пана доктора відсилати».[33]

---

[30] Лист О. Кобилянської до В. Гнатюка від 2.XI 1901 р.

[31] І. Франко. Маніфест «Молодої музи». Твори в 20-ти томах, т. XVI, стор. 375.

[32] Лист О. Кобилянської до О. Маковея від 29.III 1903 р.

[33] Лист О. Кобилянської до О. Франко від 14. I 1900 р.

Коли збірка була готова, О. Кобилянська просить дозволу І. Франка використати як своєрідну передмову до збірки частину його статті «Русько-українська література». «Я зладила з п. Маковейом на предложення одного німецького літерата збірник малоруських новель на нім. мові. В той збірник увійшли новелі Стеф., Мартовича, Кобр., Маковея, Л. Укр., Олени Пчілки, окрім Ваших новель з котрих мав перекласти за Вашим дозволом п. Роздольський одну або дві — і про котрі то писалисьте до него вже двіче — маємо майже всі виготовлені. Розходиться тепер лише о вступне слово.

Хочу Вас просити, високоповажний пане доктор, чи не були б Ви ласкаві дозволити, щоб перша часть Вашої прегарної розвідки «Русько-українська література» увійшла яко переднє слово до зібраних новель...

Мій брат позволив собі перекласти згадану повизше працю Вашу».[34]

У цьому ж листі О. Кобилянська просить І. Франка переглянути переклади і зробити відповідну коректуру. І. Франко згодився і дав спеціальну передмову до новел. Леся Українка, яка також цікавилася цією справою, говорила з Франком і про передмову. З Буркута вона писала до О. Кобилянської: «Натурально, бачили ми там Франків і Гнатюків. Згадували теж і про когось, Франко дуже хвалив чиєсь «Під голим небом», тільки казав, що там «тих ідіотів забагато», взагалі хвалив чиєсь писання. Франко досить охоче згодився написати передмову до німецької збірки...»[35]. В скорому часі Леся Українка знову повертається до цієї теми: «Хтось Франкові списка новел послав і чиюсь просьбу передав зараз же, а після того двічі Франка бачив (раз в Буркуті, раз тут, в Довгополі) і нагадував йому, і Франко казав, що конечне напише і то невдовзі».[36]

На жаль, на сьогодні не вдавалося встановити, чи Франко спеціально написав передмову для збірника, як обіцяв, чи дав частину статті «Русько-українська література», про що просила О. Кобилянська. Що Франкова стаття була додана до збірника, свідчить лист О. Кобилянської до О. Маковея від 29 червня 1902 року. В цьому листі, копія якого зберігається в Чернівцях у музеї О. Кобилянської, письменниця вказувала: «Карточку Вашу дістала. Вчора одержала

---

[34] Лист О. Кобилянської до І. Франка від 17.XII.1900 р.

[35] Лист Лесі Українки до О. Кобилянської від 1.VIII 1901 р. Твори в п'яти томах, т. V, К., 1956, стор. 362.

[36] Лист Лесі Українки до О. Кобилянської від 6.IX 1901 р., там же, стор. 371.

я лист від Г. Адама з німецькою розвідкою про нашу літературу. Посилаю одне і друге, може Вас займе, потім заховайте. Розвідка, як бачите, Франка. Та все добре, що німець подав її між свої люди. Він се все з замилування робить, і зробить ще не одне для русинів, так бачила я се з єго розмови».[37]

Очевидно, стаття І. Франка була опублікована в Німеччині, але збірка новел, підготовлених О. Кобилянською, не з'явилася друком. Сталося це тому, що помер Людвіг Якобовський, який взявся її видавати. Лише деякі новели були згодом опубліковані у віденському журналі «Рутеніше ревю».

Не лише підтримка О. Кобилянської з боку І. Франка мала велике значення для творчого росту майбутньої авторки «Землі», але й схвальні відгуки письменниці про твори І. Франка бували іноді важливою моральною підтримкою для великого Каменяра, коли його цькували буржуазні націоналісти та вузьколобі міщани. Так було зокрема у 1899 р. після виходу Франкових «Поем». Буржуазні критики накинулися на письменника, обвинувачуючи його в аморальності. О. Кобилянська ж високо оцінила ці твори, зокрема «Поему про білу сорочку». Відповідаючи на лист О. Кобилянської, Ольга Франко говорила: «Щодо поеми Франка «Біла сорочка» Ваше замилування до неї дуже втішило Франка, бо воно прийшло якраз після ось якої події. Тільки що вийшли єго поеми, зараз русини світлі чи світські піднесли крик против неморальности і грозили, що цофнуть вкладки в Спілку, єслі подібні річі будуть друкуватись. Франко тим був дуже прибитий...»[38]

Ольга Кобилянська сприяла також знайомству І. Франка зі своїм щирим болгарським другом, письменником Петко Тодоровим.

І. Франко виступав кілька разів у пресі з оцінкою творчості талановитої буковинської письменниці. Значне місце О. Кобилянській він приділяє в статті «Южно-русская литература», що була написана у 1904 р. для енциклопедичного словника Брокгауза і Євфрона.

На початку 900-х років І. Франко пише, на прохання проф. Ягіча, реферат про О. Кобилянську, в якому, за свідченням самого автора, творчість письменниці оцінювалася позитивно. На жаль, реферат до цього часу не знайдений, про нього довідуємося лише із згадки самого І. Франка в статті «Маніфест «Молодої музи».

---

[37] Лист О. Кобилянської до О. Маковея від 22.VI 1902 р.

[38] Лист О. Франко до О. Кобилянської. Архів літературно-меморіального музею О. Кобилянської в Чернівцях, фонд № 800.

Сама стаття «Маніфест «Молодої музи» є також яскравим свідченням прихильного ставлення І. Франка до О. Кобилянської. Вона викликана потребою дати відсіч декадентам-молодомузівцям.

Розкриваючи справжнє єство українських модерністів, І. Франко різко відмежовує від них О. Кобилянську. «Що вам до Кобилянської? Чого ви навчилися від неї? Яких ідей набралися?»[39] Показуючи протилежність позицій, на яких стоять молодомузівці і Кобилянська, критик саркастично зауважує: «Кобилянська мала б повне право випросити у вас те, щоб ви не ідентифікували себе з нею»,[40] бо її творчість перейнята громадським звучанням.

Талановитий критик високо оцінює творчість О. Кобилянської і в своїй великій літературно-критичній праці «З останніх десятиліть XIX в.». Ставлячи письменницю поряд із В. Стефаником та М. Черемшиною, І. Франко пише: «Наша проза під пером Кобилянської, Стефаника, Черемшини, Яцкова набрала поетичного лету, мелодійності, ніжності, грації та ріжнородності, до яких давніше підносилися хіба Марко Вовчок, Куліш та Нечуй-Левицький у своїх найкращих творах. Се гарні здобутки нашого розвою і їх не годиться нам затрачувати».[41]

Іван Франко у цій статті розглядає і особливості художньої специфіки українських новелістів кінця XIX століття. Маючи на увазі і О. Кобилянську, автор пише: «Нова белетристика — се незвичайно тонка філігранова робота; її змаганє — наблизитися скільки можна до музики. Задля сего вона незвичайно дбає о форму, о мелодійність слова, о ритмічність бесіди. Вона ненавидить усяку шаблоновість, ненавидить абстракти, довгі періоди і зложені речення. Натомість вона любується в смілих і незвичайних порівняннях, уриваних реченнях, у півслівцях і тонких натяках».[42] На чолі цієї «групи талановитих репрезентантів» новітньої української новелістики І. Франко ставить О. Кобилянську.

Говорить критик і про ту творчу еволюцію — від впливів німецького романтизму до позиції критичного реалізму, — яку пройшла письменниця до того, як здобула загальне визнання. У своїх же дрібних оповіданнях, каже І. Франко, «особливо таких, як «Битва», «Людина», «Некультурна»,

---

[39] І. Франко. Маніфест «Молодої музи», Твори в 20-ти томах, т. XVI, стор. 376.

[40] Там же.

[41] І. Франко. З останніх десятиліть XIX в. Молода Україна, ч. І, Львів, 1910, стор. 76.

[42] Там же, стор. 80.

«Valse melancolique», і т. і. вона дала нам ряд майстерних малюнків людської, особливо жіночої душі і здобула собі заслужене признанє не тільки у нас, але і в Німеччині і в Росії».[43]

На противагу буржуазно-націоналістичним критикам, які негативно відгукувалися про «Царівну» (М. Грушевський), І. Франко дав високу оцінку цій повісті, підкресливши новаторський характер твору: «Се перша у нас повість, основана не на інтригах та любовних пригодах, а на психічній аналізі буденного життя пересічних людей».[44]

Як принциповий критик, І. Франко прямо говорить і про хиби твору. Він каже: «се майстерна, тонка гаптована тканина, якій бракує лише руки енергічного артиста, який міг би злучити поодинокі рядом нанизані сцени в гарний і ефектовий малюнок».[45] Ставлячи «Царівну» О. Кобилянської «далеко вище» від «Залісся» О. Маковея, І. Франко вказує, що робить він це, «не вважаючи на повну невдатність композиції» твору О. Кобилянської.

Стаття І. Франка «З останніх десятиліть XIX в.», як і інші його праці, допомагає нам чіткіше з'ясувати головні проблеми творчості і художні особливості творів талановитої письменниці.

---

[43] Там же, стор. 80—81.,
[44] Там же, стор. 78.
[45] І. Франко. З останніх десятиліть XIX в., стор. 78.

Я. ШУСТ

ЮВІЛЕЙНІ ВИДАННЯ ТВОРІВ ІВАНА ФРАНКА В ПОЛЬЩІ І БОЛГАРІЇ

Без перебільшення можна сказати, що ще за життя Іван Франко став не лише загальнослов'янським, але й всесвітньо відомим письменником. Твори його були відомі не лише в Австро-Угорщині і царській Росії, а й у Німеччині, Швейцарії, Канаді. Численні російські, чехословацькі і польські видавництва, прогресивна преса Німеччини співробітничали з видатним письменником, слов'янознавцем та перекладачем, блискучим публіцистом.

Франка знали і в Болгарії і в інших південнослов'янських країнах. Він був зв'язаний з демократичними письменниками та науковцями Ю. Тодоровим, І. Шишмановим, Л. Мілетичем і Ст. Романським, а за посередництвом М. Драгоманова і з іншими діячами південнослов'янських народів.

Проте чи не найбільші зв'язки мав Франко з представниками російської культури і з діячами прогресивної польської і чеської культури.[1]

Франко був постійним співробітником або співредактором таких польських прогресивних журналів і газет, як львівські — Praca, Kurjer Lwowski, Przegląd Społeczny, Ruch, Kwartalnik historyczny, Przyjaciel ludu, варшавські — Prawda, Głos, петербурзький — Kraj, краківський етнографічний квартальник — Lud, та ін.

Він добре знав польську громадськість та видатних її представників, революційних діячів: Людвіка Варинського, Людвіка Кржівіцького, Марію і Болеслава Вислоухів, Болеслава Червєнського, Людвіка Інлендера та багато інших.

---

[1] Франка-славіста характеризують праці радянських і зарубіжних дослідників: М. С. Возняка, О. І. Білецького, М. К. Гудзія, Є. П. Кирилюка, Мікулаша Неврлі, К. Дунін-Вонсовича, Мар'яна Якубца, П. Атанасова, М. М. Мундяк, М. І. Мольнара, Г. Д. Вервеса, П. П. Гонтаря, Т. І. Пачовського, В. Т. Дмитрука, Ю. Л. Булаховської та інших.

Франко листувався з такими діячами польської культури, як Еліза Ожешко, Олександр Свєнтоховський, Володимир Спасович, прихильно ставився до літературної діяльності сучасних йому польських письменників, таких як Ян Каспрович, Болеслав Прус, Марія Конопніцька, Адам Асник, Томаш Єж (Зигмунт Мілковський) та ін., виступав проти наступу декадентства та його проявів у творчості Станіслава Пшибишевського, Зенона Пшесмицького-Міріама та інших.

Перу Франка належать численні статті про геніальних польських письменників Адама Міцкєвича, Юліуша Словацького, про «українську школу» в польській літературі.

На сторінках більше двох десятків польських прогресивних журналів і газет вміщувались Франкові твори, літературно-наукові та публіцистичні статті, відгуки на всі важливі події в розвитку славістики, слов'янського літературознавства.

В цілому слід сказати, що прозова творчість Франка на сторінках польських видань за кількістю назв дорівнює добрій четвертині всієї його спадщини.

Для польської періодики І. Франко написав або переклав 34 оповідання: Na dnie, Bajka o Dobrobycie, Ołówek, Zwyczajny człowiek, Patriotyczne porywy, Manipulantka, декілька повістей та віршів. На конкурс газети «Kurjer Warszawski» Франко надіслав у 1887 р. повість «Lelum i Polelum», його велика повість «Для домашнього огнища» теж спочатку була написана по-польськи. Коли ж взяти до уваги велику кількість Франкових публіцистичних і літературно-критичних статей, опублікованих на польській мові, в яких значна частина була присвячена аналізу культурних зв'язків між слов'янськими народами, зокрема польсько-українським взаєминам, то ми ще раз пересвідчимося у великій популярності І. Франка серед прогресивних кіл польської громадськості.

У сучасній демократичній Польщі ім'я Франка стало особливо популярним. Демократичні письменники і науковці, історики та славісти, такі як М. Якубец, К. Дунін-Вонсович, Ю. Козловський, Ю. Бояр, А. Червінський та інші, внесли чималий вклад в справу вивчення і популяризації творчості великого друга польського народу. В ювілейні Франкові дні у пресі були надруковані окремі переклади творів письменника на польську мову, зроблені К. Яворським, Л. Левіним, Л. Пастернаком, Ю. Бояром.

Нове пожвавлення у вивченні творчості І. Франка почалося публікацією серії наукових праць, які друкувалися в академічному виданні «Slavia orientalis» № 1 за 1958 р. В 1955 р. варшавське видавництво «Czytelnik» випустило дво-

томник «Iwan Franko» — «Utwory wybrane» в перекладі Софії і Станіслава Глов'яків під редакцією та післямовою М. Якубца. Двотомник містив 28 оповідань в першому томі та три повісті в другому («Захар Беркут», «Для домашнього огнища», «Основи суспільності»).

Майже одночасно появився у видавництві Польської Академії наук збірник «Przegląd Społeczny», 1886—1887, вступні зауваження і антологію до якого опрацював К. Вонсовіч, а бібліографію підготувала Ядвіга Чаховська.[2]

Згадуваний двотомник польських перекладів Франкової прози, випущений чотири роки тому у Варшаві, вже був позитивно оцінений у статті І. Лозинського «Твори Івана Франка в польському перекладі», «Жовтень» № 8, 1956.

В статті досить вірно оцінені позитивні сторони видання: висока майстерність перекладів, а також змістовність післяслова. Автор рецензії зупиняється і на окремих недоліках перекладу. Проте він не з'ясовує всіх позитивних і негативних сторін видання. Зокрема, він не згадує про замітку «Від редакції», у якій Л. Дутковська намагається викласти принципи складання збірника, а також чому подано переклади художніх творів Франка з української мови, а не Франкові польські оригінали. В цій замітці правильно вказується, що Франкова новела — одне з найбільших досягнень прози письменника, що це зразок нової прози кінця XIX і початку XX століття.

Оскільки всі прозові твори Франка, що були писані спочатку польською мовою, письменник потім переклав на українську, виправив і відредагував — редакція вирішила не друкувати польських оригіналів, а зробити переклади з українських оповідань.

На нашу думку, такі авторські публікації польською мовою творів Франка частково дають підстави висунути Франка і як польського новеліста.[3]

---

[2] На основі цього видання ще більш тісними уявляються взаємозв'язки польських і українських соціалістів у Львові в 1880-их рр., в яких Франко і Вислоухи, редактори «Przegląd-y społeczn-ого» відігравали дуже важливу роль. Описані в цих публікаціях окремі деталі співробітництва, польських та українських прогресивних журналістів у Львові підтверджують дуже тісні зв'язки і дружбу Франка і М. Павлика з Б. Червенським, Б. Вислоухом, А. Інлендером. Червенський та Інлендер при участі Франка редагували прогресивний «Ruch literacki».

[3] Думається, що навіть при тому підході, який обрали Глов'яки, слід було б показати хоча б одну новелу Франка так, як він писав її польською мовою, щоб читач мав уяву про Франка — польського прозаїка. Між тим оригінальні Франкові польські тексти деяких оповідань, наприклад, Murarz, Dobry zarobek, більше відповідають українським текстам цих оповідань ніж переклади Глов'яків.

Автори перекладу чомусь не вмістили оповідань, найбільш характерних для Франка, поета-революціонера, атеїста, борця проти шляхетської і католицької реакції, такого, яким його знає наш радянський читач.

З циклу бориславських оповідань Франка взято лише три — «На роботі», «Урочистість» та «Вівчар», які, до речі, не зовсім характерні для циклу, а повісті «Боа Конструктор» та «Борислав сміється» навіть не згадуються. Таким чином, польський читач збірки не побачить, як малював Франко першу, організовану форму боротьби робітників Борислава і селян навколишніх місць.

З першого тому випали атеїстичні, антиєзуїтські, протишляхетські оповідання, такі, як «Чума», «Місія», «Отець гуморист», «Як пан собі біди шукав», «Острий-преострий староста», «Чиста раса», «Історія однієї конфіскати».

Здається, що до двотомника варто було б додати найбільш важливі літературно-критичні статті письменника, дослідження, листи, хоча б ті, що містять аналіз творчості А. Міцкевича, М. Конопніцької, Е. Ожешко, Б. Пруса.

Збірка має чіткий заголовок «Utwory wybrane» і повинна включати найкраще з творчості Франка, усю різноманітність жанрів (драма, вірші); але в ній подано далеко не все, найбільш характерне для Франка-письменника, і із збірника «Utwory wybrane» читач може побачити в авторі тільки другорядного прозаїка.

Вважаємо за необхідне коротко зупинитися на найбільш характерних позитивних рисах, а частково на недоліках самого перекладу Франкових новел і повістей.

Вже І. В. Лозинський відзначив великі достоїнства перекладу, його образність. Одночасно він вказав на деякі пропуски, окремі розходження з оригінальним текстом.

Але Лозинський подавав лиш окремі приклади неточного перекладу. Тим часом тут є чимало неточностей, які визначаються самою системою перекладу. Для манери Франка-оповідача дуже характерна *лірична, інтимно забарвлена розповідь* головної дійової особи. Він досягає майже величного відображення живих сцен і діалогу в розмові людей, живо передає ставлення оповідача до своєї розповіді за допомогою цілого ряду *вставних слів і фраз*, вигуків, здрібнілих і пестливих суфіксів, цілого ряду *синтагм, народних прислів'їв, приказок та поетичних «крилатих» зворотів*. Про такий стиль розповіді чудово сказав сам Франко в статті «Bel parlar gentile» та в інших.

В перекладах велика частина всіх характерних для Франка особливостей знята. Слабо переданий стиль розповіді на-

родного оповідача. Наприклад, замість: «Прийшли ми перед ганок тай телевх *оберемками* на землю, а самі мов неживі попадали на ті *оберемки* тай відсапуємо так, що аж язики повивішували. — *Нема, нема,* аж ту вікно — скрип, — наш панище визирає—Ага, каже, то ви, *чловєчку?*»—перекладено: Przychodzimy przed ganek i buch *nasz ciężar,* a sami nawpół żywi padliśmy na *stertę mioteł* i sapiemy, ażeśmy języki powywieszali:

Aż tu skrzypnęło okno: nasz panisko wygląda:
Aha, — mówi, to wy?
Utwory wybrane, т. I, стор. 38. (Підкреслення наші. — *Я. Ш.*).

Перекладачі знімають численні моменти інтимізації, які у Франка підкреслені вигуками подиву, вказівними, питальними, означеними займенниками:

Наприклад: *Ов, а то що вам таке трафилося?*
Cóż wam się przytrafiło? (т. I, стор. 6).

Або ще інший приклад: В цьому ж оповіданні «Вугляр» виражені туга і жаль батька за втраченим життям єдиного сина. Цей настрій досягається за допомогою повторень і пестливих суфіксів: «Воно *збавило* мені *мого* сина, *мого Іванчика*». В перекладачів зняті Франкові художні засоби інтимізації: Zabiło mi ono syna mego, Iwanka (т. I, стор. 51), тоді, як треба б: Zagubiło mi ono mego syna, mego Iwaneczka. Або: Ей синочку, мій синочку (стор. 55) — Oj syneczku, syneczku (стор. 13).

Перекладачі порушують стиль розповідної манери Франка-прозаїка, наприклад, розриваючи єдність анафори, за допомогою якої передана поетична градація художніх рис образу: *Уже то мусить бути віз неабиякий добрий... вже то мусять бути коні неабиякі... Вже то мусить бути чоловік неабиякий сильний* (стор. 49). В перекладі: Trzeba mieć nie byle jaki wóz..., konie muszą być nie lada wytrzymałe... i człowiek musi być bardzo silny... (стор. 5).

Можливо, що авторам були невідомі теоретичні праці Франка та інших теоретиків про майстерність перекладу. Вони, очевидно, не звернули уваги на статтю І. Франка «Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання», яка виникла як передмова до окремого Франкового видання «Каменярів» у 1912 р. і була відповіддю на переклади Сидора Твердохліба «Antologia współczesnych poetów ukraińskich (Львів, 1910 р.).

Висунені Франком у цій статті та в інших передмовах до збірок перекладів на українську мову, а також в статтях

з питань теорії і практики перекладу[4] вимоги до художнього перекладу торкаються правильного добору матеріалу, максимально точної передачі змісту, теми та ідеї твору, всіх художніх засобів, нюансів і тональностей у передачі ліричних переживань поета, відповідності ритміки оригіналу з національними особливостями мови, на яку перекладається оригінал.

Розцінюючи перекладну літературу як могутній засіб духовного зближення людства у сфері демократичних культурних надбань, Франко особливо наголошував на необхідності добре знати мови оригіналу і перекладу. Точна передача «змісту і акції» твору відбувається за допомогою передачі лексичного складу оригіналу, в тому числі й емоційних рис інтимізації, окремих вставних слів, вигуків, часток та інших слів, що «оживляють і упластичнюють картину». Франкові зауваження можна повністю віднести також до перекладу Глов'яків, і не лише письменницького тексту, але й уривків народної поезії, якими Франко оживляв свої оповідання, зокрема народної пісні — коломийки «Ой віз трави...». Третя строфа пісні поетично відтворює настрої молодого парубка під час розмови з милою і порівнює їх з відчуттям трударя, заспокоєного в літню спеку холодною джерельною водою:

Як у літі при роботі води ся напити,
Так з тобою постояти та й поговорити.

В перекладі поетичний зміст цього тексту переданий більш-менш точно; проте Франків образ «спраги» дещо спрощений, а також знята анафора попередньої строфи: «Як у літі...», яка повертає взад хронологію подій у перекладі:

Gdy postoję z tobą razem i pogwarzę chwilę,
To jak woda przy robocie, kiedy dzban przechylę... (стор. 10).

В інших перекладах Глов'яків не переданий основний смисл окремих висловів, а пропуски окремих стилістичних фраз і порівнянь не доносять до читача Франкових художніх образів:

вітця *аж серце болить* за дитиною (стор. 55),
dla ojca stracić dziecko (т. I, стор. 13).

---

[4] Фауст. Трагедія Йогана Вольфганга Гете, частина 1, з німецького переклав і пояснив Іван Франко, Львів, 1882, Передне слово, стор. V—XIII;
Іван Франко. З чужих літератур (інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах) ЛНВ, т. I, кн. 1, стор. 60—62 (частини наукові);
Іван Франко. Adam Mickiewicz w rusińskiej literaturze. «Kraj». Петербург, № 46, 1885, стор. 28—29.

Щодо порушень вірності оригіналу, то тут частіше зустрічаємо неточні тлумачення метафор, метонімій: наприклад, «ти опуде конопляний!» перекладено ty stara kwoko!, або — «тьфу на твою голову!» — tfu co za kłopot!; «моїми буками зуби собі полощете», moimi kijami zęby sobie wycieracie (стор. 318).

Замість окремої репліки про будівництво, що *«вимурував* поганий гостинець» і «мара би, йому в печінки *вмурувалася»* — в перекладі подається така вицвіла фраза: żeby go djabli wzięli.

Поетично блідий, з пропусками фраз, без Франкової інверсії і метафор, переклад зустрічаємо подекуди в повісті «Захар Беркут»: В глибині затоки долі кам'яною стіною *ревів* водопад, мов живий срібний стовп, граючи до сонця всіма барвами веселки (т. 6, стор. 25).

Niby słup żywego srebra spadał ze skały grzmiący wodospad, grając w słońcu wszystkiemi barwami tęczy (т. II, стор. 29).

Зустрічаються в перекладі і деякі лексичні помилки:

Цар обзирає своє царство (т. 6, стор. 25) — król spogląda swoje królewstwo — треба ogląda (т. II, стор. 29).

Хат, що розкинулись — skupiska chat (там же).

Аж ось посеред села — W pewnej chwili (там же).

Декуди трапляються фразеологічні і словникові недоречності, що зовсім знецінюють поетичний образ. Наприклад: — Hm — Hm — mruknął kapral — писав І. Франко («Na dnie». Przegląd Społeczny, № 3, 1886, стор. 219). В українському варіанті — М—м—м замичав капрал *(забурмотів. — Я. Ш.)*. У перекладі Глов'яків: M—m—m — zameczał kapral (т. I, стор. 240) — тобто *заблеяв,* як вівця.

Порушення інверсії (це порушення логічного наголосу, основної думки автора), а також пропуски речень, а з другого боку — чудові місця в перекладі — виявляють деякий поспіх і нерівність у роботі перекладачів.

Наприклад у повісті «Захар Беркут»: *«Швидко* під проводом Максима дійшло *товариство* до мисливського табору. *Лови були скінчені.* Сьогодні ще хотіло *ціле товариство вертати домів, зараз скоро лише по обіді...».* Перекладачі не відчули, як Франкова інверсія слів малює гордий характер дійових осіб, головним чином бояр. Тому переклад вийшов блідий і немічний: Pod przewodnictwem Maksyma szybko *dotarli* do myśliwskiego obozu. Jeszcze tegoż dnia, zaraz po obiedzie wszyscy chcieli wracać do domu...

Початок, а далі й окремі місця всієї другої глави повісті мають ряд недоліків щодо докладності перекладу, його лексики, стилю, художніх образів.

На відміну від «Захара Беркута» дуже добре і своєрідно, з урахуванням особливостей польської мови перекладено чимало Франкових оповідань.

Вдало передані окремі народні вислови: на дощі стежки розглевілися — ścieżki się rozkisły (т. I, стор. 6). *От, як то звичайно* — Ot jak to zwykle bywa (т. I, стор. 7), попадатися на очі — nawijać się na oczy (т. I, стор. 67). Характеризуючи злодійкувату людину, Франко вжив своєрідний народний вислів «Має неруш у руках»; автори знайшли чудовий відповідник — «Ma smołę w ręku». *За шматом чорного* ліса вдало перекладено — Za połacią ciemnego lasu (т. I, стор. 66); з баюри вигарбатися — z bajora wygramolić się (т. I, стор. 6).

Дуже цікаво і вірно використані для передачі Франкової лексики загально вживані вже слова польського просторіччя, що набули широкої популярності: гіряни — górale (т. I, стор. 7); ножик — kozik (т. I, стор. 38); стебелина — ździebełko; стебла рівні — źdźbła smukłe; панище — panisko (т. I, стор. 38) та цілий ряд інших термінів.

Зразком доброго перекладу можна вважати переклад оповідання «Вівчар» (перша частина), в якому передано характеристику праці бориславського ріпника, недавнього вівчара, під землею, його переживань-спогадів:

Сто метрів під землею в *глибині* десятиметрової штольні, в *духоті* і *нафтовім сопусі* працює робітник. Раз за разом *гатить* він *дзюбаком* у іловату опоку і *відриває* від неї кусні лепу. Але опока тверда, *скупа* і тільки по невеликому шматочку *дає собі видирати частки* свойого *тіла*... Г-ге! — приговорює він, *гепаючи* щосили в ямку... А мать твоя скалічена! *Та доки ти будеш стояти? Пускай!* Sto metrów pod ziemią, *w głębi* dziesięciometrowej sztolni, *w zaduchu* i *oparach nafty* pracuje robotnik. Raz po raz *wali oskardem* w iłowatą opokę i wyrywa kawałki gliny. Ale opoka jest twarda, *skąpa* i tylko po niewielkim kawałeczku *pozwala wydzierać cząstki swego ciała*... Ehe! — przygaduje, waląc z całej siły w dołek... Psia twoja mać! Dokąd będziesz się trzymać? Puść! (т. I, стор. 144).

Перекладач з великою вірністю передає барвистість і ритміку розповіді чудового монолога Франкового героя, спогадів про рідну верховину. В темряві, на самоті вівчар заглиблюється у свої спогади, поетизує минуле; знаходить собі співбесідників у знаряддях праці: дзюбаку, киблі, сокирі. Велика психологічна майстерність Франка, проникнення у внутрішній світ героя в перекладі збережені: «Гарно там у нас. Ой господи! *Досить чоловік наймитував, гірко бідив*, на чужих робив, а проте не жаль згадати. Вийдеш у полонину —

зелено довкола, тільки головатні[5] тулять до землі свої білі головки, мов цікаві очі визирають з-поміж трави та моху. Холодно. *Вітер тягне.* Дихаєш широко повними грудьми. Все довкола пахне, *все так і дихає на тебе здоров'ям.* (т. 4, стор. 25).

Pięknie tam u nas! Och boże! Dość się człowiek *naponiewierał w służbie, gorżko biedował,* na obcych robił, a przecie nie żal wspomnieć. Wyjdziesz na połoninę — zielono dokoła — tylko dziewięć sił tuli do ziemi białe główki, jakby czyjeś ciekawe oczy wyzierały spośród trawy i mchu. *Chłodno. Zawiewa wiatr.* Oddychasz szeroko, pełną piersią. Wszystko dokoła pachnie, *wszystko tchnie zdrowiem i siłą.* (т. I, стор. 145—146).

В цілому слід сказати, що переклади Франкових оповідань та повістей, які зробили Глов'яки, досить близькі до оригіналу: в окремих місцях вони підносяться до дуже цікавих, прекрасно змальованих польською мовою, образів. Так, дуже добре перекладено українську народну пісню «Зайшло *сонінько* за *віконінько*». Збережено ритм, інтонацію і мелодику вірша, засоби художньої мови і стилю: він дещо наближений до польської народної пісенної поезії:

Zaszło słoneczko za okieneczko
Niby promienne koło;
Wyjdź że, dzieweczko, wyjdź kochaneczko,
Rzeknij mi choćby słowo!

Rada bym z tobą, rada bym szczerze
Pogwarzyć, serce moje,
Ale niemiły przy boku leży,
Obudzić go się boję!

(том I, стор. 21).

Дуже радісним явищем в українсько-болгарських культурних відносинах є широкий відгук болгарської письменницької громадськості на ювілей 100-ліття з дня народження Івана Яковича Франка.

Вся без винятку болгарська преса, наукові журнали, наприклад «Известия на Институт за Българска литература», «Септември», «Български език», популярні журнали «Славяне», «Български воин», і навіть дитячі — «Пламче» вмістили статті або переклади з творів Івана Франка.[6]

---

[5] Головатень — гірський будяк, дуже низенький, так що його цвіт, завбільшки як кулак, стирчить при самій землі.

[6] Див. В. О. Захаржевська. Українська література в Болгарії у 1944—1957 рр. В кн. «Міжслов'янські літературні взаємини», Вид. АН, К., 1958, стор. 369—371.

Ентузіастом і великим прихильником творчості Ів. Франка є болгарський літературознавець і перекладач Петко Калушев Атанасов.

Ще у «Вітчизні» № 9 за 1956 р. була надрукована його велика стаття «Іван Франко і Болгарія», згодом перероблена і видана окремою відбиткою з «Известий» на Българская Академия на Науките — Институт за Българска Литература» 1957 р. П. Атанасову належить також переклад Франкових казок для дітей «Як вовк захотів стати вийтом», «Мурко і Бурко» — оповідань для молоді і оповідань з дитячою тематикою (зб. «Грицко на училище» Софія, 1956 р.). куди увійшли п'ять Франкових оповідань: «Грицева шкільна наука», «Історія кожуха», «Олівець», «У кузні», а також «Під оборогом».

Найбільшою заслугою П. К. Атанасова в справі популяризації творчості І. Франка у Болгарії є видання двотомника «Иван Франко — Избрани съчинения» у Софійському видавництві «Народна култура» за 1957 р.

У двотомнику перу П. Атанасова належать передмова та переклад Франкової повісті «Борислав сміється», вміщений в І томі.

В першому томі вміщений переклад п'єси Франка «Украдене щастя», зроблений Доною Минчевою.

Слід звернути увагу, що коли П. Атанасов робив переклад з українського оригіналу, то Дона Минчева користувалась російським перекладом.

Далі особливо треба підкреслити, що болгарський двотомник, хоч і двічі менший за обсягом, ніж польський, все-таки дещо повніше характеризує творче обличчя великого письменника. Крім драм та повісті в двотомник увійшли переклади 12 оповідань (зроблені М. Колесником) та 30 віршів, серед яких «Гімн», «Каменярі», «На суді», «Гремить», «Ідеалісти», «Декадент», пролог до поеми «Мойсей» та інші.

Художня вартість болгарських поетичних перекладів різна. Вони далекі від Франкових оригіналів, ніж переклади оповідань, повістей та п'єс. Приємний виняток становить лише переклад поеми «Іван Вишенський», зроблений Дм. Методієвим.

Д. Методієв зумів не лише передати майже повністю поетичні образи, стиль, вільну і легку ритміку та особливості *лексики Франка, він одночасно відтворив ідейний задум*, загальний настрій поеми, контрасти між мальовничою природою і чернечим життям в афонському монастирі. Перекла-

дач вірно відтворює палітру та пісенну ритміку перших двох строф першої пісні поеми.

Мов зелена піраміда
На хвилястім синім полі,
На рівнині лазуровій
Велетенський ізмарагд —

Так облита дивним морем,
Під безхмарим теплим небом
Зноситься, шумить, пишаєсь,
Спить Афонськая гора.

Перекладач досить вдало, хоч не максимально точно, відтворив двома порівняннями — анафорами настрій вірша. При цьому він відійшов від архаїчного образу «піраміда», замінивши його звичайним «хълм»:

Сякаш хълм зелен, издигнат
Сред поле вълнистосиньо,
Сякаш изумруд огромен
Сред лазурна равнина —

Тъй посред морето дивно
под небето ясно, топло
и блести и зеленее,
Спи Атон... Но спи ли той?

(т. II, стор. 188).

Методієв, очевидно, як і сучасні теоретики перекладу, вважає, що у художньому перекладі можна відходити від оригіналу, *щоб лише зберегти образ.*[7]

Він зробив цілий ряд дрібних відступів від тексту, але образність перекладу тільки виграла. Однак надто сміливий відхід від оригіналу викликав деяке зниження художньої вартості окремих місць перекладу. От, наприклад, прослідкуємо відтворення дієслівних синонімів, якими створює Франко пейзаж Афону у перших двох строфах.

Перекладач перекидає до першої строфи синонім «зноситься» — «издигнат» і цим порушує багатство Франкового вислову:

Переклад	У Франка
и блести, и зеленее. Спи Антон... Но спи ли той?	Зноситься, шумить, пишаєсь, Спить Афонськая гора.

[7] М. Т. Рильський. Художній переклад з однієї слов'янської мови на інші. Доповіді IV міжнародного з'їзду славістів. Видавництво АН УРСР, Київ, 1958, стор. 20—21.

Цим запитанням у своєрідній формі перекладач об'єднує з другою третю строфу оригіналу. Через наявність артиклів у болгарській мові він не мав у третій строфі місця для запитання *Спить?* і перекинув його до другої строфи як її поетичне поширення, порушивши, таким чином, еквілінеарність баладної, неспокійної розповіді оригіналу:

Спить? Та ні! Природа-мати
Ненастанно тут працює,
Ненастанно строїть, бавить
ту пестійочку свою.

Тука майката природа
Непрекъснато роботи,
Украсява и развлича
Свойта свидна дъщеря.

Здавалося б, що переклад максимально точний щодо передачі образів та настрою.[8]

Проте це не так. Порушуючи логічний наголос четвертого рядка в першій і другій строфі, бо у всій поемі четвертий рядок поетично узагальнює строфу, перекладач не звернув уваги на значення паузи в обірваній стопі цього вірша (чоловіча рима) і тим відійшов у питаннях еквілінеарності перекладу від рис оригіналу поеми:

(у Франка)

...Велетенський Ізмарагд.
...Спить Афонська гора.

(в перекладі)

...Сред лазурна равнина.
...Спи Атон... Но спи ли той?

Таким чином, надто сміливий відхід перекладача від малюнку трьох перших строф оригіналу, від наголошених рис образу, порушив єдність і діалектику поетичного образу. Дві дальші групи протиставлень — вічного руху мертвому спокою, своєрідні дві строфи і дві антистрофи оригіналу тонко передають в ритміці ідею поеми, настрій, що підготовляє читача до майбутніх картин боротьби між життям і вічним спокоєм:

Унизу, де з хвиль кипучих
гранітові сірі скали
гордо, просто вгору пнуться —
стіни, колоси, стовпи —
Там внизу музика дика
невгаває на хвилину,
Б'ються хвилі о каміння,
бризка піни срібний вал.

Долу, дето из вълните
гордо вдигат се нагоре
сивите скали гранитни —
колонади и стени,
Там гърми, на миг не млъква,
дива музика, вълните
връз скалата се нахвърлят,
пяната — сребро кипи.

Незважаючи на наявність в болгарському перекладі шести артиклів, які становлять шість складів і тим збіднюють можливості для створення образів, перекладач, хоч мусив

[8] Наприклад, про це свідчить така лексична деталь: «ту пестійочку свою», яку передається відповідним *свойта свидна дъщеря — свою милу дочечку.*

зняти епітет — *(хвиль) кипучих* і визначення до дієслова — *просто (пнуться)*, знайшов вдалий вислів, замінивши два слова: *колоси, стовпи* образом *колонади*, але мусив на місце холодного блискучого пейзажу — *бризка піни срібний вал* — поставити ненатуральне порівняння з кип'ячим сріблом: *пяната-сребро кипи.*

Переклад цих строф зберігає Франкову поетичну манеру розповіді, інтонації, передає пластику пейзажних зарисовок. Це стосується і наступних двох строф-антитез, де найтонше відтворені смислові відтінки в образі тиші і спокою — за допомогою плавної і спокійної пульсації ритму:

...вічну, тиху пісню грають
у задумі без кінця. —
— Та проте гора дрімає,
День і ніч пливе над нею
мов рожева легка хмара, —
крику, гомону не чуть.

...вечна, тиха песен пеят,
без начала и без край. —
— Но молчи Атон и дреме;
Ден и нощ над него плува
тънка розова мъглица,
никъде ни вик ни глъч.

В дальших строфах перекладу Франкові образи дещо спрощено. Наприклад, надто спрощено передана анафора умовності, яка посилює протиставлення руху і спокою.

Хоч повзуть тут скрізь по горах...
Хоч розсипані по горах...

...И макар че в планините
И макар че в планините...

В десятій строфі два підмети Франкові — *тиша глибока, печать мовчання* передано одним — *но мълчание дълбоко...*

Далі знову бачимо подібні стягнення двох підметів *лиця, вид*, в один *лица*, причому перекладач помилково вжив епітет *изпити (випиті)*, що викривляє риси оригілу *худі лиця.*

Взагалі, перекладач, не раз, додаючи від себе епітет, якого немає в оригіналі, відводить нас від Франкового поетичного порівняння:

...мов проквилить над горою
Стадо дивних лебедят.

...сякаш лебеди прелитат
Над заспалия Атон.

Подібні недоліки тим більш прикрі, що дві останні строфи першої пісні, зокрема передостання, перекладені Д. Методієвим дійсно майстерно, хоч і з деяким спрощенням Франкової манери розповіді:

Плачуть *жалібно* ті дзвони
мов *нарікання, докори*
на людей, що замертвили
пречудовий сей куток.

Плачат медните камбани
сякаш *укор против тези,*
що без жал са умъртвили
тоя дивно хубав край.

Добре переданий також звуковий *пейзаж*, з гідною подиву поетичною легкістю перекладач передає звуконаслідування оригіналу:

На Афоні дзвони дзвонять
у неділю по вечерні;
Починає Прот великий,
окликаєсь Ватопед.

На Атон камбани бият
във неделя за вечерня;
пръв започва Прот велики,
отзова се Ватопед.

Начебто перемінилась, окрилилась уява перекладача; він ще краще ніж в оригіналі відтінює образ Афону, але забуває про деякі сторони образу:

Покотилися по горах
ті ридання металеві,
окликаєсь кожда *скеля*
кождий яр і кождий *скит.*

Полетяват над горите
тез ридания метални,
и *отекват манастири,*
урви, пропасти, скали.

Деколи, передаючи лексичні відтінки Франкової поеми, перекладач начебто злегка редагував текст і тим робив більш випуклою одну сторону образу, зовсім не дбаючи про діалектику сприймання вражень:

Серед розкошів природи
похоронний *спів лунає,*
Серед пахощів вечірніх
Куриться кадила дим.
(стор. 190).

Сред розкошната природа
лейя се песен погребална,
посред аромати нощни
вие се кандилен дим.
(стор. 162),

У Франка живо відчуваємо багатство *звукових* (лунає спів), *зорових* (куриться дим) і *нюхових* вражень (серед пахощів вечірніх), а перекладач обминув звукові образи.

Зрідка страждає і вірність перекладу. Бувають пропуски окремих слів, часом фраз, інколи перекладач, може не розуміючи значення деяких висловів, трактує їх невірно. Так, наприклад, Д. Методієв не зумів передати багатства намальованого Франком образу середньовічного монашого життя:

Чи то вмер чернець кельї,
пишучи святую книгу,
мінею та киноваром
в'язні титли красячи.

Или в *своята* килия
є умрял калугер-както
пишел книга и *рисувал*
буквите със киновар.

Додаючи від себе слово *своята*, якого немає в оригіналі, і займаючи ним такі дорогоцінні у невеликій строфі три склади, перекладач перекрутив згаданий Франком спосіб написання середньовічних книг. Для максимального збереження місця в дорогій пергаментній книзі використовувались *в'язні киноварні* скорочення і титли. У заголовках творів та в численних *титлах* таких складних збірників, якими були

місячні мінеї, ініціальні літери позначалися для відзначення киновар'ю.

Отже у перекладача вийшло непорозуміння: монах писав книгу, *малюючи киновар'ю всі букви*, які в дійсності писали завжди чорною фарбою.

Ще деталь: пропуск перекладачем фрази (*раз на тиждень*) у великій мірі позбавляє читача чіткого уявлення про обставини аскетичного монашого життя, у яких животіли затворники:

Що потрібно для поживи
твому тілу, *раз на тиждень*
брат ключар на посторонку
спустить відсіля тобі.

Туй, което е потребно
тялото ти да поддържа,
ще ти спуска по въжето
манастирският ключар.

У перекладі 21 строфи 12 пісні одні слова пропущені, а другі вставлені, чим порушується точність у передачі тексту. Створюється надто спрощений образ: *Лодката лети, изчезва по златистите вълни.*

У Франка такого образу немає. Він писав: *барка геть пливе й пливе*, і саме такий образ, психологічно вмотивований, повторювався потім у кінці поеми в ілюзії Івана Вишенського:

Він нічого вже не бачив,
тільки шлях той золотистий
і ту барку ген на морі,...

Незважаючи на зазначені недоліки, переклад поеми Франка, зроблений Дм. Методієвим, відзначається високою вірністю, еквіритмічністю та еквілінеарністю: майже всюди вірне тлумачення словникове і фразеологічне, хоч щодо багатства словникового фонду, зокрема відповідних епітетів та прислівникових синонімів, наявність артиклів у болгарській мові примушує у букеті слів добиватися не *кількості*, а *відповідності:* Перекладачеві однаково добре вдаються як монологи аскета, його внутрішні роздуми, так і чудові описи картин природи, передані в цих внутрішніх монологах:

Се життя земного образ,
ясний, тихий та *принадний*,
коли здалека дивитись,
а *гіркий, страшний* вблизу
(стор. 194)

То е образ на живота:
ако гледаш отдалече —
светел, тих, *спокоен, ясен*
а отблизо — *същи ад!*
(стор. 197)

Рефлексії і схвильовані уривки перекладач передає, використовуючи фонетично-близькі слова, перекладені омоніми, часом навіть спільні двом мовам граматичні форми і конструкції:

«Ті платочки сніжнобілі, —
Чи не сніг? Але ж не тають!...
Дивний запах з них несеться...
Боже мій, вишневий цвіт!

Тез листенца снежнобели —
Сняг ли са? Не се стопняват...
Дивен аромат се носи...
Вишнев цвят, о боже мой!

Поетичні переклади 30 ліричних поезій І. Франка, зроблені п'ятьма болгарськими перекладачами, виявляють різні ступені майстерності в передачі відшліфованої, дуже часто інтимної лірики великого поета-філософа.

Розгляд цих перекладів знову примушує згадувати про Франкову статтю «Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання», її, користуючись сучасною термінологією, вимоги *вірності, еквілінеарності та еквіритмічності, повної образної згідності* перекладу з оригіналом.

Перш за все це стосується думок Франка: щодо проекції настрою і враження, які доносить до читача досить важкий стиль поеми-вірша, щоб «викликати, — як каже Франко, — зразу пригноблюючe, а потім освободжаюче враження».[9] «Відповідно до такого основного настрою поема написана довгими тринадцятискладовими віршами, т. зв. александрінами і строфами, з яких кожна зложена з п'яти віршів, римованих на схемі *а, б, а, а, б*, причім *а* має женські, а *б* чоловічі рими. Все те несвідомо, як підкреслював Франко, — *працею поетичної* творчості, обчислене на те, щоб під час читання строфи змушувало читачів в середині строфи *заперти дух*, а *при кінці* (строфи — *Я. Ш.*) *відітхнути свобідніше*».[10]

Роль ритміки у версифікації величезна. Тимчасом у деяких перекладах навіть найосновніші вимоги майстерності перекладу дещо порушені. Наприклад, з поезії «Наймит» («Ратай» — переклад Пенчо Симова) невитримана різноманітна ритміка парного вірша з чоловічою римою, яка у Франка характеризується 6, 8 і 10 складами.

Щоб не бути голослівним, наведемо Франкові строфи:

Так бачу я його. (6 складів).
Зорали зморшками чоло. (8 складів).
Не випрямить і сил не додає. (10 складів).
Він хилиться, проводить в тузі дні. (10 складів).

Тимчасом перекладач надто спрощує образність і ритміку, а отже і переклад цих чи інших місць. Наприклад, коли в першій строфі в другому вірші переклад прекрасний — *тъй виждам го сега*, то в четвертому вірші тієї строфи перекладач

[9] І. Франко. Твори в 20-ти томах, том XVI, Київ, 1955, стор. 401.
[10] Там же.

таки скоротив його розмір на 4 склади *И робската тъга* (6 складів)[11], а в дальших численних строфах Франків 8-складовий, а також два 10-складові вірші всюди заступив 6-складовими, і цим нехотячи причинився до збіднення тексту, не говорячи вже про одноманітність версифікації перекладу.

Той же перекладач в чудовій наспівній Франковій поезії:

Як почуєш в ночі край свойого вікна (6 + 6 складів).
Що щось плаче і хлипає важко (4 + 6 складів).

теж не звертає увагу на ритміку оригіналу:

През ноштa ако дочуеш в мрака вън. (11 складів).
Край прозореца си плач да прозвучава. (12 складів)[12].

Радісна, оптимістична Франкова пленерна картина-алегорія «У долині село лежить» з перемінною ритмікою [(4 + 4) × 2] і [(4 + 3) × 2], склади в перекладі вийшли надто одноманітною [(4 + 4) × 4], наприклад:

...над селото мъгла тежи, (4 + 4).
а пък на хълма неголям (4 + 4).
Ковачница личи едвам[13]. (4 + 4).

В болгарській поезії, такій багатій на народну пісенну ритміку, не можна обминати пісенний характер Франкової лірики, а болгарські перекладачі часто порушують ці принципи пісенності.

Це стосується і таких хороших перекладів, які зробив А. Павлов. Наприклад у вірші-пісні «Безмежнеє поле» (музику написав М. В. Лисенко) перекладач не дотримується цезури між двома частинами вірша.

У Франка «Безмежнеє поле в сніжному завою» (6 + 6).
У перекладі «О, снежно поле, необятно голямо». (5 + 7).

Але в цілому переклади А. Павлова, як і Ст. Бакърджиева та Ів. Дойчинова дуже близькі до оригіналу. Хоч, правда, декуди тут і там зустрічаємо в останнього невірну трактовку тієї чи іншої риси Франкової поетичної деталі.

Підсумовуючи аналіз польського і болгарського ювілейних видань творів Івана Франка, слід особливо наголосити, що при великих досягненнях в питаннях братніх міжслов'янських культурних зв'язків перед перекладачами стоять важливі завдання — донести найкращі твори великого письменника, яким був Іван Франко, до найширших кіл читачів.

---

[11] И. Франко. Избрани съчинения. Т. II, София, 1957, стор. 145.
[12] Там же, стор. 145.
[13] Там же, стор. 179.

О. ДОМБРОВСЬКИЙ

ПЕРШІ ФРАНКОВІ ПЕРЕКЛАДИ «БОЖЕСТВЕННОЇ КОМЕДІЇ»

В 1913 р. Франко написав статтю «Данте Алігієрі», у яку включив переклади уривків з «Божественної комедії», «Нового життя» та деяких інших творів Данте[1]. Майже одночасно він видав невелику книжку «Дантова друга любов»[2], в якій навів цілу низку перекладів любовних поезій Данте, пов'язаних прозовим коментарем. Ці два видання, зроблені під кінець життя Франка, є тільки підсумком його довголітнього зацікавлення ще з гімназичних часів особою та творчістю великого флорентійського поета.

Вже в гімназії Франко, читаючи уривки з Данте в німецьких та польських перекладах, задумав скласти українську «Дантівську антологію»[3]. І хоч свою думку він реалізував тільки під кінець життя, не кидав її ніколи і декілька раз починав переклад «Божественної Комедії».

Вказівки про зацікавлення Франка творчістю Данте ще в гімназії ми знаходимо в автобіографічному оповіданні «Борис Граб».[4]

Перші Франкові переклади з Данте були надруковані в 1900 р., але згадки про Данте часто з'являються у Франка і до того.

В 1889 р. Франко просить Драгоманова прислати йому хороше видання «Божественної Комедії», бо він хоче перекласти її на українську мову[5].

---

[1] Данте Алігієрі. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір із його поезій. Львів, 1913.

[2] Дантова друга любов. Міжнародна бібліотека № 5, Львів, 1913. Передрук з «Неділі», 1912, № 44, 45.

[3] Данте Алігієрі, стор. 6.

[4] І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. 3, стор. 37.

[5] Матеріали до громадської і культурної історії Західної України. Київ, т. І, стор. 291.

Про Данте як про майстра сонету Франко згадує в «Тюремних сонетах»[6]. Тут він наводить відомий афоризм Данте: Lasciate ogni speranza. Характерним для даного періоду франкової творчості є часте користування формою правильної терцини, якою написана «Божественна Комедія». Безпосередньо під впливом Данте написана терциною алегорична поема «Рубач».

Між автографами Франка зберігаються два недруковані за життя письменника переклади уривків з «Божественної Комедії»[7], які разом з наведеними вище фактами свідчать про постійне і глибоке зацікавлення його цим твором уже в ранньому періоді творчості.

Ці два переклади заслуговують на нашу увагу з декількох причин.

Перший з них зроблений ще в 1878 р. Він находиться в зошиті автографів, що зберігається під № 405 в архівному фонді Франка Академії наук УРСР в Києві. Переклад охоплює 102 початкові вірші першої пісні і займає в зошиті неповних 4 сторінки.

На 4-ій сторінці починається переклад уривків з «Пісні про сорочку» Т. Гуда, вміщений в «Молоті» за 1878 р.

Другий автограф охоплює всього 2 терцини (рядки 124—129) XXXII пісні «Пекла».

Є це початок одного з найбільш відомих епізодів «Божественної Комедії», а саме історії жахливої голодної смерті Уголіно та його синів в тюрмі. Переклад знаходиться в зошиті автографів Франка за 1880—1882 рр. На тій самій сторінці написана й любовна поезія, яка починається словами «Наче вихор минають роки...», надрукована вперше в двадцятитомнику творів Франка. На наступній починається поема «Рідні сторони» (Із споминів поміщицького сина).

Незважаючи на те, що Франко говорить про вивчення Борисом Грабом в однойменному автобіографічному оповіданні багатьох іноземних мов, в гімназії письменник вивчав тільки німецьку мову.[8] Отже, ці переклади були зроблені не з оригіналу, хоч не виключено, що Франко і міг мати перед очима оригінал.

Встановити, з якого тексту робився переклад, неможливо. В бібліотеці Франка є два німецькі переклади «Божественної Комедії» (Ейтнера з 1865 р., неримований і Гісдемейстера

---

[6] І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. X, стор. 146.

[7] Перший з них надрукований в двадцятитомнику, т. 15, стор. 76 і наст.

[8] Лише значно пізніше, в 90-х роках, Франко вивчав англійську і французьку, а ще пізніше італійську мови.

з 1888 р.). Ні один з них не міг бути основою франкового перекладу; перший — тому, що переклад Франка римований, другий — виданий після написання перекладу Франка[9]. Польський переклад, зроблений Станіславським, який Франко читав ще в гімназії або на початку навчання в університеті, не міг бути текстом, яким користувався Франко. Станіславський відтворює вірно зміст, але не зберігає рим і замінює італійський 11-складовий вірш польським 13-складовим.

З усіх франкових перекладів згаданий найвірніше відтворює форму оригіналу. Він зроблений правильно дантівською терциною з типовою для неї схемою потрійної переплетеної рими. Італійський 11-ти складовий вірш передається систематично 5-стопним ямбічним віршем, як у російських та німецьких віршових перекладах. Від оригіналу Франко відступив тільки в тому, що суцільні жіночі рими замінив чергуванням рим. Це закономірно, бо згідне з характером українського віршування, а також з традицією перекладів «Божественної Комедії» в російській та німецькій літературах[10].

Хоч переклад Франка не зроблений безпосередньо з італійського тексту, він досить вірно передає зміст та художньо-стилістичні риси оригіналу.

Терцини перекладу відповідають досить точно терцинам італійського тексту, але у лексиці та образах, у будові речень розходження з оригіналом інколи досить значні. Інакше і не могло бути, вже хоч би тому, що Франко перекладав не з оригіналу, а з художнього перекладу, і крім цього мусив вводити зміни, необхідні для збереження віршової форми.

Єдине, що вражає сучасного читача, це діалектні слова та форми; ненаголошені займенники *м'я, тя, ми, ти,* відокремлення від дієслова зворотного займенника *ся,* закінчення — *ов* в орудному відмінку однини жіночого роду, тверде закінчення в 3-ій особі однини і множини д'єслів і ін. Це в основному риси, які взагалі характеризують мову ранніх творів та перекладів Франка.

Тільки в деяких випадках помітні значні розходження з оригіналом, а може й з текстом, з якого перекладав Франко, викликані труднощами у збереженні схеми рим терцини. 30-та терцина 1-ої пісні «Пекла» у точному неримованому перекладі 1907 р. звучить:

---

[9] В перекладі Ейтнера є помітки Франка. Франко згадує його також у роботі «Данте Алігієрі» (стор. 154). Значить, цим перекладом Франко користувався значно пізніше при підготовці своєї розвідки про Данте та складанні Дантівської антології.

[10] У найновішому перекладі Карманського і Рильського збережена однорідна жіноча рима.

«Дивись, он звір, що вниз мене впирає!
Рятуй мене від нього мудрий, славний,
Бо перед ним тремтить мій пульс і жили!»[11]

В перекладі 1878 р. вона звучить зовсім інакше:

«О вчителю, — на тебе вся надія
Моя в сім горю! О рятуй мене
Від сих звірів, що в діл м'я прут ід зміям!»

Додаток «ід зміям», який римує з «надія» тут зовсім недоцільний, бо в символіку першої пісні, яка визначає в значній мірі основний алегоричний арсенал поеми, вводиться новий елемент, якого немає в оригіналі. Крім того, переклад слова «bestia» (однина), як і «звірів» (множина) порушує думку і символіку оригіналу. Данте боїться тільки вовчиці, яка символізує жадібність і папство, і тільки проти неї просить допомоги Вергілія, а з левом і пантерою сподівається справитись сам. Тому в оригіналі Данте показує Вергілію тільки вовчицю: «vedi la bestia» і проти неї просить допомоги: «aiutami da lei».

І. Франко інколи конкретизує назви або роз'яснює мало зрозумілі звороти Данте.

«Raggi del Planeta» (проміння Планети) — «світло сонця». «Si che 'l piè fermo sempre era' l piu basso» — «все дужче стаючи на нижчу ногу» за перекладом 1907 р. тут інтерпретоване як «сил остаток напрягаю».

Переклад 1878 р. досить вільний. Це показує порівняння з точним неримованим перекладом 1907 р.

1878	1907
10. Спочивши трохи, дальше поступаю Горі горов до світлого верха, Все вище, — сил останок напрягаю.	А як спочило втомленеє тіло, Пустився йти пустими манівцями, Все дужче стаючи на нижчу ногу.
11. Аж глянь, саме де найстрімча стіна — Проворна, хижа, пестро дзяпканиста Пантера ми дорогу залягла.	Та глянь, немов на початку узгір'я, Пантера легка й бистра виринає, Плямистою вся шкірою покрита.
12. Втечи, минуть і — неможливість чиста. Де йду, вона крок в крок передо мнов, Знов в діл веде м'я стежка кам'яниста.	І вже мені не сходила з очей, А так мене в дорозі тій спиняла, Що кілька раз я мав ось-ось вертаться.

[11] Данте Алігієрі, стор. 135.

13. Світало, сонце блисло над горов
Серед тих самих звізд, що перед віками,
Коли з нічого вічная Любов
Був час, як саме починався ранок,
Вставало сонце з тими зіроньками,
Що з ним були, коли любов Господня

14. Сей світ живими визвали словами.
Пречудний ранок, теплий весняний
Прогнав поволі страх, що завдала ми
У перве рушила ті гарні твори;
Се й додало мені надій подужать
Звірюку тую в дзапканистій шкірі
І ранній час. І ще й весна розкішна.

15. Звірюка краса...

Ні один рядок не залишився незмінним в перекладі 1907 р., тільки деякі характерні слова, як переклад «planeta» «сонце», могли б показувати на те, що Франко, перекладаючи наново, пригадував першу спробу. Переклад 1907 р., звичайно, багато вірніший, бо зроблений з оригіналу. До того ж Франко не був зв'язаний тепер римою та мав за плечима досвід 30-річної перекладацької роботи, значно краще вивчив творчість Данте. Проте іноді доводиться жаліти, що Франко з намаганням зберегти в перекладі якнайвірніше думку та стилістичні особливості оригіналу не поєднав тої свободи і сміливості в розв'язанні окремих труднощів, з якою ми зустрічаємось в перекладі 1878 р. Переклад в 1878 р. багато в чому незадовільний, але не можна йому відмовити в легкості і поетичності. Якщо не зіставляти його з оригіналом і розглядати тільки як поетичний твір, написаний мовою галицької літератури тих часів, він не поступається перед багатьма оригінальними поезіями та найкращими тогочасними перекладами Франка. Для нього характерне намагання, помітне у всіх ранніх перекладах, якнайвірніше відтворити форму та ритмомелодику оригіналу.

Відтворення форми має для перекладу «Божественної Комедії» особливе значення, не менше, як відтворення гекзаметра для Гомерових поем. Італійський критик Б. Кроче навіть заявив: «Без сумніву, тільки з терциною народжується Данте Комедії і тільки в ній та через неї живе драма його душі»[12]. Звичайно, твердження Кроче дещо перебільшене, але воно показує виняткову важливість форми терцини для «Божественної Комедії», її органічний зв'язок з нею. Вірне відтворення форми в перекладі 1878 р. підносить його художність та дає йому з цієї точки зору до деякої міри перевагу над пізнішими Франковими перекладами цього уривка.

---

[12] B. Groce. La poesia die Dante, Bari, 1921, стор. 164.

Переклад двох терцин «Уголіно» нагадує розглянутий вище; в ньому вірно збережена форма терцини, в ньому ж чимало діалектизмів. З перекладом 1907 р. він не має нічого спільного.

1880	1907
Ми йдем, аж ось ми двох людей найшли.	Вже відійшли ми добрий шмат від нього,
Їх голови з собою ся стикали,	Аж бачу два замерзли в одній дучці,
А тіла в бездну ледову вросли.	Одного голова над другого мов шапка.
Як люди з голоду кору глотають,	І як голодний ласо хліб шматує,
Так верхній спіднього у тім'я гриз,	Так верхній в нижню голову зубами
Де карк і чашка разом ся зливають.	Впивається, де мозок в карк уходить[13].

Переклади 1878 і 1880 р. свідчать, що Франко в цей час думав про складення «Дантівської антології». Зовсім природно, що він почав з 1-ої пісні «Пекла», яка дає ключ до розуміння цілої поеми, а потім приступив до найкращих епізодів першої частини поеми, до яких належить «Уголіно». Чи Франко одразу після вступної пісні став перекладати цей епізод, чи, може, на протязі цих двох років були ще й інші спроби, які не збереглись, на це питання архів письменника не дає відповіді.

Перші переклади уривків «Божественної Комедії» роблені тоді, коли Франко не мав ще вироблених твердих принципів перекладання, допускав ще свобідний переклад, дбаючи більше про те, щоб він читався гладко, ніж щоб він точно відтворював зміст оригіналу. Та незабаром Франко став на іншу точку зору і перший в історії української літератури визначив принципи реалістичного перекладу. Ці принципи не дозволяли йому користуватись як джерелом неоригінальними творами і тому він перервав роботу над складанням «Дантівської антології».

---

[13] Переклад цих двох терцин не був досі ніде друкований.

М. БІЛИК

«ЕДІП ЦАР» СОФОКЛА У ПЕРЕКЛАДІ ІВАНА ФРАНКА

Іван Франко цікавився античним світом, його історією і літературою ще тоді, коли був учнем гімназії в Дрогобичі. Так, наприклад, у шостому класі гімназії в 1873 р. він написав віршем, виконуючи домашнє завдання з польської мови, драму «Югурта», зміст якої оснований на монографії Саллюстія «Югуртинська війна». У тому ж шкільному зошиті, що й драма, зберігся віршований «Переказ про прибуття Енея до Італії.[1] Як завдання з німецької мови, мабуть теж у шостому класі, Франко написав віршем фрагмент драми «Ромуль і Рем».[2]

У передмові до збірки «В поті чола» Франко писав: «Виїзджаючи з Дрогобича (1875 р.), я віз із собою кілька книжок, записаних своїми роботами. Були там і оригінальні складання.., але головно *були переклади:* «Антігона» і «Електра» Софокла і дві пісні «Одіссеї».[3] Ще в 1872 р. він написав, а в 1874 р. переробляв драму «Ахіл».[4]

З тематикою, яка привертала увагу Франка на дрогобицькому етапі його літературної діяльності, ознайомлює зміст збірки його творів в 1875 р. Серед інших знаходимо там такі: «До Сапфони», переклад п'яти од Горація, 17 віршів Анакреонта (анакреонтиків).[5]

Звідси бачимо, як багато уваги приділяв Франко перекладам античних поетів. Яке велике значення приписував він перекладам архитворів іноземної літератури, в тому числі й античної, знаємо із його висловлювань. У 1912 р. він писав:

---

[1] Див. Іван Франко. Статті і матеріали, зб. II. Видання Львівського державного університету 1949 р.; С. Щурат. Перші літературні спроби Івана Франка, стор. 100—101.

[2] Там же, стор. 103.

[3] Там же, стор. 104, 105.

[4] Там же, стор. 112.

[5] Там же, стор. 117.

«Скільки скористали західноєвропейські народи, французи, німці, англійці та італійці з перекладів творів грецької старовини, це відомо кожному, хто лиш трохи займався літературною та культурною історією тих народів. Золотий вік польського національного письменства в XVI ст. може найяркіше характеризується численними перекладами творів італійського письменства епохи Відродження. І в великоруському письменстві на початку нової доби його національного розвою рядом з іменами Пушкіна, Гоголя та Лермонтова стоять імена Гнєдича, що переклав Іліаду, та Жуковського, що, між іншими, переклав також Одіссею».[6] Франко ставив великі вимоги до перекладача. Він вимагав від нього грунтовного знання мови, з якої перекладається, і мови, на яку перекладається, грунтовного знання тієї ділянки науки, чи літератури, до якої належить перекладений твір.

Багато цінних думок про переклад і вимоги до перекладача висловлював Франко, між іншим, у передмовах до Кулішевих перекладів Шекспіра. Він вимагав точного і вірного перекладу. Але точність і вірність не належить розуміти в копіюванні слів, яке може навіть спотворити переклад, але в точному і вірному відтворенні змісту, думок і настрою твору. Франко домагався вірного відтворення стильових особливостей мови автора, вірної передачі ідіомів оригіналу ідіомами мови перекладу. Він вимагав, щоб мовними, метричними, стилістичними засобами відтворити у слухачів чи читачів думки, відчуття і уявлення, які викликає оригінал.

Вимоги вірного відтворення думки і духа оригіналу Франко погоджував з художньою теорією перекладу, яку розробляли російські революційні демократи, Бєлінський і Добролюбов.

Бєлінський писав: «Близькість до оригіналу полягає в передачі не букви, а духа твору. Кожна мова має свої, їй одній належні засоби, особливості і властивості в такій мірі, що для того щоб передати вірно якийсь образ чи фразу, в перекладі їх іноді слід зовсім змінити. Відповідний образ, так як і відповідна фраза, полягають не завжди у видимій відповідності слів: потрібно, щоб внутрішнє життя перекладеного висловлення відповідало внутрішньому життю оригінального».[7]

Сам Франко як перекладач античних поетів близько підходить до того ідеала і тих вимог, які ставив до перекладa-

---

[6] Іван Франко, Твори в 20 томах, Київ, 1955, т. XVI, стор. 397.

[7] Белинский. Сочинения, Спб, 1911, т. I, стор. 343. Див. статтю М. С. Шаповалової «Франкові переклади Шекспіра», у зб. «Іван Франко. Статті і матеріали», зб. III, стор. 51.

ча Добролюбов, який писав у статті про переклад «Енеїди» Вергілія Шервеневичем:

«...для відтворення у перекладі всіх красот високого поетичного оригіналу, перекладачеві треба сполучати надзвичайно багато найрізноманітніших умов. Передусім він повинен бути сам поетом. Він повинен мати те особливе поетичне почуття, яке помогло Жуковському в його перекладі, яке поможе й усякому іншому замітити й поняти красоти великого твору, відтворити в уяві дивні картини, зображувані поетом... Одночасно з тим перекладач класичного твору повинен бути вченим. Він повинен бути обізнаним із стародавнім побутом, із стародавніми звичаями, з усією словесністю древніх. Мова, з якої перекладає, очевидно, повинна бути відома йому досконало з усіма найменшими відтінками в значенні слів, в їх розміщенні й доданні будь-якої незначної частки і т. п. Того мало — перекладач повинен, як не можна краще, володіти тією мовою, на яку перекладає. Він повинен писати не тільки правильно й гарно, але він повинен писати легко й вільно. Щоб не було помітно ні найменшого зусилля в цій праці, щоб при перекладі використати все багатство мови, щоб не допустити ні одного неправильного звороту, ні одного неясного вислову при найвірнішій передачі думки, яка знаходиться в оригіналі. Умови величезні, майже нездійсненні... Тільки з величезним поетичним талантом і запасом знань можна братися за таке діло з повною надією на успіх».[8]

Важливий для нас і принцип підбору Франком творів для перекладу. В примітці до перекладу вибраних елегій Овідія — «Публій Овідій Назон у Томіді», він писав: «я перекладаю лише такі твори з чужих літератур, які читаючи, маю враження, що вони відкривають переді мною новий світ, чи то думки, чи поетичних образів. Хотів би я також моїми перекладами викликати таке саме враження у моїх читачів».[9]

І. ФОРМА ВІРША У ПЕРЕКЛАДІ ФРАНКА «ЕДІП ЦАР» СОФОКЛА

Щодо форми вірша у перекладах поетичних творів, то основним принципом є збереження форми вірша оригіналу. Та не завжди і всюди можна відтворити справжні розміри вірша античних поетів. У ліричних віршах і ліричних частинах трагедії часто доводиться задовольнятися лише приблизним

---

[8] Н. А. Добролюбов. Полн. собр. соч., ОГИЗ, М., 1949, т. V, стор. 453—454.

[9] Przegląd klasyczny 1937, III, 9—10 str. 767—768.

відтворенням основних схем. Проте легко можна і належало б зберегти розмір оригіналу в діалогах і в таких частинах лірики, де є чисті анапести, трохеї, ямби. Деякі форми античного вірша, наприклад дохмії, у найрізноманітніших їх відмінах, іоніки, в їх різних формах, дактилоепітріти і т. п. аж ніяк не можна відтворити в українському вірші, бо одні силаботонічні принципи українського віршування, а інші грецького.

Крім того, мусимо підкреслити ще і той факт, що простіші форми грецьких віршів, — ямби, трохеї, дактилі, анапести, ми можемо впевнено визначати у збережених текстах, а складніші ліричні віршові розміри допускають багато різних, часом дуже відмінних тлумачень. Візьмемо для прикладу перший виступ хору в «Едіпі», — «парод». «Пароди» — це порівняно менш складні пісні хору, а проте, як по-різному можна їх тлумачити! Гледіч ділить першу строфу цього «пародосу» на три періоди: 2+2+3=7 віршів. Вірш другий — ямби, четвертий — анапести, всі інші дактилі.[10] Вольф-Белерман[11] у своєму виданні ділить цю строфу лише на два періоди 4 + 4 = 8 віршів. Вірш другий — трохеї, всі інші — дактилі. Вірші другий і четвертий «каталектичні», з «анакрузами» на початку.

Вілямовіц у своєму перекладі приймає у цій строфі вісім віршів, з яких другий ямбічний, а всі інші — дактилі із спондеями.[12] Подібну ж віршову схему приймає у своєму перекладі Зелінський.[13]

Інші місця хорів допускають ще багато більше способів тлумачення і встановлювання метричних схем. Що ж робити в таких випадках перекладачеві? Найправильніше не плутати у дрібницях, а відшукати основні віршові мотиви в даному хорі або даній строфі і скласти на основі їх віршову схему для перекладу такого місця. Ця схема мусить передавати настрій оригіналу, тобто характер змісту твору, бо про нього, насамперед, йдеться античному авторові у піснях хору; це ж немов лібретто для музики, за цією метричною схемою композитор компонує музику і балетмейстер укладає фігури танців для хору. Можна таку схему скласти для цілої строфи або, де виразно виступає деяка різниця у мет-

---

[10] H. Gleditsch. Die Cantica der sophokleischen Tragödien. 2 Anflage, Wien, 1883.

[11] Sophokles. Tragödien IV. Oedipus Tyrannos. G. Wolf—L. Bellermann. 5 Aufl. Berlin, 1908.

[12] Griechische. Tragödien übersetzt von U. Wilamowite — Möllendorf. I. Bd. Berlin, 1899.

[13] Софокл. Драмы, т. II. Перевод О. Зелинского, М., 1915.

ричних мотивах в окремих періодах строфи, поділити в перекладі строфу на періоди з окремими метричними схемами. В антистрофі належить суворо дотримуватися метричної схеми строфи: на це особливу увагу звертають античні автори.

Всі діалогічні частини трагедії Софокла написані віршовим розміром античного драматичного діалога, — ямбічним триметром.

Франко дещо змінив цей вірш, як переважно роблять європейські перекладачі: замість ямбічного триметра V — V — V — V — V — V — він застосував ямбічну пентаподію V — V — V — V — V —, яку чергував з триметром каталектичним V — V — V — V — V — V. Цим він, не змінюючи настрій оригіналу, оживив мову, зробив її більш природною, полегшив віршування.

Як Франко метрично оформив ліричні частини трагедії?

У першому хорі, «пароді» (вв. 151 — 215) він відступив від віршованого розміру оригіналу. В оригіналі є три метрично різні строфи і три антистрофи, що відповідають цим строфам. Але в кожній із цих строф поруч дактилів і анапестів є ямби. Франко взяв ямбічний мотив як основний, зуніфікував метрично весь хор, не поділяючи його на строфи і антистрофи, і переклав ямбічним віршем, ще коротшим, ніж у діалогах, — ямбічними тетраподіями V — V — V — V —, що чергуються з ямбічними пентаподіями каталектичними V — V — V — V — V. Ця віршова форма дуже добре передає настрій пісні хору. Вірш білий, лише в деяких місцях піднесеного настрою з'являються рими:

«...Явись ти трійце, що від смерти
Людей борониш! Так колись,
Як тучі пагубні неслись
На город наш, ви відвернули
Пожар заглади добротливо..
Прийдіть, прийдіте ж і тепер!
О леле! Болі незлічимі
Насіли нас! Весь люд хорує,
І нікому допомагати,
І нікому відважно стати,
Щоб нас від лиха боронить.
Бо ні земля не родить плоду,
Ані жінкам в часі породу
Ніхто не може раду дать
І в муках бідній конають[14].

Другий хор (вв. 414 —511) має в оригіналі дві строфи і дві антистрофи, побудовані з логаедів (трохеїв з дакти-

[14] «Едіп цар», трагедія Софокла, переклав з грецького Іван Франко. Львів, 1894. Накладом перекладача, стор. 11.

лами) або й з анапестів — чистих і спондеїчних, або й з іоніків у їх різних видах: — — VV, VV — —, — VV —, часом каталектичних. Франко і тут уніфікував ці вірші в одну легку пісню, складену з трохеїчних тетраподій, при чергуванні повних і каталектичних. Вірші римовані, що передає піднесений настрій.

Аджеш, як та Сфінкс крилата
На наш город надійшла,
Він явився нам мудрим другом,
Виратував нас від зла,
Тож винить його в злочинстві —
Безсердечність би була[15].

Третій хор складений в оригіналі з двох строф: (вв. 649 — 657, 660 — 668) і двох антистроф (678 — 686, 689—697).

У першій строфі ямби і дохмії, у другій трохеї, дохмії і пеони (у формі кретиків).

Франко перекладає першу строфу віршовим розміром діалога (ямбами), бо вона є справді діалогом між Едіпом і провідником хору, а відповідна антистрофа — діалогом між Йокастою і провідником хору. Друга строфа перекладена таким же віршем, як другий хор:

— V — V — V — V
— V — V — V —

Антистрофу до неї Франко перекладає таким самим віршем, зберігаючи принцип, що віршова схема антистрофи повинна відповідати схемі строфи.

Четвертий виступ хору (вв. 863—910)[16].

В оригіналі — дві строфи і дві антистрофи, складені з ямбів і логаедів.

Франко не об'єднує метричних мір оригіналу, як робив це у перших виступах хору, а складає хор із різних віршованих схем.

Логаеди і ямби першої строфи оригіналу він влучно наслідує адоніями: — VV — V, що переплітаються з триметрами дактилітичними, каталектичними: — VV — VV —

Дай мені доле
Завше побожність
В ділах усіх і словах[17].

У антистрофі він застосовує інші розміри вірша, хоч складені з таких же стоп.

---

[15] Там же, стор. 25.
[16] Там же.
[17] Там же, стор. 42.

Вся антистрофа складена із дактилічних триметрів із каталексою однієї мори, часом двох:

Гордощі родять тирана,
Гордощі глупством надуті
Пхають до діл неподобних
До безхосенних же діл[18].

Друга строфа складена з дактилічних діметрів — цілих і каталектичних:

— VV — VV
— VV — V

В антистрофі також використані дактилічні вірші, але різної довготи:

Більше не піду на прощу
Там, де святий пуп землі
Ані до Абського храму,
Ні до Олімпії грищ
Сли на безбожних не впаде
Ганьба прилюдна, страшна[19].

Всі ці дактилічні вірші Франка наслідують логаеди оригіналу. Проте антистрофи метрично не відповідають строфам.

П'ятий виступ хору (вв. 1086—1108) складається в оригіналі з строфи і антистрофи. В метричному відношенні цей хор тлумачать по-різному. Викроюють дактилі з трохеями, дактилоепітріти, різні види іоніків.

Франко переспівує строфу ямбами, антистрофу — трохеями:

Сли є у мене віщее чуття
І ясний ум, от чи ж не буду завтра
При повні місячній танками й співом
Тебе, о Кітероне, величати?[20]

Антистрофа:

Та котра ж з дівчат безсмертних,
О дитя, тебе вродила?
Чи гірський вандрівник Пан
Обіймив єї любов'ю?[21]

Шостий виступ хору (вв. 1186—1222). В оригіналі — дві строфи і дві антистрофи. Перша строфа — логаеди (гліконеї, ферекратеї). Друга строфа складніша: в ній є ямби,

[18] Там же, стор. 43.
[19] Там же, стор. 44.
[20] Там же, стор. 56.
[21] Там же, стор. 56—57.

гіподохмії (— V — V —), логаеди. Між ученими є великі розходження в тлумаченні цієї строфи.

Франко добрав до першої строфи дактилічні вірші, довші і коротші, каталектичні й акаталектичні, які наслідують логаеди.

Віршовий розмір цієї антистрофи у Франка, як і в оригіналі, точно відповідає розмірові строфи.

Друга строфа складена у нього з таких же віршів, але такої відповідності антистрофи строфі, як в першій парі, немає.

Перша строфа:

Горе вам, горе людські покоління!
Поки живі, ви мов тінь та марна.
Бо чи ж бува кому більшеє щастя,
Як коли сам себе чує щасливим,
І з тим чуттям умира?[22]

Сьомий виступ хору. В оригіналі спершу анапести (вв. 1297—1311), у Франка — амфібрахи:

Страшенна поява людського страждання!
Страшніша всего, що я доси видав...
О горе, нещасний, о горе тобі!
Глядіти на тебе не смію,
А скілько б бажалось тебе розпитати,
Тобі розповісти, потішить тебе,
Та жах мою душу проймає[23].

Далі йдуть дві строфи і дві антистрофи (вв. 1313—1366). Перша строфа складена з ямбів і неспокійних дохміїв.

Франко наслідує їх короткими дактилічними каталектичними віршами. Антистрофа в нього в метричному відношенні не відповідає точно строфі.

Темно довкола!
Пітьма безмірная,
Непоборимая,
Невилічимая,
Щільна, несказана
Світ залягла[24].

Друга строфа — це знову різновидні дохмії і ямби: вона передає біль — горе Едіпа.

У Франка — ямби і анапести акаталектичні і каталектичні, настрій відтворений досконало. Антистрофа в цілому відповідає строфі:

---

[22] Там же, стор. 63.
[23] Там же, стор. 67.
[24] Там же, стор. 68.

...Аполлон брати!
Се Аполлон вчинив! отсе страшне
Завдав мені безмірнее страждання.
Та ніхто власноручно не вдарив мене,
Тільки сам я нещасний![25]
. . . . . .

Вірші 1515—1530, в оригіналі — це тетраметри трохеїчні, Франко перекладає їх трохеями, але ділить тетраметр на два диметри; характер вірша при цьому не змінюється, бо в оригіналі в половині тетраметра цезура ділить його на диметри:

Креон: Годі плакати, Едіпе!
Час уже до дому йти.
Едіп: Хоч не рад іти, то мушу
Креон: Все є добре в слушний час[26].
. . . . . .
. . . . . .
Хор: Гляньте рідних Теб міщане!
Гляньте ось вам той Едіп,
Що вгадав загадку славну
Й царську власть зате здобув,
І котрого щастю в місті
Мовчки хто не завидів?
А в яку тепер безодню
Горя лютого він впав![27]
. . . . . .

ВИСНОВКИ

На основі цього аналізу слід сказати, що в діалогах Франко увів лише малу, неістотну зміну, скоротивши ямбічний вірш оригіналу на один або на два склади. Таку зміну вводили у своїх перекладах і інші визначні перекладачі, наприклад Віламовіц, Зелінський.

У ліричних частинах драми, зокрема в хорах, Франко не зберігає, і не завжди міг зберегти, віршовий розмір оригіналу, бо у багатьох місцях, як сказано вище, видавці оригіналу і коментатори віршових схем хорів античної драми дуже розходяться у визначенні віршів і стоп. Часто навіть немає згоди — на скільки періодів і скільки віршів належить ділити дану строфу. Перекладачеві доводиться в таких випадках визначити настрій хору і, схопивши основний мотив у застосованих тут віршових стопах і віршах, з допомогою цих головних віршових мотивів намагатися у перекладі відобразити вірно цей настрій.

---

[25] Там же, стор. 69.
[26] Там же, стор. 75.
[27] Там же, стор. 77.

Саме це завдання Франко в основному розв'язав. Його віршові схеми, застосовані в перекладах хорів, одночасно і згідні в основних мотивах з оригіналом, і не чужі українській поетиці. Вони мають свою традицію в українському віршуванні, і, насамперед, відображають настрій оригіналу.

Можна лише зробити серйозний закид перекладачеві у тому, що він не завжди зберіг поділ хору на строфи і антистрофи і що не всюди схеми антистрофи відповідають віршовим схемам строф. Та треба не забувати, що переклад зроблений 65 років тому і той, хто робив, хоч геніальний поет і вчений, був людиною обтяженою до неймовірності найрізноманітнішою працею, перекладав не на дозвіллі, а в уривках часу між невідкладними, необхідними роботами.

II. МОВНІ ЗАСОБИ, ЗАСТОСОВАНІ В ПЕРЕКЛАДІ, ДЛЯ ВІДТВОРЕННЯ ДУМКИ І НАСТРОЮ ОРИГІНАЛУ

Прослідкувати весь переклад, вірш за віршем, — це безцільна і непотрібна робота. Зазначаючи, що весь переклад Франка надзвичайно точний, я спиняюся на тих місцях, де найкраще виявляється висока вартість перекладу, а також на небагатьох незначних недоліках в перекладі. Щоб конкретніше показати високі достоїнства Франкового перекладу, я порівнюю його з двома найвартіснішими європейськими перекладами цієї трагедії, зробленими двома велетнями в ділянці класичної філології і майстрами слова, російським перекладом Зелінського і німецьким Вілямовіца та російським перекладом нашої радянської епохи Шервінського, виданим у 1954 році.

Слід відзначити як найбільші достоїнства Франкового перекладу **його велику вірність, багатство мови, справді народні мовні звороти і ідіоми, які відтворюють з надзвичайною вірністю найтонші відтінки слів, зворотів і ідіомів оригіналу.**

Високо оцінив переклад Франка О. І. Білецький, який включив його до «Хрестоматії античної літератури», незважаючи на те, що переклад ще з 1894 року.

Далі наводяться приклади Франкового перекладу.

Вірші 12—13: δυσάλγητος γὰρ ἂν
εἴην τοιάνδε μὴ οὐ κατοικτίρων ἕδραν

дослівно: «я був би немилосердний, якщо б не змилосердився над таким поважним благальним зібранням».

Як вдало і вірно народними висловами передав Франко думку оригіналу:

«Бож мусів би **я буть хіба без серця**
Коли б таке умильнее благання
Не зрушило мойого співчуття».[28]

Для порівняння наведу переклад цього місця С. В. Шервінського [29].

«. . . . . бессердечно
Не пожалеть явившихся с мольбой».

Вірші 16—17: οἱ μὲν οὐδέπω μακρὰν
πτέσθαι σθένοντες, οἱ δὲ σὺν γήρᾳ βαρεῖς

дослівно: «ті ще не мають сили летіти в далеку дорогу, а ці тяжкі внаслідок старості».

У Франка:

«...Ті до смілих летів
Ще не оперились, а сих вже літ
вага зігнула».[30]

Вірші 25—26: φθίνουσα μὲν κάλυξιν ἐγκάρποις χθονὸς,
φθίνουσα δ' ἀγέλαις βουνόμοις τόκοισί τε
'αγόνοις γυναικῶν.

Дослівно — «Воно (місто) гине в зародках насіння в землі, гине в чередах волів на пасовиськах, в безпотомному «(мертвому) родженні жінок».

У Франка:

«Посуха нищить у земному лоні
Все що посієм, в зароді самім:
Худоба наша гине, гинуть діти
Не вроджені у лоні матерів!»[31]

Вірш 29: ὑφ' οὗ κενοῦται δῶμα Καδμεῖον,

дослівний переклад — «ним пустошиться (опорожнюється) дім Кадма...».

У Франка: «(він) дім Кадна робить пусткою глухою».[32]

Вірші 42—43: ἀλκήν τιν' εὑρεῖν ἡμίν, εἴτε του θεῶν
φήμην ἀκούσας εἴτ' ἀπ' ἀνδρὸς οἶσθά του.

---

[28] Там же, стор. 3.

[29] Греческая трагедия. Эсхил, Софокл, Эврипид, Гос. Изд. Худ. лит. 1950.

У цитатах із перекладів Шервінського, Зелінського і Вілямовіца не подані сторінки, бо у перекладах вірші нумеровані згідно з оригіналом.

[30] Едіп цар, стор. 4.

[31] Там же, стор. 4.

[32] Там же, стор. 4.

дослівно: «шукай якої помочі для нас, чи то почувши (оракул) якогось з богів, чи знаєш якусь (вістку) від якогось мужа».

У Франка:

«...шукай **від**ради сему лиху,
Чень божий вирок **або людська рада** тебе освітить».[33]

Вірш 51: ἀλλ' ἀσφαλαλείᾳ τήνδ' ἀνόρθωσον πόλιν

дослівно: «випростуй (постав на ноги) це місто, забезпеч його».

У Франка:

«Постав опять нас на міцному грунті».[34]

Вірші 56—57: ὡς οὐδέν ἐστιν οὔτε πύργος οὔτε ναῦς
ἔρημος ἀνδρῶν μὴ ξυνοικούντων ἔσω.

Дослівно: «Бо не має вартості ні башта, ні корабель, опорожнені від мужів, коли в них не має жильців».

У Франка: «Бо що варт корабель, що варта кріпость, коли жива осада в них погине?» [35].

Вірш 67: πολλὰς δ' ὁδοὺς ἐλθόντα φροντίδος πλάνοις.

Дослівно: «Багато доріг я пройшов у блуканнях журби».

У Франка:

«І не одних турбот я манівцями
Блукав, шукаючи рятунку стежки».[36]

Вірш 72: ὅ τι δρῶν ἢ τί φωνῶν τήνδε ῥυσαίμην πόλιν

дослівно: «Що роблячи або що говорячи, я зміг би врятувати це місто».

Вдало у Франка:

«Як нам спасати город,
Якою радою чи може ділом?»[37]

Вірші 135—136: ὥστ' ἐνδίκως ὄψεσθε κἀμὲ σύμμαχον
γῇ τῇδε τιμωροῦντα τῷ θεῷ θ' ἅμα.

Дослівно: «так, що побачите і мене як союзника (як повинно бути), який мститься за цей край і за бога».

---

[33] Там же, стор. 5.
[34] Там же, стор. 5.
[35] Там же, стор. 5.
[36] Там же, стор. 5.
[37] Там же, стор. 6.

У Франка: **«Тож довг мій нині з вами дружньо стати** за бога мститись і за краю горе».[38]

III

Дуже цінними є Франкові переклади хорів. Знаємо, як тяжко, майже неможливо перекласти вірно і точно грецькі хори, чи Піндарові, чи в трагедіях. Ті хори перекладають, звичайно, хоч вірно щодо змісту, але дуже вільно, далеко від оригіналу. Франкові вдається перекладати по можливості дослівно, не відходячи далеко від тексту оригіналу, і при цьому перекладати так легко, що при читанні маємо враження оригінального твору, а не перекладу.

Кілька прикладів тяжких для перекладу місць першого хору:

Вірші 153—154: ἐκτέταμαι φοβερὰν φρένα δείματι πάλλων,
ἰήιε Δάλιε Παιάν.

Дослівно: «серце моє в жахливому напнятті, дрижу зі страху, ох, Деліський пеане! (лікарю-сцілителю)».

Щоб дати повне розуміння другої частини цього місця. треба писати коментар, бо, здається, в перекладі не відтвориш вірної думки. А все-таки, Франкові це вдається:

«Холоне серце, дрож тривоги
Мене проймає. О, пеане,
Делійський **лікарю святий!** [39]

Яке повне і глибоке зрозуміння і слова «пеан», і цілого місця, і як чудово по-українськи, і легким віршем.

Вірш 157: εἰπέ μοι, ὦ χρυσέας τέκνον' Ελπίδος, ἄμβροτε Φάμα.

Дослівно: «Скажи мені, дитино золотої надії, безсмертна вістко».

У Франка:

«...Скажи мені, богине Фамо,
Дитя надії золотої».[40]

Вірші 165—166: εἴ ποτε καὶ προτέρας ἄτας ὕπερ ὀρνυμένας πόλει
ἠνύσατ' ἐκτοπίαν φλόγα πήματος, ἔλθετε καὶ νῦνι

---

[38] Там же, стор. 9.
[39] Там же, стор. 10.
[40] Там же, стор. 10.

дослівно: «якщо колись ви відвернули (прогнали) полум'я терпіння (боронячи нас) проти давнішого прокляття, спадаючого на місто, то прийдіть (з поміччю) і тепер».

У Франка:

«...Та ж колись,
Як тучі пагубні неслись
На город наш, ви відвернули
Пожар заглади добротливо.
Прийдіть, прийдіте ж і тепер!»[41]

Порівняймо переклад цього місця у Зелінського:

«Если когда-либо горя найвысшего черную тучу вы мощно развеяли — боги родные, придите и ныне!»

Думка віддана вірно і поетично, але текст далі від оригіналу, ніж у Франка.

Переклад Шервінського:

«Ныне явитесь! Когда-то
Отогнали вы жгучий
Мор напавший на город. Явитесь же вновь!»

Вірші 168—174: ὠ πόποι, ἀνάριθμα γὰρ φέρω
πήματα· νοσεῖ δέ μοί πρόπας
στόλος, οὐδ' ἔνι φροντίδος ἔγχος,
ᾧ τις ἀλέξεται· οὔτε γὰρ ἔκγονα
κλυτᾶς χθονὸς αὔξεται, οὔτε τόκοισιν
ἰηίων καμάτων ἀνέχουσι γυναῖκες·

Дослівно: «О, горе! Я терплю незлічимі болі. Хворіє моє все військо (весь народ). І не має мудрої, зарадної зброї (списа), якою хтось міг би відігнати це лихо. Ані плоди славної землі не множаться, ані жінки при породах не витримують тяжких породових болів».

У Франка переклад вірний у плавному свобідному вірші.

«О леле! Болі незлічимі
Насіли нас! Весь люд хорує
І нікому допомагати,
І нікому відважно стати,
Щоб нас від лиха боронить,
Бо ні земля не родить плоду,
Ані жінкам в часі породу

---

[41] Там же, стор. 11.

Ніхто не може ради дать,
і в муках біднії конають...»[42]

Вірші 175—177: ἄλλον δ' ἂν ἄλλῳ προσίδοις ἄπερ εὔπτερον ὄρνιν
χρεῖσσον ἀμαιμακέτου πυρὸς ὄρμενον
ἀκτάν πρός ἑσπέρου θεοῦ

дослівно: «один за одним, як добре оперений (сильнокрилий) птах, дужче ніж непереможний вогонь, грянуть до побережжя вечірнього бога».

У Франка вірно, свобідним віршем:

«І наче птахи бистрокрилі,
Бистрійш, ніж огняні язики
Летять їх душі к берегам
Залізним, де вечірний бог царює».[43]

Далі від оригіналу, **менш дослівно**, хоч теж вірно, переклав це місце Зелінський:

«Мчатся, как птицы небес быстрокрылые,
В пламенном рвеньи к туманному берегу,
Где бог царит вечерний».

Коротко, ясно, але не всюди вірно переклав Шервінський:

«Быстрокрылыми птицами мчатся они
Огненосного моря быстрей
На прибрежья закатного бога».

Хоч вірно, але надто свобідно і дуже багатомовно переклав Вілямовіц:

Wandernder Vögel Zügen vergleichbar,
stärker als wilden Feuers Gewalt,
drängen sich Scharen von Sterbenden
rings auf dem dümmerden Wege
zum abendlichen Hadesstrand.

Вірші 190—191: ...ὃς νῦν ἄχαλκος ἀσπίδων
φλέγει με περιβότος ἀντιάζων,

дослівно: «який тепер без спіжевих щитів (не закутий спіжем щитів) нападаючи на мене палить мене серед крику (нищених собою жертв)».

---

[42] Там же, стор. 11.
[43] Там же, стор. 11.

У Франка вірно, точно, прекрасно, легким віршем:

«Що нині без спіжевих збруй,
А в огнянім плащі на мене
посеред зойку — крику йде».[44]

Це місце вірно і вдало у Зелінського; не зовсім точно і не досить виразно у Шервінського; багатомовно і не зовсім точно у Вілямовіца.

Вірші 204—205: Λύκει' ἄναξ τά τε σὰ χρυσοστρόφων ἀπ' ἀγκυλᾶν
βέλεα θέλοιμ' ἂν ἀδάματ' ἐνδατεῖσθαι
ἀρωγὰ προσταθέντα.

Дослівно: «Лікійський владико, хотів би я, щоб з твоєї золотої тятиви вилітали непереможні стріли помічні і рятуючі».

У Франка вірно і складно:

«Лікійський пастирю, і ти
Напни тетиву золотую,
Свої могучі стріли шли!»[45]

Вільний переклад у Зелінського:

«Владика Феб! В помощь нам
Стрел-заступниц ярый вихрь
Направь в убийцу с тетивы лучистой».

Вірші 216—219: αἰτεῖς· ἃ δ' αἰτεῖς, τἄμ' ἐὰν θέλῃς ἔπη
κλύων δέχεσθαι τῇ νόσῳ θ' ὑπερετεῖν,
ἀλκὴν λάβοις ἂν κἀνακούφισιν κακῶν·

Дослівно: «Молишся; про що молишся, то можеш знайти поміч і полегшу в лиху, якщо схочеш вислухати і повинуватися моїм словам і лікувати хворобу».

Вірно у Франка, гарною народною мовою:

«Ви молитесь? Сповниться вам усе,
Пропаде лихо, пільга вам настне,
Коли моїх послухаєте слів
Як з лихом тим боротись».[46]

Порівняймо переклад філолога Зелінського:

«Мольбы, мольбы! От вас зависит здравье
Отчизне дать и отдых от томлений,
Внемлите ж речи бога и моей».

[44] Там же, стор. 12.
[45] Там же, стор. 12.
[46] Там же, стор. 12.

Бачимо, що Зєлінський відійшов далі від тексту, ніж Франко. Краще від Зєлінського переклав Шервінський:

«Вы молите? Отвечу вам: надейтесь,
Себе на пользу речь мою уважив,
Защиту получить и облегченье».

У Вілямовіца не зовсім точно:

Ihr bittet; was ihr bittet, kann euch werden:
die Pest wird weichen, so ihr meinen Worten
Gehör, Apollon auere Dienste leiht.

Вірші 354—355: οὕτως ἀναιδῶς ἐξεκίνησας τόδε
τὸ ῥῆμα; καί που τοῦτο φεύξεσθαι δοκεῖς;

Дослівно: «Так безсоромно ти швирнув цим словом; і думаєш, що десь від цього утікнеш?»

У Франка ідіомою виражене чуттєве забарвлення сказаного; я вважаю, що це звучить не грубо — Едіп говорит: у найвищому гніві і роздразненні:

Франко: «Безстидно так **ти ригнуть смів сим словом?**
І гадаєш, що втечеш від кари».[47]

Тут переклад Зєлінського вірний, але без належної експресії. У Вілямовіца це місце слабше:

Зєлінський:

«Напрасно мнишь ты, клеветник бесчестный,
Избегнуть кары за слова твои».

у Вілямовіца.

Damit willst du mir kommen? shämst dich nicht
einmal? als ob du das mir bieten dürftest.

Краще Шервінський:

«Такое слово ты изверг бесстыдно
И думаешь возмездья избежать?»

Така ж народна ідіома у Франка і в вірші 358:

σὺ γάρ μ' ἄκοντα προυτρέψω λέγειν.

Дослівно: «бо ти мене проти моєї волі наклонив говорити».

У Франка:

«...Мимоволі ти мене
припер до сего слова».[48]

---

[47] Там же, стор. 18.
[48] Там же, стор. 18.

Гарним народним висловом перекладені і вірші 405—407:

δεῖ δ' οὐ τοιούτων, ἀλλ' ὅπως τὰ τοῦ θεοῦ
μαντεῖ' ἄριστα λύσομεν, τόδε σκοπεῖν

дослівно: «не цього треба, але лише до того прагнути, щоб найкраще розв'язати божий оракул».

У Франка:

«Та не туди б змагати,
Лиш як **найліпше божий суд розчовпать».**[49]

Вірші 422—423: ὅταν καταίσθῃ τὸν ὑμέναιον, ὃν δόμοις
ἄνορμον εἰσέπλευσας, εὐπλοίας τυχών;

дослівно: «Коли побачиш своє подружжа, яке воно без пристані, хоч заплив у нього при пригідному (щасливому) вітрі».

У Франка вірно народною мовою складно і ясно:

«...як пізнаєш, що подружжя,
В котре вплинув ти на вітрилах щастя,
Було для тебе пристанню недолі».[50]

Порівняймо, як далеко від тексту оригіналу відійшов філолог Зелінський, бажаючи це місце перекласти поетично:

«Когда поймешь... Что там? Веселье, свадьба,
жених, невеста, ветер благовейный,
У брега тонет радости ладья?»

Я не назвав би це перекладом, а поетичним переказом.

Багато краще, ніж Зелінський, переклали Шервінський і Вілямовіц.

Знаменито перекладена грецька ідіома.

Вірш 430. Дослівно:

«Не йдеш на загибіль!»

У Франка ідіома: «Не щезнеш ти!»[51]

Вірний і точний переклад хору в. 463—511, точніший і вірніший ніж у Вілямовіца і Зелінського.

---

[49] Там же, стор. 21.
[50] Там же, стор. 22.
[51] Там же, стор. 22.

Кілька прикладів.

Вірші 474—475: ἔλαμψε γὰρ τοῦ νιφόεντος ἀρτίως
φανεῖσα
φάμα Παρνασοῦ τὸν ἄδηλον ἄνδρα πάντ' ἰχνεύειν

дослівно: «Бо блисла нам недавно, з'явившись із сніжного Парнасу, вістка, щоб кожний шукав невідомого мужа».

У Франка вірно, поетично, народними висловами:

«Блисла нам отсе недавно
Із сніжних Парнасу стін
Вість: Шукать усюди вбійці,
Де дводушник криєсь він!»[52]

Так само вірно і народними висловами у Франка.

Вірші 484—485: δεινὰ μὲν οὖν, δεινὰ ταράσσει σοφὸς στр. β.
οἰωνοθέτας
οὔτε δοκοῦντ' οὔτ' ἀποφάσκονθ'· ὅ τι λέξω δ' ἀπορῶ.

Дослівно: «Страшні, справді страшні речі розгрібає мудрий віщун з лету птахів, щось таке, що не знати, чи тому вірити, чи заперечувати; що я скажу — не знаю».

У Франка:

«А страшні, страшенні речі
Сей віщун нам проказав!
Чи їм вірить, чи не вірить —
Ще на певнім я не став».[53]

Вірші 572—573: ὀθούνεκ', εἰ μὴ σοὶ ξυνῆλθε, τὰς ἐμὰς
οὐκ ἄν ποτ' εἶπε Λαΐου διαφθοράς.

Дослівно: «Тому, що якби він не зійшовся з тобою, ніколи б не сказав, що загибель Лая є моєю справою».

У Франка:

«Чому, сли не з тобою в змові він,
Убійство Лая **звалює на мене**».[54]

Вірно, народною лексикою.

Порівняймо у Зєлінського:

«А вот какое (розуміється) «дело»:
ты его наставил?
Меня убийцей Лая назвать!»

---

[52] Там же, стор. 24.
[53] Там же, стор. 24.
[54] Там же, стор. 28.

Знову бачимо, як далеко від тексту оригінулу відходить переклад філолога.

Вірші 707—708: σὺ νῦν ἀφεὶς σεαυτὸν ὧν λέγεις πέρι
ἐμοῦ 'πάκουσον καί μάθ' οὕνεκ' ἐστί σοι

Дослівно: «Ти тепер звільни себе від того, про що говориш, послухай мене».

У Франка вдала народна ідіома:

«Ну, викинь все із голови!
Мене спитай».[55]

Так само дуже характерні народні вислови, які знаменито передають думки тексту висловів оригіналу.

Вірші 779 і наст.: ἀνὴρ γὰρ ἐν δείπνοις μ' ὑπερπλησθεὶς μέθῃ
καλεῖ παρ' οἶνῳ, πλαστὸς ὡς εἴην πατρί.
κἀγὼ βαρυνθεὶς τὴν μὲν οὖσαν ἡμέραν
μόλις κατέσχον...
κἀγὼ τὰ μὲν κείνοιν ἐτερπόμην, ὅμως δ'
ἔκνιζέ μ' ἀεὶ τοῦθ'· ὑφεῖρπε γὰρ πολύ.

дослівно: «бо муж на бенкеті випивши забагато, при вині каже, що я підкинений батькові. І я під тягарем цього ледви витримав того дня... І я потішився тим, що вони мені сказали, та все таки це мене гризло, бо заглибоко влізло це слово мені в серце (в мене)».

У Франка:

«При учті раз один товариш п'яний
Блюзнув мені (вислів малої значності того,
що хтось говорить).
Що я не батьків син.
Сим **приголомшений** я ледви міг
вдержатись того дня . . . . .
. . . . . .
Я втішивсь тим (словами батьків), та не
переставала
Мене й ота зневага гризти. — Так
Глибоко, бач, мені засіла в душу».[56]

Вірші 857—8: ὥστ' οὐχὶ μαντείας γ' ἂν οὔτε τῇδ' ἐγὼ
βλέψαιμ' ἂν οὔνεκ' οὔτε τῇδ' ἂν ὕστερον.

---

[55] Там же, стор. 36.
[56] Там же, стор. 39.

Дослівно: «Так що в майбутньому задля віщування не гляну ні в цей ні в той бік».

У Франка вірно за текстом оригіналу передано гарною народною ідіомою:

«От тим то від тепер задля віщби
Я й оком не моргну ні в сей, ні в той бік.[57]

Порівняймо, як далеко відійшов від тексту оригіналу філолог Зєлінський, хоч думка передана вірно:

«Нет, нет не верю я гаданьям божим:
Они с дороги не собьют меня».

Це швидше вільний переказ, ніж переклад.
Тут вірно з текстом переклав Вілямовіц:

Und darum werd' ich auf Orakelsprüche
fortan nach keiner Seite Rücksicht nehmen.

Хор у віршах 864—910 Франком перекладений дослівно і вірно. Тяжкі для перекладу грецькі конструкції передані вірно. Не точно лише перекладені вірші 903—904.

Вірш 1123: Ἦ δοῦλος, οὐκ ὠνητός, ἀλλ' οἴκοι τραφείς.

Дослівно: «Був я рабом, не купленим, але вихованим дома».
У Франка перекладено вірно гарною ідіомою:

«Адже ж був! Не купний
А таки свого хову».[58]

Переклад щодо змісту, думок, образів і настрою вірний.
Свобідніше і дещо дальше від оригіналу передані вірші 1207—1214. Ці вірші теж у Зєлінського й у Віляновіца перекладені свобідніше. Далі до кінця хору у Франка точно і дослівно.

Так само гарними народними висловами характеризується вірш 1125: ποίμναις τὰ πλεῖστα τοῦ βιου συνειπόμην.

«Я пастушив, пане!
Пастушив **мало що не весь свій вік».**[59]

Так само вірші 1160—61: ἀνὴρ ὅδ', ὡς ἔοικεν, ἐς τριβὰς ἐλᾷ.
οὐ δῆτ', ἔγωγ', ἀλλ' εἶπον, ὡς δοίην, πάλαι

[57] Там же, стор. 42.
[58] Там же, стор. 58.
[59] Там же, стор. 58.

«Здаєсь, старий, **ти щось крутити хочеш!»**
«Ні, панцю, ні! Я ж вже сказав, що дав».[60]

Вірно, як колишній кріпак перед паном!

Подібно вв. 1178—1179: κατοικτίσας, ὦ δέσποθ', ὡς ἄλλην χθόνα
δοκῶν ἀποίσειν, αὐτὸς ἔνθεν ἦν·

«Жаль, паночку, мені
зробилось (викиненої дитини), думав:
Візьме єго в чужину, відки й сам».[61]

Хор у віршах 1186—1221. Переклад і метрично цілком зближений до метрики оригіналу, і вірний щодо змісту, думок, образів і настрою.

Початок хору:

Ἰὼ γενεαὶ βροτῶν,
ὡς ὑμᾶς ἴσα καὶ τὸ μηδὲν ζώσας ἐναριθμῶ.

У Франка: «Горе вам, горе людські покоління!
Поки живі, ви мов тінь та марна!»[62]

Вірш 1254: ἀλλ' εἰς ἐκεῖνον περιπολοῦντ' ἐλεύσσομεν.

Франко передав гарною ідіомою:

«Гляділи ми, **як бігав сам не свій»** [63].

Дуже гарно, дослівно і вірно перекладені Франком

Вірші 1282—1285: ὁ πρὶν παλαιὸς δ' ὄλβος ἦν πάροιθε μὲν
ὄλβος δικαίως· νῦν δὲ τῇδε θἠμέρᾳ
στεναγμός, ἄτη, θάνατος, αἰσχύνη, κακῶν
ὅσ' ἔστι πάντων ὀνόματ' οὐδὲν ἔστ' ἀπόν.

«Колись було тут щастя, справжнє щастя,
Та нині горе, ганьба, смерть, ридання,
Які лиш є де лиха, всі тут є»[64].

Хор, обіймаючий вв. 1297—1366 (анапести). Переклад і **метрично** і змістовно вірний, наприклад

Вірші 1302—1305: φεῦ φεῦ, δύσταν'. ἀλλ' οὐδ' ἐσιδεῖν
δύναμαί σε, θέλων πόλλ' ἀνερέσθαι,
πολλὰ πυθέσθαι, πολλὰ δ' ἀθρῆσαι.
τοίαν φρίκην παρέχεις μοι.

---

[60] Там же, стор. 61.
[61] Там же, стор. 62.
[62] Там же, стор. 63.
[63] Там же, стор. 65.
[64] Там же, стор. 66.

Дослівно: «Горе, горе, нещасний! Але я не можу дивитись на тебе, а хотів би багато спитатись, довідатись, розважити: та ти спричиняєш у мене таке дрижання».

У Франка: «О горе, нещасний, о горе тобі!
Глядіти на тебе **не смію,**
А стільки б бажалось тебе розпитати,
Тобі розповісти, потішить тебе,
Та **жаль** мою душу проймає»[65].

Вірші 1369 і наступні — довгий монолог Едіпа, перекладений точно і вірно гарною народною мовою, суто народними висловами, наприклад,

Вірш 1396: οἷον ἆρά με
κάλλος κακῶν ὕπουλον ἐξεθρέψατε·

«Чом виховали ви мене вродливим,
Та з зародом страшного зла у крові»[66].

Або вірш 1411 і наст.: ὅπως τάχιστα πρὸς θεῶν ἔξω μέ που
ἐκρίψατ' ἢ φονεύσατ' ἢ θαλάσσιον
καλύψατ', ἔνθα μήποτ' εἰσόψεσθ' ἔτι.

«Сховайте якнайшвидше де мене
За містом, або вбийте, або вкиньте
В безодню моря, де б ніхто ніколи
мене не бачив...»[67].

Або вірші 1422—28: οὔθ' ὡς γελαστής, Οἰδίπους, ἐλήλυθα
οὔθ' ὡς ὀνειδιῶν τι τῶν πάρος κακῶν.
ἀλλ' εἰ τὰ θνητῶν μὴ καταισχύνεσθ' ἔτι
γένεθλα, τὴν γοῦν πάντα βόσκουσαν φλόγα
αἰδεῖσθ' ἄνακτος Ἡλίου, τοιόνδ' ἄγος
ἀκάλυπτον οὕτω δεικνύναι, τὸ μήτε γῆ
μήτ' ὄμβρος ἱερὸς μήτε φῶς προσδέξεται

«Не насміхатись з тебе йду, Едіпе,
Не мститись за недавнюю зневагу.
А ви (до слуг), **сли вам людських очей не встидно**
Та хоч жахайтесь всекормлящого
Огню святого сонця, щоб таку огиду

---

[65] Там же, стор. 67.
[66] Там же, стор. 71.
[67] Там же, стор. 71.

Показувать так явно, що її
Зжахнесь земля і сонце, й дощ святий»[68].

Скільки тут суто народних висловів!

IV

Щоб чіткіше показати цінні якості перекладу Франка, я проаналізую виправлення цього перекладу В. М. Державіним, видане частково у згаданій Хрестоматії античної літератури, редагованої О. І. Білецьким. Мені думається, що твори письменника-класика такої ваги, як Франко, друковані в хрестоматії, призначеній для студентів вузів, не треба виправляти щодо мови, а вистачить пояснень у виносках. Таке виправлювання було б ще зрозуміле у виданнях «Абукасимових капців», або «Лиса-Микити» і т. п. для дітей, але не у перекладі, призначеному для студентів-філологів.

Розмір вірша редактор В. Н. Державін зберіг. Виправляє він архаїзми, галицизми, наголоси тощо. Але робити це слід обережно, не збіднювати мови перекладу.

Вірш 3:

Франко:	Державін:
«Оливними гильками **умаєні»**	«Оливними **оздоблені** гілками».

Чи треба було вводити цю зміну? «Маїти» значить саме «оздоблювати гілками». У Франка краще, зворот народний, конкретний образ. Читаючи, що хтось «замаївся», уявляємо собі його з вінком чи китицями квітів або зелені на голові. Маять голову, маїли хату, ворота і т. д. Є навіть іменник від слова «маїти»: «май» (зелене гілля) і «розмай».

«Ой попід гай зелененький
Ходить мій миленький,
Тай збирає за капелюх
Розмай зелененький».

або: Ой упала зірка з неба
І розсипалася,
А дівчина визбирала
І замаїлася.

Вірші 4—5:

Франко:	Державін:
«куриться весь город **Димами** жертв».	«Куриться весь город **Димом** від жертв».

Пощо було «виправляти» цю множину? У Франка вирнає образ з народної поезії, сам вислів є взятий з цієї поезії,

---

[68] Там же, стор. 72.

він має в собі чар цієї поезії і вносить його і в переклад, надає йому характеру оригінальної творчості.

У пісні: «Що ж то в полі за димове». Певно звідси вніс Франко цей вислів у свій переклад.

Вірш 10:

Франко:	Державін:
«скажи мені **старенький»**	«скажи мені **старий».**

Здається, нема різниці. Проте вона є, і велика. Хіба Едіп, який любить і шанує старого — провідника народу, що прийшов до нього з благанням, міг сказати перед людьми до нього: «скажи мені, старий?» Ніколи! Чи відчуває М. В. Державін, що значить в такому звертанні «старий»? Франко відчував. Тому його Едіп у вірші 1160, звертаючись з погрозою до пастуха, який не хоче говорити правди, каже:

«Здаєсь, **старий,** ти щось крутити хочеш».

Можна сказати: «старий, подай вила», «старий, викинь гній» «старий, сиди на печі», але не до шанованої особи, в урочистій промові.

Інше забарвлення має слово «старенький». Цар міг для висловлення своєї прихильності, дружби й шани до старого провідника звернутись до нього, як до свого дідуся, — «старенький». Саме тому Франків переклад такий цінний, що письменник підбирає такі слова, які висловлюють не лише поняття, але й відповідне чуттєве забарвлення його. Редакторові належить добре задуматись, поки він вирішить виправляти Франка.

Вірші 11—12:

Франко:	Державін:
«Ялось за них **держати річ».**	«За них тобі **траплялось промовляти».**

Звичайно, слід виправити слова «ялось» і «держати річ». Але «ялось» значить «треба», «належить», «личить», «випадає», «годиться», «слід», та ніколи не значить «траплялось». Таке «виправлення» змінює зміст речення, думку.

Вірш 12:

Франко:	Державін:
«Бо ж мусів би я буть хіба **без серця».**	«Бож мусив би я бути **бессердечним».**

Незрозуміло, чому треба було міняти таке зрозуміле і загально вживане «без серця», на означення холодної, немило-

сердної, жорстокої людини, змінити на «безсердечним», яке має те саме значення, але не дає тієї сили і того поетичного чару, який має перший вислів.

Вірш 13:

Франко:	Державін:
«умильнеє» благання.	«благання **всезагальне».**

Якщо В. М. Державін вважав, що слово «умильнеє» не літературне, то належало замінити його відповідним синонімом, напр. «гаряче», чи іншим, але з таким самим значенням:

Вірші 25—26:

Франко:	Державін:
«Посуха нищить у земному лоні. Все, що посієм, в зароді самім».	«Посуха нищить у земному лоні. Все, що дозріє в народі самому».

Франка розуміємо: засіви не можуть вирости, бо вже в землі, у самому зародку нищить їх посуха. Але як розуміти те, що пише, «виправивши» Франка Державін? ...Виправлений тут не лише Франко, але й Софокл, у якого читаємо:

φθίνουσα μὲν κάλυξιν ἐγκάρποις χθονός

Вірші 42—43 ἀλκήν τιν' εὑρεῖν ἡμίν, εἴτε του θεῶν'
φήμην ἀκούσας εἴτ' ἀπ' ἀνδρὸς οἶσθά του

Дослівно: «шукай помочі (рятунку), може почувши якийсь оракул від якогось з богів, а може від якогось (смертного) мужа»,

Франко:	Державін:
«Шукай **відради сему лиху!** **Чень** божий вирок або людська рада тебе освітить».	«Шукай **рятунку від біди!** Хай божий вирок або людська рада тебе освітить».

Що краще: «Шукай відради сему лиху», чи «шукай рятунку від біди»? Чи варт було «поправляти»? А вже «чень» (чей, не можна заступити словом «хай». Софокл так не написав.

Вірш 300.

Франко:	Державін:
«О Тейрезій, ти, що знаєш все на небі і на землі...»	«Тейрезій **віщий і натхненний** Ти, що знаєш все на небі і на землі...»

Слів «віщий і натхненний» у грецькому оригіналі немає:

Вірш 354.

Франко:	Державін:
«Безвстидно так ти **ригнуть** смів тим словом?»	«Безвстидно **вимовити** смів ти це слово?»

Правда, Франків вислів може декому здаватися грубим. Але тут Едіп говорить у найвищому роздратуванні і люті; тому, я думаю, Франко дуже вдало підібрав відповідну народну ідіому: «ригнув словом». У оригіналі дослівно «так безстидно ти викинув це слово». Державін зовсім не передав чуттєвого забарвлення слова, не врахував моменту, коли воно сказано.

Вірш 380 і наст.:

ὦ πλοῦτε καὶ τυραννὶ καὶ τέχνη τέχνης
ὑπερφέρουσα τῷ πολυζήλῳ βίῳ,
ὅσος παρ' ὑμῖν ὁ φθόνος φυλάσσεται,

У Франка:	У Державіна:
«О скарби, власте, штуко Понад всі штуки вища в сім житті. Так повнім зради, як же то на вас чатує заздрість».	«О скарби, власть, мистецтво — за всі мистецтва вище в цім житті. Так повнім клопоту, — як **зазіхає на владу заздрість!»**

У Франка правильно: «Як же то на вас чатує заздрість», заздрість чатує **на все те:** на скарби, на власть, на найвище мистецтво життя. У Державіна заздрість зазіхає лише **на владу.**

У Софокла так, як у Франка. У Шервінського, Зелінського, Вілямовіца це місце перекладене в основному вірно, але не так точно, як у Франка; у них вільніше. У Шервінського: «О деньги! Власть! О мощное орудье, сильней всех прочих в жизненной борьбе! О, сколько же заманчивости в вас...»

У Зелінського: «О власть, о злато, о из всех умений умение высшее среди людей — какую зависть вы растить способны».

У Вілямовіца:

Wie klammert sich doch überall der Neid
an Reichtum, Herrschaft, jede Fähigkeit,
die uns erhebt in dieser Welt voll Ehrgeiz.

Дослівно: «О багатство, царська владо і мистецтво понад мистецтвами в житі, повному хитрої заздрості, яку велику заздрість за собою спричинюєте (зберігаєте в собі).

Вірш 391. Дослівний переклад: співаюча (співачка) собака: поет має на думці Сфінкса, ненависну фіванському народові звірюку, тому називає її «собакою». Франко вірно: «Співачка собача». Державін «виправив»: «співачка звіряча».

397: Едіп говорить про себе в іронічній скромності: «я нічого не знаючий Едіп». Франко вірно перекладав «Едіп малосвідущий». Державін «поправив»: «Едіп самосвідущий» — цілком протилежно оригіналу.

Вірш 784 гр.: τοὔνειδος Франко перекладає правильно «зневагу», Державін «поправляє» на «зухвальство».

Вірш 821: λέχη δὲ τοῦ θανόντος ἐκ χεροῖν ἐμαῖν
χραίνω,

дослівно — подружнє ложе небіжчика я своїми руками бруджу (плямую). У Франка вірно: «До жінки вмерлого я доторкаюсь». Державін зовсім непотрібно додає «мабуть»: «Я мабуть жінки вмерлого доторкався».

Вірш 1123 гр.: ἦ δοῦλος, οὐκ ὠνητός, ἀλλ' οἴκοι τραφείς.

Дослівно: «я був рабом не купленим, а викормленим вдома».

У Франка:	У Державіна:
(ти був слуга Лайоса?)	«Так! Не покупний,
«Аджеж був. Не купний,	**А вдома вихований».**
А таки свого хову».	

Наскільки краще тут у Франка. У рабовласників раб уважався нарівні з худобиною. А про худобу, яку не купили, а вона народилась вдома, говориться: «свого хову», а про людину «вдома вихований». Рабовласник може про раба сказати лише так, як про худобину: «свого хову». Тому і раб так висловлюється.

Вірш 1135. У Софокла пастух (посланець) хоче підкреслити, що довго дружив з другим пастухом, тому добре знає його, і каже:

ἐπλησίαζον τώδε τἄνδρε τρεῖς ὅλους
ἓξ ἦρος εἰς ἀρκτοῦρον ἑκμήνους χρόνους·

Дослівно: «три цілі від весни до осені, повні шестимісячні часи (пори року)». Пасли худобу лише влітку, отже цілі три

літа. У Франка вірно: «**цілі** три літа». Державін: «поправляє»: «і це три літа».

Вісник: «Скажи ж тепер, чи тямиш, що ти дав
Мені дитину, щоб як власну кров я
Годував її?»

Пастух відповідає, дуже невдоволений цим питанням.

Вірш 1144: τί δ' ἔστι; πρός τί τοῦτο τοὔπος ἱστορεῖς.

Дослівно: «Що таке є? Пощо ти розповідаєш цю історію?».

У Франка по-народному:

«Агій! Пощо ти про сю річ розказуєш?»

Державін не перекладає, пропускає це «тід'есті», від чого чується сила і експресія відповіді. «Пощо тепер ти про цю річ розказуєш», вийшло мляво, без життя.

Не сподобалось йому народне «агій!», належало заступити іншим висловом невдоволення з запитання післання, що Софокл висловив своїм «τί δ' ἔστι».

Вірші 1221—1222. ἀνέπνευσά τ' ἐκ σέθεν
Хор: καὶ κατεκοίμασα τοὐμὸν ὄμμα.

Дослівно: «(коли ти звільнив мене від Сфінкса)», «я відітхнув завдяки тобі і міг спокійно стулити свої очі у сні».

Франко переклав вірно:

«з-за тебе
я відітхнув від тяжкої
тривоги,
Міг супокійно **заснути».**

Державін «поправив»:

«через тебе ж
Вільно зітхнув я
від злої тривоги,
Зможу спокійно заснути».

Навіть це «з-за тебе» могло лишитись. У народній пісні співається:

«Я п'ю-гуляю, розкоші маю
З-за головоньки твої».

А ця «поправка» «міг» на «зможу» зовсім змінила зміст і вийшло невірно.

Хор (громадяни Фів) співає, що колись, як Едіп звільнив Фіви від Сфінкса, то громадяни міста (хор) **могли,** завдяки Едіпові, спокійно заснути. Це зовсім природно і так написав Софокл, так Франко переклав. Але тепер, коли виявився такий тяжкий злочин Едіпа, то чи може хор тішитися, що **«зможе»** спокійно заснути? Ні, так Софокл не міг написати.

Читаючи так відредагований переклад Франка, складається враження, що редактор не завдав собі більше труду порів-

няти переклад з оригіналом, не задумувався над кожним словом, яке зміняв, що воно означає і чим його на даному місці замінити. Такого перекладача і такого знавця грецької і української мов, як Франко, не можна поправляти так з легкої руки — це небезпечно.

Із цього аналізу можемо також бачити, які великі достоїнства Франкового перекладу, як він відтворює вірно зміст і всі чуттєві відтінки оригіналу, яке велике багатство української мови виявляється у цьому перекладі.

Я вказав у моєму аналізі лише на деякі цінні місця в перекладі, а таких місць багато, з яких можна пізнати і вірність перекладу у всіх відношеннях, і багатство української мови перекладу.

V

Проте не можна не згадати і про деякі недоліки Франкового перекладу трагедії Софокла «Цар Едіп».

Насамперед, не можна заперечити, що в мові перекладу є ще багато галицизмів і архаїзмів. Це ж переклад зроблений ще до 1894 року.

По-друге, ми знаємо, що Франко робив такі переклади «похапцем», перевантажений найрізноманітнішою працею, щоб заспокоїти пекучу потребу в перекладах архитворів світової літератури. Не було у нього часу, щоб декілька разів перечитувати і виправляти такі переклади. Тому інколи трапляються деякі недогляди.

Вірші 20—21: ἀγοραῖσι θακεῖ πρός τε Παλλάδος διπλοῖς
ναοῖς ἐπ' Ἰσμηνοῦ τε μαντεία σποδῷ.

Дослівно: (народ) чекає на площі при двох храмах Паллади і при віщому попелі над Ісменом» («віщий попіл над Ісменом — храм Аполлона)».

У Франка: «люд заляг всю площу перед обома святинями:

«Атени й Феба чесним
Пророцьким огнищем».

В оригіналі говориться про три храми: два Афіни і один Аполлона. У Франка ж лише про два.

Вірші 33—34: ἀνδρῶν δὲ πρῶτον ἔν τε συμφοραῖς βίου
κρίνοντες ἔν τε δαιμόνων συναλλαγαῖς·

Дослівно: «Першим з мужів уважають тебе і в пригодах життя і «в допустах божих». Тут виразно протиставлені і звичайні людські пригоди «божим допустам», в яких людина входить у спілкування з богами.

Франко поєднав це разом: (народ уважає тебе вищим) «задля твоїх чудесних пригод, в котрих боги тебе вели».

Після 67 вірша пропущено в перекладі півтора вірша тексту.

Вірш 161.

У Франка: «Що на блискучому престолі,
На ринку круглому сидить».

У виносці Франко пояснює: «Статуя Артеміди стояла серед **круглого ринку** в Тебах».

Софокл не говорить про круглий ринок.

κυκλόεντα ἀγορᾶς θρόνον εὐκλέα

«славний круглий престол ринку».

Жодного круглого ринку в Фівах не було.

Софокл взяв цей образ з опису щита Ахілла у Гомера: Гом. І л. XVIII вв. 478—479: «на тесаних каменях, у святому колесі».

З цим не можна погодитись, бо також граматично можемо „κυκλόεντα" лучити лише з „θρόνον", а не з „ἀγορᾶς", в. 180: „θανατοφόρα„ віддано лише словом «померші»: це неточний переклад, воно значить «розносячий смерть» (заразу).

Ось такі неважні недогляди, які, однак, аж ніяк не зменшують високої вартості всього перекладу.

* * *

На закінчення не можу не згадати, що в рік після появи Франкового перекладу «Едіпа-царя» появилась рецензія на нього Евстахія Макарушки у польському філологічному журналі «Еос» у Львові 1895 р. У статті «Кілька слів про переклади на українську мову (na język ukraińsko-ruski) пам'ятників (pomników) грецької і латинської літератури». Рецензент протирічить собі. В заключенні дає високу оцінку перекладові, але закиди, не обгрунтовані і несправедливі, які він робить у самому обговоренні, дуже поважні, хоч рецензент називає їх лише недоглядами.

Рецензент пише: «На жаль, у перекладача немає такої філологічної освіти, якої належало б собі бажати». Мені думається, навпаки, що саме рецензент не міг так зглибити Франкову філологічну освіту, «як належало б собі бажати». Далі: «Переклад Франка, незважаючи на весь чар (mimo całego uroku), який викликає у читачів, не має досить античного колориту, не притаманна також йому повага, якою, наприклад, відзначається Ніщинського переклад «Антігони» Софокла». Все це сказано голослівно, не обгрунтовано. Зауважу

ще, що Ніщинському, який дав хороший переклад Одіссеї, переклад Антігони не вдався, зокрема переклад хорів зовсім не «поважний». Далі рецензент ставить питання: «чому перекладові брак античного колориту», і відповідає: «Перекладач користав на першому місці з німецького перекладу, аж на другому з оригіналу». Ми запитаємо, з якого німецького перекладу користав і чому рецензент не дав на це доказів? Далі йдуть «закиди» мовні: у Франка, мовляв, «фальшиві» наголоси слів, він наголошує: воло́дар, була́во́ю, кори́сне, стра́ху. Тим часом рецензент бажав би собі галицьких наголосів: волода́р, була́вою, ко́рисне, страху́. Тут все ясно, хто правий. Франко пише «ефір», «Едіп цар», а рецензент бажав би бачити: «етер», «Едіп король». І тут все ясно, хто правий.

У закінченні пише рецензент: «Ці і цим подібні недогляди (usterki) не применшують однак вартості (nie czynią ujmy) Франкового перекладу, який, зрештою, є гідний похвали. Наприклад, у діалозі Едіпа з бувшим пастухом Лайоса увів перекладач знаменито дібрані звороти і вислови народної мови, не штучної, нагадуючі живо звороти наших пастухів Карпатських гір. Гарячим бажанням українців (Rusinów) є, щоб їх література збагачувалася якнайшвидше такими вдалими перекладами інших класичних творів, яким є Франків переклад Софоклового «Едіпа царя».

Закінчуючи статтю, можемо зробити деякі висновки про майстерність Франкового перекладу «Едіпа царя» на українську мову. Щодо вірності і точності, він дорівнює перекладам крупних класичних філологів, а в деяких місцях навіть перевершує їх; в художньому відношенні, самозрозуміло, він стоїть вище від них.

Переклад відзначається надзвичайним багатством мови, зокрема пишається багатьма суто народними зворотами і ідіомами. Він вірно передає не лише зміст твору, вірш за віршем, але й чуттєве забарвлення, настрій кожного місця оригіналу. Є він визначним твором нашої перекладацької літератури. Але, при теперішньому стані розвитку нашої літературної мови і при теперішніх вимогах, які ставимо до перекладу, є потреба нового перекладу, цієї найбільш типової і найбільш нині відомої трагедії Софокла.

Л. ПОЛЮГА

ПРИКМЕТНИКОВА СИНОНІМІКА У ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ І. ФРАНКА[1]

Серед цілого ряду проблем, які стоять перед дослідниками творчості І. Франка, важливим питанням є вивчення мови і стилю талановитого письменника, вченого та громадського діяча і зокрема вивчення синоніміки.

Синоніміку бориславських оповідань і повістей І. Франка вже вивчала І. Й. Ощипко[2], а синоніміку революційних поезій — П. А. Моргун[3]. Але, з огляду на багатогранність і багатожанровість творчості великого Каменяра, цими дослідженнями не можна обмежуватись.

Нашим завданням є показати багатство прикметникової синоніміки в поетичних творах письменника, але в зв'язку з тим, що береться до уваги матеріал всієї віршованої спадщини Каменяра, опублікованої в X—XIII томах 20-томного видання його творів, тут не буде можливості подати всіх синонімічних гнізд.

Треба, однак, зазначити, що на сьогодні у деяких дослідників синоніміки склалася не зовсім вірна думка про те, що прикметникова синоніміка дуже бідна. На основі аналізу мови поетичних творів І. Я. Франка можна зробити інші висновки.

Перш ніж перейти до безпосередньої характеристики синонімічних гнізд, доцільно зупинитися на деяких теоретичних питаннях, які треба врахувати при дальшому розгляді.

Синонімами ми вважатимемо слова, різні за своїм звуковим оформленням, але здатні в близьких контекстах без

---

[1] Текст статті був прочитаний на другій франківській конференції, що відбулася в ЛДУ у вересні 1957 р.

[2] І. Й. Ощипко. Лексична синоніміка бориславських оповідань і повістей, Канд. дисертація, Львів, 1955.

[3] П. А. Моргун. До вивчення синоніміки революційних поезій І. Я. Франка. Журн. «Українська мова в школі» № 5, 1957, стор. 32—39.

зміни значення передавати найрізноманітніші відтінки однакових предметів, дій, станів, якостей або замінювати одні одних з метою урізноманітнення стилю.

У зв'язку з тим, що поняття може передаватись не лише окремим словом, а й фразеологічними зворотами, перифразами, для повнішої характеристики творчості І. Франка подаватиметься також лексико-фразеологічна синоніміка.

Синоніми об'єднуються певним поняттям (деколи його називають домінантою) в одну групу. Тут вони групуються, але не в ряд по висхідній чи низхідній лінії за ступенем наростання ознаки, а певними пучками, гніздами[4].

Звичайно, фразеологічні звороти і перифрази не є лексичними синонімами, але ці, за висловом акад. В. В. Виноградова, «фразеологічні сполучення» не раз виконують функцію одного з членів синонімічного гнізда»[5].

При дослідженні мови окремого письменника члени синонімічного гнізда в основному розпадаються на дві групи: сталі синоніми, загальновживані в літературній мові (сюди входять також фразеологічні звороти), та синоніми, обумовлені лише певним текстом, тобто так звані контекстуальні (текстові) синоніми.

І. Франко не обмежувався використанням лише загальновживаних синонімів. У його творах часто зустрічаються індивідуальні творення. У цьому плані інколи виступають слова різних семантичних груп.

При вивченні мови окремого письменника слід мати на увазі це суб'єктивне відчуття значень у його мові. У зв'язку з цим контекстуальні синоніми можна поділити на констектуальні синоніми, властиві багатьом письменникам, і контекстуальні синоніми, властиві тільки І. Франкові або обмежені рамками одного твору поета.

При аналізі синоніміки Франка, як, зрештою, кожного письменника, слід мати на увазі не лише загальнонародну синоніміку, індивідуальні вживання автора, а й іншомовні слова. Однак не всі іншомовні слова слід вважати синонімами в повному розумінні цього слова. Деякі з них можуть бути не прийняті в літературній мові або виступати абсолютними синонімами до тих, що вже існують. Та коли Франко вживає їх у своїх творах і вони виконують функцію одного з членів синонімічного ряду, їх треба враховувати при вивченні мови письменника.

---

[4] Для зручності часто ще користуються терміном синонімічний ряд, який виступає в ролі абсолютного синоніма до терміну синонімічне гніздо.

[5] В. В. Виноградов, Русский язык, М.—Л., 1947, стор. 27.

Що стосується діалектної лексики у творах поета, то треба, звичайно, виходити не із сучасних норм. Як твердять всі дослідники творчості І. Франка, основним його принципом було стремління до єдиної літературної мови. Але обставини, які доводиться враховувати в поезіях (розміри вірша, ритм, рими), не раз сприяли застосуванню діалектних слів, які, зрештою, з дитинства врізалися письменникові в пам'ять. І тут, безперечно, треба враховувати його індивідуальні уподобання та обставини часу. Отже, слова діалектного походження, якщо вони виконують функцію синонімів, не можна відкидати при вивченні синоніміки І. Франка.

Все сказане створює надзвичайні труднощі для точного підбору синонімічних гнізд, тим більше, що й самий матеріал, зібраний з усіх поетичних творів І. Франка, різноманітних за своїм стилем і жанрами, писаних на протязі 43 років, дуже багатий.

Перейдемо до безпосередньої характеристики синонімічних гнізд.

1. Різноманітними є синоніми прикметників, що означають розміри просторового об'єкта або силу почуттів. Вони групуються навколо слова «великий». «То чень в новім, *великім* людськім храмі Хтось добрим словом і мене згадає» (X, 24).[6]

Сам прикметник «великий» є нейтральним в емоційному і стилістичному відношенні. Всі інші члени синонімічного гнізда, передаючи основне значення цього ряду, вказують на відповідні відтінки.

Такий, наприклад, синонім діалектного походження «теньгий», вжитий поетом при характеристиці Сидірка Шаранця («Ботокуди»). Характеризуючи Шаранця як науковця, поет вказує на його цілковиту бездарність. Те, про що Шаранець говорить серйозно, викликає сміх, бо безглузде і нерозумне. Тому характеристика Шаранця як гумориста насторожує читача, а означення «теньгий» ще більше підсилює іронію вислову. «Те лиш знав народ глупівський, що він (Шаранець — *Л. П.) теньгий* гумориста, Як почне щось науково Плести, то комед'я чиста» (X, 108).

Синонім до великий — «здоровий» рідко використовується в поетичних творах І. Франка. У поемі «Пригоди Дон Кіхота» «здоровий» передає розмір і одночасно відзначає подив, захоплення мовця. «Сей злодюга в криміналі Написав *здорову* книгу» (XII, 180).

---

[6] Приклади подані за виданням І. Франко. Твори в 20-ти томах, т. X—XIII, Київ, 1952—1954. Римська цифра вказує том, арабська — сторінку.

У ролі члена даного синонімічного гнізда вжитий і прикметник «добрий». Як і «здоровий», прикметник «добрий» використаний у переносному значенні. Хоч за своєю основною семантикою ці слова віддалені від групи синонімів «великий», все ж у наведених прикладах вони є контекстуальними синонімами аналізованого ряду. На більші розміри ніж ті, що позначаються словом «великий», вказує прикметник «огромний». Він вживається в метафоричному порівнянні, у якому сонети, персоніфікуючись, порівнюються з екстремами — людьми крайніх прогресивних поглядів.

«Гнеть стануть свідомі одної мети,
Живі, грізні, *огромнії* сонети» (X. 139).

Синонімами цього гнізда виступають також прикметник італійського походження «грандіозний» (X, 192), що означає «величезний, величний, вражаючий величиною своїх розмірів»,[7] та неологізми «оттілький», «кілький».

Останні два слова, використані по одному разу, виступають в ролі сатиричних засобів.

Синонім «оттілький» вжитий у поемі «Ботокуди» для характеристики редактора реакційної москвофільської газети «Слово». Будучи стилізованим під лексему «оттіцький» (синонім до «маленький»), цей неологізм має протилежне значення.

«Споконвіку при «Ослові»
Був редактором Цеціцьний, —
Се хоть балагур *оттілький*,
А мислитель був оттіцький» (X, 114).

Прикметник «кілький» утворений від числівника «кілька». У контексті цей прикметник має більш узагальнююче значення, особливо, виступаючи означенням абстрактного іменника.

«Якби ти мав душу щиру,
Був би зверг мені сокиру!
А то *кілький* мав я труд!» (XIII, 252).

До цього ж гнізда синонімів слід віднести і діалектне слово «спорий». «Сто тисяч літ горіть готові? Ха, ха! Друже! Се *спорий* шмат часу!» (XI, 46).

Слово «спорий» польського походження. Як у польській мові, так і в південно-західних українських говірках це слово вказує на великі розміри.

---

[7] Словник іншомовних слів, за ред. І. В. Льохіна і проф. Ф. М. Петрова, Київ, 1951, стор. 167.

Таким чином, до синонімічного ряду з поняттям «великий» на основі творів І. Франка можна віднести слова: великий, теньгий, здоровий, добрий, огромний, спорий, грандіозний і оттілький.

Близько до перерахованих синонімів прилягають слова: «розлогий», «непроглядний», «безмірний» («незмірний»). Спільною рисою для них є те, що вони найчастіше характеризують величину в просторовому відношенні. Поруч з цим названі синоніми можуть передавати силу почуттів і кількісне багатство. «*Безмірна* та пуста і дика площина» (X, 48); «На полях *незміримих* Сибіру» (XIII, 403); «Ось поле *розлоге*» (X, 56).

Свідченням спорідненості, наприклад, слова «непроглядний» з попереднім рядом може бути ампліфікаційна пара слів: «Чи землі дрібної *Велике, непроглядне* горе?» (X, 14). Тут дієприкметник «непроглядний» стоїть після прикметника «великий» і ніби підсилює його, підкреслює величину горя. Хоч дієслово «глядіти» та похідні від нього звичайно вказують на конкретні поняття, автор ставить його коло абстрактного іменника «горе», щоб надати останньому відтінку більшої реальності.

Використовуючи синоніми даної групи для означення абстрактних іменників, І. Франко проявляв свою власну творчу манеру вживання слів.

В інших випадках прикметники з цим коренем вказують на велику кількість поодиноких предметів. «*Непереглядною* юрбою Ідуть за днями дні мої» (X, 29); «Так важко, звільна хвиль, годин і днів Повзуть безбарвні, *непроглядні* ста́да» (X, 29). Ці приклади взяті з двох поезій Франка, написаних одного дня — 14. IV 1880 р. Виступаючи в обох поезіях у складі метафор, цей прикметник є контекстуальним синонімом даного ряду.

У такій же функції можуть виступати семантично близькі синоніми «безграничний», «безмежний» і «безкраїй». Проте в них різні сфери застосування. «Безграничний» виступає означенням іменників, що вказують на чуттєвий стан, а «безмежний» характеризує й просторові об'єкти: «Глибокий, *безграничний* біль» (XIII, 207); «Що до людей *бегранічную* будить Чисту любов!» (X, 12); «Довгі століття, тисячоліття ти водила нас за ніс, манила у *безмежнії* пустині» (XI, 170); «І міліони, міліони серць *безмежна* шарпала розпука» (XI, 171). Рідко вживається слово «безкраїй», «*Безкраї*, чорні і сумні За ночами минають ночі» (X, 30).

Синонімічно споріднений з членами даного гнізда і прикметник «широкий». Слово «широкий» в поетичних творах

І. Франка має два значення: воно вказує на ширину предмета і виступає як антонім до слова «вузький»: «Чом ледй присли всі на *широкій* ріці?» (X, 9). Крім того, слово це вживається в значенні *розлогий,* тобто такий, що розходиться в різні сторони: «І знов по *широких* полях Полились ріки людського поту» (X, 12). Найчастіше у Франка вжите воно в другому значенні і цим наближене до членів аналізованого ряду.

ІІ. Багатими є синонімічні гнізда слів, що означають фізичний стан. Наприклад, фізичну неміч, безсилля передає синонімічний ряд поняття *«слабий», «безсилий».* «Він без людей — *слаба* в степу билина» (X, 159); «А в грудь, як свіжого повітря втягнеш. То світ закрутиться, мов у п'яниці, І ще сумніший, *безсильніший* станеш» (X, 152).

На означення слабкого і одночасно схудлого тіла використовується прикметник «утлий». Він ніби стоїть між синонімічними рядами «слабий» і «хворий». «Ще той не вродився Жар, щоб в нім згоріло Вічне діло духа, Не лиш *утле* тіло!» (X, 37).

В інтимних поезіях І. Франка ніжність, тендітність характеризує синонім «хисткий». Найчастіше він вживається із словом «лілея». «Я не тебе люблю, о ні, Моя *хистка* лілеє» (XI, 26); «Де ти тепер, моя *хистка* лілеє?» (XIII, 322).

Характерною властивістю цих двох слів («хистка лілеє») є те, що вони вживаються тільки як порівняння — характеристика дівчини. Про близькість слів «слабий» і «хисткий» свідчить і їх ампліфікаційне використання. В останньому випадку прикметник «хисткий» може передавати ознаку не лише лілеї, а й інших предметів, причому також тільки в ліричних віршах: «Довго, тужно він виводить На *хисткім, слабім* човні» (XI, 469).

Синонімом, що входить у дане гніздо, є і прикметник *«кволий».* Однак він виступає в творах Каменяра тільки як субстантивізований прикметник. Зате слово «хирний» вживається не раз для вказівки на зморене голодом тіло і наближається до прикметника «сухий». «По болоні *хирні* коні В путі по два враз» (XIII, 179).

Близько до перечислених синонімів стоять слова: «безвладний» (XIII, 86), «безпомічний» (XI, 323), «слабосилий» (X, 18).

Коли перші з цих слів можуть виступати членами й інших синонімічних гнізд, то останнє належить до характеризованого гнізда і означає людей, яким невистачає сили.

ІІІ. Антонімами слів проаналізованого гнізда виступають синоніми, що групуються навколо пари *«міцний — сильний».*

«Ані мудрість, наука, ні старші літа Не дають проти неї *міцного* щита» (XI, 85); «Гей, брати! В кого́ Серце чистеє, Руки *сильнії*» (X, II) Ці слова іноді різняться за відтінками: «міцний» вказує на тривкість, стійкість, а «сильний» найчастіше вживається як означення мускулистих людей. Незважаючи на це, прикметники мають одне основне значення і виступають як синоніми.

Синоніми «дужий», «могучий» («могутній»), «потужний» мають більшу емоційну насиченість, вказують на могутність і одночасно на фізичні розміри. «*Могутнє* тіло» (XI, 183); «Над міру *дужі* руки» (XIII, 344); «Но що се за велет *потужний*» (XIII, 102).

Серед цих слів виділяється прикметник «могучий», який часто вживається для підкреслення всевладності і виступає означенням до іменників «цар», «Рим». «Я б був щасливий, наче цар *могучий*» (XI, 8); «В *могучім* Римі виростав колись Валентій» (XIII, 195).

Поруч синонімів типу «могучий» вживаються прикметники «всесильний», «всемогучий», «всепотужний», які вказують на неперевершеність могутності. «З всесильною смертю» (XIII, 173). «Воротар ввійшов у залу *всемогучої* княгині» (XII, 264). Відтінок неперевершеності в цьому прикладі виразно підкреслює перша частина складних слів — займенник «все», який і підсилює висловлене поняття.

Цікаво створював І. Франко авторські контекстуальні синоніми. Він звертав увагу на один відтінок якогось слова і наголошував на ньому. Наприклад, вживаючи відносний прикметник «громовий» означенням до іменника «власть», він робив наголос на силі грому і цим ставив прикметник у синонімічний ряд поняття «сильний». «Земле, моя всеплодющая мати,... Душі стрясать *громовую* дай власть» (X, 12).

Замість слова «громовий» І. Франко міг би використати прикметник «величезний», але поет вживає семантичний неологізм для того, щоб більш поетично відбити свою думку і, крім цього, висловити своєрідне значення характеризованого іменника.

Таке вживання влучно і свіжо передає думку автора, надаючи самому вислову відтінку небувалості. Наведений приклад характерний для Франка-поета, що шукав у словах нові відтінки, ставив їх на перше місце і, таким чином, розширював семантику того чи іншого слова.

Окрему семантичну групу в даному гнізді становлять синоніми «тривкий», «кріпкий» і «ціпкий». Найчастіше серед них вживається прикметник «кріпкий». Як і всі інші слова даної групи, він вказує на міцність і нерозривність здебіль-

шого неживих предметів: «*крепкий* мур» (XIII, 274), «коріння *ціпке*» (XIII, 326).

Крім характеристики фізичної сили, слова — члени даного синонімічного ряду можуть вказувати на силу і висоту голосу: «І голос *сильний* нам згори, як грім, гримить» (X, 48); «І озветься до вас із огню Отой голос *могутній*» (XII, 508); «Словом *сильним*, мов трубою, Міліони зве з собою» (X, 7); «*Потужна* пісня бойовая» (XIII, 92). До цих слів у такому ж значенні приєднується і прикметник «прездоровий». «Чути голос *прездоровий*» (XII, 383).

У поезіях І. Франка синоніми найчастіше вживаються для розрізнення стилів мови — урочистого, піднесеного — «потужний», «могутній»; розмовного — «прездоровий». Такого значення в цих словах словники української мови не фіксують. Якщо прикметник «сильний» вживається ще й як музичний термін, то всі інші синоніми зобов'язані своєю появою творчій манері І. Франка, який тонко відчував семантичні можливості слів і сміливо ставив їх у нове текстуальне оточення, розширював полісемію.

IV. Багатий на різноманітні відмінки синонімічний ряд прикметників, що характеризують людей, яким властиві сильні, енергійні вияви почуттів. Сюди відносяться синоніми: *палкий, страсний, ярий, гарячий, нам'єтний*. Нейтральним у стилістичному відношенні в цьому гнізді виступає «палкий». «Я сповни́в його *палкі* бажання» (XIII, 288).

Щоб передати сильний вираз почуття, автор використовує прикметники «страсний» (книжне слово) і «ярий». «...Промигнула В душі його щаслива та болюща Доба любовних зітхань... Таємних, *страсних* поглядів» (XIII, 201); «...*Ярим* словом серце гріє» (XIII, 369).

Близьким до синоніма «ярий», але частіше вживаним у поезіях Франка є контекстуальний синонім «гарячий», який характеризує пристрасні, довготривалі бажання. «І скаже поцілуй мені *гарячий*» (X, 67); «...Сповнив нарешті своє *гаряче* бажання» (XII, 292).

В це ж синонімічне гніздо поет вводить прикметник польського походження «нам'єтний», який використовує для характеристики нестримного в своїх розпусних бажаннях пана Едмонда в незакінченій поемі «Марійка».

«І сли б... *Нам'єтної* душі й свободи йому не довелося мати...» (X, 192).

Крім основної функції, слово «нам'єтний» до деякої міри є вказівкою і на національну приналежність персонажа. На цій же сторінці твору вживається з такою ж метою й іменник «нам'єтность» (польське «namiętność» — пристрасть, жага).

Загальну піднесеність характеру людини, її нестримну пристрасть передає прикметник «буйний».

«Ой скорим походом на Русь повертав
З багатим здобутком *буйний* Святослав» (XI, 474).

Староруський прикметник «буи», від якого походить сучасне «буйний», був полісемантичним; він мав значення «дикий», «зухвалий», «сміливий»[8] тощо. Подібні значення напевно і обумовили відтінок синоніма «буйний» у Франковому контексті.

V. У поезіях І. Франка є також синонімічний ряд прикметників, які вказують на швидке переміщення в просторі і часі та об'єднуються в синонімічне гніздо з поняттям «швидкий». Інше значення цих слів вказує на швидку орієнтацію в обставинах, кмітливість.

Найповніше темп руху передає синонім «швидкий».

«Як скоро ботокуди Другий календар приймýть, То й їх поступ *швидший* буде» (X, 108).

На початку літературної творчості І. Франка, як можна судити з його творів, прикметник «швидкий» був зовсім відсутній у лексиконі поета. Аж пізніше, коли Франко почав наполегливо боротись за наближення мови своїх творів до літературної мови Наддніпрянської України, слово «скорий» почало витіснятись прикметником «швидкий». Проте в перших творах воно зберігалося: «Ой *скорим* походом на Русь повертав» (XI, 474) — збірка «Із літ моєї молодості». Щодо «бистрий», то можна зафіксувати подвійне вживання цього слова — на означення руху, з одного боку, і для характеристики погляду — з другого. «А хід, недавно *бистрий,* Зробивсь повільний» (X, 364); «Зовсім як хлопчик той, сарака, Прутком по *бистрій* хвилі шв'яка» (XI, 40); «Їх очі, *бистрі,* ясні, Шукають гарних лиць» (XIII, 87—88).

Своєрідний відтінок має прикметник «прудкий». Якщо попередні синоніми вказували на рух, спрямований у певному напрямку, то «прудкий» характеризує спритність.

«Дай тютюну! — Чи бач, який *прудкий*!» (XI, 121); «Я тікати — не *прудкий,* Борониться заслабкий» (XII, 55).

Один раз у порівнянні Франко використав неологізм «стрілкий», що створений на основі порівняння льоту ластівок з швидким ривким рухом. «*Стрілкії* ластівки, без втоми, впину Літають» (XIII, 86).

---

[8] Див. И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, т. I, СПб, 1913, стор. 191.

Створене поетом слово дуже влучно передає думку автора. Коли б Франко замість означення «стрілкії» використав один з прикметників даного гнізда (швидкії, бистрії, скорії), який підходив би сюди як за кількістю складів, так і за своїм основним значенням, то ні один з них не виконав би дорученої йому функції при словесній передачі поривчастого руху ластівок. Крім цього, даний неологізм до певної міри виконує роль порівняння, чого також не могли б зробити названі вище прикметники. Нарешті, створене поетом слово вказує на певні індивідуальні властивості ластівок. Воно, наприклад, не вживається на означення польоту орлів, беркутів, яких поет не раз описує. Для їх характеристики підшукуються інші синоніми.

Дане синонімічне гніздо поширюється ще завдяки створенню неологізмів «вітроногий», «бистроїзний».

«І став відразу перед ним Ассунамір, Посланець *вітроногий*» (поема «Істар», XII, 274).

«Невже тобі на таблицях залізних
Записано в сусідів бути гноєм,
Тяглом у поїздах їх *бистроїзних?*» («Мойсей», XII, 481).

Характерною рисою цих неологізмів є те, що вони, як складні слова, одною частиною вказують на ступінь швидкості, а другою — на властивість об'єкта, на його здатність рухатися. Ця двоїстість значення дещо відчувається читачем. Кожний з названих неологізмів несе на собі певне стилістичне навантаження. Слово «бистроїзний» характеризує конкретну річ, в той час як неологізм «вітроногий» має метафоричний характер і виступає означенням нереального фантастичного поняття — божества Ассунаміра. Саме поєднання цих слів створює умови для передачі різноманітних відтінків. Очевидно, що їзда може бути бистрою, хоч ноги не мають нічого спільного з вітром, але у Франковому контексті ці означення повністю обумовлені. Створені поетом слова визначаються властивостями віршованого розміру та поетичністю самого твору і дуже влучно передають бажане значення.

VI. Ряд синонімів у поезіях І. Франка має прикметник «гарний». Члени цього гнізда вказують на привабливий зовнішній вигляд речей. Сюди можна віднести такі прикметники: гарний, хороший, красний, чудовий, чарівний, вродливий, пишний, розкішний, пишнобарвний, золотий, ладний, ізящний. Зрозуміло, що названі слова надто різноманітні щодо передачі відтінків основного поняття, а деякі з них вказують на різне ставлення автора до характеризованих об'єктів. Як у кожному гнізді, так і тут одна частина слів передає основне поняття з більш-менш нейтральною стилістичною характе-

ристикою предметів, а в другій — відчувається перевага стилістичної характеристики.

До першої групи слід віднести прикметник «хороший». У творах Франка він вживається рідко і переважно для оцінки краси людини. «У нього є донька така *хороша*» (X, 50).

Дуже рідко вживав Франко прикметник «красний», причому найчастіше використовув його як означення весни. Йдучи за народною традицією, поет ставить його в постпозиції. Інколи цей прикметник вживається з префіксом «пре-» на означення вищого ступеня краси: «В *прекраснім* краю барв» (X, 21).

Коли автор хотів підкреслити рідкісну, надзвичайну красу, то використовував прикметники «чудовий» і «чарівний». Ці прикметники виражають вищий ступінь краси і найчастіше синонімізуються із словом «прекрасний», а в деяких випадках наближаються до значення слова «надзвичайний», передають захоплення відповідним предметом. «То був *чудовий* місяць май» (XI, 276); «Краса *Чарівна,* пошукать такої» (XIII, 117).

Рідко вживається і прикметник «вродливий». Тоді як усі попередні синоніми можуть виступати означенням для іменників різних семантичних груп, то слово «вродливий» використовується тільки при характеристиці зовнішньої краси людини. «Лиш чорні очі, лиця все *вродливі* Мені маячились» (X, 206).

На основі прикладів з поезій Франка до цього ж гнізда слід зарахувати і прикметники «пишний» та «розкішний». Основна їх функція — вказувати на задоволення, яке викликають характеризовані речі[9]. «Чи пишний той цвіт, що зріс на грязі» (XIII, 78); «Блакитне небо і зелені ниви Ще й нас *розкішним* видом веселять» (XIII, 89); «...Не взнав Дев'яти годин *розкішних*» (X, 173); «Пошарпав на шматочки *пишну* рожу» (XIII, 202). При вживанні їх з іменниками інших семантичних розрядів ці прикметники можуть вказувати на багатство.

На ознаку різноманітності кольорів і краси квітки вживається складне слово «пишнобарвний», «Мов той *пишнобарвний* цвіт прекрасний» (XIII, 155).

Як контекстуальний синонім даного гнізда використовується в переносному значенні прикметник «золотий», який

---

[9] У «Зразках розробки окремих синонімів української мови» (Див. «Лексикографічний бюлетень», в. V, стор. 100) ці слова віднесені до синонімічного ряду з поняттям «багатий». Цей відтінок дійсно властивий даним прикметникам, але на основі творів І. Франка вони належать до характеризованого гнізда.

широко вживається в такому розумінні в українській мові. «Лиш у казці *золотій*, мов привид сну чудовий, Він бачить доленьку свою» (X, 43).

Діалектизм «ладний» виступає при типізації мови персонажів, а русизм «ізящний» вживається при характеристиці москвофілів, які, не знаючи російської мови, спотворювали її. «А ти, *ізящний* наш язиче, Стань чистий, як вода» (XI, 489). Коли перше слово було загальновживаним у творах всіх західноукраїнських письменників, то прикметник «ізящний» вживався І. Франком тільки із стилістичною метою.

Для підсилення якості, що виражалася даними синонімами, поет використовував різноманітні прийоми. Він міг по кілька разів повторяти одне і те ж слово (X, 51) або споріднені за семантикою слова.

«Кому вона те яблучко дарує,
То той весь вік щасливий, і здоров,
І *гарний, гарний* буде всім на диво» (X, 51).

Автор часто вживає поруч з прикметником прислівник цього ж семантичного розряду (типу *«чудово гарний»*, XIII, 289) і, звичайно, ампліфікаційні фігури.

Нарешті, на прикладі членів даного ряду можна побачити вміння великого Каменяра використовувати синоніми для урізноманітнення тексту, що надає його творам свіжості, яскравості, сприяє точній передачі думок автора.

VII. Для означення властивостей, протилежних тим, що їх характеризують згадані вище синоніми, використовуються прикметники із синонімічної групи «поганий».

Слово «поганий» виступає антонімом двох прикметників — «гарний» і «добрий» і може замінюватися цими словами в сполученні з часткою «не». «Аж *настав* поганий час» (X, 133); «Як голос твій чую, голос, як сметана, Погляну на тебе, та пика *погана*» (XIII, 261).

Ці різні якості нерозривно злилися в одному слові. Але його синоніми групуються за певними відтінками. Треба сказати, що членів цього гнізда із значенням «недобрий» значно менше, ніж слів із значенням «негарний». Справа в тому, що функцію перших у віршах Франка в значній мірі виконує синонімічне гніздо з поняттям «злий», особливо, коли йдеться про якість, сорт предметів. Однак тут не можна говорити про певні принципи вживання синонімів цього ряду, бо вони конкретно не визначаються. Тим більше, що одному предметові можуть бути властиві ознаки й поганого і злого.

На другому місці в цьому гнізді при розгляді синонімів, що їх вживав Франко, треба поставити прикметник розмов-

ного характеру «кепський», який використовується Франком частіше, ніж іншими класиками української літератури (П. Грабовським, Лесею Українкою і іншими). Він підкреслює несприятливі обставини або погану якість предметів. «Се ж в газардовій грі фіктивна, *кепська* карта» (XI,46).

Функцією цього слова є надавати мові легкого іронічного забарвлення, а тому й не дивно, що воно вживається в мові гумористичних персонажів: чорта (збірка «Зів'яле листя» — XI, 46), німця-комісара (поема «Панські жарти»), псевдолітописця («Сучасний літопис»), а також в авторській мові в сатиричній поемі «Ботокуди».

Без емоційних відтінків у значенні «недобрий» вжите діалектне слово «нездалий».

«На чужій мові вчиться річ *нездалу*» (X, 84). Неприємні речі, які встигли набриднути до того, що викликають нехіть, а навіть презирство, позначаються прикметником «осоружний». «Пішли доноси *осоружні*» (X, 187).

Характерним для цього гнізда є вживання автором великої кількості емоційно насичених слів, які найточніше передають різні відтінки негарного.

Наприклад, слова «гидкий», «мерзенний», «бридкий», «плюгавий» виражають почуття як моральної, так і фізичної огиди[10]. «Се ж соціалізм вам сниться, *Бридкий* пану богу» (розмова пан-отців — XI, 274); «Від таких *гидких* поганців землю божу очищать» («Дон Кіхот»—XII, 142); «*Гидкий* кшатрієв»[11] (Вісвамітра, поема «Цар і аскет» — X, 423); «Щезати мусить всяка твар *мерзенна*» (Привид Мирона, поема «Похорон» — X, 65); «Пралати ті *плюгаві* Задумали, мабуть, наш стан Пустить з торбами!» (шляхтич, поема «Панські жарти» — X, 293). Тут спеціально подано назви творів, у яких зустрічається відповідне слово. Для Франкових поезій харак-

---

[10] Деякі дослідники питань синоніміки схильні вважати різні емоційно насичені відмінності між словами одного поняття ознакою синонімів різних гнізд. (Див. С. П. Левченко. До питання про принципи укладання словника синонімів української мови, «Лексикографічний бюлетень», в. V, Київ, 1955, стор. 79). Тоді виходить, що основною функцією синонімів є взаємозаміна. По-нашому, при складанні словника синонімів і тим більше при дослідженні стилю мови окремого письменника не можна роз'єднувати подібних слів, бо: 1) вони не матимуть нейтрального в емоційному і стилістичному відношенні слова — центра гнізда; 2) не матимуть евфімізмів для взаємозаміни, що неможливе в розвинутих мовах; 3) їм властиве спільне значення з нейтральними словами, а це вважається, поки що, основним у синоніміці; 4) розпорошення подібних синонімів практично не вигідне.

[11] Кшатрія (санскритське кшатра — влада, панування, сила) — назва рабовласницької аристократії в Стародавній Індії. Надає творові національного колориту.

терне є, що ці слова не вживалися в авторській мові, а якщо й траплялися в сатиричних творах, то, звичайно, в непрямій мові окремих осіб, переданій автором.

У віршованих творах Каменяра використовуються також прикметники «дрантивий» і «почварний», які у певних контекстах набирають значення, наближеного до синонімів даного гнізда: «Та й пригоди ті, що досі Нам лучалися, були Все дрантиві» (XII, 161); «Ось, бач, із колюмни її визира яка ж то почвара почварна» (XI, 394). Слово «дрантивий» характеризує щось непотрібне, що не приносить жодної користі. Щодо слова «почварний», то воно запозичене з польської мови. В українській мові найточніше передає його значення прикметник «потворний».

Як і в інших синонімічних гніздах, так і тут є контекстуальні синоніми. Це — «худий» і «болотяний». Перше слово вносить у контекст значення слаборозвиненого, малокорисного і одночасно відтінок поганого. Таке значення цього слова дуже наближене до значення його в староруській мові.

«Різкі, сухі мої зробились речі, —
Пора *худого* жнива надійшла.
Худеє жниво! Сіялось, мабуть,
Замало й ненайкращої пшениці» (XI, 34).

Відносний прикметник «болотяний» вжитий у якісному значенні при двічі повторюваному в одному рядку слові «день» «А в *поганії* дні, *болотянії* дні» (X, 13). Вживаючи цього прикметника після менш емоційно насиченого «поганий», автор надає йому подвійної функції — підсилює попереднє значення і використовує його для порівняння. Само собою зрозуміло, що заміна цього слова якимсь іншим членом даного гнізда значно змінила б характер думки, її емоційну насиченість.

Охарактеризувавши так слова синонімічного гнізда з поняттям «поганий», треба сказати, що ці прикметники особливо виразно різняться за сферою вживання. Коли синоніми з менш насиченими емоційними відтінками виступають як у мові автора, так і в мові персонажів з відносно нейтральною характеристикою, то слова типу «мерзенний», «гидкий» наявні тільки в мові персонажів. Вони передають різко негативне ставлення тих, хто їх висловлює, до певних явищ дійсності, а також вживаються для оцінки характеру самих персонажів твору, як людей грубих, нетактовних.

VIII. Навколо прикметника «злий» групуються такі синоніми, які вказують на недоброзичливість, злобу, з одного бо-

ку, і неправильність — з другого. У зв'язку з цим у гнізді ніби створюються дві групи.

Стилістично нейтральним в гнізді є синонім «злий». «Розвалилась *зла* руїна» (X, 8).

Варіант його слово «злобний» означає людей, що можуть знущатися з інших і, таким чином, підкреслює тільки один відтінок значення прикметника «злий».

«За те тобі дам до всіх бідних любов,
на *злобних* їх кривдників — злобу» (XIII, 124).

Дуже близький до цього прикметника синонім «лихий», який передає лише основне значення даного ряду — злобу. До цього ж гнізда можна зарахувати прикметник «в'їдливий», який характеризує злих, докучливих людей.

Вищий ступінь злоби, ненависті передає слово «лютий». Відзначаючись різноманітністю відтінків, воно вказує: 1. На ознаку носія злості: «Вибіг *лютий* кандидат» (X, 86); «Хоч там цар на мене *лютий* (XII, 29); 2. На навмисне злодіяння: «Немов від *лютої* зневаги» (XII, 284); «Думку *люту* та жорстоку» (XII, 476); 3. Завзятість: «В *лютім* бою» (X, 106); «буря *люта*» (XI, 157); 4. Зажерливість хижаків: «Щука *лютая* дрімає» (X, 22); «Я не люблю тебе, ненавиджу, беркуте! За те, що в грудях ти ховаєш серце *люте*» (X, 45).

Це слово є любимим епітетом поета при характеристиці ненависних йому персонажів: «А пан наш був, мов звір той, *лютий*» (XIII, 108).

Із наведених прикладів можна зробити висновок, що прикметник «лютий» є ніби перехідним до синонімічної пари «жорстокий» — «безпощадний». Ці синоніми відрізняються від усіх попередніх тим, що характеризують людей, які можуть немилосердно знущатися з інших. «І погнав його Осман *жорстокий* у далеку, незвісну країну» (XII, 319). Особливістю синоніма «нещадний» є те, що він вказує на людей і предмети, які нікого не жаліють, нічого не щадять: «серп їх *нещадний* змете» (X, 50).

Для повної характеристики даного ряду слід звернути увагу на порівняння, в яких виступають прикметник «скажений» і діалектне «стеклий». Ними Франко не раз користується для передачі відтінку злоби. «Він шумить, клекоче, мов *скажений*» (XIII, 329); «Лисичка-сестричка тільки того й ждала, Скочила, як *стекла,* Півника спіймала» (XIII, 261). У деяких випадках супровідні слова-порівняння відсутні і прикметники «стеклий» і «скажений» виступають у переносному значенні. Тоді слово «скажений» вказує на сильні почуття злоби, навіть ненависті:

«Тут гамір, крик *скажений* заглушив
Мою промову» (XII, 363).

Характеристикою розглянутих прикметникових синонімів не вичерпується їх багате використання у віршованих творах І. Франка. Талановитий поет з великою старанністю ставиться до підбору синонімів. На жаль, тут нема можливості розглянути всі синонімічні паралелі прикметників, які зустрічаються в творах Франка. На основі зібраного матеріалу можна виділити понад 80 синонімічних гнізд, в тому числі в майже 20 гніздах є по два синоніми, а в інших — по три і більше.

Серед пар другим синонімом часто виступає переносне значення слів, але ця синонімічність може проявитися тільки в контексті: набундюжений (X, 202) і надутий (дурень — X, 52); звичайний (XI, 423) — простий (*прості* гандлярі — XI, 205), безграмотний (XI,331) — темний (XI,367); сліпий (XIII, 199) — темний (XI, 299) і т. п.

У створенні подібних синонімів проявляється стиль автора. «Письменник,— писав Франко,— у якого нема своєї індивідуально забарвленої мови — слабий письменник, він пише безбарвно, мляво і не може числити на довшу, тривку популярність»[12]. Про це І. Франко постійно пам'ятав. Хоч створення чогось індивідуального він не ставив собі за мету, але розумів, що якнайсумлінніше ставлення до підбору слів, які б найбільше відповідали передачі думки автора, сприяє кращому засвоєнню і зрозумінню твору.

Подавши, таким чином, ряд гнізд прикметникових синонімів в оригінальних поетичних творах великого Каменяра, можна перейти до деяких узагальнень.

Франкове поширення синонімів базувалося на основі народної мови або ж минулої літературної традиції.

1. Поширення синонімів у віршованих творах поета відбувалося з діалектної, книжної або жаргонної лексики: східний (XIII, 160) — восточний (книжне — XIII, 160) — стоковий (абсолютний синонім діалектного походження — XIII, 134); дешевий (XI, 335) — таний (діалектне — X, 233).

2. Кількість синонімічних гнізд поширювалася шляхом розширення семантики слів. Нудний (XIII, 255) — прозаїчний («в прозаїчнім тім життю» — XI, 157); ніжний (XI, 314) — ангельський (*«ангельські* слова твої» — X, 69); тихий (XIII,89) — легенький («легенький крик» — XI, 54) — глухий (*«глухе* стогнання» — XI, 262); блакитний — лазурний (XI, 511).

---

[12] І. Франко. Твори, т. XVII, Київ, 1955, стор. 344.

3. Поширення синонімічних гнізд відбувається також шляхом створення неологізмів. Крім розглянутих вище, можна назвати ще синоніми-неологізми, що створюються додаванням до членів того чи іншого гнізда слів іншого семантичного розряду, наприклад: пестробарвний і різнобарвний; *пестробарвна* хвиля (XIII, 208) — *різнобарвна* хвиля (XI, 18). Отже, виходить, що друга частина цих слів ніби стала віссю для об'єднання синонімічних паралелей.

Важливу роль у передачі різноманітних нюансів думки автора виконують семантично близькі слова. Їх не можна назвати синонімами у власному розумінні слова, але, виступаючи означеннями одних і тих же слів в одному або різних творах, наближаючись один до одного певними семантичними відтінками, ці прикметники близькі до синонімів. Наприклад: *«неописаної* вроди» (XII, 283); *«надземна* краса» (XI, 83); «В твоїй красі *ненаглядній* втонути» (X, 16); *«предивна* краса» (XI, 107). Ці слова в даних контекстах можна об'єднати поняттям «незвичайний», але коли їх поставити поруч без контексту (надземний, неописаний, предивний, ненаглядний), то ясно стане, що вони не є сталими синонімами.

Дуже часто синонімічне споріднення подібних слів зустрічаємо при ампліфікаційному вживанні прикметників. Ампліфікаційна фігура може виражатися у Франка прикметниками-синонімами або словами з близькими семантичними відтінками:

«Що їм *чужий, ворожий* він» (X, 277);
«І світ, і люди — всі перед тобов
Являтись будуть світлим боком: *скверне,*
Погане, зле — лиш з наслуху» (X, 160);
«Той жаль *голодних, нищих і невкритих»* (X, 77).

Подібні сполучення, однак, не можна вважати синонімами[13], як не є *лексичними* синонімами і слова типу «інший» (XIII, 88), «другий» (X, 37), «прочий» (X, 157), тобто слова різних морфологічних розрядів. Це питання близько зв'язане з синонімікою і вимагає ширших досліджень на матеріалі не лише одного письменника, бо воно властиве як літературній, так і загальнонародній мові.

Прикметникова синоніміка у віршованих творах І. Франка надзвичайно багата і різноманітна. Вона охоплює всі семантичні групи прикметників; просторові і часові якості і відношення (великий[14], малий, розлогий, широкий); якості, що сприймаються відчуттям (міцний, темний, тяжкий); зовнішні

[13] Ця думка вже не раз підкреслювалася дослідниками.
[14] Для прикладу подаються лише основні поняття синонімічних гнізд.

чи внутрішні ознаки людей або тварин (бідний, багатий, розумний, дурний) і т. д. Майже відсутні синоніми, що позначають колір.

Як можна було зауважити, синонімічні гнізда у І. Франка розпадаються на дві основні частини: синоніми загальнонародної мови, тобто сталі в даній мові, і члени синонімічних гнізд, властиві тільки для творчості Франка, які особливо сприяють поетичності та оригінальності, передають думку автора, відбиваючи свіжі вживання слів.

Не раз у творах І. Франка у функції синонімів виступають фразеологічні звороти і навіть перифрази. За допомогою цих засобів автор мав можливість надзвичайно колоритно забарвити як свою мову, так і мову персонажів.

У віршованих творах І. Франка функції синонімів виконують слова різних частин мови. Вважаючи, що характеристика подібного явища вимагає спеціального дослідження в галузі граматичної, а не лексико-фразеологічної синоніміки, ми в даній статті не торкались цього питання.

Конкретне вивчення синоніміки окремих письменників, дослідження, побудовані на широкому матеріалі української літературної мови різних стилів, в тому числі і поетичного, допоможе зробити глибші висновки, дасть можливість правильно вивчити ряд неясних питань синоніміки, встановити принципи її дослідження і сприятиме створенню повноцінного словника синонімів української мови.

В. САВИНЕЦЬ

ПИТАННЯ МОРАЛІ І МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В ТВОРЧОСТІ Ів. ФРАНКА

Починаючи з середини 70-х років, Ів. Франко стає на шлях свідомої боротьби за інтереси народних мас і не залишає її до кінця свого життя.

Під благотворним впливом найпередовіших в світі ідей марксизму, ідей великих російських і українських революційних демократів Герцена, Бєлінського, Чернишевського, Добролюбова, Писарєва, Шевченка Іван Франко стає бійцем найпрогресивнішого табору в громадському житті України. Він сміливо виступав проти ладу, що плодив жахливу економічну злиденність, політичне безправ'я, національне пригноблення, безпросвітну темряву трудящих мас. Письменник вів наполегливу боротьбу за краще майбутнє свого народу, вірив у нього, особливо у щастя молодого покоління. Тому не випадково Франка хвилювали питання моральних якостей людей взагалі, а молоді в першу чергу.

Буржуазія всіма методами намагалася поширювати свій вплив на трудящих, насаджувала серед них рабську психологію, сліпу покору, мораль грошового мішка. Все це згубно впливало на молодь. Тому Ів. Франко постійно боровся за духовне життя трудівника, надавав величезного значення піднесенню свідомості трудящих. Він прагнув, щоб молоде покоління було здорове і фізично і морально. У статті «Громадські права академіків» Ів. Франко підкреслював: «Яка молодь, таке і майбутнє народу»[1].

А в іншому місці: «...Щоб наша молодіж виходила здоровіша, розумніша, чесніша, — це справа цілої нашої будучини»[2].

---

[1] «Kurjer Lwowski», Львів, ч. 50, 1888.

[2] Передмове слово Франка до книжки Христіана Г. Зальцмана «Книжка приказок про те, як не належиться поводиться з дітьми», Львів, 1900 р.

* * *

Передовий світогляд, правильне в основному розуміння законів розвитку суспільства, вирішальної ролі мас у цьому розвитку дали Франкові можливість вірно визначити історичну суть моралі як соціального явища, яке тісно пов'язане з історією суспільства і залежить від матеріальних умов існування, має класовий характер. Про мораль як класову категорію Франко писав у цілому ряді творів, зокрема: «Чого хоче „Галицька робітницька громада"?» (1881), «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881—1882), «Реалісти чи кар'єристи?» (1896), «Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм» (1904) та в інших.

На основі власних спостережень та даних прогресивної науки, знайомства з рядом праць Маркса і Енгельса Франко прийшов до висновку, що мораль на протязі розвитку людського суспільства зазнавала і зазнає корінних змін. У праці «Реалісти чи кар'єристи?» він писав: «Треба прецінь знати, що зміст поняття «моральність», «мораль» не є на всі часи однаковий, сталий, ба, він і серед різних суспільностей інакший. Колись навіть і церков научала, що панщина зі всіма єї установами, як нагайка і т. д., була річ моральна»[3]. Письменник виступав проти трактування етики, як вічної, незмінної, позалюдської, надкласової категорії. Він стверджував, що зі зміною економічних, політичних і культурних умов життя людей змінюються й їх моральні уявлення та поняття, норми поведінки людей у відносинах один до одного і до суспільства. У статті «Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм» Франко цілком справедливо зазначав: «...кожний вік, кожний ступінь цивілізації має свою справедливість, свою етику, яка для інших може видаватися цілком несправедливою і неетичною»[4].

З позицій, близьких до марксистських, Ів. Франко говорив про минущий характер моральних норм, про залежність їх від матеріальних умов існування суспільства. Не генії диктують моральні ідеали, зазначав він, а люди самі своєю працею, енергією, досвідом змінюють, творять мораль, яка залежить перш за все від матеріальних умов існування[5].

Франко правильно вказував, що в суспільстві, розділеному на бідних і багатих, не може бути єдиної моралі.

Вірною думкою була у Франка і та, що моральне обличчя дитини визначається перш за все вихованням, оточенням.

---

[3] Ів. Франко. Реалісти чи карієристи. «Житє і слово», 1896, стор. 86.

[4] Ів. Франко. Твори в XX томах, т. XIX, стор. 199. Далі посилатимусь на це видання.

[5] І. Франко. Шевченко — ляхам. ЛНВ, т. XXVI, кн. 4, 1904, стор. 11.

Тому його завжди цікавила система виховання молоді, тих, хто повинен замінити своїх батьків. Письменник показав буржуазну школу як таку, що прагнула прищепити молоді індивідуалізм і рабську психологію. У своїй статті «Чого хоче „Галицька робітницька громада"?» він писав, що в тогочасній школі «затемнюють розум робітника всякими катехізмами, фальшованою історією, навчанням зовсім непотрібних речей... Науку подають в теперішніх школах не для того, щоб образувати і навчити робітника потрібному і людському знанню, але тільки на те, щоб виховати з нього підданого, щоб умовити в нього покірність теперішнім несправедливим порядкам і утвердити його в темноті»[6]. Справді, саме таку мету переслідувала шкільна система Австро-Угорщини, яка головним чином зводилася до виховання вірнопідданих, покірних слуг існуючого ладу.

* * *

Письменник у багатьох своїх творах яскраво розкрив характерні особливості етичних норм, правил і звичаїв, показав типові риси моралі «верхів» капіталістичного суспільства, їх звірячу жадобу до грошей, егоїзм, індивідуалізм, відсутність людяності і людської щирості. В своїх творах, особливо в таких, як «Boa constrictor» (1878), «Лель і Полель» (1887). «Для домашнього огнища» (1891), «Основи суспільності» (1894), «Перехресні стежки» (1900), — Франко вивів представників панівних класів австрійської монархії — поміщиків, капіталістів, куркулів, різних церковників, які перед грошовим мішком втрачали всяку людську гідність, честь, совість. Він показав хижаків-експлуататорів які ядовитими щупальцями душили все живе, людське, гуманне, розкрив моральну розбещеність, занепад, спустошення буржуазно-шляхетського суспільства, брехливу «мораль» панів, лицемірність буржуазного лібералізму.

Вже в ранній повісті «Гутак» зображені не лише розбещеність, корисливість, пихатість глитая Гутака, а й причини, що викликають їх. Приватна власність, жадоба багатства — ось що робило людей в умовах капіталізму черствими егоїстами.

Ів. Франко в багатьох своїх творах показує психологію людей капіталістичного суспільства. Він підкреслює, що капіталізм культивує прагнення до наживи, підкорення людини владі грошей і речей. Відносини між людьми, ставлення до

---

[6] Твори, т. XIX, стор. 60.

жінки, до дітей, до праці, до держави — все підпорядковано куплі і продажу.

В оповіданні «Лесишина челядь» (1876) письменник показав дрібновласницьку сім'ю з характерними для неї вузькими інтересами, заскорузлістю, черствістю і егоїзмом. В такому оточенні народжувалися діти. Їм прищеплювалися відповідні риси характеру, моральні норми майбутньої людини. Дрібновласницька атмосфера сім'ї вбивала кращі духовні риси Ганни: наруга і побої позбавили її веселості, «заголомшили молоду голову, затоптали останню іскорку дитячої свободи і живості».

Особливо яскраво розкрите моральне обличчя хижака капіталістичного суспільства в повісті «Boa constrictor». Автора цікавлять етичні норми Германа Гольдкремера — найпершого багача між бориславськими капіталістами, що без душі і совісті давить свою здобич, може заради грошей занедбати сім'ю тощо. Всі ці «душевні якості» звірячої психології прищеплюються синові Германа Гольдкремера — Готлібові. Він росте поза увагою батька. Гольдкремер не помічав причин породження дивацтва своєї власної дитини. Грошовий мішок затулив йому родинне щастя, майбутнє сина. «У нього родився один син, Готліб, але Германові ніколи було вважати (впрочім, і уміння, ані способності до того в нього не було), як розвивається, під якими вліяннями росте його син»[7], — пише Франко.

В оповіданні «Пироги з черницями» (1884) письменник розкриває психологію батьків, породжену капіталістичним суспільством, і показує, як вона передається молодому поколінню. Мати повчає сина: «Пам'ятай, Лейбуню, ...відзавтра ти вступаєш у життє, між чужі діти. Вчися добре! Тепер треба мати добру голову, аби доробитися маєтку. Як вивчиш усі школи, то тоді знайдеш для себе таку жінку, що буде мати не десять, але сто тисяч посагу. А гроші — то велика річ!»[8]

Синові не вперше це слухати, він уже чув від батька «Лейбуньо хоч і не розумів добре всього, що казала мати, але те, що гроші велика, майже свята річ, він так часто чув від батька й матері, що й сам свято вірив і навіть подумати інакше не міг»[9].

У своїй першій передмові до перекладу «Фауста» (1881) Франко писав: «Наша суспільна мораль чи ж не зводиться тепер на просту казку? Наша письменність чи ж не далека

---

[7] Твори, т. V, стор. 215.
[8] Твори, т. II, стор. 81.
[9] Там же.

від життя і правди так, як небо від землі? Наше виховання та освіта чи не ж є се млинок, в котрий кладуть здорових дітей, а виймають покалічених дітей?»[10].

І. Франко обурювався проти буржуазно-шляхетської інтелігенції, яка кричала «про зіпсуття, деморалізування та недостачу людської гідності в народі», але сама була здеморалізованою. Письменник обривав базікання «благородних панів» про зіпсованість народу. Ще в оповіданні «Патріотичні пориви» (1878) він писав: «Перестаньте! „благородні панове", уперед самі вбивати та здавлювати в тім народі кождий зарід, кожду іскру людської самостійності, характеру й думки, перестаньте деморалізувати його власними прикладами, власним життям та науками, пізнайте раз і в нім брата, рівного собі, пізнайте його життя й потреби, подайте йому щиру, не брудну та користолюбну руку, а побачите тоді, що народ наш не такий звір, яким його показуєте, і що коли хто завинив при його зіпсованню, то, певно, найбільше ви самі!»[11]

Цікавим твором, в якому глибоко, спираючись в основному на дійсні факти, розкрив Франко моральне розтління, гнилість, занепад, порочність аристократичного виховання польської шляхти і попівства є повість «Основи суспільності». Шляхта показана тут, як гнилий, доживаючий свій вік клас, розкладений морально і фізично. Письменник звернув особливу увагу на «шляхетське» виховання, яке призводить не тільки до неробства, зухвалості, а й розвиває нелюдські риси грабіжництва, навіть плодить убивців. Саме такими рисами відзначається у повісті так звана «золота молодь».

Ів. Франко не міг спокійно ставитися до негативних явищ капіталістичної дійсності. Він закликав народ до нещадної боротьби з ними. Це яскраво видно в чудовому ліричному вірші «Земле, моя всеплодющая мати»:

«Дай і огню, щоб ним слово налити,
Душі стрясать громовую дай власть,
Правді служити, неправду палити
Вічну дай страсть!»[12]

* * *

Ів. Франко виступав як поборник прогресивних ідеалів людини, вів наполегливу і невтомну боротьбу проти деморалізуючого впливу церковної моралі, яка посилено вимагала від віруючих трудитися «в поті лиця свого» на користь па-

[10] Твори, т. XVI, стор. 44.
[11] Ів. Франко. Рутенці, Львів, 1913, стор. 41.
[12] Твори, т. X, стор. 12.

нуючих класів, терпіти й коритися. Письменник справедливо не бачив грані між церковною і панською мораллю, та її й не могло бути. Адже церква була прислужницею, духовною опорою панівних класів. Від імені бога панівні класи встановлювали моральні норми.

В. І. Ленін, викриваючи «мораль» і «моральність» експлуататорів, вказував:

«Ми... дуже добре знаємо, що від імені бога говорило духовенство, говорили поміщики, говорила буржуазія, щоб проводити свої експлуататорські інтереси»[13] .

Продовжуючи традиції Т. Г. Шевченка, Іван Франко викривав справжню суть релігії, як прислужниці тиранів-царів і панів. Своє ставлення до церкви він яскраво висловив у поезії «Товаришам із тюрми»:

«Не моліться же більше до бога:
«Най явиться нам царство твоє!»
Бо молитва — слаба там підмога,
Де лиш розум і труд у пригоді стає»[14].

Антирелігійні мотиви часто знаходимо також в революційній, політичній лірициі поета. Франко у вірші «На суді» гнівно викривав гнилість цісарського ладу, підкреслював, що тут «з кафедр, амвон ллєсь темнота, не ясний світ»[15].

В поемах «Святий Валентій», «Смерть Каїна», «Легенда про святого Маріна», в оповіданнях «Місія» та «Чума», в поетичній хроніці «Сучасний літопис» та в інших творах Франко розкриває свавілля церковних мракобісів, переслідування і криваві погроми, які вони чинили. У сонеті «Криваві сни» читаємо:

«Джордано Бруно на кострі горючім,
З язиком, щойно вирваним кліщами,
З тілом, від свіжих ще тортур болючим,
Глядить у жар під своїми стопами.
І Кампанелла висить на тортурах:
Двадцятий раз йому друхочуть кости,
Сустави крутять і печуть підошви.
І з стогоном глухим, несвітським, в мурах
Тюремних віє щось, мов легіт в полю:
«Се муки й кров за світло, поступ, волю!»[16]

В релігійному фанатизмі Франко вбачав серйозний тормоз розвитку народної освіти.

---

[13] В. І. Ленін. Завдання спілок молоді. Твори, т. 31, стор. 255.

[14] Твори, т. II, стор. 495.

[15] Твори, т. X, стор. 35.

[16] Твори, т. X, стор. 164—165.

«Поганий, неситий дракон сей, брати.
І поступу ворог постійний,
Дорогою світла не любить іти,
А се — фанатизм релігійний»[17].

Для того, щоб дати людям розум, щоб добитися його торжества, слід вести боротьбу з їх ворогами. Такого сильного і підступного ворога народу письменник вбачав у релігії, яка вбиває розум людини, затемнює його. В статті «Чого хоче „Галицька робітницька громада"?» Ів. Франко незаперечно доводив несумісність релігії з торжеством людської свідомості. Людську свідомість, мораль гуманізму він тісно пов'язував з перемогою справедливого суспільства, з торжеством науки. Письменник вбачав в науці могутній вплив не тільки на світогляд людей, а й на формування їх моральних та вольових якостей.

У своїх творах він з усією силою таланту обрушувався на релігію та на католицьку церкву. Малюючи темне, затуркане, тяжке життя селян і робітників, що наскрізь пройняте релігійним гнітом, він показав, як саме зароджується і розвивається їх свідомість, їх невіра в бога. Недаремно письменник так часто спирається на народну творчість, говорячи про попів і церкву. У своїм оповіданні «Слимак» Ів. Франко вкладає в уста столярського челядника слова, взяті з народної приказки: «...але-бо у нас кажуть: бога взивай, а рук прикладай»[18].

Письменник гостро висміював духівництво і служителів культу. В своїх оповіданнях «Місія» і «Чума» він порівнював католицизм з чорною хмарою, що суне із заходу, розкривав, як темні ворожі сили за допомогою «святої коршми», латинізації і полонізації хотіли довести до загибелі український народ.

Письменник боровся проти впливу духівництва на школу і виховання. Він заявляв: «...впливові духовенства на школи ми противні, бо по нашій думці, духовенство яко таке не може вести шкіл в напрямі, котрий нам видається єдино пожаданим, потрібним для поступу народа».[19]

В гумористично-сатиричній поемі «Страшний суд», що належить до збірки «Semper tiro», письменник немилосердно бичує тих, що лізуть у людську душу і сіють «темноту, гризню і горе», тих, що «Льву такають, а гримають ослови», які

---

[17] Твори, т. XI, стор. 399.
[18] Твори, т. XI, стор. 7.
[19] «Віче в Турці», ж. «Народ» від 15 січня 1892 р., стор. 25.

«Братами мають тих лише, що вірять
У їх закон, в їх повісті і чуда,
До «вічних благ» все ласо зуби шкірять,
Та цідять муху, щоб ковтнуть верблюда»[20].

Письменник називає блаженним мужем того, хто підлості не піддається і «не простягає їй руку». У вірші «Блаженний муж» він писав:

«Блаженний муж, що серед гвалту й гуку
Стоїть, як дуб, посеред бур і грому,
На згоду з підлістю не простягає руку,
Волить зломатися, ніж поклониться злому»[21].

Своїм внутрішнім змістом мораль революціонера-демократа спрямована проти церковного догматизму, мракобісся, проти моралі «всевишнього». «Гуманний будь не так, як богослови!» — вчив Іван Франко[22].

Найважливішою моральною нормою Франко вважав чесну працю на користь трудящих. Він виступив з запереченням тверджень про вічно існуючі моральні норми і поняття, що випливали з релігійних положень.

Етичні погляди Ів. Франка мали безпосередній зв'язок із завданням революційно-визвольного руху українського народу. Він, як і Тарас Шевченко, як і російські революціонери-демократи, пропагував кращі моральні якості народу, виховував почуття високої національної гідності, гордості за традиції визвольної боротьби.

Погляди Ів. Франка на мораль, розвінчування ним буржуазно-церковної моралі, кидали промінь світла в темряву, що окутала забите населення Галичини, пробуджували народ, мали революціонізуючий вплив на маси.

* * *

Ів. Франко дбав про виховання дітей трудящих — майбутньої зміни народу. Це йому доводилось робити в постійній гострій боротьбі проти пруської системи виховання, проти нелюдських методів навчання, що зводилися до знущання над дітьми, до фізичних покарань, до придушення всяких проявів вільної думки, тощо.

У всій «красі» ця педагогіка показана в цілому ряді творів письменника, зокрема: «Малий Мирон», «Микитичів дуб»,

---

[20] Твори, т. XI, стор. 294.
[21] Твори, т. XI, стор. 279.
[22] Твори, т. XI, стор. 294.

«Яндруси», «Грицева шкільна наука», «Олівець», «Schön schreiben», «Панські жарти» та інші.

В цих же творах розповідає, як темнота і забобонність, що оплутала галицького трудівника (майже стопроцентна безграмотність!) заважає нормальному розвиткові здібностей молоді.

В оповіданні «Малий Мирон» Франко зображує дитину, яка володіє великими задатками. Та ці задатки передчасно зів'янули через гнітючий вплив середовища. Дорослі залякують дитину різними страховищами. Мирон боїться «дідів у кутах», тобто тіней, боїться череватого комина, чорного всередині від сажі, боїться грубої дерев'яної клюки, вбитої в віконце, що в повалі для пропускання диму від скіпок, якими світять зимою»[23].

Дитина тікає з хати, весь день перебуває поза увагою дорослих, на вулиці. Там в неї ще більше виникає думок і запитань. Вона шукає відповіді на них у матері, авторитет якої найвищий. Замість допомоги, відповіді, поради, малий Мирон чує слова: «Іди, приблудо, йди!» Таке ставлення батьків не тільки припиняє моральний розвиток дітей, але й спрямовує його на помилковий шлях.

Допитливість дитини викликає в матері, яка забита безпросвітною темрявою, сумнів: «дитя якесь не таке, як люди». І вона докладає всіх зусиль, щоб підігнати сина під шаблон: «най буде як і всі!»

Письменник ставить питання: «Що з нього буде? Який цвіт розів'ється з того пуп'янка?»[24]

В оповіданнях «Олівець», «Schön schreiben», «Отець гуморист» Ів. Франко аналізує шкільну систему виховання, показує неуцтво вчителів, дике знущання над дітьми, справжніх тиранів, які вбивали кожну вільну думку, руйнували характер дитини.

Не даремно в оповіданні «Олівець» сказано: «...нещасливі, забиті фізично й духовно діти, котрих нерви відмаленьку притупили страшні, огидні сцени, а голову від шістьох літ задурила професорська дисципліна»[25].

Гуманні норми поведінки дитині, за поглядом Ів. Франка, повинна прищеплювати школа, а в школі — учитель. Тому питанням про учительство, про його життя, про якості учителів Ів. Франко займався не раз. У статті «Реферат на вічі Снятинськім» він писав: «...коли учитель невідповідний, не-

---

[23] Твори, т. I, стор. 234.
[24] Там же, стор. 236.
[25] Там же, стор. 244.

приготований, несумлінний, то й школа ні до чого»[26]. Ів. Франко підкреслив: «Учителем школа стоїть».

У статті «Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людові видавництва» він приходить до такого висновку:

«...хто тільки що-небудь знає з педагогії, той поперед усього знає, що головною основою розумного виховання є певний розумний лад і зв'язок в науках...»[27]

Ів. Франко під розумним вихованням вбачав формування в дітей справжньої людської моралі. Він вимагав поваги до особистості дитини, довір'я до неї, шанування гідності дітей, зв'язку навчання з життям, виховання у дітей любові до рідного слова, до народної творчості.

В рідному слові письменник вбачав великий виховний засіб. Він розумів, що існуюча тоді школа не могла задовольнити назрілі потреби народу, а тому слід було її негайно докорінно змінити, перебудувати. Але для того, щоб змінити шкільну систему виховання, освіти й навчання, очевидно, слід в першу чергу змінити економічну структуру суспільства.

«...переворот духовний... усе наступає по перевороті економічнім»[28], — писав Франко в праці «Критичні письма о галицькій інтелігенції».

Франко надавав великого значення матеріалістичним поглядам на світ. Тому велике місце в системі народної освіти він відводив природничим наукам і, зокрема, дарвінізму. Про це він писав у праці «Мислі о еволюції в історії людськості».

Ів. Франко мріяв про таке виховання молодого покоління, яке давало б добрий фізичний розвиток, «могутні мускули», розвивало природну красу. Він розумів, що фізичне виховання повинно бути щільно пов'язане з моральним. Людина мусить володіти такими рисами, як сміливість, відвага, рішучість. Всі ці риси, на думку письменника, слід виховувати з малих років. Необхідно привчати дітей до посильної праці, ставлячи перед ними труднощі, які вони переборювали б, заставляючи «зносити всякі невигоди».

Сміливість, відвага, рішучість повинні бути щільно пов'язані з «добрим серцем». Під «добрим серцем» Ів. Франко розумів глибокий гуманізм, повагу і доброзичливе ставлення, палку любов до людей праці.

В повісті «Захар Беркут» Ів. Франко наділяє дочку Тугара Вовка природною красою, добрим серцем, здоров'ям, смі-

---

[26] Ів. Франко. Реферат на вічі Снятинськім, «Народ», ч. 7—8, Львів, 1892, стор. 102—103.

[27] Твори, т. XIX, стор. 113.

[28] Твори, т. XVI, стор. 33.

ливістю і рішучістю. Він підкреслює, що ці якості були їй прищеплені завдяки тому, що дівчинку з малих років навчали ручній праці, привчали «зносити всякі невигоди», переборювати труднощі. Письменник вбачає найкращий засіб виховання моральних норм у людини в міцному колективі, спаяному непорушною дружбою. Про благотворний вплив колективу на вироблення етичних норм він писав у повісті «Петрії і Довбушуки», «Захар Беркут», «Борислав сміється». Ів. Франко підкреслював:

«Донині праця була спільна,
В дружбі було нам мило жить,
В нас вироблялась воля сильна,
Щоб сміло в бій з життям вступить»[29].

* * *

Велике значення у моральному вихованні молоді відігравала література. В другій половині XIX століття значна частина книг, що видавалися різними товариствами, які ставили перед собою освітні цілі, була просякнута релігійним змістом, схоластикою. Така література духовно руйнувала людей, особливо молодь.

Для того, щоб сприяти розумовому розвитку дітей, на думку Франка, потрібні твори, які «образують розум, облагороднюють чувство, будять рівночасно ум і дух — становлять таким способом здоровий корм душі». Тому Ів. Франко намагається написати такі твори для дітей, які б викликали духовне задоволення, учили мудрості життя, любові до правди, до праці, до прогресу, до вітчизни, які виховували б громадянина і борця.

Рішуче відкидаючи всі літературні сурогати, якими годували тоді українських дітей, Франко так само, як російські революційні демократи, вів боротьбу проти сучасної йому реакційної дитячої книжки, просякнутої міщанською, релігійною мораллю. Книги, які нав'язували молодому поколінню різні церковники, «просвітяни» з націоналістичного і шовіністичного табору, він називав «кисло-моральними оповіданнями, кисло-релігійними пустозвонствами»[30]. Для маленького читача Франко вимагав ідейної, здорової, наукової і виховної літератури. Лише така література може формувати у дітей благородні риси людини-громадянина. Звідси постійна, наполеглива вимога ідейності, етичного і пізнавального змі-

---

[29] Твори, т. V, стор. 23.

[30] Ів. Франко. «Ученицька бібліотека в Дрогобичі», «Молот», Львів, 1878, стор. 127.

сту літератури. У статті «Женщина-мати» в розділі «Лектура для дітей» Франко писав: «Наука, поправа і моральність повинні бути головними елементами і підставами таких сочиненій»[31].

Ідейність, науковість, життєва правда і справжній художній реалізм — це ті основні вимоги Ів. Франка до дитячої літератури, які збігаються з вимогами Чернишевського, Добролюбова і Салтикова-Щедріна.

В передмові до збірки казок «Коли ще звірі говорили» Франко писав: «Я бажав би, щоб наші діти в інтересі здорового і морального розвою якнайдовше витали фантазією в тім світі простих характерів і простих відносин, у світі, де все видно ясно і симпатії не потребують ділитися. Відси вони винесуть перші і міцні основи замилування до чесноти, правдомовності і справедливості...»[32]

Педагогічний хист Франка, здібності великого педагога, дарма що власті не допускали його до практичної педагогічної діяльності, особливо виявилися в працях для найменших. З великим талантом він писав для дітей такі твори, як «Лис Микита», «Коли ще звірі говорили», «Абу-Касимові капці», «Пригоди Дон Кіхота» та інші. Читаєш ці твори Франка і відчуваєш, як близько умів поет підійти до молодої душі дитини, зрозуміти її, промовити до її буйної уяви. Створюючи твори для дітей, Ів. Франко використовував епос про звірів, найбільш доступний дитині. Цей епос мав великий вплив на дітвору. Такі твори, як «Абу-Касимові капці», «Пригоди Дон Кіхота» і «Коваль Басім», письменник присвячував для дітей старшого віку, які можуть захопитися фантастичними картинами.

Важлива для виховання і дуже корисна для дітей старшого віку повість Франка «Захар Беркут». Коли читаєш «Захара Беркута», перед очима постає історія народу, країни, переносишся уявою у ті часи, коли наші предки власними грудьми відстоювали свою землю від звірячих зазіхань ворогів. Все це в кожного читача викликає жадобу до боротьби за рідний край, за чисту, високу, безкорисливу любов до народу, до своєї землі.

Франко чарує образами, думками, картинами, вкладаючи в них свою душу, переливаючи її в мільйони душ молодого покоління. В кожному його слові лежать сила й завзяття, заклик до боротьби за волю і правду. В кожнім його слові почуваєш вічного революціонера, всесильного, що душу й

---

[31] «Друг», 1876, № 4, стор. 61.
[32] Твори, т. IV, стор. 508—509.

тіло рве до бою, за поступ і волю. Голос його лунав скрізь серед мужицьких хат, ремісницьких верстатів.

Всі твори, написані Франком для дітей, просякнуті батьківським піклуванням, гарячою любов'ю до них. Про душевне, сердечне ставлення Франка до дітей М. Коцюбинський писав:

«А подивіться, з яким теплим, сердечним чуттям, з якою любов'ю малює він дітей. Доволі пригадати оповідання «Малий Мирон», «Грицева шкільна наука»... та інші, доволі згадати написані їм для дітей казки і вірші — і стане ясним, що борець вміє бути голубом, Франко наче спочиває на дітях от моря сліз і горя, співцем яких він зробився»[33].

Це саме можна сказати і про казки письменника. Пишучи їх, Франко мав на меті пристосувати казки до смаку і розуміння дітей. (...Кожну казку я перероблював основно, — писав автор, — прибиваючи її до смаку, розуміння й окруження наших дітей і нашого народа. Я старався віддати якмога найліпше тон і спосіб вислову найкращих казок, записаних із уст нашого народу...»[34]

В своїх казках він переслідував мету педагогічну, виховавчу, «більше педагогічну, ніж наукову»[35], як сам писав. Він намагався робити свої казки цікавими, подавати в них факти історії та культури, розкривати таємниці природи.

Про свою казку «Як звірі правувалися з людьми» Франко пише:

«Може, ся казка своїм змістом і тоном вибігає поза круг розуміння малих дітей, але я певний, що для старшеньких, від 10 до 15 літ, вона буде не лише цікавою, але й пожиточною лектурою, даючи їм у казковій одежі немало фактів із історії розвою та культури людей і природи»[36].

Ів. Франко признавався, що намагався написати для дітей такі казки, які найбільше відповідають їх смакові, примушують сміятися і думати, виховують в дітей чесність, правдивість, справедливість.

Ів. Франко був педагогом з великої букви. Його педагогічні ідеї тісно зв'язані з глибокою любов'ю до дітей, з його гуманним ставленням і повагою до них, бо «...це купка добрих, тихих дітей, — писав письменник, — що бажають пестощів і любові»[37].

Ів. Франко говорить про потребу дітей у материнській турботі, сердечній теплоті, людських пестощах. Але тогочас-

---

[33] М. Коцюбинський, Іван Франко, Київ, 1917, стор. 27.
[34] Твори, т. IV, стор. 509.
[35] Там же, стор. 509.
[36] Там же, стор. 511.
[37] Твори, т. VI, стор. 149.

на «суспільність як була, — писав Франко в повісті «Лель і Полель»,— так і лишиться байдужна... так і буде в десятеро прудкіша до помсти і кари, ніж до любові, пробачення та материнської дбайливості»[38].

Своїм чуйним, добрим серцем, батьківською ласкою, гуманним ставленням, своєю людяністю письменник полонив молодь. Своїми особистими якостями він був прикладом для неї, взірцем, орієнтиром, на який рівнялися, за яким прямували селяни, молодь, інтелігенція.

* * *

У своїй літературній і публіцистичній творчості, а також у громадській діяльності Франко був учителем народу, вихователем нової, революційної моралі.

Характерною рисою самого письменника є його гарячий, самовіданний патріотизм, який проявився у світлій любові до батьківщини — України і українського народу. Цю любов він намагався прищепити особливо молодому поколінню. Франко пропагував кращі моральні якості трудящих, виховував у народу почуття високої національної гордості. Глибоку любов до свого народу він поєднував з любов'ю до інших народів.

Франко сам показував приклад справжнього інтернаціоналізму. В нього любов до свого народу була пов'язана з ненавистю до ворогів. Ів. Франко розкривав і таврував лжепатріотів — українських буржуазних націоналістів, носіїв гнилої буржуазно-церковної моралі, викривав космополітизм, показуючи, що його зворотною стороною є націоналізм і расизм.

В своїх сатиричних віршах — «Сідоглавому» та «Україна мовить» — Ів. Франко дав гідну відповідь українським буржуазним націоналістам.

«Ти, брате, любиш Русь,
Як хліб і кусень сала, —
Я ж гавкаю раз в раз,
Щоби вона не спала.
Бо твій патріотизм —
Празнична одежина,
А мій — то труд важкий,
Гарячка невдержима»[39].

Франко надзвичайно високо цінив роль російської культури в розвитку літературно-громадської думки не тільки у

[38] Твори, т. VI, стор. 149.
[39] Твори, т. XI, стор. 59.

Галичині, а й в усьому світі. В багатьох своїх статтях і висловлюваннях він давав високу оцінку передовій російській інтелігенції, що створила «дорогі перлини» літератури й науки, «виконала цивілізаційну працю, гідну великого подиву»[40]. З сердечною теплотою письменник говорить про видатних діячів російської прогресивної інтелігенції, яка «витворила цілий ряд інституцій наукових та культурних, опереджаючи декуди навіть Західну Європу». Він відзначав, що єднатися можна лише з Росією Тургенєва, Салтикова-Щедріна, Чернишевського, Добролюбова, Писарєва тощо, тобто з виразниками інтересів народних мас.

В російському народі письменник вбачав велику творчу силу, що звертала до себе увагу всієї Слов'янщини. У статті «Формальний і реальний націоналізм» він з захопленням писав: «....народ московський утворив велику державу, до котрої так чи інак звертаються очі усієї Слов'янщини.., що той народ московський витворив життя духовне, літературне і наукове, котре також тисячними потоками ненастанно впливає і на Україну і на нас»[41].

У 1888 р. Франко написав статтю «Мрії і надії українського народу в Галичині». В ній він висловив свої надії, мрії трудової частини західноукраїнського населення про визволення, яке може прийти тільки з Росії. Він писав: «Що від давніх літ прихід «Москаля» до Галичини в розумінні нашого народу нерозривно в'яжеться з надіями на найважливіші аграрні і суспільні реформи, се діло більше-менше звісне кожному»[42].

Як великий гуманіст, справжній інтернаціоналіст проявив себе Ів. Франко і в своїх художніх творах. Оповідання «До світла», поеми «Сурка», «По-людськи» та інш. повні співчуття до польської та єврейської бідноти.

Франко любив свій народ, свою мову, мальовничу природу рідного краю, славні сторінки його минулого. Він був щирим, полум'яним патріотом своєї землі.

Письменник мріяв про батьківщину без соціального і національного гніту. Про таку вітчизну поет писав:

«Там, де воля, власний суд,
Де науки всі цвітуть,
Де в достатку кождий стан,
Кождий в своїй хаті пан»[43].

---

[40] ЛНВ, 1904, т. XXVIII, кн. 12, стор. 149.
[41] Твори, т. XVI, стор. 139.
[42] Ів. Франко. Мрії і надії українського народу в Галичині, «Сто літ», кн. IV, К., 1929, стор. 262.
[43] Твори, т. XI, стор. 431.

* * *

Погляди Ів. Франка на працю, його ідеї трудового виховання співзвучні соціалістичним, марксистським ідеям, науковому розумінню ролі праці в розвитку суспільства, в розвитку людини. Праця, як довів Енгельс, є першою умовою людського життя в такій мірі, що можна сказати: праця створила саму людину.

Ів. Франко завжди спирався на досвід Бєлінського, Чернишевського, Добролюбова, Шевченка, Некрасова. Праця в естетиці Ів. Франка нерозривно пов'язана з поглядами на завдання літератури, на роль і місце поета в суспільному житті на покликання народного вчителя як слуги народу. Поняття патріотизму він пов'язує з готовністю людини до суспільнокорисної праці.

Виступаючи на вшануванні 25-річчя своєї творчої діяльності, Ів. Франко говорив: «Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себя до обов'язку віддати працю свойого життя тому простому народові»[44].

Найвищим патріотичним обов'язком письменник вважав працю, яка служить визволенню рідного народу та піднесенню його культурного рівня. Він оспівує працю, яка пута ламає, неправду палить, а правді служить. Звертаючись у вірші «Земле, моя всеплодющая мати» до матері-землі, поет прохав:

«Силу рукам дай, щоб пута ламати,
Ясність думкам — в серце кривди влучать,
Дай працювать, працювать, працювати,
В праці сконать!»[45]

Все своє життя він власними руками невтомно пробивав дорогу до світлого майбутнього для рідного народу-трудівника. Франко не відокремлював проблему праці від завдань боротьби за корінну зміну існуючого ладу. Письменник-демократ звеличав героїчну працю для народу, тих людей, які до кінця віддають себе службі трудящим.

Благородна мета самовідданого служіння трудящим запалювала цю просту, скромну людину до творчості, допомагала поборювати тимчасові настрої смутку і болю. У вірші «Не покидай мене, пекучий болю» поет говорить:

«Ти слуга нещасних!
Працюй для них словами і руками
Без бажань власних, без вдоволень власних!»[46].

---

[44] О. Маковей. Ювілей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка, ЛНВ, т. IV, 1898, стор. 129.

[45] Твори, т. X, стор. 12.

[46] Твори, т. X, стор. 32.

Праця є одним з найбільш улюблених мотивів у творчості Ів. Франка. З неперевершеним талантом він оспівує роль її у формуванні морально здорових громадян. Він не переносить бездіяльності, називаючи її «іржою», яка роз'їдає міць солідарності трудящих, тоді як «неустанний досвід» зміцнює стосунки між людьми, гартує їх сталеві м'язи. Письменник писав у сонеті «Як те залізо з силою дивною»:

«Лиш праця ржу зотре, що грудь з'їдає,
Чуття живе, неткнуте заховає,
Непросихаючу нору живить.
Лиш в праці мужна виробляєсь сила,
Лиш праця світ таким, як є, створила,
Лиш в праці варто і для праці жить»[47]

Письменник переконаний, що мільйони невтомних рук, роботящий людський розум приведуть до ясного дня після «ночі, горя й мук». Він закликає людей праці вибитись з туману буржуазного життя.

«Ходіть, люди, з хат, із поля!
Тут кується краща доля.
Ходіть, люди, порану,
вибивайтесь з туману!»[48]

Праця, народ, боротьба давали натхнення і талант письменникові, сповнювали його оптимістичною вірою в людину. Працю Франко вважав однією з характерних рис людської моралі. У вірші «Поет» він писав:

«Праця дала до життя мні принаду,
Ціль дала, щоб в манівцях не зблудив»[49].

На протилежність антинародній політиці затемнення трудящих, нарочитій відірваності теорії від життя Іван Франко наполегливо пропагував поєднання теорії з практикою, з життям. Тільки така школа, на думку Каменяра, може служити знаряддям «солідарності між людьми».

В оповіданнях «Борис Граб», «У кузні» та інших, у повісті «Перехресні стежки» письменник проводить ідею поєднання праці і навчання, виступає за те, щоб давати дітям теоретичні знання у поєднанні з практикою, вносити елементи професійної освіти. «Тут у кузні я чув уперве такі оповідання,— писав письменник в оповіданні «У кузні», — як оте про

---

[47] Твори, т. X, стор. 143.
[48] Твори, т. XI, стор. 176.
[49] Твори, т. X, стор. 58.

хлопця, що його батько привів до коваля на науку, та, боячись, щоб «дитина не попеклась або щоб іскра не випекла їй ока», просив коваля, щоб умістив його сина в коші, прибитім на стіну. «Воно, мовляв, буде придивлятися до всього та й так навчиться». Хлопець «учився» таким робом сім літ, а, вернувши до батька, замість лемеша зробив пшик» [50].

Ідея поєднання теорії з практикою яскраво підкреслюється у повісті «Перехресні стежки»: «Ні, книжкова освіта ще не дає життєвої освіти. Неписьменний торговець може бути в життєвих справах освіченішим чоловіком від доктора філософії. Життєва освіта, ось в чім річ! Щоб чоловік привикав жити з людьми, порозумітися з ними, солідаризуватися. Почуття солідарності між людьми — се мета тої школи»[51].

Відсталість суспільно-економічних відносин Австро-Угорської монархії не дала можливості Франку до кінця зрозуміти погляди Маркса і Енгельса на навчання, на необхідність поєднання його з індустріальним виробництвом. Проте саме Франко чи не найглибше з тогочасних українських громадянських діячів і педагогів висловив прогресивні, революційні погляди на суспільство і школу.

«Високо ставлячи соціальне й моральне значення праці, Франко разом з цим указував на те, — пише проф. Чавдаров, — що тільки ліквідація експлуататорського суспільства може звільнити працю і зробити її знаряддям людського щастя» [52].

Франко вірив у непоборну силу народу. В цілому ряді своїх творів він виводить образ народу-трудівника. У вірші «Наймит» поет малює народ, як «непоборимого сина землі», як «велетня, закутого в недолі й тьмі ярмо». Франко переконаний, що народ переможе, стане «властивцем свого труду», що

«Пропаде пітьма й гніт, обпадуть з тебе пута,
І ярма всі ми порвемо!»[53]

Як оптиміст Франко щиро вірив, що правда переможе, що звільнитись від експлуататорського суспільства — завдання самих людей, бо люди — ковалі своєї долі.

Щоб викувати долю, на думку письменника, необхідний розум. Треба змінити існуючі погляди, озброїти людей новим розумом. Отже, метою боротьби трудящих є, як твердить

---

[50] Твори, т. IV, стор. 192.
[51] Твори, т. VII, стор. 257.
[52] С. Х. Чавдаров. Ів. Франко про мораль і моральне виховання, «Радянська школа» № 4 за 1946 р., стор. 10.
[53] Твори, т. X, стор. 44.

Іван Франко у вірші «Товаришам з тюрми», «...Розум владний без віри основ» [54].

Чекаючи цієї хвилини, він кожного закликав готуватись до цього як морально, так і фізично:

«До великого моменту,
Будь готовий кождий з вас
Кождий може стать Богданом,
Як настане слушний час»[55].

Думки поета, його полум'яні слова, заклики, його невтомна праця гартували народну сокиру і віддавали її в руки молодого покоління, в руки «каменярів», які гартувалися, консолідувалися навколо ідей великого поета-борця.

Значення Ів. Франка у боротьбі за високу мораль народу-творця, народу-титана незмірно велике. Його можна охарактеризувати словами з поеми «Мойсей»:

«Все, що мав у життю, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї»[56]. —

для ідеї соціального і національного визволення українського народу.

---

[54] Твори, т. XI, стор. 495.
[55] «Відгуки». Великі роковини, стор. 1, лютий 1913 р.
[56] Твори, т. XII, стор. 485.

І. ПЕТЛИЧНИЙ

НОМІНАТИВНІ РЕЧЕННЯ В МОВІ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ І. ФРАНКА

Номінативні речення як самостійні мовні одиниці вивчаються в літературі порівняно недавно. Це пояснюється тим, що мовознавці, дотримуючись традиційного погляду, вважали їх не окремим типом речень, а одним із різновидів неповних речень.

Ототожнюючи речення з судженням, вони намагалися найти в кожному реченні відповідно до суб'єкта і предиката підмет і присудок. За їх вченням, речення без присудка взагалі існувати не може. Ф. І. Буслаєв говорить про це так: «Вся сила судження міститься в присудку. Без присудка не може бути судження. Звідси зрозуміло, чому в мові є речення, які складаються тільки з присудка, без явно вираженого підмета, ...але нема жодного речення, яке складалось би лише з підмета».[1] Він вважає, що й номінативні речення обов'язково повинні бути «з явним або дорозумлюваним дієсловом допоміжним».[2]

Подібної думки про речення дотримується й О. О. Потебня. Він говорить: «Ми помічаємо в цих останніх (індоєвропейських мовах. — *П. І.*), що головне (незалежне від інших) речення неможливе (крім випадків пропущення дієслова) без verbum finitum, тобто дієслова в вузькому розумінні, без приєднання до нього дієприкметникових форм; що сам по собі verbum finitum становить речення... Тому, визначивши таке дієслово, тим самим визначаємо мінімум того, що повинно міститися в реченні цих мов».[3]

---

[1] Ф. И. Буслаев. Историческая грамматика русского языка. М., 1869, стор. 8.

[2] Там же, стор. 319.

[3] А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, М., 1889. стор. 77.

В іншому місці він твердить: «...речення немислиме без підмета і присудка. Підмет може бути тільки в називному відмінку, а *присудок неможливий без дієслова*» (Курсив наш. — *І. П.*). Але тому, що в мові речень без присудків зустрічається багато, проф. О. О. Потебня був змушений тут же додати: «Ми можемо не виражати цього дієслова, але ми відчуваємо його присутність».[4]

Оця, так би мовити, «присутність» дієслова-присудка в кожному реченні є для Потебні підставою вважати такі синтаксичні одиниці мови, як «Пожар», двоскладними реченнями, вбачати в них «частину складеного присудка з дорозумлюваним підметом і дієсловом (зв'язкою)...»[5]

Ще більш категорично говорить про потребу одієслівлювати номінативні речення проф. Овсяніко-Куликовський. Він пише: «Якщо дано, напр., іменник, який ми чому-то схильні приймати за підмет речення, а дієслово не дано, то ми зараз же або одієслівлюємо цей іменник (як у вислові «Мороз!»), або домислюємо те або інше дієслово, або нарешті «мислено відчуваємо» дієслівну присудковість, не шукаючи для неї особливого вираження в тому або іншому дієслові».[6] Не менш ясно виявляється змішування судження з реченням у працях Д. Н. Ушакова.[7]

Проте були й такі мовознавці, які інакше дивилися на природу номінативних речень. Так, наприклад, К. С. Аксаков писав: «Коли б, виглянувши в вікно і побачивши дощ, що йде, ви сказали просто: *дощ*? Чи дорозумлюється тут дієслово *є* чи ні? Ми думаємо, що ні, «бо» ідея буття тут включається в саме поняття предмета, не виділяється з нього; значить, слово *дорозумлюється* в цьому випадку буде неправильне».[8]

Ще виразніше говорить про самостійне існування номінативних речень проф. Кудрявський, за яким «і в розмовній мові і в літературі речення без присудка зустрічаються дуже часто. Я не говорю при цьому, — продовжує він, — про такі уламки речень, які легко доповнюються з потоком мови, я маю на увазі справжні речення, якими ми виражаємо наші думки; наприклад, у Фета ми читаємо: Шепіт, боязке дихання...

---

[4] А. А. Потебня. Мысль и язык, М., 1862, стор. 110.
[5] А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, стор. 79.
[6] Д. Н. Овсянико-Куликовский. Синтаксис русского языка, 1912, стор. 53.
[7] Див. Д. Н. Ушаков. Краткое введение в науку о языке, Изд. 5, М., стор. 89.
[8] Сочинения филологические, 1875, т. 2, ч. 1, стор. 538.

«Мені здається, — узагальнює Кудрявський, — що й такі речення без дієслівного присудка мають однакове право на існування, як і речення безособові».[9]

Для остаточного утвердження вчення про номінативні речення багато зробив акад. Шахматов. В основу поділу речень на односкладні і двоскладні він кладе спосіб словесного вираження обов'язкових членів психологічної комунікації — суб'єкта і об'єкта. «Порівняно до способів словесного вираження головних членів у двоскладних реченнях, головний член односкладного речення може бути ототожнений формально або з підметом, або з присудком... Відповідно до цього, і маючи на увазі двоскладні речення, — говорить акад. Шахматов, — ми ділимо односкладні на підметові, безпідметові, вокативні і безособові».[10]

Номінативні речення він поділяє окремо і розглядає їх в групі речень, які називає односкладними безприсудково-підметовими. Так, речення типу: *зима, мороз, пожар* академік Шахматов називає односкладними і до того повними реченнями. Якщо історично, говорить він, такі речення й походять від речень з дієсловом-присудком *є (зима є, мороз є)*, то тепер для повноти їх значення не виникає ніякої потреби доповнювати їх дієсловом-присудком *є*, а супроводжуване емфазою виголошування робить зайвим розчленування їх і різко відмежовує від таких двоскладних речень, як *була зима, буде мороз.*[11]

Отже, Шахматов визнає існування в мові номінативних речень (за його термінологією «безприсудково-підметових»), пояснює їх походження й пробує характеризувати їх на основі зближення головного члена з підметом або з присудком двоскладного речення.

Проф. Пєшковський називає такі речення номінативними, бо в називному відмінку «за самою природою їх не може бути ні підмета, ні дієслівного присудка» [12]. Проте, не порвавши цілком з традиційним поглядом на речення, він, як видно, заперечує наявність у номінативному реченні не присудка взагалі, а лише дієслівного присудка. Адже, говорить проф. Пєшковський, під умовною назвою номінативних речень «ми об'єднуємо всі ті речення, в яких присудком є, на нашу думку, називний відмінок іменника».[13]

---

[9] Проф. Кудрявский. Введение в языкознание, М., 1913, стор. 113.
[10] А. А. Шахматов. Синтаксис русского языка, 1941, стор. 50.
[11] Див. там же, стор. 51, 52.
[12] А. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении, 1927, стор. 434.
[13] Там же, стор. 434.

Насправді, в називному відмінку номінативного речення не можна вбачати звичайного підмета або присудка. Про це, хоч і не завжди послідовно, писав ще акад. Шахматов: «...не треба забувати, що такий *присудок* відрізняється від присудка двоскладного речення тим, що викликає уявлення і про предикат і про суб'єкт, тимчасом як присудок двоскладного речення відповідає тільки предикату, а також, що «підмет» односкладного речення викликає уявлення і про суб'єкта і про предикат, тимчасом як підмет двоскладних речень відповідає тільки суб'єкту»[14]. Такої ж думки дотримується й акад. Виноградов; він говорить, що «підведення цього головного члена в багатьох односкладних реченнях під граматичне поняття підмета й присудка позбавлено будь-яких синтаксичних підстав» [15].

Член-кореспондент АН СРСР Д. В. Бубріх номінативні речення вважає дієслівними. «Якщо *Ніч* і *Місяць* (мова йде про місячне освітлення) і можна перетворити на *Ніч була* і *Місяць був,* то *Він* і *Вона* перетворити на *Він був* і *Вона була* (зі збереженням допоміжного характеру *був* і *була*) не можна. *Він* і *Вона*... ніби-то справжні називні речення. І все ж таки той факт, що в потоці мови вони сприймаються як однорідні з *Ніч* і *Місяць,* говорить, що вони якось-то зачеплені рухом в напрямку перетворення у формально-іменні, а, по суті, дієслівні безособові речення».[16]

Така думка про номінативні речення перебуває в органічному зв'язку з загальним поглядом Д. В. Бубріха на розвиток синтаксичних конструкцій мови. Він вважає, що з того часу, як виникло дієслово, жодного речення не може існувати без нього.

Л. А. Булаховський в одній із давніх своїх праць писав: «А вже для виразів, як от «Горе!», «Пожар!», де граматичні зв'язки основних елементів загублено, краще перестати вживати термін «речення». Це є залишки, уривки речень, коли хочете, ефективно або навіть предикативно позначені слова-назви...»[17]

Довгий і складний шлях розвитку вчення про номінативні речення частково треба пояснювати тим, що їх у древньоруській і староукраїнській мові було небагато. Вони у

---

[14] А. А. Шахматов. Синтаксис русского языка, 1941, стор. 50.

[15] В. В. Виноградов. Синтаксис русского языка, акад. А. А. Шахматова, «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., 1950, стор. 82.

[16] Д. В. Бубрих. О возникновении подлежащно-сказуемостного предложения, «Вестник Ленинградского университета», 1947, 5, стор. 81.

[17] Л. А. Булаховський. До поняття... речення. «Науковий збірник Харківської Науково-дослідної кафедри...», 1926, 2—3, стор. 58.

зв'язку зі своєю роллю в мові, невеликою поширеністю жанрів, в яких вони звичайно вживаються, інтенсивно почали розвиватися тільки в 19 і 20 століттях.

Сьогодні вже немає мовознавців, які не визнавали б самостійного існування в мові номінативних речень; але ще й тепер остаточно не розв'язано питання про те, які саме односкладні конструкції з називним відмінком слід вважати номінативними реченнями, які види їх існують в мові. Так, наприклад, Л. А. Булаховський[18] і автори академічної граматики російської мови[19] не вважають назви на вивісках організацій, на книжках і т. п. реченнями.

Проф. Попов П. С. про власне називні речення пише: «Написані на аркуші паперу слова «Анна Каренина» є простим словосполученням; надруковані на титульному аркуші книжки ці слова утворюють номінативне речення: «Це — «Анна Каренина». Така ж функція вивісок...»[20]

Такої ж думки дотримується і проф. Галкіна-Федорук. Вона цілком слушно зауважує: «Однак всі заголовки книг як іменного характеру, так і дієслівного пишуться для того, щоб повідомити людей про зміст книжки. Значить це комунікативна одиниця, одиниця повідомлення, тому немає підстав іменну назву не вважати реченням».[21]

Не всі мовознавці однаково розглядають «називний відмінок уявлення», за термінологією професора Пєшковського. Немає повної домовленості між ними й у визначенні різних видів номінативних речень. Так, наприклад, однакові за значенням і структурою речення: «Перед нами стояла покоївка з заможного дому. Сіра сукня, білий фартушок з приколкою, на голову накинута дешевенька фулярова шалька» і «И вот к нему подошла маленькая женщина... Голубая майка. Стриженые волосы» — в академічних граматиках української і російської мов розглядаються по-різному: в українській граматиці (стор. 69) підкреслене речення вважається номінативним, а в російській (стор. 79) аналогічне речення таким, яке тільки формою співпадає з номінативним.

Лише частина наведених розходжень у визначенні окремих видів номінативних речень показує, що вони ще до кінця не вивчені. Свідченням цього є наявність розділу під назвою «Конструкции, по форме совпадающие с номинативными предложениями, но не являющиеся ими», який в академічній

---

[18] Курс сучасної української літературної мови, 1951, т. 2, стор. 73.
[19] Грамматика русского языка, АН СССР, 1954, т. 2, ч. 2, стор. 71.
[20] П. С. Попов. Суждение, МГУ, 1957, стор. 17.
[21] Современный русский язык, Синтаксис, МГУ, 1958, стор. 307.

граматиці російської мови додається зараз же після характеристики номінативних речень. Отож, номінативні речення ще й сьогодні становлять проблему, над якою треба ще працювати і для остаточного розв'язання якої потрібно ще немало збирати мовного матеріалу.

* * *

На прикладах мови творів І. Франка покажемо, як часто і коли саме звертається він до номінативних речень, яку стилістичну роль відіграють вони в нього, в яких конструкціях і значеннях вживаються.

Номінативних речень в художній прозі І. Франка ми знайшли понад 200. Це число, звичайно, невелике. Але якщо зважити на їх місце в мові, а також на те, що ми досліджуємо мову прози, а не поезії, в якій вони частіше вживаються, то назване нами число є вже не таким малим.

І. Номінативні речення мови творів І. Франка ділимо на дві групи: 1) речення, які формою називного відмінка виражають незалежне від волі людини існування предметів і явищ світу; 2) речення, якими називається все те, що посередньо чи безпосередньо зв'язано з життям суспільства і його членів. Залежно від значення кожна з цих груп поділяється на відповідні підгрупи.

1) У мові творів І. Франка нараховується близько сорока номінативних речень першої групи; ними називаються різноманітні явища природи, простір, час, тобто все, що є невід'ємною складовою частиною того, що зображує письменник. Наведемо приклади:

а) Номінативні речення на означення природи і її явищ: *Тиша, самота! Хочеться слово сказати до когось, хочеться почути любу відповідь...* (В. Тель). *Важко і сумно, мабуть, тим нижнім верствам води бовваніти і дубіти вічно на мертвому дні... Жива непропаща сила внутрі, пітьма, тиск страшений і безконечне кладовище* (До світла, 338).

б) Часто називаються номінативними реченнями різні пори року; *Прехороший літній день. На небі не видно ні однісінької хмарки...* (Ч. р., 196). *Неділя. Гарний осінній день* (II. ст., 256).

в) Франко вживає й такі номінативні речення, якими називаються дні, коли відбувається дія. Наприклад: Малий Мирон сьогодні щасливий. *Неділя.* Йому не веліли сьогодні йти за худобою... (Під обор., 328).

г) Номінативними реченнями називається певна частина доби: *Ніч. Звізди горять та мигкотять над сонним Борисла-*

вом (Б. к., 239). *Полудень. Весело гомонячи, засіли арештанти довкола принесеної горілки* (На дні, 311).

Номінативних речень першої групи, як уже було сказано, в мові творів І. Франка небагато. Він звертається до них не лише для того, щоб через назви явищ природи, часу показати де, за яких природних умов і коли відбувається дія, але й для того, щоб через співставлення вираженого в них краще розкрити внутрішній світ персонажів, глибше з'ясувати причини їх тої або іншої поведінки. Наведемо уривок:

...Свої медові дні ми пережили швидко, а потім він зачав нудитися зо мною. Ми переговорили все, що могло цікавити нас... Книжок не було, товариства не було. На світі зима. *Сніги, морози, метелиця.* Швидко мій Володя почав виходити по обіді з дому і вертати аж вечір п'яний (Сойч. кр., 372).

Номінативне речення в цьому уривку виконує ще й певну стилістичну функцію. Змалювання природи в образах *снігу, морозу, метелиці* особливо рельєфно виділяє час зображеного в уривку морального занепаду молодого інженера Володі. Все відбувається не колись, у минулому, а нібито в момент самої розповіді.

Наведемо ще один уривок:

...Малий Мирон сьогодні щасливий. *Неділя.* Йому не веліли сьогодні йти за худобою, не посилають до снопів, ані до сіна, ані до іншої роботи, як у будень; сьогодні справді у нього вакації... І він щасливий...

Рано схопився з постелі, умився, схопив шматок хліба і побіг у ліс. Для нього нема більшого щастя, як самотою блукати по лісі — рано, в неділю, коли там нема ані живої душі. Се його церква. Він слухає шуму дубів, тремтить разом із осиковим листочком на тонкій гілляці, відчуває розкіш кожної квітки, кожної травки. Всі ті неясні почуття творять ту дивну принаду, той чар, який ліс оповиває його душу (Під обор., 328).

В наведеному уривку номінативне речення також потрібне авторові не тільки для того, щоб назвати один із днів тижня, а ще й для того, щоб, спираючись на нього, розказати, що любив робити малий Мирон у недільний день. Отож, воно явно виконує ще й композиційну роль.

Звертає увагу на себе те, що буттєві речення у творах І. Франка не є основою для епічного змалювання широких картин природи, як це спостерігаємо в творах П. Мирного і Нечуя-Левицького. Вони є в нього додатковим мовним засобом у загальній тканині художнього відтворення дійсності.

2) Другу групу буттєвих речень становлять ті, які виражають усе, що зв'язано з життям суспільства, з діяльністю

його членів, з їх взаєминами, психо-фізичним станом тощо. Таких речень у мові І. Франка значно більше, ніж номінативних речень першої групи. Це випливає з загальної настанови письменника розповідати перш за все про людей і для людей, допомогти їм розібратися в суспільних відносинах, вказати шлях, яким можна і треба йти в боротьбі за визволення. Розглянемо речення цієї групи за їх значенням і роллю в мові.

а) Номінативними реченнями характеризується психо-фізичний стан персонажів:

Пролежав я так дві доби, не рушаюсь, а довше годі було. Голод, спрага. (Хлоп. ком., 25). *Тут, у селі, душі, віддані мені в опіку, пропадають, гинуть, умирають... А я про одне тільки дбаю, щоб гроші складати! Книжечки щадничі, імперіали, дукати, купони, льоси, курси, боже мій!* (О. с., 65).

Наведемо ще уривок:

...Моя жінка — і *дім розпусти!* Ся думка... тепер видалась йому чимсь простим, таким близьким, таким природним. Анеля — *солом'яна вдова, двоє дітей, скупа пенсія,* заробітку нівідки ніякого. Писала про лекції — адже се брехня!.. Значить — спільне підприємство! *Гарненьке помешкання, меблі, пансіонок для дорослих панночок* — і *полювання на веселих пасажирів, маючих паничів...* О, так! Тепер я розумію! (Д. д. огн., 450).

Номінативні речення — це не звичайні речення, що ними автор або персонажі про будь-що твердять або заперечують. Це речення, які функцією своєю найкраще пристосовані до того, щоб тільки назвати, зробити натяк на те, що тривожить суб'єкта мови, щоб цим самим заставити читача домислити те, що повністю автор не висловив. Номінативні речення в якійсь мірі подібні до картин, які, будучи підписані, наприклад, однослівними реченнями типу: *Море, Бій, Жнива,* надовго затримують на собі увагу глядачів. Такі картини — це продукт великої роботи художника, який зумів зібрати, синтезувати і, як у фокусі, показати зображене. Психологічним умотивуванням номінативних речень, як сказано, нерідко є такий стан людини, коли вона, будучи чимось вражена, не в силі одразу привести сприйняте в чітку логічну систему. У такому незвичайному стані й перебував капітан — чоловік Анелі, номінативними реченнями мови якого добре розкривається психологічний стан його в той момент, коли він узнав усю правду про свою дружину.

Номінативними реченнями наведеного уривку автор досягає й іншої мети — стисло і разом з тим хвилююче відтворити життя Анелі.

б) Франко вживає номінативні речення для ознайомлення читача з минулим життям дійових осіб. Наприклад:

А тим часом Бовдур лежав у своїм гнилім куті, з болючим, гниючим тілом, без проблеску надії, потіхи, відради, — а в голові його вертілися свої думки, проносилися неясними картинами свої спомини.

Нужда від малечку, від дитинства... Погорда, штовханці, побої... Насмішка дітей, що сторонили від нього, не приймали до своїх забав... *Байстрюк! Бовдур!.. Тяжка праця у лихих, чужих людей... Сльота, морози, спрага, втома* — все те тільки газді дошкуляє, а наймитові ні! Наймит залізний, наймит видержить... мусить... за то плату бере!.. (На дні, 306).

Панства Чапських вона колись знала, з його матір'ю була навіть у приязні, та довго літ не мала приємності з ними бачитися...*«Нещастя родинні... довголітня слабість графа небіжчика... виховання сина... журба про ведення господарства*, та й так проминули мої літа!» — мовила вона, зітхаючи (О. с., 97).

Мов важкі дощові хмари, висять над душею пані Олімпії спогади її медових місяців, прожитих з графом. *Сцени, сльози, розпука...* Вони вертають домів, граф грозить, що продасть останнє село (О. с., 11).

Мабуть, не знайдемо в синтаксичній системі мови інших речень, якими можна було б так стисло і разом з тим так образно відтворити окремі етапи минулого життя персонажів. Кожне номінативне речення в наведених уривках — це добре окреслений контур, який докінчують в своїй уяві читачі. Номінативні речення активізують процес сприймання читачем змісту твору, непомітно роблять читача учасником художнього відтворення — у даних випадках дитинства Бовдура й окремих моментів у житті пані Олімпії.

Як видно з уривків, І. Франко вміє знайти для номінативних речень відповідне місце у загальній синтаксичній системі своїх творів, добре поєднувати авторську мову з номінативними реченнями мови героїв.

II. Номінативні речення називають події або дії, що відбуваються в громадському житті, в побуті персонажів. Наведемо приклади:

а) Зміст подій в громадському житті розкривається назвою дій, виражених головним членом номінативних речень. Наприклад:

...в тій хвилі з страшним криком зриваються тухольці, і ратища їх разом глибоко тонуть у грудях напасників. *Крик, ревіт, замішання*, тут і там судорожні рухи, тут і там корот-

ка боротьба, прокляття, стогнання — і, мов тяжка лавина, валиться ворог долі драбиною додолу (З. Б., 97).

Народ попер до дверей, до вікон, до стін. Затріщали дошки дилиння, задзенькотіли вікна, — *грюкання, гвалт, писк*, а нараз страшенний грохіт, хмара пороху... Люди по кусневі розірвали стіни, — зруб і повала грохнули (Б. см., 346).

Було се дня 1-го листопада 1848 року... Ціле передмістя було як пекло. *Крик, писк, біготня, тріск меблів, викидуваних на вулицю, гойкання гвардіяків, ремісників і всякого дрібного люду,* що зривав тротуари і... робив барикади. *Лускіт вистрілів, зойки ранених, стогнання конаючих* (Гр. і пан., 323).

Кульмінаційні моменти боротьби тухольців з монголами, трудящих мас Бориславa проти лихварів-експлуататорів, повстання поляків проти цісарської влади, — усе це невипадково передав автор цілим рядом номінативних речень. Надзвичайно напружені ситуації, події, які, складаючись з найрізноманітніших дій, що безперервно, як у калейдоскопі, змінюються, важко, а то й просто неможливо буває передати розгорнутими, логічно добре побудованими епічними реченнями. У таких випадках психічний стан спостерігача такий, що він бачить тільки ізольовані образи, які безпосередньо діють на його чуття, він ще не може розібратися в логічних взаємозв'язках їх між собою.

б) Аналогічну функцію виконують номінативні речення й тоді, коли письменник художньо змальовує окремі побутові сцени в житті персонажів. Наприклад:

...Робота роботою, але по роботі, вечером, як почнеться було гуляння, то було на що подивитися! Нині таких гулянок ніхто й думкою не збагне! *Крики, співи, пиятики, бійки, ріжні збитки і жарти,* аби грошам промити очі (Пол., 8).

...На тих возах, де були старші, то там розмови йшли тихі, а всередині, де їхала молодіж, то там не треба вже й казати: голосно, весело. *Жарти, регіт*, від часу до часу голосні викрики: «Йой! Мене щось тисне! Хто там торгає?» (Різ., 258)...

В помешканні ціла руїна. *Комісари, ревізори, крик, плач*, перешукують шуфляди, все перевертане, *панночки бліді, тремтять* з переляку і одягаються (Д.д. огн., 438).

Як у попередніх, так і в цих уривках номінативні речення, вжиті в сурядному зв'язку, потрібні були Франкові для того, щоб картинно відтворити всі ті деталі, які у своїм синтезі створюють багатогранне зображення гуляння робітників, панів, панночок. Стилістична функція їх виявляється ще й у тому, що вони своєю лаконічністю динамізують опис зобра-

жених подій, роблять мову емоціонально насиченою, наближають її до живої розмови. Підтверджується це ще й наведеним нижче уривком, в якому автор особливо добре використав закладені в номінативних реченнях стилістичні властивості:

...Що таке празничне стрічання Нового року? *Шумне товариство, молоді жіночі голоси,* мов срібні дзвоники. *Світло салону. Звуки фортеп'яна. Хор, пісні, сола... Декламація, брава, оплески. Жарти...* Наближається північ. Починає бити дванадцята... Всі запирають у собі дух... Най жиє новий рік! Най сяє нове щастя! *Світла! Пісні! Музика! Нові чарки, нові тости. Поцілуї. Радість і стиски рук...* (Сойч. кр., 344).

Номінативними реченнями уривку автор, образно називаючи окремі деталі, добре відтворив загальну картину зустрічі Нового року. Отож, нявність номінативних речень у мові художньої прози І. Франка обумовлюється не стільки змістом зображеного життя, як творчим методом письменника.

в) Номінативні речення, близькі до ремарок:

...Невелика селянська хата з білими стінами, з ясними вікнами, осяяна блиском літнього південного сонця. Відчинені сінешні двірі, в хаті рух і стукіт, і веселий гамір (Нен. сон., 452).

Бібліотечна келія в причілку монастирської будівлі; черці мусили сходити до неї по кількох темних, вузьких східцях (П. і Д., 33).

г) Номінативними реченнями називаються дії невідомих осіб, які набувають таємничого характеру, своєрідно впливаючи на психічний стан персонажів і на їх поведінку. Наприклад:

...Здавалось, що в покою нема живої душі. Та от почувся шелест перевертаних карток, далі стук чогось о стіл... *Зітхання, приглушене воркотання. Знов шелест. Гуркіт відсуненого крісла* — і нараз почулося сильне стукання до дверей... (О. с., 128).

Знов слухає. *Гомін.* Се Герман говорить щось, але що не чути. *Шелест якийсь. Мовчанка.* Знов гомін і хлипання. Нараз луск, мов удар чимось о підлогу... (Б. см., 277).

д) Номінативними реченнями показуються взаємини поміж членами колективу.

Наприклад: — Дурні повідають, а ще більші дурні слухають! — Ну, та ми власне потихо собі шептали, щоб ви не потребували слухати. *Загальний регіт.* Довбанюк аж почервонів от злості, але не сказав нічого (Довб., 87).

...Нараз один арештант присів до землі, і в тій секунді голосно зв'якнув ланцюг. — Що сталося? — крикнув до-

зорець другий раз. *Мовчанка.* Арештанти стояли тихо (П. і Д., 132).

—Ади, який пан!... — Що? — ревнув нараз з усієї сили будовничий і прискочив до сидячих робітників. — Хто се говорив? *Мовчанка.* (Б. см., 269).

д) Широко вживається в художній прозі І. Франка й різновид номінативних речень, якими емоціонально виражається ставлення до персонажів, подій і явищ суспільного життя.

Наведемо приклади:

Не краде, бо не має для кого. Ну, та й пройшла неабияку школу. *Бідна жінка!* (О. с., 30).

...батько мовив мені: «Ганю, здається мені, що останній раз бачу ці стіни». І мав слушність. Бідний батько! (Л. і Пол., 165).

Ну, і незавидна чекає його доля! Навістить він і стіни тюремні, і всякі муки та насилля людей над людьми... Бідний Мирон! (Мирон).

Тухольські громадяни... з уподобою поводили за нею очима, поговорюючи: *От дівчина!* (З. Б., 9).

Нині її іменини і моє виздоровлення! *Мила, дорога моя!* (Із зап. нед., 349).

Що я йому скажу і що можу їм сказати? *Погань, гниль, огида!* В них вони родились, в них живуть, в них і пропадуть (О. с., 25).

Вам бог допоможе? *Людоїди якісь, дворушники!* (Б. см., 281).

Але пождіть-но ви, навчу я вас порядку! Не такі у мене станете! *А то урвителі!* (Б. см., 270).

Ся раса пережила вже своє. То стара зужита, проржавіла раса... Є в ній зароди цивілізаційні, та нема того розмаху, тої сили росту, що в нашій мадьярській. А се найважливіше. *Широкий розмах, енергія!* (Ч. р., 222).

О мій любий фарисею! Яке ж то нараз делікатне сумління збудилося в тобі! *Страшенна, нечуванна ганьба!* А в чім же лежить ся ганьба? В тім, що моя жінка була в тихій спілці з жінкою, що удержувала підозренний дім, що вербувала дівчат, призначених для таких самих домів. *О страхіття! О встид!* (Д. д. огн., 477).

ІІІ. У творах І. Франка часто зустрічаються широко вживані в розмовній мові вказівні номінативні речення, якими звертається увага співбесідника на неживі й живі предмети. Наприклад:

Ах, ось уже і ліс! Який тихий, величезний, понурий! (Мавка, 256).

Ось мого батька двір, — сказав Максим, показуючи на один двір, нічим невідмінний від інших (З. Б., 27).

Ось і Микола. Він перехрестився, хопив у обі руки величезну сокиру з довгим, міцним топорищем (С. с. в.).

Ось молодиця; се її хата, — як вона скаже, так і буде (Б. см., 304).

Вказівні номінативні речення звичайно вживаються в мові персонажів або в розповідній мові автора.

І. Франко звертається до номінативних речень також тоді, коли потрібно йому змінити напрям розгортання художнього матеріалу, коли треба йому просунути дію вперед. Широка стилістична функція їх у мові, розмовний характер — все це робить їх досить продуктивною синтаксичною одиницею мови.

IV. І. Франко вживає в мові своїх творів і так званий «називний відмінок уявлення». Наведемо приклади:

Коли Євгеній переїздив попри них (селян. —*П. І.*), вони всі, мов на команду, низенько поклонилися йому, хоч, певно, ніхто з них не знав його. *«Пан»* — а вони звіку-правіку привикли низенько кланятися всякому панові; се одинока «наука», одинока «цивілізація», яку передав їм двір (П. ст., 291).

Барикади у Львові! І він, найвірніший підданий, що ніколи не думав ні про яку конституцію, замкнений тепер у цім гнізді шершенів, зданий на ласку й неласку революційної зграї (Л. і Пол., 156).

Слухаю ваших рад і дивуюся... *Жандарми!* Чи жандарми заставлять робітників лізти до ям? Ні, поарештують одних, а решту розгонять, а нам не буде ліпше, бо нам не порядку треба, а робітників, дешевих робітників. Чи не так? *Військо!* Се те саме, що й жандарми, тільки що нам на додаток прийшлось би кормити його (Б. см., 430).

У наведених прикладах добре розкривається роль називного відмінка уявлення в мові творів І. Франка. Він зустрічається в нього звичайно на початку речення в експресивній мові дійових осіб або не у власній мові автора. Суб'єкт мови називає ним події, явища, предмети з тим, щоб потім висловити про них свою думку.

Так, наприклад, адвокат Рафалович використав називний відмінок уявлення «Пан» для того, щоб пояснити, чому селяни так низько кланялись йому, коли він їхав перед ними, бо «кланятися всякому панові — се одинока «наука», одинока «цивілізація», яку передав їм двір». Герман згадкою про жандармів і військо довів бориславським підприємцям, чому жандарми й військо не зможуть задовольнити їх потреб, бо, сказав він, «нам не порядку треба, а... дешевих робітників».

А реченням *«Барикади у Львові!»* автор, розкриваючи внутрішню мову одного з героїв повісті — Калиновича, добре показав його роль у революційному русі.

Отож, називний відмінок уявлення, коли вжитий у мові дійових осіб, а не у власній мові автора, динамізує розгортання повісті, наближає «першоелемент» твору до розмовної мови, є своєрідним композиційним засобом.

Л. А. Булаховський не вважає «називний відмінок уявлення» номінативним реченням, бо «дублюючи займенник чи іменник, наявний в основній частині речення, вони тим самим самі втягуються в це речення і робляться членами його, хоч відносно й самостійними, незалежними, досить різко відокремленими»[22]. Не вважають їх реченнями й автори академічної граматики російської мови[23].

Інакше думає проф. Галкіна-Федорук; вона вважає, що «представление также в своей основе имеет реальное бытие явления, но оно не утверждается интонационно, а только называется то, что было когда-то предметом восприятия, но не стало предметом суждения. Однако констатация факта и утверждение его наличия заставляют видеть в этих кострукциях предложения особого типа»[24]. Таким чином, питання про називний відмінок уявлення ще й сьогодні залишається проблемою, над якою, об'єднавшись, потрібно ще працювати мовознавцям, логікам і філософам.

V. Зрідка зустрічаються в мові творів І. Франка й такі синтаксичні одиниці, які є близькими до власне-називних речень. Наприклад:

Лист. Не жадна кореспонденція. Нема окремої коверти і ніякої передачі. Значить до мене... *Підпис. «Твоя Сойка».* Що це значить?.. (С. кр., 350).

Один з моїх товаришів виліз на вікно. — Дуже пишні похорони, — говорить. *Металева труна.* Несуть молоді паничі *...Вінці з лілій та безсмертників* (Із зап. нед., 359).

Власне-називні речення, як раніше вже було сказано, визнаються не всіма мовознавцями. Наприклад, проф. Галкіна-Федорук вважає, що «названия номинации без цели общения не существует»[25]. Такої ж думки дотримується й проф. Попов, який називає їх особливим типом речень[26].

---

[22] Курс сучасної української літературної мови, АН УРСР, 1951, т. 20, стор. 72.

[23] Грамматика русского языка, АН СССР, 1954, т. 2, ч. 2, стор. 71.

[24] Е. М. Галкина-Федорук. Суждение и предложение, МГУ, 1956, стор. 50.

[25] Там же, стор. 38.

[26] П. С. Попов. Суждение, МГУ, 1957, стор. 17.

Номінативні речення мови художньої прози І. Франка неоднакові не тільки за своїм значенням і роллю в мові, але й за граматичною природою: одні з них, безсумнівно, ближчі до «підмета», інші — до «присудка». Академік Шахматов, називаючи номінативні речення типу *зима, мороз,* підметовими, говорив, що «от таких предложений надо отличать... сходные с ними односоставные же предложения, в которых главный член соответствует не подлежащему с опущенным сказуемым, а сказуемому с опущенным подлежащим»[27].

У наш час такої ж думки дотримується проф. Галкіна-Федорук[28].

* * *

Ми розглянули номінативні речення художньої прози І. Франка за їх значенням і частотою вживання. Тепер скажемо про стилістичну функцію їх.

Немає сумніву, що стилістична функція кожного речення в художніх творах залежить не тільки від їх значення, а й від того, які мовні одиниці це значення виражають, в яких зв'язках вони перебувають з іншими реченнями. Адже про природу і її явища, про пори року й часи дня, про оточення й події, що відбуваються в житті колективу і його окремих членів, про психо-фізичний стан людини і т. д. і т. п. можна говорити, вживаючи для цього не тільки номінативні речення, але (і значно частіше!) й інші мовні одиниці.

Інші синтаксичні одиниці мови відрізняються від номінативних речень не лише за структурою, але й тим, що вони, будучи звичайно досить ускладнені другорядними членами та їх зворотами, синтаксично, а отож і змістом, значно більш залежні від попередніх чи наступних речень. Це, власне, й робить номінативні речення особливим мовно-стилістичним засобом, який у художніх творах добре і своєрідно виконує свою роль.

Для виявлення саме стилістичної функції номінативних речень проаналізуємо такі уривки:

...Але кількох заперлося в Максимовій хаті. Крізь вікно видно було, що у них в руках сокири, вили, — похапали, що могли. Але видячи, що мир обступає хату довкола, мов реву-ча повінь, вони перестали кричати, ніби закам'яніли зо страху. Народ попер до дверей, до вікон, до стін. Затріщали дошки, дилиння, задзеленькотіли вікна, — *грюкання, гвалт,*

---

[27] А. А. Шахматов. Синтаксис русского языка, 1941, стор. 50—55.
[28] Е. М. Галкина-Федорук. Цит. праця, стор. 45—51.

тиск, а нараз страшений грохіт, хмара пороху... Люди по кусневи розірвали стіни, зруб і повала грохнула... (Б. см., 346).

Наведений уривок — прекрасний зразок того, як І. Франко стисло і вміло змальовує події. У даному випадку художньо відтворена картина стихійної розправи народних мас над експлуататорами, над вбивцями Максима — батька Марти, яку потім узяв до себе на виховання старий ріпник Матій.

Роль номінативних речень у цьому уривку важлива. Автор, називаючи окремі кульмінаційні моменти, значно посилив напруженість дії, наблизив розв'язку, довершив враження події, яка відбувається нібито на очах читача. Очевидно, замість номінативних речень, вжитих в уривку, можна було б скористатися й іншими синтаксичними конструкціями, але тоді розправа народних мас над своїми гнобителями була б відтворена інакше, по-іншому б сприймалась і впливала б на читачів. Номінативні речення своєю синтезуючою властивістю значно скоротили опис зображуваної події, змусивши читача домислити в деталях те, що повністю не розкрито в них головним членом.

Наведемо ще один уривок:

...Пані зривається: — ліжко її мужа все в огні. Серед диму й полум'я, мов у пекольнім гнізді, на пекольній постелі лежить його труп — спокійний, злобно всміхнутий, з устами трохи розтуленими, немовби тільки що сказав: — Он як!

Крик! Галас! Гармидер! Тупіт кроків, брязк вікон, зойк дзвонів, біганина, безпорадність. А огонь бухає та бухає! Вікнами й дверима вирива́ється з кімнати, до сіней, на горіще, на дах!.. А серед усього того гомону, диму, реву, пекла... їй раз у раз ввижається отой труп, неткнутий полум'ям, спокійний з розхиленими та злобно перекривленими устами... Хотіли від живого увільнитися, так ось вам за се! Маєте трупа, маєте мерця, від котрого ніколи не увільнетеся! (О. с., 124).

Велика роль номінативних речень в цьому уривку. Автор ними називає не саме явище пожару, а викликану ним поведінку людей панського будинку. Номінативні речення, як речення «буття», є добрим синтаксо-стилістичним засобом, що ним так легко можна переносити дію минулого в площину сучасності. І. Франко вміло використав закладену в них властивість і показав на фоні замішання, яке сталося в момент пожару, психічний стан пані Олімпії, її переживання, спогади.

Драматизм художньо зображеного епізоду досягається завдяки спеціальній організації всіх синтаксичних одиниць твору, серед яких, безперечно, важливу роль відіграли й номінативні речення. Вони, називаючи дії, що так швидко змі-

нюють одна одну, власне, є основою для привнесення в уривок незвичайного оживлення, напруженості. Номінативні речення — речення, якими показується зображене в процесі існування, в бутті — багатогранним змістом і роллю в мові подібні до картин. Цим, очевидно, й пояснюється, чому кожне номінативне речення може бути темою для картини і, навпаки, чому зміст кожної картини легко передається номінативним реченням. Та подібність між ними виявляється ще і в тому, що номінативні речення і художньо намальовані картини є чимось відносно самостійним, закінченим (в номінативних реченнях це виражається, зокрема, у синтаксичній незалежності).

Для ще більш рельєфного показу стилістичної функції номінативних речень у мові художньої літератури наведемо ще два уривки, один — з твору М. Коцюбинського, а другий — з твору І. Франка.

...Він (Хома. — *І. П.*) вхопив кіл, замахнувся і спустив на рояль. Триногий звір хряснув і дикою гамою струн, од жалібних до грізних, ревнув під стелю. А високі кімнати підхопили той рик і рознесли по всьому дому. Люди збудилися зі сну, ожили, заворушились. Хвиля бухнула через двері у хату і вдарила в стіни... А дім все сповнявся новими людьми. Освітлені світлом, заглушені дзвоном битого скла, вони налазили з сіней, як оси з гнізд, і накидались осліп на все, що попадалось під руки. Якесь шаленство всіх обхопило. Бий все! І накидались на все. Намагались роздерти стільці за ноги, а коли не вдавалось, били ними об землю і насідали грудьми, як на живу істоту. Мовчки, зціпивши зуби, кілки змітали скло з етажерок дощем черепків, шибки під молотками осипалися з вікон, як з дерева цвіт. П'яніли все більше... Потривожений пил, що досі тихо спочивав в меблях, тепер курився димом та крутився в повітрі, роблячи світло жовтим і каламутним. Все злилося в однім божевіллі («Фата моргана»).

...Се вивело мене з терпцю. Я скочив посеред них і крикнув: «Не слухайте їх бесіди, люди! Вони розбійники, нероби!.. Ходить до роботи, не зважайте на них! По вісім шісток денно на кожного, — що вам більше потрібно!» Ті слова трохи немов оголомшили всіх... Я собі знов кричу: «Далі за мною!» Гармидер зробився, далі п'ястуки почали сипатися, штурканці, а далі й каміння... На крик поназбігалося їх багато, зачалася бійка така, що й світа не видно стало. Я й сам не тямлю, що зо мною сталося. Кілька кулаків заїхало мені то в лице, то поза вуха, то в потилицю, то межі плечі, так що я й не стямився, коли попав в самий найгустіший стиск.

а відтам витручено мене знов на бориславську улицю. Я озирнувся, — бійка вже скінчилася, приходячі розбіглися врозсип і погнали до Губич. *Крик, ревіт*: «Гурра! Гурра!» Аж оглушило мене, і я, видячи, що нічого не пораджу, вернувся сюди. От таке-то. (Б. см., 429).

Автори наведених уривків своїм завданням мали: художньо зобразити *в деталях* боротьбу селян проти поміщиків, робітників проти капіталістів. Цей задум авторів зумовив добір таких речень, в яких дії подаються не абстрактно, не лише в їх назвах, а у зв'язку з тими, хто їх виконує і як їх виконує.

Так, М. Коцюбинський, щоб викликати в читача повне уявлення про те, як боролися селяни проти пана Льоля, об'єктивно змушений був використати саме дієслівні речення, розповідаючи, як пастух Хома взяв кілок і спустив його на рояль, як триногий звір хряснув, дикою гамою ревнув під стелю і рознісся по всьому дому, як від того рику люди збудилися зі сну, ожили, заворушилися, як накидалися осліп на все, роздирали стільці за ноги, били ними об землю, як усе злилося в однім божевіллі і як усі кричали: «Бий усе!»

З аналогічною метою вжив дієслівні речення й І. Франко в уривку, де він художньо відтворив відповідь робітників капіталістові Леону на його пропозицію припинити страйк і повернутися всім на роботу.

Очевидно, обидва автори, художньо зображуючи події саме так, як вони подали їх в уривках, не мали ніякої потреби поруч з іншими синтаксичними конструкціями вживати і номінативні речення. Адже, наприклад, коли І. Франкові потрібно було узагальнити настрій робітників після того, як вони побили Леона, і пояснити, чому він так швидко повернувся до підприємців, автор, обрамляючи наведений уривок, вжив номінативні речення: *Крик, ревіт*. Таким чином, наявність у відповідних частинах мови творів І. Франка номінативних речень зумовлюється не стільки змістом, як способом художнього відтворення дійсності.

* * *

Номінативні речення в мові творів І. Франка неоднакові за своїм синтаксичним складом: одні з них складаються тільки з головного члена, другі — з головного і другорядних, треті є частиною складносурядних або складнопідрядних речень. Наведемо окремі приклади:

1. Номінативні речення складаються тільки з головного члена:

Ніч. Над містом глухо шумить вітер (П. ст,, 416). *Неділя. Йому не веліли сьогодні йти за худобою* (Під обор., 328). *Стукання. Входять. Не сам Володя, а ще якісь грубі голоси* (Сойч. кр., 374).

2. Поширені номінативні речення:

а) Номінативні речення з означенням: *То ми власне собі потихо шептали, щоб ви не потребували слухати. Загальний регіт. Довбанюк аж почервонів зо злості* (Довб., 87). *Пречудовий літній поранок. У холоднім легенькім вітрі ледве-ледве леліється широкий лан жита* (Лес. чел., 57). *Неділя. Гарний осінній день.* (П. ст., 256). *Говір при вході. Голос служниці, котра немов свариться з кимось.* (Б. см., 289).

б) Номінативні речення з означенням-прикладкою: *Калинович стояв, мов остовпілий. Ось вона, революція! Така сама, як ті, про яких так багато писали* (Гер. пон., 339). *А ось і вона, наша маніпулянтка! — скрикнув весело старий Темницький* (Маніп., 130).

в) Номінативні речення з означенням, вираженим відокремленими другорядними членами: *Ось він, великий, сумрачний, гомінкий!* (Мавка, 256). *А ось панночка — голубіночка, сивенька, кругленька, мов табакерочка* (Під обор., 329).

г) Номінативні речення з звертанням, вигуком: *Ти чого прибіг? Пане, нещастя!* (Б. см., 424). *А я про одно тільки дбаю, щоб гроші складати! Книжечки щадничі, імперіали, дукати, купони, льоси, курси... боже мій!* (О. с., 65).

д) Щоб показати наявність великої кількості предметів або щоб підкреслити інтенсивність виявлення названого явища, номінативне речення повторюється: *Могили, могили, могили... Старого Петрія поховано з сільською парадою, але без участі сина* (П. і Д., 147). *Він* (Максим — *І. П.*) *...рад би був згинути, полетіти в повітрі отакою золотою іскрою і згаснути там. Але пута, пута!* (З. Б., 100).

е) Номінативні речення в ролі прямої мови: *Ось мого батька двір, — сказав Максим* (З. Б., 301). *А ось вона, наша маніпулянтка! — скрикнув весело Темницький* (Маніп., 301).

є) Номінативні речення в ролі головного складнопідрядного речення: *Ось кривда, котру ми всі терпимо...* (Б. см., 313) *Величезна, безбрежна рівнина, якої краї губилися десь далеко в поранковій імлі* (Руб., 95). *Ось образ того життя, яке жде мене, — прошептав він* (На верш., 340).

ж) Номінативне речення є частиною складносурядного речення: *Ось хата мойого брата,— вона тепер стоїть пусто,—*

і тут будете безпечні (Місія, 156). *Була неділя, ранок гарного осіннього дня* (У стол., 200).

з) Номінативні речення утворюють складносурядне речення: *Крик! Галас! Гармидер! Тупіт кроків, брязк вікон, зойк дзвонів, біганина, безпорадність. А огонь бухає та бухає* (О. с., 123). *Сцени, сльози, розпука... Вони вертали домів* (О. с. 345).

* * *

На основі всього сказаного приходимо до таких висновків:

1. І. Франко в мові своєї художньої прози широко використав різноманітні за значенням і синтаксичним складом номінативні речення. Своєю літературно-мовною практикою він добре розкрив усе багатство їх стилістичних можливостей, чим об'єктивно обгрунтував причину інтенсивного розвитку їх у мові.

2. Номінативні речення, вжиті в мові творів І. Франка, становлять собою багатий мовний матеріал для дослідників.

3. І. Франко вдалим використанням номінативних речень у своїх творах не тільки підніс художню якість їх, але й сприяв дальшому і ширшому розвитку як досліджуваних речень, так і всієї синтаксичної системи української літературної мови.

ПОЯСНЕННЯ СКОРОЧЕНЬ[29]

1. Б. к. — Боа констріктор.
2. Б. см. — Борислав сміється.
3. В. ш. — Великий шум.
4. Вівч. — Вівчар.
5. В. Тель — Вільгельм Тель.
6. Гр. і пан — Гриць і панич.
7. Гер. пон. — Герой поневолі.
8. Д. д. огн. — Для домашнього огнища.
9. З. Б. — Захар Беркут.
10. Іриг. — Іригація.
11. Із зап. нед. — Із записок недужого.
12. Л. і Пол. — Лель і Полель.
13. Лес. чел. — Лесишина челядь.
14. М. д. л. — Між добрими людьми.
15. Нен. сон. — Неначе сон.
16. О. с. — Основи суспільності.
17. П. і Д. — Петрії і Довбущуки.
18. П. ст. — Перехресні стежки.
19. Під обор. — Під оборогом.
20. Пол. — Полуйка.
21. Різ. — Різуни.
22. Сойч. кр. — Сойчине крило.
23. Хлоп. ком. — Хлопська комісія.
24. Як Юра — Як Юра Шикманюк брів Черемош.

[29] Цитуємо за двадцятитомним виданням творів І. Франка.

О. МОРОЗ

ОГЛЯД КРИТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПРО ІВАНА ФРАНКА ЗА 40 РОКІВ (1917—1957)

За роки Радянської влади, особливо після Великої Вітчизняної війни, літературознавці та письменники посилено вивчають творчість видатного українського письменника, вченого, публіциста і громадського діяча — Івана Яковича Франка.

Дослідженням його спадщини займаються сотні фахівців. Тільки за останні сорок років про Франка написано більше трьох тисяч статей, брошур та монографій. Отже, є потреба зробити деякі підсумки тієї великої роботи, яку виконали дослідники спадщини письменника. Розуміючи всю складність поставленого завдання, ми в цій статті подамо лише огляд критичної літератури про Франка та зробимо деякі узагальнення і висновки з окремих питань.

Для кращого сприймання матеріалу про Франка, що був надрукований за сорок років Радянської влади, ми його розташовуємо за певними проблемами, які в контексті виділяємо в окремі підрозділи нашого огляду, а саме: 1. Вивчення життя і творчості письменника; 2. Суспільно-політичні та філософські погляди Франка; 3. Франко — етнограф і фольклорист; 4. Франко — художник слова: а) поет, б) прозаїк, в) драматург, г) перекладач; 5. Франко і українська та російська літератури; 6. Зв'язки Франка з культурою слов'янських народів: а) польською, б) чеською, в) болгарською; 7. Франко і світова література; 8. Франко — учений і критик; 9. Франко і школа; 10. Франко і мовознавство; 11. Образ Франка в радянській літературі; 12. Франко і мистецтво. У висновках говориться про завдання, які стоять перед франкознавцями у справі дальших досліджень спадщини письменника про конкретні проблеми, які треба ще вирішити.

Аналіз критичної літератури про Івана Франка показує, що радянські франкознавці прагнули якомога ширше висвіт-

лити головні проблеми життя і творчості письменника. Правда, не завжди їм вдавалося правильно розвязати ту чи іншу проблему, були в окремих дослідників і промахи, хибні твердження, але цілий напрям науки про Франка цілеспрямований і вірний.

Радянські вчені багато попрацювали над тим, щоб очистити спадщину Франка від того націоналістичного бруду, яким час від часу буржуазні «дослідники», типу В. Дорошенка, намагаються пересипати творчість письменника.

В історії української літератури останньої чверті XIX — початку XX ст. Іван Франко займає одне з найвизначніших місць як письменник, учений, громадський діяч, організатор і вихователь літературних сил.

Перу Івана Франка належить декілька тисяч оригінальних і перекладних творів. У «Списі творів Івана Франка» (1918—1930), виданому Науковим товариством ім. Т. Г. Шевченка у Львові, значиться 3627 назв. Якщо додати до цього твори письменника, які опубліковані після 1930 року дослідниками-текстологами, то кількість творів Ів. Франка зросте до 5 тисяч. Опублікування листів письменника, які мають не лише історико-літературне, а й пізнавальне значення, набагато збільшило б дорогоцінну спадщину Івана Яковича Франка.

Попередні підрахунки показують, що повне академічне видання творів письменника досягне близько сотні томів.

«Вражають і результати і розмах діяльності Франка. Вони особливо гідні подиву, якщо уявити собі умови, в яких йому доводилося працювати».[1]

Ів. Франко дуже багато зробив для розвитку української літератури як письменник і вчений, літературознавець і критик, перекладач і популяризатор передових ідей, організатор літературного руху і громадський діяч. Він по праву зайняв одне з найвизначніших місць в історії української культури дожовтневого періоду.

Як же досліджувалась енциклопедична творчість видатного письменника, революційного демократа? Що вже вивчено і які питання ще не з'ясовані радянськими літературознавцями?

Щойно названі питання вже привертали увагу дослідників творчості І. Франка. Так, у 1925 р. М. Возняк у своїй статті «На порозі студій над Франком» вперше обгрунтовує потребу вивчення творчості Івана Франка у зв'язку з підготовкою до відзначення в 1926 р. десятиріччя з дня смерті письменника.

---

[1] О. Білецький. Іван Франко. Життя і творчість. К., 1956, с. 254.

Звертаючись до письменників та спадкоємців, родичів, вчителів та інших осіб, які знали Івана Франка особисто або листувалися з ним, М. Возняк закликає їх надіслати до Наукового товариства ім. Шевченка у Львові матеріали та спогади про письменника. «В довгій низці вищенаведених осіб, — писав М. Возняк, — є немало вже покійників. Обов'язок їх найближчої родини та спадкоємців відшукати всякі листи чи автографи Франка й віддати їх до Бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Не можна ні на хвилину забувати, що кожний лист, кожний автограф Франка — це власність цілої української нації».[2]

Через 8 років Гординський слідом за Возняком доводить необхідність вивчення творчості Франка у статті «Сучасне франкознавство» (Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка).[3] Я. Гординський називає перші статті про творчість Франка, наводить цифрові дані про публікацію праць, присвячених вивченню спадщини письменника (1916—1932 рр.), про бібліографічні покажчики. Автор побіжно зупиняє увагу читача на характеристиці робіт, в яких досліджуються життя і творчість Франка, на публікації творів письменника, спогадів про нього, на характеристиці його суспільно-політичних поглядів, мови, майстерності тощо. Отже, виходячи з тезису, що «франкознавство щойно починається», Я. Гординський звертає увагу на питання, які, на його думку, треба вивчати.

У наступні роки з'явилися праці про життя і творчість письменника, але багато їх було надруковано у зв'язку з підготовкою до 100-річчя з дня народження Франка. Літературознавці голосно заговорили про стан і завдання в справі дослідження спадщини Ів. Франка. Ми маємо на увазі статтю М. Пархоменка «Важливі завдання радянського франкознавства»[4], доповідь О. І. Білецького на франківській ювілейній сесії у Львівському державному університеті в 1956 р. і опубліковану тим же автором в журналі «Жовтень» статтю під назвою «Проблеми радянського франкознавства»[5], роботу І. Єрьоміна «Некоторые итоги и задачи изучения творчества Ивана Франко»[6] та інші праці.

---

[2] «Діло», 1925, № 118.

[3] Записки Наукового т-ва ім. Шевченка. Т. CLIII. Вип. II, с. 83—98. Робота була видана окремою книжкою у Львові в 1933 році.

[4] «Комуніст України», 1956, № 4, с. 65—74.

[5] «Жовтень», 1956, № 11, с. 63—70.

[6] «Вестник Академии наук СССР», 1956, № 8, с. 53—57.

Переважна більшість проблем, порушених у цих статтях, не викликає заперечень. Автори не лише говорять про досягнення в розвитку радянського франкознавства, а й вказують на ще не досліджені важливі питання цієї галузі науки.

Наявність згаданих вище праць дещо полегшує наше завдання — охарактеризувати в історичному аспекті стан і досягнення радянського франкознавства за останні сорок років.

За життя Івана Франка про письменника та його твори було надруковано близько 1200 рецензій та статей.

До кращих праць про творчість Ів. Франка слід віднести статті А. Кримського, О. Маковея, М. Павлика, І. Полівки, А. Черного, М. Гудзія, Я. Яреми, І. Свєнціцкого, М. Коцюбинського, М. Возняка, М. Сумцова та багатьох інших дослідників.[7] Але поруч із статтями цих авторів значна частина друкованого матеріалу являла собою переважно короткі рецензії на твори письменника і за своїм змістом та ідейним спрямуванням належала до публікацій низької вартості навіть з історико-літературного погляду, оскільки в них неправильно і часто з буржуазно-націоналістичних позицій характеризувалась революційно-демократична творчість Ів. Франка. Маючи на увазі тогочасну західноукраїнську критику, сам письменник не раз скаржився, що йому не доводилося читати скільки-небудь ділових критичних статей про свою творчість.

Тогочасна критика із запізненням відгукувалась на появу нових творів та літературних явищ. Так, перша критична замітка про Франка — на переклад «Фауста» Гете — з'явилася в 1882 р. в київській газеті «Труд» та в німецькому «Magazin für Literatur des In- und Auslandes», тобто майже через вісім років після того, як письменник почав друкуватися, і його твори українською і російською мовами перейшли за цей час кордони Німеччини, Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Угорщини, Франції, Іспанії, Англії, Данії, Швеції та інших країн.

Серйозне вивчення спадщини письменника розпочалося лише після 1917 р., коли після Жовтневої соціалістичної революції розгорнулася робота по виданню творів українських письменників, зокрема Ів. Франка[8]. Публікація художніх текстів письменника, літературно-критичних матеріалів про життя і діяльність Великого Каменяра особливо посилюється

---

[7] Див. про це статтю О. Дея і О. Мороза. До питання про вивчення спадщини Івана Франка. — В кн.: «Слово про Великого Каменяра», Т. 2, К., 1956, с. 550—595.

[8] Див. Іван Франко. Бібліографічний покажчик. Вид. 2, К., вид-во АН УРСР, 1956. Склав І. З. Бойко.

у зв'язку з підготовкою до відзначення в 1926 р. десятиріччя з дня його смерті.

Радянський уряд вжив заходів, щоб забезпечити видання творів Ів. Франка великими тиражами. Тоді ж було вирішено видати повну збірку творів письменника в 30 томах, опублікувати два збірники наукових праць, присвячених дослідженню життя і творчості Ів. Франка[9].

Здійснення урядових заходів створило сприятливі умови для наукового дослідження творчості великого українського письменника.

Робота по вивченню творчості письменника ще більше активізується після 1939 р., коли у зв'язку з возз'єднанням українських земель в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі архівні матеріали Ів. Франка, його бібліотека стали доступними для дослідників спадщини письменника.

Велика кількість статей про життя і творчість Франка друкується в періодичній пресі з нагоди підготовки до святкування в 1941 р. 85-річчя з дня народження письменника[10]. Але найбільших результатів у галузі франкознавства ми добилися у зв'язку з підготовкою до 100-річчя з дня народження Франка. Цю дату в 1956 р. відзначало все прогресивне людство.

До ювілею Франка завершене найкраще (хоч і не бездоганне) і найповніше 20-томне видання творів Франка, вийшло 5 томів вибраних творів російською мовою і розпочате нове 10-томне видання.

На Україні, а також в інших республіках Радянського Союзу було видано багато монографій, брошур та збірників наукових праць, присвячених видатному письменнику.[11] Тільки за післявоєнні роки написано понад 40 дисертацій з окремих питань франкознавства. Наперед забігаючи, зауважимо, що вивчення творчості Ів. Франка, визначення його ролі й місця в літературному процесі проходило в умовах гострої боротьби між буржуазними і радянськими літературознавцями. Ос-

---

[9] Див. зб. «Іван Франко», К., «Книгоспілка», 1926; «Україна», 1926, № 6 та статтю О. Дея і О. Мороза. До питання про вивчення спадщини Івана Франка. — В кн.: «Слово про Великого Каменяра». Т. 2, К., 1956.

[10] Див. «Літературна критика», «Літературний журнал», «Радянська література», «Радянська освіта», «Більшовик України», «Молодий більшовик», «Соціалістична культура», «Вісті», «Комуніст», «Літературна газета», «Пролетарська правда» та інші за 1939—1941 роки.

[11] Див. Іван Франко. Бібліографічний покажчик. Вид. 2, К. Вид-во Академії наук УРСР, 1956 і «Літопис друку книг та журнальних статей» за 1956 і 1957 роки.

таннім завжди доводилося виступати проти намагань реакційного табору применшити роль І. Франка в літературному русі проти намагань приглушити революціонізуючий вплив творів письменника, затушувати його зв'язки з прогресивною культурою світу і її революційними ідеями.

Спроби буржуазних націоналістів і космополітів відірвати письменника від рідного грунту і тим самим применшити його значення як оригінального, самобутнього письменника завжди зазнавали відсічі від тих дослідників, кому дорога була спадщина Франка, хто в оцінці класичної спадщини стояв на позиціях марксизму-ленінізму.

* * *

Із величезної літератури[12] про Івана Франка, написаної після Великої Жовтневої революції, найбільшу групу становлять праці загального характеру про життя і діяльність письменника, про його суспільно-політичні погляди та творчість.

Серед великої кількості робіт про життя і діяльність Івана Яковича Франка, написаних до 1956 року, визначне місце займають публікації та статті акад. М. С. Возняка. Його перу належить 125 робіт,[13] серед яких кілька книжок, листування, біографічні матеріали та інші документи, що стосуються Івана Франка.

Проте все це не могло замінити відсутньої біографії письменника. Питання створення книги про життєвий і творчий шлях Каменяра лишалося відкритим аж до 1956 року. Ювілейний рік приніс нам кілька хороших книг, в яких більш-менш повно і в основі своїй вірно характеризується життя і творчість видатного українського письменника. До кращих праць на цю тему слід віднести книги: «Іван Франко. Життя і творчість» О. І. Білецького, І. І. Басса, О. І. Кисельова, «Іван Франко. Біографічний нарис» Є. П. Кирилюка.

Щодо біографічних даних, які стосуються Франка, характеристики діяльності, творчого методу письменника, то викликають інтерес книги: Тарас Франко «Про батька»; «Іван Франко у спогадах сучасників», упорядкували О. Дей і Н. Корнієн-

---

[12] В критичну літературу про І. Франка ми включали монографії, збірники, брошури і журнальні, а також найбільш важливі газетні статті.

[13] «Іван Франко. Статті і матеріали». Зб. V. Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, 1956, с. 407—422.

ко; «Нарис про життя і творчість Івана Франка» Є. Радченко і М. Домницький; «Іван Франко. Життя і творчість в портретах, ілюстраціях, документах», упорядкована З. Франко і Я. Цегельник та брошура «Жизнь и творчество Ивана Франко», видана О. Морозом і Я. Шустом для середньої школи.

Відрадно відзначити, що й після ювілейного року з'являються праці, які свідчать про наполегливу роботу франкознавців над створенням біографії Івана Франка, яка б як найповніше відбивала його життя і діяльність. У 1957 р. вийшла велика книга І. Басса «Иван Франко. Биография». Праця Басса складається із вступу і п'яти розділів: «Дитячі роки», «Юність», «На зорі соціалістичної пропаганди», «Творча зрілість» і «Широкі творчі горизонти». Незважаючи на деякі окремі недоліки, які має книга,[14] Басс у згаданій вище роботі використав архівні документи, маловідомий матеріал і повніше й глибше в порівнянні з іншими роботами на цю тему висвітлив життєвий і творчий шлях письменника.

В переважній більшості названих книг використані маловідомі, а то й зовсім невідомі для широкого кола читачів архівні матеріали, документи, листи, зроблені, як правило, вірні висновки про складні питання життєвого і творчого шляху письменника. Словом, внесений певний вклад у радянське франкознавство. Але це не значить, що в цих працях немає недоліків і хиб. Вони є, і про це ще треба буде говорити окремо.

Для нас ясно, що питання про створення повноцінної книги про геніального сина українського народу з повістки денної зняти ще не можна. Перед радянськими франкознавцями продовжує стояти як невідкладне завдання написання наукової монографії про життєвий і творчий шлях революційного демократа Івана Франка. Ми мусимо створити з науковою добросовісністю таку книгу про Івана Яковича Франка, які вже створено про видатних класиків російської літератури.[15]

---

[14] Див. Т. Франко і З. Франко. Біографія І. Франка. — «Літ. газета», 1958, № 7.

[15] Ми маємо на увазі перш за все роботи: И. Груздев. Горький и его время, М., 1948; А. Цейтлин. И. А. Гончаров (1812—1891), М., Изд-во Академии наук СССР, 1951; Б. Томашевский. Пушкин. (Опыт изучения творческого развития), кн. I. М.—Л. Изд-во Академии наук СССР; В. Кирпотин. Мих. Евгр. Салтыков-Щедрин. Жизнь и творчество. М., 1955; Н. Гусев. Лев Николаевич Толстой. Материалы к биографии. Т. I. (1828—1855), і т. II (1855—1869), М.—Л. Изд-во Академии наук СССР, 1954—1957 та інші.

Ми розуміємо, що написати наукову біографію про великого письменника можна лише після важкої і копіткої аналітичної праці, після глибокого вивчення всієї його спадщини, але говорити про це треба вже сьогодні, бо видніються обрії завершення досліджень окремих жанрів, окремих творів письменника.

* * *

Вивченню суспільно-політичних та філософських поглядів Ів. Франка присвячено більше сотні статей, близько 30 книг і брошур[16], півтора десятка кандидатських дисертацій.[17]

У працях на цю тему дослідники намагалися показати, як формувалися світогляд письменника, його філософські, історико-економічні та естетичні погляди. Більшість авторів правильно характеризує Ів. Франка як великого патріота, співця дружби народів і непримиренного борця проти буржуазно-націоналістичної та релігійної реакції. Переважна кількість робіт на цю тему написана за останні два роки.

Тут поряд із статтями та брошурами й книгами О. Білоуса, В. Бонч-Бруєвича, Г. Вервеса, М. Возняка, Я. Галана, О. Дея, Є. Кирилюка, П. Козланюка, О. Корнійчука, Й. Кириленка, Д. Лукіяновича, О. Мороза, Л. Новиченка, І. Пільгука, М. Походзіла, Г. Сидоренко, П. Тичини, З. Франко та інших[18] досить грунтовною роботою з цього питання є книга А. Брагінця.[19] Книга складається із семи глав: «Життя, творчість і громадсько-політична діяльність Івана Франка», «Філософські погляди Ів. Франка», «Суспільно-політичні погляди Івана Франка», «Революційний демократизм Ів. Франка», «Революційно-демократична етика і погляди на виховання», «Войовничий атеїзм», «Естетичні погляди Ів. Франка». Робота Брагінця — це результат багаторічної праці. В ній дана широка характеристика тогочасних суспільних і економічних умов, в яких виростав і формувався Ів. Франко, висловлено багато оригінальних тверджень, думок, вірно в своїй основі витлумачено питання філософських, суспільно-політичних, етичних та естетичних поглядів письменника, докладно висвітлено його войовничий атеїзм та революційний демократизм. В рецензіях на книгу Брагінця, що були надру-

---

[16] Див. Іван Франко. Бібліографічний покажчик. К., 1956, с. 138—157.
[17] «Слово про Великого Каменяра», К., 1956, с. 550—595.
[18] Див. Іван Франко. Бібліографічний покажчик.
[19] А. С. Брагінець. «Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка», Львів, 1956.

ковані в періодичній пресі,[20] крім рецензії М. Пархоменка,[21] вірно дана оцінка цій роботі. Книга значно поглиблює знання про світогляд великого українського письменника, ставить і розв'язує ряд важливих питань, які або зовсім не були висвітлені в літературі, або ж висвітлювалися неправильно, з позицій антинаукових, буржуазно-націоналістичних. Це стосується в першу чергу кардинальних питань філософських і суспільно-політичних поглядів Франка — походження свідомості та її значення в розвитку суспільства, походження класів, держави, релігії тощо.

Якщо треба критикувати роботу А. Брагінця, то не за те, за що критикує М. Пархоменко, а за те, що автор праці дуже обережно, з великими застереженнями говорить про наближення Франка до марксизму. Про те, як письменник розумів марксизм, що він запозичив від цієї теорії, слід говорити більш певно, фактів для цього є досить багато.

Не дивлячись на те, що в роботі Брагінця є хиби (зокрема, автор нічого не говорить, чому Франко-художник був послідовніший у своїх поглядах, ніж Франко-критик, публіцист, політик), помилки фактичного характеру, все ж робота А. Брагінця — це значний вклад в радянське франкознавство.

У 1956 р. видавництво Академії наук УРСР випустило дві книги, присвячені дослідженню історичних і економічних поглядів Ів. Франка: збірник «І. Я. Франко як історик» і книгу Д. Ф. Вірника і Е. А. Голубовської «Економічні погляди І. Я. Франка». Автори цих праць здійснили велику і корисну роботу по дослідженню творів письменника і вперше в радянському франкознавстві так повно охарактеризували його економічні та історичні погляди.

* * *

Творчість Івана Франка тісно була зв'язана з кращими традиціями усної і писемної народної творчості. З цього невичерпного джерела письменник-демократ запозичав теми, мотиви й ідеї та по-своєму переробляв їх, розвивав і вчився поетичної майстерності.

Нарешті, Іван Франко сам, як вчений, виявляв протягом всього свого життя великий інтерес до народно-поетичної творчості. Він збирав і досліджував її, видавав солідні наукові праці, збірники.

---

[20] «Жовтень», 1957, № 7.

[21] «Вопросы философии», 1957, № 5.

Як же вивчалася в радянському франкознавстві ця важлива тема?

Одним із перших, хто звернув увагу на Івана Франка як етнографа, був акад. М. Возняк. У 1928 р. він опублікував в журналі «Первісне громадянство» статтю «З діяльності Івана Франка як етнографа».

Через тринадцять років після статті М. Возняка акад. Філарет Колесса виступив з великою працею «Народно-пісенна ритміка в поезіях Ів. Франка».[22] Автор з великим знанням справи показав, що поет досягав високої майстерності свого вірша у зв'язку з глибоким засвоєнням ритміко-образної системи фольклорних творів, їх пісенного характеру.

Проблема «Іван Франко і фольклор» з кожним роком все більше привертає увагу дослідників. З інтересними статтями на цю тему виступили М. Нечиталюк,[23] М. Матвійчук,[24] А. Кінько[25] та інші. Але найбільш глибоко вивчав це питання О. Дей. Він опублікував про це багато статей, видав вибрані статті Ів. Франка про народну творчість із своїм вступом та надрукував в 1955 р. книгу «Іван Франко і народна творчість». Автор охарактеризував Івана Франка — дослідника народно-поетичної творчості та показав, як Ів. Франко у своїй художній творчості використовував скарби фольклору. О. Дей показав, що запозичав Іван Франко із джерела народної творчості, а також як письменник творчо переробляв запозичене, як розвивав і удосконалював свою художню майстерність.

Менше досліджувалася діяльність Франка як етнографа. Крім М. Возняка (див. згадану статтю), до останнього часу ніхто глибоко не вивчав це питання. Лише в 1957 р. з'явилася монографія М. Ломової про етнографічну діяльність І. Франка.

---

[22] «Народна творчість», 1941, № 1.

[23] М. Нечиталюк. Тема опришківства в творчості Івана Франка.— В кн.: «Іван Франко. Статті і матеріали». Зб. III. Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, 1952, с. 113—143; Фольклорна основа драми Ів. Франка «Украдене щастя». Наукові записки (Ін-т суспільних наук Академії наук УРСР). Т. I, 1953.

[24] М. Матвійчук. Іван Франко — критик фольклористичних досліджень Веселовського. — В кн.: «Дослідження з мови та літератури», К. Вид-во Академії наук УРСР, 1954, с. 63—74; Іван Франко в боротьбі з буржуазними фольклористичними теоріями XIX ст. «Іван Франко. Статті і матеріали». Зб. IV. Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, 1955, с. 75—98.

[25] А. Кінько. Співець безсмертної творчої сили народу. (Про використання фольклору в творчості І. Франка). «Вісник Академії наук УРСР», 1956, № 8, с. 56—69.

У книзі розглядаються етнографічні дослідження І. Франка і його публіцистично-етнографічні статті, присвячені побуту селян та робітників Галичини за часів капіталізму, висвітлюються деякі питання теорії і історії етнографічної науки в працях Франка.

* * *

Поруч із висвітленням життєвого шляху письменника, його філософських і суспільно-політичних поглядів та фольклористичної діяльності дослідники приділили велику увагу вивченню творчості Ів. Франка.

В 20—30-х роках з'явилося чимало праць про Івана Франка як поета. Правда, вартість частини цих робіт невисока, оскільки вони написані з позицій буржуазного об'єктивізму та буржуазного націоналізму.

Багато в цьому питанні зробив М. Возняк. Він розшукав велику кількість рукописів і після важкої текстологічної праці в міру своїх видавничих можливостей друкував їх.[26]

Роботу дослідників творчості Франка полегшують також публікації та статті в п'ятьох книгах збірника «Іван Франко. Статті і матеріали».[27] Між іншим, організатором і натхненником цього збірника був також М. Возняк.

Поетична творчість Ів. Франка привертала увагу багатьох дослідників. Такі літературознавці, як академіки А. Кримський, М. Возняк, В. Щурат, П. Филипович, М. Зеров, а слідом за ними і молодше покоління дослідників[28] виходили в своїх оцінках поезій Франка з позицій тогочасної передової науки.

М. Возняк у своїх коментарях до друкованих текстів, а також у статтях встановлював безпомилково генезис того чи іншого твору, а це, в свою чергу, полегшувало аналіз.

А. Кримський у статті «До історії нашого письменства в 90-х рр.» вперше в тогочасній літературі про Івана Франка глибоко охарактеризував два тюремні сонети поета.[29]

Зі статтями про поеми «Панські жарти» та «Іван Вишенський» Франка виступив у 1925 р. В. Щурат. В тому ж році М. Зеров написав велику роботу про Франка-поета, надруку-

---

[26] Див. Зб. «Іван Франко. Статті і матеріали». Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. Ів. Франка, 1956, с. 407—422.

[27] Зб. «Іван Франко. Статті і матеріали». Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. Ів. Франка.

[28] Див. Іван Франко. Бібліографічний покажчик.

[29] Записки іст.-філол. відділу Української Академії наук, кн. VII—VIII. К., 1926.

вавши її як вступну статтю до вибраних поезій І. Франка.[30] Характеризуючи поетичну творчість Франка, М. Зеров велику увагу приділив художній майстерності Великого Каменяра.

Кілька статей присвятив розглядові поезії Франка професор П. Филипович. Найбільша його праця на цю тему надрукована у виданому в 1926 р. «Книгоспілкою» збірнику «Іван Франко».

Проте не всі дослідники спромоглися вірно оцінити віршовану спадщину поета. Так, у 1927 р. вийшла з друку книга А. Музички «Шляхи поетичної творчості Івана Франка», яка, хоч і містить велику кількість фактичного матеріалу, не відбиває всього багатства поезії Ів. Франка, бо написана вона у вульгарно-соціологічному плані. Автор, ігноруючи специфіку художнього твору, намагається будь-що показати зв'язок між хибними публіцистичними працями Франка тих часів і його художньою творчістю. Тимчасом відомо, що в художній практиці Франко як письменник-реаліст був більш послідовним, ніж у публіцистиці. Ясно, що такий однобокий аналіз поезій Франка спрощував справу, суперечив правді і через те не розкривав всього багатства поезії І. Франка.

Про Івана Яковича Франка як поета писали літературознавці І. Айзеншток[31] та В. Щербина.[32] Обидва автори високо оцінили поетичну творчість Великого Каменяра Франка, революційну пристрасть і художню досконалість його творів.

В цих же приблизно роках в періодичній пресі, зокрема в Західній Україні, виступають із статтями К. Чехович, Л. Білецький та інші, які висвітлювали творчість Франка з клерикальних та націоналістичних позицій.

Радянським дослідникам довелося багато попрацювати, щоб очистити спадщину поета від шкідливого намулу.

З цього погляду книга Ю. Кобилецького «Поетична творчість Івана Франка» (1946), незважаючи на її окремі хиби, відіграла позитивну роль в радянському франкознавстві.

Друга половина сорокових і початок п'ятидесятих років характеризується пожвавленням в ділянці дослідження поетичної творчості Ів. Франка. Із статтями, в яких розглядаються окремі збірки та важливіші вірші поета, виступають П. Козланюк, О. Мороз, Т. Пачовський, Я. Ярема та інші. Про вірші поета в перекладах на російську мову пишуть В. Крекотень, Є. Старинкевич[33] та інші.

---

[30] Ів. Франко. Поезії. К. Вид-во «Книгоспілка», 1925.

[31] В кн.: Иван Франко. Стихотворения. В переводах русских поэтов, М., 1941, с. 5—50.

[32] «Новый мир», 1941, № 5, с. 210—222.

[33] Див. Іван Франко. Бібліографічний покажчик.

Правда, дослідники всіх названих вище праць не йшли далі ідейно-тематичного аналізу віршів поета. Головна хиба цих робіт полягає в тому, що в них майже відсутній аналіз художньої майстерності поезій Франка.

Одним із перших, хто звернув увагу читачів на секрети поетичної творчості Франка, був Є. Ненадкевич, який в своїй статті, вміщеній у Записках Волинського інституту народної освіти (1926—1927), приділив серйозну увагу жанрам, стилю римі і євфоніці віршів поета. Потім, в 1930 р., В. Чапля в статті «Сонет в українській літературі» докладно розглянув сонети Франка.

В період поширення вульгарно-соціологічних тлумачень питань художньої майстерності поета ніхто спеціально не звертав уваги. Тільки через 10 років акад. Ф. Колесса надрукував в журналі «Народна творчість» (1941) велику статтю «Народно-пісенна ритміка в поезіях Ів. Франка», в якій торкається і його поетичної майстерності.

Глибиною ідейно-художнього аналізу поезій І. Франка, влучною характеристикою майстерності поета відрізняються від інших праця М. Рильського «Франко-поет»[34] і стаття Є. Кирилюка «„З вершин і низин" Івана Франка як новий етап у розвитку української поезії».[35]

Ювілейний 1956 р. порадував нас кількома новими роботами, присвяченими дослідженню поетичної спадщини Івана Франка. Так, О. Кисельов грунтовно розглядає поетичну творчість Франка у книзі «Іван Франко. Життя і творчість».[36] Автор звертає велику увагу на аналіз художньої майстерності віршів поета, і це вигідно відтіняє його роботу від інших.

М. Челак опублікував статтю «Із спостережень над „Тюремними сонетами" Івана Франка».[37] А проф. Київського пед-інституту П. Волинський виступив у «Вітчизні» з інтересною статтею «Поетична майстерність Франка».[38]

Згадані дослідники намагалися збагнути секрети майстерності Франка-поета.

Найбільш грунтовною працею на цю тему є книга С. Шаховського «Майстерність Івана Франка», що вийшла в тому ж 1956 р. у видавництві «Радянський письменник». Дослідник в багатьох випадках зумів показати, в чому полягає своєрід-

---

[34] Див. «Слово про Великого Каменяра», К., 1956, стор. 3—19.

[35] Див. «Вісті АН УРСР», 1946, № 5—6, стор. 69—85.

[36] «Іван Франко. Життя і творчість». К. Вид-во Академії наук УРСР, 1956. Розділ «Поетична творчість».

[37] Див. Наукові записки (Харків. держ. ун-т ім. О. М. Горького). Т. 74. Труди філол. ф-ту. Вип. 4, 1956, с. 47—63.

[38] П. Волинський. Поетична майстерність Івана Франка. — Журн. «Вітчизна», 1956, № 8.

ність лірики поета, сила поетичних образів, як багато важила для Франка композиція поетичних збірок, гармонійні поєднання ідейного змісту твору з досконалою художньою формою.[39] Рецензент цієї книги І. Сидоренко [40] правильно зауважила, що С. Шаховський по-новому підійшов до з'ясування реалізму в лірицi поета, до тлумачення проблеми позитивного героя у зв'язку з характеристикою передових суспільних ідей в лірицi Франка. Все це дало авторові підстави зробити правильні висновки про історичне значення поезії Франка. «Коли визначити стисло, — пише С. Шаховський, — чим була поезія Івана Франка для історії народу і національної культури, то можна сказати, що вона виховувала революційну свідомість і честь покоління; підносила благородне служіння прогресу, плямувала підлість пристосовництва, не щадила й роздвоєності; вона виховувала також художні смаки в дусі революційно-демократичної естетики».[41]

Дослідники правильно говорять про величезне значення Ів. Франка в літературному процесі, про його роль у вихованні і в навчанні поетичної майстерності молодого покоління письменників.

На закінчення огляду праць, в яких розглядалася творчість Франка-поета, ми хочемо зробити одне істотне зауваження. Майже всі дослідники, що писали про поетичні твори Івана Франка, дошукувалися секретів його майстерності і в той же час замовчували або лише побіжно згадували теоретичну роботу письменника «Із секретів поетичної творчості». І це сталося так тому, що вульгарні соціологи, а слідом за ними і деякі радянські франкознавці [42] замість того, щоб по-науковому дослідити і охарактеризувати важливу й оригінальну працю Франка, в якій він розкриває творчу лабораторію поета, почали обвинувачувати письменника в непослідовності, перебільшенні ролі несвідомого елементу в творчому процесі, в ідеалізмі. Ясно, що таке спрощене тлумачення однієї з найкращих статей Ів. Франка з питань теорії літератури негативно вплинуло на дальший розвиток радянського франкознавства.

---

[39] С. Шаховський. Майстерність Івана Франка. К., вид-во «Радянський письменник», 1956.

[40] «Література в школі», 1957, № 1, с. 83—85.

[41] С. Шаховський. Майстерність Івана Франка.

[42] Див. М. Пархоменко. Иван Франко — критик и историк литературы. — В кн.: Иван Франко. Избр. сочинения. Т. 5, М., Гослитиздат, 1951; Ю. Кобилецький. «Літературно-критична спадщина Івана Франка». В кн.: Іван Франко. Літературно-критичні статті. К., Держлітвидав, 1950; П. Лисюк. Літературно-естетичні погляди І. Франка. — «Література в школі», 1951, № 2; Примітка до XVI тома двадцятитомного видання творів Ів. Франка. К., 1955.

Про велику шкоду, якої завдала науці невірна оцінка статті «Із секретів поетичної творчості», пишуть у своїх роботах І. Білявський[43], Б. Кубланов і О. Мороз.[44]

Відкидаючи несправедливі закиди критиків, знімаючи різні ярлики, начіплені на письменника, згадані дослідники після грунтовного аналізу роботи Франка прийшли до висновків, що стаття «Із секретів поетичної творчості» — величезний вклад в «розкриття специфічної гносеологічної природи та функції мистецтва і літератури».

Можна тільки пошкодувати, що так довго панувала хибна думка про цю працю, що видавництво Академії наук УРСР, видаючи твори Франка в 20 томах, не надрукувало її повністю, що дослідники поетичної творчості мало користувалися цим скарбом.

В 1956 і 1957 рр. вийшло з друку кілька монографічних робіт, присвячених характеристиці основних жанрів художньої творчості Ів. Франка. Ми маємо на увазі книгу С. Щурата «Рання творчість Івана Франка»; Ю. Кобилецького «Творчість Івана Франка»; П. Колесника «Син народу. Життя і творчість».

В цих книгах розглядаються поетичні, прозові та драматичні твори письменника. Так, С. Щурат, досліджуючи ранню творчість Ів. Франка (з 1871 по 1877 рр.), показав, як саме і під впливом яких чинників починає формуватися світогляд і творчий метод видатного письменника. Автор докладно розглянув перші реалістичні твори Івана Яковича Франка.

Книга Ю. Кобилецького являє собою одну з кращих монографій, виданих до 100-річчя з дня народження Ів. Франка. З роботи видно, що автор врахував зауваження критики на його попередні видання і не переробив, а написав нову книгу про письменника, висвітливши суспільно-політичні та естетичні погляди Франка, схарактеризувавши прозу письменника, драматичні і поетичні твори та переклади. Завершується робота важливим і інтересним розділом «Традиції Франка в українській радянській літературі».

Слабким місцем в монографії Ю. Кобилецького є розділ «Драматичні твори» Франка.

Книга П. Колесника «Син народу» складається із чотирьох розділів і висновків. Автор приділив велику увагу ха-

---

[43] Проблеми психології в роботах Івана Франка (з приводу роботи І. Франка «Із секретів поетичної творчості»). Наукові записки (Житомир. пед. ін-т ім. І. Франка). Т. IV, іст.-філол. сер., 1956, с. 148—160.

[44] Про працю Франка «Із секретів поетичної творчості». Праці кафедр суспільних наук (Львів. держ. ун-т ім. І. Франка). Філософія, 1957, с. 39—61; За правильне висвітлення естетичних поглядів І. Франка. «Жовтень», 1958, № 12.

рактеристиці громадсько-політичної діяльності Ів. Франка, відвівши для цього третину книги. Окремо розглядаються боротьба Франка за реалізм у літературі, поетична творчість Франка, проза і драматургія.

На жаль, драматургії Ів. Франка П. Колесник також присвячує мало місця. Книга має й інші недоліки та не позбавлена окремих фактичних помилок, проте в цілому справляє позитивне враження.

* * *

В порівнянні з поезією прозові твори Івана Франка досліджені менше. Цьому питанню присвячено декілька невеликих вступних статей до вибраних творів та окремих праць в журналах і Наукових записках і до останнього часу не створено жодної монографії про прозу письменника. Та й коло авторів, які пишуть про прозу Франка, дуже невелике. Крім М. Возняка, який опублікував із спадщини Ів. Франка сім прозових творів та одну статтю,[45] з роботами про цей жанр письменника виступало трохи більше десятка літературознавців.

Так, П. Коструба видав в кінці 20-х і на початку 30-х років у «Літературно-критичній бібліотеці» (№ 2, 3, 4, 6) чотири брошури, в яких дуже елементарно, без відповідного наукового апарату, подав генезис, переказав зміст, охарактеризував дійових осіб із творів «Boa constrictor», «Борислав сміється», «Захар Беркут» та «Перехресні стежки».

Ця ж тема — аналіз і характеристика повістей Ів. Франка — досліджувалася в 40-х і 50-х роках XX ст. В. Щербиною в статті «Повести Ивана Франко».[46] Три роботи Є. Кирилюка, Ю. Кобилецького та І. Булашенко присвячені розглядові Бориславських повістей.[47]

Про повість письменника «Основи суспільності» написано в 1955 році дві статті: К. Кутковець «Історія написання повісті „Основи суспільності"»[48] та Ю. Кобилецького «Повість Ів. Франка „Основи суспільності"».[49]

---

[45] Див. «Іван Франко. Статті і матеріали». Зб. V. Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, 1956, с. 407—422.

[46] «Октябрь», 1940, № 2, с. 223—230.

[47] «Радянська література», 1941, № 4—5. — В. кн.: І. Франко. «Boa constrictor», «Борислав сміється». К., Держлітвидав, 1955, с. 333—343; Учені записки (Харків. держ. ун-т ім. О. М. Горького). Т. 74. Труди філол. ф-ту. Вип. 4, 1956.

[48] «Іван Франко. Статті і матеріали». Зб. IV. Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, 1955, с. 125—135.

[49] І. Франко. Основи суспільності. Повість із сучасного життя. К., Держлітвидав, 1955, с. 223—234.

Твір Ів. Франка «Петрії і Довбущуки» досліджувався двома авторами. Так, Р. Заклинський написав статтю і опублікував її в п'ятитомному виданні творів Франка (вид-во «Рух»), а пізніше, в 1932 р., ту ж саму працю надрукував окремою брошурою під заголовком «Перша повість І. Франка». Робота Р. Заклинського написана з вульгарно-соціологічних позицій і через те не вносить в радянське франкознавство чогось суттєвого, нового.

Майже через чверть століття до цієї теми звернувся С. Щурат, надрукувавши у науковому збірнику Львівського державного університету статтю «Повість Івана Франка „Петрії і Довбущуки"».[50] Автор сумлінно дослідив генезис твору, охарактеризував образи його та зробив правильні висновки щодо значення повісті та її місця в творчому доробку письменника.

Історії написання повісті Ів. Франка «Захар Беркут» присвячена стаття Л. Третяк, надрукована в Наукових записках Київського пединституту,[51] в якій зібрано інтересний матеріал про генезис цього твору, використано нові, досі маловідомі факти.

Не залишався поза увагою дослідників і такий складний твір письменника, як «Перехресні стежки». У 1956 р. Держлітвидав України видав цю повість окремою книгою[52] з післямовою Г. Вервеса, де автор правильно і повно охарактеризував суспільно-політичні умови, за яких виник задум твору і які вплинули на його ідейне спрямування та образну систему. Ідейно-тематичний аналіз, оцінка твору зроблені Вервесом із знанням справи, чого не можна сказати про характеристику художніх особливостей повісті «Перехресні стежки».

З другої половини 20-х років окремі літературознавці беруться до такої важливої теми, як дослідження художньої майстерності Франка-новеліста.

Так, у 1927 р. О. Полторацький надрукував у журналі «Життя і революція» № 6 статтю «Про соціологію тропів Франка». Автор встановив три категорії тропів, якими користувався письменник, показав, як в деяких творах Франка тропи переростають в розгорнену метафору, що, на думку автора, свідчить про високу майстерність. Стаття Полтораць-

---

[50] «Іван Франко. Статті і матеріали». Зб. V. Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, 1956, с. 191—215.

[51] Л. Третяк. До історії написання повісті І. Франка «Захар Беркут». Наукові записки (Київ. держ. пед. ін-т ім. О. М. Горького). Т. 22, 1956, с. 155—178.

[52] Іван Франко. Перехресні стежки. К., Держлітвидав, 1956, с. 317—331.

кого не відзначається науковою аргументацією і глибиною думки, і значення її в тому, що вона звертала увагу читача на художню майстерність прозових творів Івана Яковича Франка.

В тому ж році Є. Ненадкевич опублікував в Наукових записках Волинського інституту народної освіти статтю «Із студій над стилем Франкової і Стефаникової новели».[53] Автор одним із перших в радянському франкознавстві звернув увагу на стиль оповідань письменників у зв'язку з ідейно-тематичним аналізом змісту творів. Цим саме і визначається важливість цієї праці.

Потім на протязі майже тринадцяти років до питання про художню майстерність Франка-прозаїка ніхто не звертався. Навіть у дисертаціях, в яких спеціально досліджувалися прозові твори Франка (М. Походзіло — «Борислав сміється», В. Сафронов — «Boa constrictor», К. Кутковець — «Соціально-викривальна повість Ів. Франка „Основи суспільності"», М. Мундяк — «Оповідання й повісті із селянського життя як твори критичного реалізму» та інші), питанням художнього аналізу, художньої майстерності письменника присвячені лише окремі фрази.

Мало звертали уваги на аналіз художніх особливостей прозових творів Франка й інші автори,[54] що писали і друкували свої статті про оповідання письменника.

Правда, останнім часом прогалину в дослідженні прозової спадщини І. Франка набагато зменшили праці акад. О. Білецького,[55] особливо його остання робота «Проза Франка», що надрукована в книзі «Іван Франко. Життя і творчість». Автор з великим знанням справи дає вичерпну характеристику Франковим творам прозового жанру, розкриває секрети художньої майстерності письменника. Праця О. Білецького є серйозним вкладом в скарбницю радянського франкознавства.

Одночасно із працями, в яких характеризується прозова спадщина Франка, з'являються теоретичні дослідження про творчий метод, про значення народної творчості у формуван-

---

[53] Записки (Волинський ін-т народної освіти ім. І. Франка). 1926—1927, № 2, с. 81—108.

[54] І. Сірак. Село в оповіданнях І. Франка. «Іван Франко. Статті і матеріали». Зб. V. Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка. 1956, с. 136—149; М. Левченко. Тюремні оповідання І. Франка. Праці (Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечнікова). Т. 146, 1956, с. 31—39.

[55] В кн. И. Франко. Избр. соч. Т. 2, Рассказы и повести. М., Гослитиздат, 1948; Украинская классическая проза. Обзор. — В кн.: «Украинские повести и рассказы». В трех томах. Т. І. М., Гослитиздат, 1954, с. 7—75.

ні критичного реалізму письменника і т. д. З цього погляду привертають увагу статті О. Панасюка «До творчої методи Івана Франка в повістях з робітничою тематикою»,[56] Є. Кирилюка — «Реалізм Івана Франка»,[57] О. Дея — «Фольклор у прозі бориславського циклу Івана Франка».[58]

* * *

Дещо краще, ніж проза, досліджувалася радянськими літературознавцями драматургія І. Франка, хоч і написано про цей жанр далеко менше в порівнянні з прозою чи поезією письменника. У статтях І. Айзенштока, Я. Білоштана, М. Возняка, Л. Дмитерка, З. Мороза, М. Нечиталюка, М. Пархоменка, С. Щурата та інших, у виступах Г. Юри, А. Барташевича та інших відомих театральних діячів, у ряді дисертацій не тільки заперечувалися неправильні, а то й шкідливі твердження К. Довганя та О. Борщагівського про драматичні твори І. Франка, а й давалася розгорнута характеристика окремим п'єсам, ставилися проблемні питання, досліджувалися джерела того чи іншого драматичного твору. Ясно, все це посувало вперед справу вивчення драматичної спадщини Івана Франка.

Помітний вклад в дослідження драматичної спадщини І. Франка вніс академік М. С. Возняк. У своїх статтях він з науковою сумлінністю охарактеризував окремі п'єси драматурга.

У 1956 р. вийшли в світ дві монографії, присвячені драматургії Івана Франка, — книга М. Пархоменка у видавництві Львівського університету і робота Я. Білоштана під тією ж назвою у Держлітвидаві України.

Робота М. Пархоменка складається із вступу і п'яти розділів. В розділі «Перші спроби» автор пише про переробки, переклади та ранні драматичні твори Ів. Франка, приділяючи достатню увагу характеристиці драм «Три князі на один престол» та «Славой і Хрудош». В другому розділі «На новій дорозі» дається біографічний матеріал, коротко характеризується формування творчого методу і літературно-естетичних поглядів драматурга та аналізується п'єса «Послідній крейцар». «Комедії Франка» — такий заголовок має третій розділ книги, в якому М. Пархоменко розглядає комедії

---

[56] «Життя і революція», 1932, № 2—3, с. 87—93.

[57] «Українська література», 1943, № 12, с. 83—99.

[58] «Іван Франко. Статті і матеріали». Зб. II. Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, 1949, с. 5—47.

«Рябина», «Учитель» та «Майстер Чирняк». Про найвидатніший драматичний твір Франка «Украдене щастя», драми «Кам'яна душа», «Будка ч. 27» мова йде в розділі «На вершинах реалізму». Завершується книга Пархоменка характеристикою історичної драми Франка «Сон князя Святослава».

Робота в цілому заслуговує позитивної оцінки, хоч на ній лежить печать поспішності, а трактування окремих образів, зокрема Миколи Задорожного і Михайла Гурмана, мають дискусійний характер.

Композиція, аналіз та науковий апарат книги Я. Білоштана інші, ніж у попередній роботі, використаний в ній матеріал значно багатший. У вступній частині автор характеризує суспільно-політичні умови, в яких жив і творив Франко, в яких формувалися його літературно-естетичні погляди. Боротьбі Ів. Франка за народний український театр Я. Білоштан присвячує перший розділ, а в другому висвітлює ранню оригінальну та перекладну драматичну творчість Франка. Соціально-психологічна драма «Украдене щастя» розглядається в наступному розділі, соціальна комедія «Рябина» і соціально-психологічна п'єса «Учитель» — у п'ятому і шостому розділах, віршована драма-казка «Сон князя Святослава» — у передостанньому розділі. Завершується книга короткою характеристикою одноактних п'єс «Кам'яна душа», «Будка ч. 27» та «Майстер Чирняк».

Скупий, побіжний і неповний аналіз одноактних п'єс Франка слід віднести до недоліків книги Я. Білоштана.

В 1957 р. у видавництві Академії наук УРСР з друку вийшла книга — збірка вибраних статей, рецензій та висловлювань Ів. Франка про театр і драматургію. Книгу упорядкував та написав вступну статтю М. Нечиталюк.

* * *

Проблема зв'язків видатного українського письменника із слов'янськими і зарубіжними літературами постійно цікавила радянських літературознавців. Чимало в цій ділянці вже зроблено, але ще далеко не все.

На тему «Франко й українська література» написано понад 50 статей. Найбільшу увагу цій темі приділив М. С. Возняк. Від 1927 р. і впродовж всього свого життя М. Возняк систематично друкував статті, досліджуючи такі питання, як «Чайковський і Франко», «Шевченко в німецьких перекладах Франка», «Іван Липа й Франко», «Іван Франко про Карпенка-Карого», «Франко і Лисенко», «Іван Франко

про Лесю Українку», «Франко і Шевченко», «Павло Грабовський і Франко» та багато інших.[59] Крім статей, М. Возняк опублікував листи Франка до О. Кониського, К. Попович, а також листи П. Грабовського і Л. Українки до Ів. Франка.

У своїх статтях на невідомому і маловідомому матеріалі М. Возняк переконливо показав, яку велику роль відіграв Ів. Франко в літературному процесі. Дослідник характеризує Франка не лише як першорядного письменника, а й як видатного вченого, літературного критика, організатора письменницьких кадрів.

Інші літературознавці — Ю. Кобилецький, О. Кисельов, М. Ткаченко, П. Лисюк, І. Пільгук, В. Лесин, А. Каспрук, І. Науменко, Н. Калениченко, А. Недзвідський, О. Білецький, Л. Коржупова, Т. Кравченко, Л. Іванов, І. Романченко, І. Денисюк та інші[60] вивчали аналогічні теми і тим самим нагромаджували матеріал до великої синтетичної праці — Франко і українська література.

Про Івана Франка як послідовного борця за реалізм і народність, проти занепадницьких течій в українській літературі написано і опубліковано в Наукових записках[61] і журналах[62] багато статей. В роботах М. Калиниченка, Г. Сидоренко, М. Пархоменка, О. Мороза та Н. Калениченка поставлені важливі теоретичні питання, що проливають світло на творчий метод письменника.

Привертають також увагу статті І. Пільгука «Традиції Шевченка в поезії Франка», Ю. Кобилецького «Про традиції Івана Франка в українській радянській літературі», П. Чернеця «Франко і Буковина», О. Мазуркевича «У боротьбі за розвиток національних творчих сил», С. Трофимука «Революційні письменники Західної України в боротьбі за Франка» та інші.

Інтересні листи Ів. Франка до Уляни Кравченко опублікував Д. Лукіянович.[63] Листи містять важливий матеріал для дослідників життя і творчості письменника, його естетичних, суспільно-політичних та філософських поглядів. У багатьох листах висловлені цінні думки Франка з приводу реалізму в літературі.

---

[59] Див. «Іван Франко. Статті і матеріали». Зб. V. Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, 1956, с. 407—122.

[60] Іван Франко. Бібліографічний покажчик.

[61] Див. там же.

[62] Там же.

[63] «Іван Франко. Статті і матеріали». Зб. V. Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, 1956, с. 132—178.

Заслуговують на увагу листи письменника до О. Коваленка, які надрукував Й. Куриленко в журналі «Дніпро» за 1956 рік.[64]

Окремі питання, зв'язані з темою «Франко і українська література», досліджувалися кількома вченими. Так, тема «Франко про Шевченка» вивчалася Ю. Кобилецьким, М. Ткаченко, П. Лисюком, І. Пільгуком, І. Романченком. Про Івана Франка — вихователя молодих письменників написано три статті (В. Лесин, А. Каспрук, І. Науменко). Три дослідники (М. Возняк, Ю. Редько, Т. Кравченко) надрукували статті на тему «Франко і Грабовський». Н. Калениченко, Л. Іванов і К. Коцюбинська виступили із статтями «Іван Франко і Михайло Коцюбинський». І це в той час, коли інші питання, що випливають із проблеми «Франко і українська література», вивчені мало або ж зовсім не досліджувалися.

У нас ще немає роботи, в якій би простежувалися взаємозв'язки Франка з його сучасниками Маковеєм, Бордуляком, Ковалівим, Кобринською, Черемшиною, К. Попович, У. Кравченко та іншими письменниками. Майже нічого не надруковано про Франка як історика української літератури, критика, видавця та публіциста. Ми не проти того, щоб писати по кілька статей на одну і ту ж тему, але ми проти негосподарчого використання наукових кадрів, проти поганого планування праці науковців. Однак той розгін, що його набрало франкознавство у ювілейні дні, дає підстави сподіватися, що після завершення копіткої аналітичної роботи з'являться синтетичні праці, монографії про Франка і українську літературу.

* * *

Проблема «Іван Франко і російська література» вперше була висвітлена в працях радянських вчених-літературознавців.[65]

Журнал «Література і мистецтво» одним із перших відгукнувся на цю важливу тему, надрукувавши в 1941 р. статтю І. Романченка «Франко і Бєлінський». Згодом той же автор значно розширив свою роботу і під заголовком «Франко і російська революційно-демократична література» опублікував її в Наукових записках Львівського педінституту.[66]

---

[64] «Дніпро», 1956, № 8.

[65] Див. Іван Франко. Бібліографічний покажчик, К., 1956, с. 206—215.

[66] Наукові записки (Львівськ. держ. пед. ін-т). Т. І. Вип. І. 1946, с. 41—68.

Літературознавці зосереджують свою увагу на дослідженні таких актуальних питань, як Іван Франко і російська культура (М. Гудзій), Франко — поборник дружби українського і російського народів (О. Білоус, М. Походзіло, Н. Горбач, О. Мороз), Франко і російська література (О. Білецький, Є. Кирилюк, В. Малкін, І. Сенченко), Іван Франко про Гоголя (Н. Крутікова), Франко про Радіщева (В. Дмитрук), Франко і Толстой (В. Войтушенко, Д. Іофанов), Щедрінські традиції в сатирі І. Франка (В. Осмоловський), Горький і Франко (М. Пархоменко, І. Крук), твори Івана Франка російською мовою (Г. Сидоренко, В. Крекотень), Іван Франко і російський визвольний рух (І. Басс та багато інших).

Але найбільш повно і грунтовно висвітлили цю тему два дослідники: М. С. Возняк у книзі «Іван Франко — популяризатор передової російської літератури» (1953) і М. М. Пархоменко у докторській дисертації, яку він опублікував під назвою «Иван Франко и русская литература» (1950, 1954).

Зміст роботи М. Возняка виходить за межі його теми. Автор на фоні загальної характеристики суспільно-політичного життя Західної України показує боротьбу І. Франка проти реакціонерів всіх мастей і відтінків за передові погляди того часу, за дружбу двох братніх народів. Дослідник переконливо показав, як щиро любив І. Франко прогресивну російську культуру і як глибоко ненавидів царський уряд і його сатрапів, яку велику роль відіграла передова демократична література російського народу у формуванні світогляду письменника, у становленні його творчого методу, в розвитку української літератури.

Перекладаючи з 1876 р. і протягом свого життя твори кращих російських письменників на українську мову, І. Франко в першу чергу дбав про поширення серед українського народу демократичних ідей, проголошених у творах письменників революційно-демократичного напрямку.

М. Возняк наводить багато інтересних фактів про співробітництво письменника в російській пресі, підтримку російської революції 1905 р., про авторитет Франка в Росії. Саме тому читач зустрів роботу М. Возняка дуже прихильно.

Книга М. Пархоменка «Иван Франко и русская литература» розподіляється на дві великі частини: 1. «Іван Франко і російські революційні демократи», в якій автор з'ясовує такі питання: «Франко і російська революційно-демократична критика й естетика», «Франко і Некрасов», «Франко і Щедрін». 2. «Іван Франко — критик і пропагандист російської літератури» складається із шести розділів: Іван Франко

і Пушкін, Гоголь, Тургенєв, Успенський, Толстой, Горький. Автор використав великий матеріал, в основному вірно охарактеризував значення і вплив російської передової літератури на творчість Франка, але М. Пархоменкові не вдалося показати, в чому ж своєрідність і самобутність Франка.

Таким чином, проблема «Іван Франко і російська література» ще далеко не вичерпана.

Для частини праць на цю тему характерний один великий недолік: автори переоцінюють роль впливів, нічого не залишаючи від оригінальності Франка.

Сам Ів. Франко, коли мова заходила про вплив російської літератури на українську, зазначав, що цей вплив ішов по лінії засвоєння літературно-естетичних принципів, творчого методу та передових революційних ідей, дух яких «проблискував у творах Грибоєдова, Пушкіна, Гоголя, Лермонтова, Іскандера-Герцена, в критиці Бєлінського, в наукових працях Боткіна, Грановського і товаришів кружка Станкевича, а в 40-х роках ожив з новою силою в цілій плеяді великих писателів та поетів... В діяльності тих великих писателів, особливо „людей сорокових років", треба мати на увазі не саму тільки літературну школу, але більш або менш укриту політичну думку, котра керувала ними при виборі теми і напрямку праці...»[67]

Надаючи великого значення російській літературі в розвитку української літератури, Ів. Франко в той же час у статті «Южнорусская литература» писав, що з другої половини XVII ст. посилюються культурні і літературні зв'язки між Україною і Росією, вчені Києва налагоджують тісні контакти з російськими вченими, що «Україна дає й російській літературі ряд знаменитих діячів, починаючи з Богдановича й Капніста, Наріжного й Погорільського, кінчаючи Гнєдичем і геніальним М. В. Гоголем». Далі автор зауважує, що українські письменники «мають значний вплив на великоруську літературу і в свою чергу допомагають розвиткові серед українців гуманних, прогресивних ідей»,[68] які йдуть з Росії. Одночасно російські письменники радо користуються темами і сюжетами з української дійсності.

Про взаємозв'язки двох братніх народів добре сказав М. Гоголь у листі до О. О. Смирнова: «Я сам не знаю, какая у меня душа, хохлацкая или русская. Знаю только, что никак бы не дал преимущества ни малороссиянину перед русским, ни русскому перед малороссиянином. Обе природы

---

[67] «Житє і Слово». Т. IV, Львів, 1894.

[68] Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона, 1904, Т. 41, с. 306—308.

слишком щедро одарены богом и как нарочно каждая из них порознь заключает в себе то, чего нет в другой: явный знак, что они должны пополнить одна другую». (Письма. Т. II, с. 577).

Отже, при розгляді таких складних питань, як вплив російської культури і літератури на українську, треба виходити з ленінських настанов щодо вирішення національного питання, слід брати до уваги наявність взаємовпливів між двома братніми літературами.

* * *

Зв'язки Ів. Франка з іншими слов'янськими літературами ще недостатньо висвітлені радянським літературознавством. Зокрема мало написано про Франка і болгарську літературу. А між тим І. Франко належить до найвизначніших славістів світу. До нього за консультацією з питань слов'янської філології звертався Шахматов. У відгуках на смерть письменника, які з'явилися більше ніж у 50 країнах світу, вказувалося на видатну його роль і заслуги як ученого-славіста. І все ж ще нема праць, в яких би широко і глибоко розроблялися літературні взаємозв'язки слов'янських народів, зокрема тема «Іван Франко і слов'янські літератури», хоч ця тема з кожним роком привертає увагу все більшої кількості літературознавців.

В 1952 р. Б. Галащук виступив на сторінках друкованого органу Інституту слов'янознавства Академії наук СРСР із статтею «Славянская тема и творчество украинских демократических писателей 70—80-х годов XIX в.».[69]

Автор торкається загальних питань історії літературних зв'язків українських письменників-демократів з зарубіжним слов'янством.

Чотирма роками пізніше Г. Вервес надрукував статтю «Іван Франко і слов'янські літератури»,[70] в якій також зачіпає питання загальнослов'янських літературних взаємовідносин у зв'язку з творчістю І. Франка.

Краще досліджені теми «Франко і польська література» та «Франко і чехословацька література». Тут ми маємо не лише статті, а й монографічні роботи.

Починаючи з 1926 р., в періодичній пресі з'являються час від часу статті про Франка і польську літературу. Так, в га-

---

[69] Краткие сообщения Ин-та славяноведения Академии наук СССР, 1952, № 8, с. 53—64.

[70] «Вісник Академії наук УРСР», 1956, № 8, с. 31—44.

зеті «Діло» № 172 за 1926 р. В. Щурат надрукував статтю про взаємини Франка з Каспровичем.[71] Через три роки М. Степняк розповів про вплив Б. Пруса на генезис повісті «Boa constrictor» Івана Франка[72].

Дві статті на цю тему надрукував М. Возняк у газеті «Новий час».[73] Той же автор опублікував велику роботу «Еліза Ожешко й Іван Франко у взаємному листуванні»[74] Студіям Івана Франка над польською літературою[75] присвятив свою статтю Л. Венгеров.

Із усіх дослідників, що вивчали взаємозв'язки Франка з польською літературою, найбільше уваги приділив цій темі Г. Вервес. Він, крім статей,[76] видав дві книги монографічного характеру. В першій «Адам Міцкєвич в українській літературі» автор присвятив великий розділ темі «Іван Франко і Адам Міцкєвич». Г. Вервес доводить, що популяризація Франком творчості Міцкєвича була тісно пов'язана з його боротьбою за передову польську літературу. Велику увагу приділив дослідник Франковим перекладам творів Міцкєвича. Вервес справедливо доводить, що Франко перший з слов'янських літературознавців оцінив творчість Міцкєвича з революційно-демократичних позицій і розробив теорію та дав практичні зразки перекладу польського силабічного вірша.

Ширше коло питань з даної теми Вервес досліджує в своїй монографії «Іван Франко й питання українсько-польських літературно-громадських взаємин 70—90-х років XIX століття». Автор вдало змалював тогочасні суспільно-політичні умови і українсько-польські взаємовідносини часу, коли жив і творив Ів. Франко. В першій частині своєї праці Г. Вервес характеризує діяльність письменника в період його співробітництва в газеті «Ргаса», показує боротьбу Івана Яковича Франка проти суспільної і літературної реакції на початку 80-х років та його участь у польській пресі 80—90-х років XIX століття.

Друга частина присвячена висвітленню українсько-польських літературних зв'язків середини 80—90-х років XIX ст. і деяких питань розвитку реалізму в польській літературі у зв'язку з творчістю Франка. Книга завершується висновками, в яких автор підкреслює, що Ів. Франко належав до видатних

---

[71] «Діло», 1926, № 172.

[72] «Червоний шлях», 1929, № 1, с. 174—186.

[73] «Новий час», 1936, № 82; 1937, № 98.

[74] «Літературна критика», 1940, № 6, с. 27—41.

[75] Наукові записки (Житомир. держ. пед. ін-т ім. І. Франка). Т. IV. 1956, с. 87—112.

[76] Див. «Жовтень», 1951, № 4; «Радянська Україна», 1951, № 12 (14. I); зб. «Слово про Великого Каменяра», К., 1956.

діячів минулого, які багато зробили для зміцнення взаємного порозуміння між народами.

До теми Ів. Франко і чехословацька література почали звертатися ще в 20-х рр. Так у 1926 р. у Празі була опублікована брошура «Іван Франко. Сторінка з історії українсько-чеських взаємовідносин»[77] та стаття в журналі «Slovanský Přehled» (№ 7—8) під заголовком «Іван Франко». Автор пише про Франка як видатного письменника і показує його велику роль у зміцненні українсько-чехословацьких взаємовідносин.

Потім з'явилося ще дві роботи з цього питання,[78] і лише в п'ятидесятих роках тема «Іван Франко і чехословацька література» привертає увагу багатьох українських і чехословацьких дослідників. В 1952 р. із статтею «З історії боротьби проти реакційних напрямів у чеській літературі»[79] виступив доцент Львівського державного університету П. Гонтар. Він же видав у 1956 р. книгу «Українсько-чеські літературні зв'язки в XIX ст.», в якій присвятив окремий розділ темі «Іван Франко і чеська література». На широкому і маловідомому матеріалі, використавши ще не опубліковане листування, Гонтар показав, як багато Франко зробив для зміцнення українсько-чеського єднання. Автор подає відомості про участь письменника у громадсько-культурному житті чехів, характеризує його праці про чехословацьких учених і письменників Яна Колара, Й. С. Махара, Я. Врхліцького, К. Гавлічека-Боровського, Я. Неруду, Св. Чеха, Ю. Зейєра, Е. Красногорської, А. Черного та Ф. Ржегоржа.

П. Гонтар робить правильні висновки, коли пише, що діяльність Франка була новим етапом в розвитку українсько-чеських літературних зв'язків. Вона знаменувала єднання революційно-демократичних сил, їх спільну боротьбу проти соціального і національного гніту, проти реакційних теорій, що заважали розвитку літератур обох народів.

Нарешті, автор зупиняє увагу читачів на сучасних дослідженнях творчості Ів. Франка у Чехословаччині і відзначає, що «серед них на безперечне схвалення заслуговує моногра-

---

[77] Ivan Franko. Listek z dějin ukrajinsko-české vzájemnosti, Praha, 1926, c. 15; «Slovanský Přehled». 1926, № 7—8.

[78] Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. Т. II, Прага, 1939; В. Чейхан. Гавлічек в російській і українській літературі. — «Slovanský Přehled», 1936, № 6, с. 190.

[79] «Іван Франко. Статті і матеріали». Зб. III. Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, 1952, с. 144—153.

фія М. Неврлі „Іван Франко — український поет-революціонер"» (1952, Прага).

Із статтями про Ів. Франка і чеську літературу та культуру виступили в 1956 р. А. Маляренко,[80] Л. Батюк,[81] а роком раніше С. Масляк[82] та інші дослідники. Але найгрунтовнішою працею на цю тему є стаття М. Неврлі, яку він надрукував у п'ятому збірнику «Іван Франко. Статті і матеріали» за 1956 рік.

На початку своєї статті М. Неврлі пише про велику роль і значення Ів. Франка в літературному процесі на Україні і поза її межами, коротко торкається питань генезису теми «Франко і чеська література» і приходить до висновків, що внаслідок об'єктивних і суб'єктивних чинників Ів. Франко стає в кінці XIX ст. і на початку XX ст. «вершиною чесько-українських культурних зв'язків». Цей тезис автор доводить на підставі великого матеріалу та інтересних фактів. Франко перекладав твори К. Гавлічека-Боровського, Я. Врхліцького, Я. Неруди, Сватоплука Чеха, Е. Красногорської, Ю. Зайєра, Й. Махара на українську мову, досліджував творчість багатьох чеських письменників як публіцист, літературознавець, історик, критик, етнограф і все робив для того, щоб краще ознайомити свій народ з чеською культурою. «Чехи, — зауважує Неврлі, — не залишилися в боргу перед Франком, оцінивши його любов і цікавість до їхньої культури», вони почали ще за життя поета перекладати його твори на свою мову й видавати. Наукова громадськість обрала Франка членом-кореспондентом чесько-королівського наукового товариства. Іржі Полівка вшанував свого українського друга науковою розвідкою.

Завершується стаття Неврлі досить солідною бібліографією («Чеська Франкіана») з питань українсько-чеських взаємозв'язків.

Нещодавно вийшла з друку велика книга «Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками» (1957), яку упорядкували М. Мольнар та М. Мундяк, а видало словацьке видавництво художньої літератури. Упорядники розшукали багато цікавого матеріалу. В першій частині вони подали переклади І. Франка з чеської та словацької літератури. Статті Франка

---

[80] А. Маляренко. Іван Франко в оцінці прогресивних письменників Чехословаччини. Наукові записки (Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка). Т. 15. Зб. філол. ф-ту. Вип. 7, 1956.

[81] Л. Батюк. Іван Франко і чеська література. — «Вітчизна», 1956, № 5.

[82] С. Масляк. Нові франківські видання в Чехословаччині. — «Жовтень», 1955, № 3.

про чехів та словаків входять в II частину книги. III частина присвячена статтям І. Франка у чеській і словацькій пресі. Листування І. Франка з чехами та словаками міститься в IV і V частині книги. Завершується збірник публікацією відгуків чеської та словацької преси про Івана Франка. Книгу супроводжує велика вступна стаття М. Мундяк.

Дещо інакше виглядає справа з вивченням українсько-болгарських взаємозв'язків, зокрема теми «Іван Франко і болгарська література». З цього питання написано мало статей і зовсім відсутні великі роботи. І хоч українсько-болгарські зв'язки розвивалися десятиліттями, наші дослідники не приділили належної уваги розробці цієї важливої проблеми.

Правда, дослідження взаємозв'язків української і болгарської літератур дещо пожвавилося у зв'язку з підготовкою до сторіччя з дня народження Франка. Так, П. Атанасов надрукував у журналах «Славяне», 1956, кн. 2 і «Вітчизна» № 9 статтю «Іван Франко і Болгарія». На підставі значного матеріалу автор зазначає, що з українських діячів найбільше уваги приділив українсько-болгарським взаємовідносинам Іван Франко. Він перекладав на українську мову твори болгарських письменників, народні пісні про болгарських гайдуків, писав наукові праці з болгарської історії, літератури та мови. В своїх «Апокрифах», «Притчі про єдинорога» та в інших працях Франко виявив великий інтерес до болгарської історії і літератури. Болгарські читачі також знають і люблять Івана Франка, але, на думку автора, в Болгарії ще мало популяризуються твори великого українського письменника.

Літературним зв'язкам І. Франка з болгарськими письменниками присвятив свою статтю «Міцніють історичні зв'язки» К. Василєв[83]. Автор звертає увагу читачів на листування Ів. Франка з болгарськими письменниками Іваном Шишмановим, Петко Юрдановим Тодоровим, цитує раніше не опублікований лист Франка до болгарського письменника Петко Юрданова Тодорова від 20. XII 1902 р., пише про зустрічі Івана Франка з викладачами Софійського університету проф. Любомиром Милетичем і Стояном Романським.

Василєв називає перекладачів творів Франка, а також друковані органи («Социалист», «Съвременен преглед», «Листопад», «Украинско-болгарски преглед»), в яких публікувалися статті про українського письменника.

---

[83] «Мистецтво», 1956, № 5, с. 31.

Стойко Божко надрукував у «Радянському літературознавстві» за 1957 р. (кн. 3) статтю «Іван Франко в українсько-болгарських літературних зв'язках». Слушно зауваживши, що в болгарському і українському радянському літературознавстві місце і роль Ів. Франка у взаєминах української і болгарської літератур «ще належним чином не висвітлені», автор поставив перед собою завдання «простежити поширення творчості Франка в Болгарії і показати відображення її в творах болгарських письменників, а також показати інтерес Франка до Болгарії і болгарської літератури», і з цим завданням справився добре.

Нарешті, нещодавно в Софії видано два томи вибраних творів Івана Франка з передмовою П. Атанасова.

На жаль, в радянському франкознавстві, крім роботи М. Грудницької «Литературные связи с Болгарией Ивана Франко и Ольги Кобылянской»,[84] майже нічого немає з цього питання.

Отже, перед нами постають як невідкладні завдання надолужити упущене в дослідженні важливої проблеми взаємозв'язків літератур і культур двох братніх народів.

* * *

Проблема «Іван Франко і світова література» хоч і привертала увагу літературознавців, проте як слід ще не розроблена. Крім двох десятків статей та двох авторефератів кандидатських дисертацій, на цю тему нічого не написано.

Починаючи з другої половини 20-х рр. XX ст. в періодичній пресі час від часу з'являються нові публікації на щойно згадану тему. Так, у 1927 р. була надрукована стаття «Франко у Франції», потім через кільканадцять років К. Забарило вмістив у журналі «Літературна критика»[85] статтю про Івана Франка як критика Еміля Золя. З статтею на цю ж тему виступив В. Левинський в журналі «Література і мистецтво».[86] У цьому ж органі опублікував невелику статейку М. Гудзевич під назвою «Франко-шекспіролог».[87]

З грунтовною працею про Івана Франка і «Фауста» Гете виступив Я. Ярема.[88]

---

[84] «Советская Украина», 1957, № 5, с. 155—163.
[85] «Літературна критика», 1940, № 8—9.
[86] «Література і мистецтво», 1941, № 2.
[87] «Література і мистецтво», 1941, № 5.
[88] Зб. «Дослідження творчості Івана Франка». К. Вид-во Академії наук УРСР, 1956, с. 68—107.

Про Франка як дослідника і перекладача Шекспіра М. Шаповалова написала дисертацію, в якій висвітлила велику роботу Франка в справі популяризації видатного гуманіста епохи Відродження. Дисертантка показала боротьбу Ів. Франка проти викривлення творчості Шекспіра буржуазними коментаторами і перекладачами. В роботі не тільки даний аналіз критичних статей Франка, присвячених творчості Шекспіра, а й широко розглядаються питання шекспірознавства. М. Шаповалова характеризує працю Франка як найвище досягнення українського шекспірознавства до Жовтня.

Проблема «Іван Франко і світова література» найповніше висвітлена в роботі Л. Іванова.[89]

Велику кількість робіт про Ів. Франка і світову літературу було надруковано в ювілейному 1956 році. Так, у Наукових записках Дніпропетровського університету[90] той же Л. Іванов опублікував статтю «Іван Франко про класичну літературу зарубіжних країн». На великому матеріалі Л. Іванов показав, як глибоко розбирався Франко в складних питаннях літературного процесу, як влучно він характеризував і правильно оцінював творчість багатьох письменників зарубіжних країн.

Із статтею «Іван Франко і світова література» виступила І. Журавська в журналі «Жовтень».[91] Автор, спираючись на Франкові праці про творчість Данте, Лессінга, Шіллера, Гете та інших, стверджує, що «у своїх літературних характеристиках Франко стоїть на висоті революційно-демократичної, а часто й марксистської методології».

З цієї теми вужчого питання торкаються М. Шаповалова у своїй роботі «Література німецького просвітительства в оцінці Івана Франка»[92] та Я. Ривкіс в статті «Іван Франко і німецька література».[93]

Д. Радо познайомив українського читача з інтересною і новою темою «Іван Франко і Угорщина»[94]. Автор пише, що класик української літератури мав великі зв'язки з угорською культурою, бував в Угорщині, писав оповідання на угорські

---

[89] Научные записки (Днепропетр. гос. ун-т). Т. XXIV. Сб. работ филол. ф-та. Вып. 2, 1940, с. 83—120.

[90] Наукові записки (Дніпропетр. держ. ун-т). Т. LVII. Зб. праць іст.-філол. ф-ту (Літературознавство). Вип. 10, № 2, 1956, с. 19—26.

[91] «Жовтень», 1956, № 8.

[92] «Іван Франко. Статті і матеріали». Зб. V. Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, 1956, с. 250—260.

[93] Наукові записки (Житомир. держ. пед. ін-т ім. І. Франка). Т. 4, 1956, с. 113—129.

[94] «Вітчизна», 1956, № 11, с. 185—186.

теми, перекладав твори угорського письменника Йокаї, перший докладно ознайомив широкі кола угорських читачів з українською літературою, надрукувавши в четвертому томі «Історії світової літератури» огляд української літератури на 30 сторінках. Угорські літературознавці приділяють значну увагу творчості Франка. Так, у виданому в 1927 р. «Літературному лексиконі» про українського письменника написано: «Найвидатніший після Шевченка представник української літератури, прекрасний оповідач, найсерйозніший знавець української літератури». Угорською мовою видано повість Івана Франка «Захар Беркут», кілька книг вибраних творів. Багато статей про письменника друкується в періодичній пресі.

Дуже важливі й цікаві питання висвітлив О. І. Білецький у своїй праці «Франко й індійська література»[95]. Серед піонерів наукової індології на Україні автор називає Івана Франка, що титанічними зусиллями руйнував національну обмеженість в цій справі. О. І. Білецький докладно характеризує переклади Франка з індійської мови на українську від його перших гімназіальних спроб і до смерті письменника, аналізує наукові праці Франка з питань індійського епосу, літератури і культури. «Почин Франка,— робить висновки академік, — не залишився поодиноким явищем в історії української дожовтневої культури. Кінець XIX і початок XX ст. характеризується значним пожвавленням в галузі індології в університетах, що були на території України»[96].

* * *

Іван Франко вважав, що треба вивчати класичну літературу, переосмислювати культурну спадщину минулого для того, щоб, розвиваючи свою рідну літературу, «не повторювати того, що вже другі забули, а вносити у всесвітню скарбницю літературну хоч малу крапельку, а нового, свого власного, зачерпнутого з криниці того життя народного і індивідуального, що ще перед ним не було там експлуатовано»[97]. У зв'язку з цим Франко надавав величезного значення перекладній літературі. «Переклади чужоземних творів, чи то літературних чи наукових,— писав він,— для кожного народу є важним культурним чинником, даючи можність широким народним масам знайомитися з творами і працями людського духу, що в інших краях у різних часах причинялися

---

[95] Зб. «Слово про Великого Каменяра». Т. І, К., 1956, с. 511.
[96] Там же, с. 491—511.
[97] «Зоря», 1893, № 1, с. 16.

до ширення просвіти та підіймання загального рівня культури. Добрі переклади важних і впливових творів чужих літератур у кожного культурного народу, починаючи від старовинних римлян, належали до підвалин власного письменства»[98].

З юнацьких років і протягом усього життя Франко не послаблює уваги до перекладу кращих зразків з чужих літератур. Староанглійські та старонорвезькі балади, албанські, португальські, італійські, староісландські і німецькі народні пісні були предметом захоплень Франка в 1914 році. В 1914—1915 роках наш поет перекладає гомерівські гімни, грецьких пародистів, переспівує з Прокопія, Плутарха, Кассія Діона, Цезаря та інших письменників античності. Все це він зібрав у книзі під заголовком «Публій Овідій Назон у Толсіді».

За кілька тижнів до своєї смерті Франко перекладав віршовані «Оповідання з найдавнішої історії Рима».

І. Франко виступав як перекладач з російської, німецької, польської, чеської, французької, англійської, італійської, болгарської, сербської, латинської, старогрецької, старослов'янської, єврейської та інших мов.

Письменник дбав, щоб кожен перекладений ним твір засяяв «оригінальними прикметами, основними особливостями її (даної мови. — *Авт.*) народного гумору і народного пафосу, властивостями її вислову, літературного стилю, поетичної техніки».[99]

Перші роботи про І. Франка як перекладача з'являються в періодичній пресі в тридцятих роках XX ст. Так, Вацлав Чейхан написав в 1936 р. статтю[100] про Франкові переклади творів чеського письменника Гавлічека-Боровського і після цього до цієї теми майже ніхто не звертався протягом тривалого часу. В 1949 р. у збірнику Львівського університету «Іван Франко. Статті і матеріали» М. Шаповалова надрукувала статтю «Про Франкові переклади Шекспіра». Порівнюючи переклади різних авторів, дослідник приходить до висновку, що переклади Франка із світової літератури належать до кращих, оскільки письменник у своїй роботі «завжди спирався на глибокі знання культури й історії різних народів і на власні історико-літературні дослідження».

---

[98] Іван Франко. Каменярі. (Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання). Львів, 1912, с. 2.

[99] Іван Франко. Каменярі. (Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання). Львів, 1912, с. 2.

[100] «Slovanský Přehled», 1936, № 6, с. 190.

Ів. Франко дбав про збереження оригінальних прикмет національної літератури, про «основні особливості її народного гумору і народного пафосу, властивості її вислову, літературного стилю, драматичної техніки».[101]

В тому ж збірнику надрукована стаття М. Білика про «Давній Львів за „Роксоланою" С. Ф. Кльоновича в перекладі Ів. Франка». Автор переконливо показав, що Франко як перекладач оригінально і творчо підходив до кожного вірша польського поета.

У 1952 р. була надрукована цікава стаття М. Возняка про «Слово о полку Ігореве» в переспіві Івана Франка.[102]

Робота над цією темою пожвавилася у зв'язку з підготовкою до 100-річчя з дня народження письменника. Правда, серед значної кількості статей не все однаково цінне. Так, Д. Іофанов у статті «Ів. Франко як перекладач»[103] торкається загальних і відомих питань з цієї теми. У статті під такою ж назвою Н. Родзевич[104] характеризує лише переклади Франка з англійської художньої прози та поезії.

Розглядаючи російські поезії в перекладах Івана Франка, А. Кулініч[105] підкреслює, що Ів. Франко найбільшу увагу приділяв високоідейним і глибокохудожнім творам, підходячи до перекладів з позицій передової теоретичної думки того часу.

Л. Осовецька присвятила свою працю перекладам Івана Франка з німецько-швейцарської літератури.[106]

Інші автори вивчали окремі питання цієї широкої теми: О. Домбровський написав статтю про Ів. Франка як інтерпретатора-перекладача поезій «„Нового життя" Данте»[107], О. Модестова — про Франкові переклади політичної лірики Гюго,[108] О. Фінкель — про Ів. Франка як перекладача Некрасова,[109] Я. Ярема — про переклади Франка творів Г. Гейне.[110]

---

[101] «З чужих літератур». ЛНВ, 1898, кн. 1, с. 60.

[102] «Іван Франко. Статті і матеріали». Зб. III. Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, 1952, с. 5—7.

[103] «Вісник Академії наук УРСР», 1956, № 8. с. 70—72.

[104] «Українська мова в школі», 1957, № 2, с. 18—23.

[105] Наукові записки (Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка). Т. 15. Зб. філол. ф-ту. Вип. 7, № 9, 1956, с. 19—33.

[106] Наукові записки (Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка). Т. 15. Зб. філол. ф-ту. Вип. 7, № 9, 1956, с. 143—157.

[107] Наукові записки (Львів держ. ун-т ім. І. Франка). Т. 30. Ф-тет іноземних мов. Вип. 1, 1955, с. 76—91.

[108] Наукові записки (Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка). Т. 15. Зб. філол. ф-ту. Вип. 7, № 9, 1956, с. 113—128.

[109] Наукові записки (Харків. держ. ун-т ім. О. М. Горького). Т. 74. Труди філол. ф-ту. Вип. 4, 1956, с. 75—102.

[110] «Україна», 1956, № 16.

По глибині і науковій аргументації добре враження справляють статті Ф. Неборячка «Іван Франко — перекладач Пушкіна»[111] і Т. Пачовського «Іван Франко — перекладач Міцкєвича».[112]

Останнім часом з'явився ряд статей, в яких характеризуються переклади творів Ів. Франка на російську,[113] німецьку,[114] англійську,[115] угорську[116] мови.

Популярність і слава видатного українського письменника росте і ширіться. Отже, тема «Іван Франко як перекладач» заслуговує на те, щоб її глибоко і всебічно досліджувати.

* * *

І. Я. Франко — не тільки славнозвісний поет, письменник, перекладач, він був і талановитим вченим, що залишив багато цікавих праць з історії літератури, літературної критики, фольклору, економіки, історії, філософії.

До висвітлення наукової і літературно-критичної діяльності Івана Франка вперше звернулися в 1926 р. Д. Багалій, І. Айзеншток та інші.[117]

Чотирма роками пізніше Я. Гординський надрукував статтю під заголовком «До літературно-наукової діяльності Івана Франка в 1912—1913 рр.», в якій охарактеризував відносно невеликий період науково-критичної діяльності письменника[118].

Грунтовно працював над цією темою М. Возняк, про що свідчать його статті «Писатель-ученый» та «Франко як дослідник і історик української літератури».[119] Спираючись на численні наукові роботи письменника, він високо оці-

---

[111] «Іван Франко. Статті і матеріали». Зб. V. Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, 1956, с. 286—308.

[112] Там же, с. 309—325.

[113] Ф. Неборячок. Твори Івана Франка в перекладах на російську мову. — «Жовтень», 1951, № 3, с. 89—94.

[114] М. Пархоменко. Твори Івана Франка в нових німецьких перекладах. — «Іван Франко. Статті і матеріали». Зб. V. Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, 1956, с. 269—285.

[115] І. Франко. Вірші та оповідання. Зб. Пер. І. Вір. Канада. Вид-во «Українська книга», 1956.

[116] Яcько Микола. Перші переклади творів Івана Франка на угорську мову. — «Жовтень», 1957, № 3, с. 91—92; Я. Штернберг. До історії перших перекладів творів І. Франка на угорську мову. Наукові записки (Ужгородський держ. ун-т). Т. XXV, 1956.

[117] Див. «Україна», 1926, № 6, с. 21—42; Там же, с. 3—20; «Червоний шлях», 1926, № 5—6, с. 205—217.

[118] «Україна», 1930, кн. 41, с. 154—172.

[119] «Українська література» 1945, № 3; «Сов. Украина», 1941, № 123.

нив заслуги Франка в розвитку українського літературознавства.

Про популярність Івана Франка як вченого, про його великий авторитет серед передової частини українських і російських діячів науки розповідають нам І. Айзеншток,[120] І. Балака,[121] І. Іваненко.[122]

На 1956 р. припадає три статті, в яких характеризується дослідницька діяльність Ів. Франка в галузі давньої літератури. Так, В. Бойко простежує історичний розвиток сатиричних тенденцій в давній українській літературі у світлі висловлювань Ів. Франка.[123] Його працю ніби продовжує П. Яременко у роботі «Іван Франко — дослідник української полемічно-публіцистичної літератури XVI—XVII століть».[124] А. Л. Махновець[125] не лише докладно характеризує праці Франка з української літератури XVII—XVIII ст., а й робить правильні висновки про письменника як наукового діяча, майже всі висновки та характеристики якого прийняли пізніше вчені.

Щільно примикають до цієї групи праць статті А. Ніженець[126] і Ф. Поліщук[127] про Ів. Франка — дослідника творчості Ів. Вишенського.

Кільканадцять статей радянських літературознавців присвячено аналізові критичних та історико-літературних праць Франка. Так, М. Пархоменко у згадуваній нами статті «Иван Франко—критик и историк литературы»[128] дав загальний огляд робіт Франка з питань історії, літератури і критики і показав, що одна з великих заслуг Франка-критика і історика літератури полягає в тому, що він разом із своїми найближчими соратниками, спираючись на революційно-демократичні традиції Шевченка і російської літератури, оберігав українську

---

120 Див. «Радянський Львів», 1948, № 2, с. 72—75.

121 Учені записки (Харків. держ .ун-т ім. О. М. Горького). Т. 74. Труди філол. ф-ту. Вип. 4, 1956, с. 115—118. «Іван Франко — почесний доктор російської словесності Харківського університету».

122 «Прапор», 1956, № 7, с. 110—111.

123 Наукові записки (Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка). Т. 15. Зб. філол. ф-ту. Вип. 7, № 9, 1956, с. 51—67.

124 Зб. «Дослідження творчості Івана Франка». Вид-во Академії наук УРСР, К., 1956, с. 159—172.

125 Зб. «Слово про Великого Каменяра». Т. 2, К., 1956, с. 41—84.

126 Учені записки (Харків. держ. ун-т ім. О. М. Горького). Т. 74. Труди філол. ф-ту, т. 4, 1956, с. 21—30.

127 Наукові записки (Київ. держ. пед. ін-т ім. О. М. Горького). Т. 22. 1956, с. 140—154.

128 И. Франко. Избранные сочинения. Пер. с укр. под ред. М. Рильского и Б. Турганова. Т. 5. Статьи о литературе. М., Гослитиздат, 1951, с. 7—42.

літературу від націоналістичних та декадентських впливів, маразму й розкладу.

М. Бернштейн, використовуючи нові матеріали для характеристики критичної діяльності Франка, досліджує ранню діяльність Франка-критика.[129]

Велику працю письменника «Нарис історії української літератури» охарактеризував І. Чапля.[130] Дослідник відзначив наукову вартість книги, що являє собою огляд стану і розвитку української літератури від найдавніших часів майже до кінця XIX століття. Той же автор присвятив іншу роботу висловлюванням Івана Франка про предмет і завдання літературної критики.[131]

Між іншим, щойно названа праця тотожна із статтею С. Дігтяра «Іван Франко про завдання і значення літературної критики».[132]

У збірнику праць Одеського університету, присвяченому 100-річчю з дня народження Івана Франка, надруковано також дві роботи, близькі за своїм характером до нашої теми — статті В. Фащенка «Українська новела і новелісти в оцінці Івана Франка» і Г. В'язовського «Деякі питання теорії літератури в літературознавчій спадщині Ів. Франка».[133]

Якщо досі велика кількість літературознавців головну свою увагу звертала на вивчення окремих питань критичної діяльності письменника, то Г. Сидоренко подає короткий синтетичний огляд всієї літературно-критичної творчості Ів. Франка.[134] Автор простежує процес формування і розвитку літературно-критичних поглядів Франка від перших його статей і до найскладніших праць, чітко визначає головні етапи діяльності критика, характеризує важливі проблеми, які він ставив і розв'язував, переконливо показує велику роль Франка-критика і письменника в його боротьбі за революційно-демократичні принципи в літературі — реалізм, народність та ідейність — і робить правильні висновки, що Франко був основоположником нової, наукової, революційно-демократичної літературної критики на Україні в останній чверті XIX і на початку XX століть.[135]

---

[129] «Жовтень», 1956, № 3.

[130] Наукові записки (Дніпропетров. держ. ун-т). Т. 57. Зб. праць іст.-філол. ф-ту. (Літературознавство). Вип. 10, ч. 2, 1956, с. 33—41.

[131] Там же, с. 9—18.

[132] Наукові записки (Чернівецьк. держ. ун-т). Т. XX. Філол. серія. Вип. 3, 1956, с. 90—110.

[133] Праці (Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечнікова). Т. 146, 1956, с. 41—48 і 49—57.

[134] Літературно-критична діяльність Івана Франка. Вид-во Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, 1958.

[135] Там же.

* * *

Видавнича і журналістська діяльність Франка ще недостатньо висвітлені у франкознавчій літературі, хоч інтерес до цих питань вперше був виявлений у середині 20-х років. Так, академік А. Кримський писав про Івана Яковича Франка як видавця у книзі «Розвідки, статті та замітки».[136]

У зв'язку з підготовкою до 100-річчя з дня народження Ів. Франка ця сторона багатогранної діяльності Великого Каменяра знову привернула увагу дослідників. О. Дей і Л. Іванов надрукували роботу про І. Франка як видавця дрібної бібліотеки,[137] а Ф. Пустова опублікувала статтю «До історії журналу „Народ" і участі в ньому Івана Франка».[138] В тому ж році В. Грушкін надрукував свою роботу «Журнал „Житє і Слово" в українському літературному процесі (90-х рр. XIX ст.)».[139]

У зазначених працях на підставі великої кількості нових маловідомих фактів показана напружена боротьба письменника за організацію прогресивної демократичної преси, журналів і окремих видань.

* * *

Про Івана Франка-педагога чи не вперше заговорили у 1918—1919 рр. на сторінках журналу «Вільна українська школа».[140] У 1946 р. Г. Паперна видала брошуру «Іван Франко про народну освіту.[141] Характеризуючи виступи Франка, його публіцистичні і критичні праці з питань народної освіти, а також художні твори письменника, автор правильно оцінює Івана Франка як видатного діяча в галузі народної освіти, борця за освіту для народу.

О. Дзеверін надрукував статтю майже на таку саму тему,[142] але він не повторює першого автора, а самостійно й оригінально тлумачить погляди Ів. Франка з питань народної освіти.

---

[136] Див. Зб. іст.-філол. відділу, № 57. Вид-во Української Академії наук, 1928 р.

[137] О. Дей. Революційне видання Ів. Франка 1879—1880 рр. («Дрібна бібліотека»). Зб. «Дослідження творчості Івана Франка». Вид-во Академії наук УРСР, К., 1956, с. 34—67; Наукові записки (Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка), т. XV, вип. 7, 1956, с. 35—49.

[138] Наукові записки (Харків. держ. ун-т ім. О. М. Горького). Див. Т. 74. Труди філол. ф-ту. Т. 4, 1956, с. 103—113.

[139] «Слово про Великого Каменяра». Т. 2, К., Держлітвидав, 1956.

[140] «Вільна українська школа», 1918—1919, № 6—7.

[141] Г. Паперна. Іван Франко про народну освіту. Львів. Вид-во «Вільна Україна», 1946.

[142] «Радянська школа», 1955, № 10.

В тому ж номері журналу опублікована стаття М. Походзіло «Школа і вчитель у творах Івана Франка», в якій автор продовжує характеристику боротьби письменника за народну освіту, на багатьох прикладах показує, як І. Франко в гострих публіцистичних статтях викривав пороки тогочасної системи освіти і разом з тим обстоював права трудящих на справжню освіту для народу.

В ряді статей розробляються такі питання, як вивчення творів Франка в середній школі, погляди письменника на дитячу літературу, на викладання літератури в школі та літературно-естетичне виховання.

Одним з перших частково поставив ці питання А. Шевчук у статті «Франкові твори в сучасній радянській школі».[143] Автор, високо оцінюючи творчість письменника-революціонера, викладає свої міркування методичного характеру з приводу вивчення творів Франка в школі.

У 1956 р. в періодичній пресі з'явилися ще дві праці, які за своїм характером співзвучні з статтею Шевчука: М. Грищенка «Іван Франко в шкільних підручниках»[144] та М. А. Скорського «Творчість Івана Франка в курсі дитячої літератури педагогічного училища».[145]

Частина авторів зосереджує свою увагу на творах Франка для дітей[146] та його висловлюваннях про дитячу літературу.[147]

Всі дослідники сходяться на тому, що Іван Франко у своїх творах для дітей і про дітей, особливо у казках осуджує зрадництво, підлабузництво, підступність і прославляє справедливість, чесність, вірність. Письменник закликає виховувати у дітей власну гідність, віру в свої сили.

Франко надавав великого значення ролі літератури у вихованні підростаючого покоління. Тому він вимагав, щоб у творах, призначених для дітей, дійсність зображалася доступно з позицій реалізму і народності, щоб твори були високоідейні, а їх мова — яскрава й образна.

Проблемам дошкільного виховання в художніх і літера-

---

[143] «Радянська освіта», 1926, № 9.
[144] «Радянська школа», 1956, № 8, с. 50—55.
[145] «Література в школі», 1956, № 4, с. 37—43.
[146] В. Курашова, Н. Розін. Іван Франко — дітям. — «Молодий більшовик», 1940, № 10—11, с. 144—156; Е. Городецька. Твори І. Франка для дітей. — «Література в школі», 1956, № 4, с. 25—32.
[147] Л. Маляренко. Іван Франко про дитячу літературу. — «Література в школі», 1956, № 6, с. 17—23; Г. Паперна. Іван Франко про дитячу літературу. — «Жовтень», 1956, № 9, с. 86—93.

турно-критичних творах Івана Франка присвятили свої праці С. Чавдаров,[148] Ю. Ступак,[149] Г. Паперна[150] та В. Бойко.[151]

З працями про погляди Івана Франка на літературно-естетичне і моральне виховання виступили заслужений діяч науки професор С. Чавдаров і П. Яременко. Чавдаров розглянув велику кількість публіцистичних та художніх творів письменника і докладно охарактеризував його погляди на мораль і моральне виховання. Як переконливо довів автор, Франко обстоював думку, що мораль класова, що сім'я будується в залежності від суспільно-політичних умов, що релігійна мораль діє проти інтересів народних мас і що нову мораль, вільну від людиноненависництва і паразитизму, можна створити лише в суспільстві, в якому нема експлуататорів.

П. Яременко присвятив цій темі декілька статей, що були надруковані в різних наукових збірниках, а потім видані видавництвом Львівського державного університету в 1957 р. окремою брошурою під назвою «Іван Франко про літературно-естетичне виховання». Посилаючись на художні твори Франка, публіцистичні статті та наукові праці, автор переконливо показує послідовну боротьбу письменника за передові принципи літературно-естетичного виховання, докладно характеризує погляди Ів. Франка на викладання літератури в школі, коментує висловлювання письменника про дитячу літературу.

Частина питань, які висвітлює П. Яременко у своїй брошурі, вже раніше розроблялася дослідниками, правда, не так повно. Наприклад, М. Семиволос виступив у 1952 р. із статтею «Іван Франко про викладання літератури в школі».[152] Питанням методики вивчення творчості Івана Франка в школі присвятили свою працю Є. Кошелєва і Я Ривкіс.[153]

Інші автори досліджують вужчі питання методики викладання літератури, вивчення окремих творів Франка у середній школі: О. Костенко — оповідання «Історія кожуха» в V класі,[154] Г. Рева — оповідання І. Франка «Ліси і пасовиська» в IX класі, К. Ходосов — лірики І. Франка.[155]

---

[148] «Радянська школа», 1956, № 8.
[149] «Дошкільне виховання», 1955, № 5.
[150] Там же, 1956, № 8.
[151] Там же.
[152] «Література в школі», 1952, № 2.
[153] Наукові записки (Житомир. держ. пед. ін-т ім. І. Франка). Т. 4, 1956.
[154] «Література в школі», 1955, № 3.
[155] Там же, № 5.

До ювілею І. Франка окремі видавництва надрукували спеціальні брошури і збірники методичного характеру. Зокрема, Одеський державний університет ім. І. І. Мечнікова видав збірник «На допомогу школі. Практичні рекомендації кафедр філологічного факультету». Відкривається збірник короткою, але змістовною статтею А. Недзвідського «Місце Івана Франка в історії української літератури». Стаття І. Дузя «Франко в оцінці сучасників» дещо зв'язана із темою методичного порадника, а наступні матеріали присвячені виключно методичним питанням. Так, П. Данилко зупиняє свою увагу на вивченні сатиричних віршів «Сідоглавому» і «Декадент» І. Франка в IX класі, про майстерність Франка-лірика і вивчення майстерності поета в школі пише Г. В'язовський, Г. Темірова розповідає, як треба аналізувати повість «Борислав сміється» Івана Франка в школі робітничої молоді. Вивченню мови сатиричного оповідання «Добрий заробок» І. Франка у VI класі середньої школи присвячена стаття М. Чухрій.

В статтях К. Єгорової, Р. Маркушевської та П. Маркушевського розглядається ряд інших питань методичного характеру.

Науково-дослідний інститут педагогіки УРСР і Дрогобицький обласний інститут удосконалення кваліфікації вчителів видали в 1957 р. збірник матеріалів «Іван Франко в школі». В книзі надруковані статті старших наукових співробітників Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР К. Сторчака «Великий син українського народу», В. Герасименка «І. Франко в боротьбі за критичний реалізм», Н. Падалки «Діяльність І. Франка в галузі драматургії і театру», О. Мазуркевича «Роль І. Франка в розвитку методики української літератури». Остання робота відзначається багатством використаного в ній маловідомого матеріалу. Статті учителів О. Дорошенка, З. Гузара, М. Гориня, Й. Петраша, Ю. Козака, Є. Ревунова, Ф. Шкіль, О. Бондара присвячені вивченню творчості Івана Франка в VI і IX класах середньої школи, організації екскурсій по місцях життя й праці І. Франка. У збірнику «Іван Франко в школі» вміщено також два спогади про письменника його сучасників та інформативний матеріал про пересувну ювілейну бібліотечну виставку і хроніку виїзного засідання відділу методики літератури Науково-дослідного інституту педагогіки Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Про вивчення прозових творів Ів. Франка в IX класі середньої школи Л. Худаш написала кандидатську дисертацію і на її основі видала книгу «Вивчення повісті „Борислав

сміється" в школі»,[156] в якій розглядає такі питання, як підготовка учнів до аналізу тексту повісті «Борислав сміється», аналіз композиції повісті І. Франка «Борислав сміється», система художніх образів, характеристика образу Бенедя Синиці, образи побратимів, порівняльна характеристика образів Германа Гольдкремера і Леона Гаммершляга, вивчення мови повісті «Борислав сміється». Поки що це перша спроба докладної методичної розробки, присвяченої одному твору Івана Франка.

Дослідження поглядів Ів. Франка на літературу і методику цього предмету дали можливість О. Мазуркевичу зробити в іншій роботі висновки про великий вклад І. Франка в методику української літератури.[157]

* * *

Величезну роль відіграв Ів. Франко як письменник, публіцист і науковець у розвитку української літературної мови. Його художні твори, наукові праці та висловлювання з різних питань мовознавства, вся творчість письменника є вдячним матеріалом для багатьох дослідників.

Вперше про мову Франка заговорив М. Сумцов у своїй книзі «Начерк української літературної мови» (1918). Потім у 1926 р. з нагоди десятиріччя з дня смерті Франка була опублікована ще одна стаття на цю ж тему.[158] Але після цього довгий час ніхто не брався досліджувати мову письменника.

Починаючи з 1941 р., інтерес до вивчення мови Франка весь час зростає. Так, М. Жовтобрюх виступив на науковій сесії у Київському педінституті з доповіддю «Ів. Франко як мовознавець». Згодом він надрукував тези свого виступу в доповідях та повідомленнях того ж інституту. Про боротьбу Івана Яковича Франка за український правопис розповів В. Щурат.[159]

В кінці 40-х рр. мовознавці активізували свою роботу над дослідженням мови Ів. Франка.

На цю тему написано десятки статей у наукових записках, збірниках та журналах.

Загально охарактеризував Франка як мовознавця П. Плющ у виданому Київським університетом «Конспекті

---

[156] Вивчення повісті «Борислав сміється» в школі. К., «Рад. школа», 1957.

[157] «Література в школі», 1956, № 6.

[158] «ЛНВ», Львів, 1926, кн. 6, с. 131—142.

[159] «Література і мистецтво», 1941, № 5.

з історії української літературної мови» (1948). Про боротьбу Івана Франка за єдину українську мову розповів С. Дмитровський у своїй брошурі. Цій же темі присвячені праці І. Білодіда і З. Франко,[160] Н. Корнієнко,[161] Ф. Медведєва[162] та інші. Статтю про Франка-мовознавця надрукував І. Керницький.[163]

В інших статтях розглядаються спеціальні і вужчі питання. Так, прийоми використання фразеологізмів у публіцистичних та літературно-критичних статтях Івана Франка досліджує А. Коваль.[164]

Привертає увагу стаття В. Ващенка «Ів. Франко і питання української ономастики».[165]

«Мовно-стилістичні особливості діалога, портрета й пейзажу в художніх творах І. Франка» — така тема праці Ф. Жилка,[166] В. Моренець працює над стилістично-образною функцією означень у мові Івана Франка.[167]

Боротьбі І. Франка за загальноукраїнський синтаксис літературної мови в Галичині присвятили свої статті І. Петличний[168] та І. Чередниченко,[169] дієслівний іменниковій синоніміці художньої прози Івана Франка — І. Ощипко,[170] мові казок поета — Я. Закревська,[171] мові Франкового перекладу поеми Гоголя «Мертві душі» — Ф. Арват,[172] І. Грицютенко та

---

[160] «Известия Академии наук СССР». Отделение языка и литературы, 1956. Т. XV. Вып. 6, с. 485—495.

[161] «Іван Франко. Статті і матеріали». Зб. V. Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, 1956, с. 370—384; Наукові записки (Ін-т мовознавства Академії наук УРСР). Т. XIII, 1955, с. 96—103; «Жовтень», 1956, № 9, с. 71—79.

[162] Наукові записки (Харків. держ. ун-т ім. О. М. Горького). Т. 74. Труди філол. ф-ту. Вип. 4, 1956, с. 65—74.

[163] «Українська мова в школі», 1956, № 3.

[164] Наукові записки (Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка). Т. 15. Зб. філол. ф-ту. Вип. 7. № 9, 1956.

[165] Наукові записки (Дніпропетр. держ. ун-т). Т. 57. Літературознавство. Вип. 10. № 2, 1956.

[166] Наукові записки (Київ. держ. пед. ін-т ім. О. М. Горького). Т. XI, № 3, 1951.

[167] Наукові записки (Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка). Т. 15. Зб. філол. ф-ту. Вип. 7. № 9, 1956, с. 97—111.

[168] «Іван Франко. Статті і матеріали». Зб. V. Вид-во Львівського держ. ун-ту ім. І. Франка, 1956.

[169] Наукові записки (Чернівецьк. держ. ун-т). Т. 20. Філол. сер. Вип. 3, 1956.

[170] «Іван Франко. Статті і матеріали». Зб. IV. Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, 1955; «Питання українського мовознавства». Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, кн. 1, 1956.

[171] Збірн. «Дослідження творчості Івана Франка», К., 1956.

[172] Наукові записки (Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечнікова). Т. 146. 1956.

Л. Терешко опублікували статтю «Спостереження над авторськими мовними виправленнями у другій редакції повісті „Boa constrictor"».[173] Характеристику авторських змін в мові творів Івана Франка дала в своїй праці Н. Корнієнко.[174]

Методиці вивчення мови Івана Франка в середній школі присвячена стаття Л. Худаш,[175] питанням мовної майстерності, ролі Франка в розвитку термінологічної лексики — праці А. Григорука[176] і М. Леонової.[177]

Із статтею підсумовуючого характеру виступив Ф. Жилко,[178] який, на наш погляд, правильно визначив місце і роль Івана Франка в історії української літературної мови.

Дослідження мови письменника дуже ускладнюється тим, що ще й досі немає академічного видання творів І. Франка. Ні за Рухівським, ні за 20-томним виданнями творів Франка досліджувати мову письменника не можна, а перші видання, які друкувалися за життя самого автора, для багатьох дослідників малодоступні.

* * *

Іван Франко користувався величезною популярністю серед широких мас народу та трудової інтелігенції. З листування І. Франка з видатними українськими, російськими і зарубіжними вченими, письменниками та політичними діячами видно, як високо оцінювала його творчість передова частина тогочасної суспільності.

За умов Радянської влади творчість письменника і його суспільно-політична боротьба по достоїнству оцінена не тільки українським народом, а й всіма народами Радянського Союзу, прогресивним людством цілого світу.

Лише протягом останніх 40 років про Франка написано більше трьох з половиною тисяч статей, монографій, збірників та інших книг, біля ста п'ятидесяти радянських письменників виступили із своїми творами, присвяченими пам'яті Каменяра.

Видавництво «Радянський письменник» зробило добру справу, видавши збірник «Вінок Івану Франкові», присвячений

---

[173] Там же.

[174] Наукові записки (Львів. держ. пед. ін-т). Т. 7, 1956.

[175] Вивчення мови повісті «Борислав сміється» І. Франка. — «Українська мова в школі», 1957, № 2.

[176] Праці (Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечнікова). Т. 146, 1956.

[177] Наукові записки (Чернівецьк. держ. ун-т). Т. XX. Філол. сер. Вип. 3, 1956.

[178] «Українська мова в школі», 1956, № 3.

100-річчю з дня народження видатного українського письменника.

«Вінок Івану Франкові» складається з двох розділів: «Статті, промови, виступи, спогади» та «Іван Франко в художній літературі» (поезія і проза). В кінці збірника подані примітки, бібліографічний покажчик літератури про життя і творчість І. Я. Франка, хроніка святкування сторіччя з дня народження Івана Франка в Радянському Союзі і за кордоном, дані про наукові сесії, присвячені цій знаменній даті. Образ поета, його революційна боротьба, любов до своєї батьківщини, трудового народу всіх націй, глибокий гуманізм знайшли своє відображення у творах М. Бажана, Р. Братуня, О. Десняка, Л. Дмитерка, Л. Забашти, І. Кравченка, С. Крижанівського, В. Лебедєва-Кумача, Т. Масенка, М. Нагнибіди, В. Сосюри, П. Тичини, А. Шмигельського, О. Ющенка та багатьох інших.

Про Івана Франка написані поеми, повісті, драми, створені кінофільми, намальовані картини.

Великий поетичний твір — поему «Смерть Франка» написав В. Бобинський у 1926 р. у Львівській слідчій тюрмі «Баторія», у тій самій тюрмі, в якій у свій час був ув'язнений Іван Франко. Спочатку поема Бобинського була надрукована в журналі «Культура»,[179] а потім окремою брошурою у Львові і на Радянській Україні. Твір був відзначений першою премією Народного Комісаріату освіти України.

В поемі «Смерть Франка» В. Бобинський з глибоким знанням справи і великою пристрастю розповів про головні етапи життєвого і творчого шляху письменника, його революціонізуючий вплив на піднесення визвольної боротьби народних мас.

Значну кількість віршів, цикли сонетів, окремі розділи поем присвятили революційному демократу українські поети А. Малишко, М. Рильський, П. Карманський, А. Волощак, Д. Павличко, грузинський поет Сандро Еулі і таджицький поет М. Амін-Зода та інші.

Про найважчий період в житті Івана Франка, його боротьбу проти австро-цісарської та польсько-шляхетської виборчої системи Л. Смілянський написав п'єсу «Мужицький посол» та оповідання «Тюремні сонети». О. Десняк виступив із нарисом «Хлопський кандидат».

Із спогадами близьких і рідних про Франка виступив Д. Бандрівський у своїй книзі «Під синіми горами. Записки вчителя».

---

[179] «Культура», 1926, № 10.

«Франко і Беркут» — так називається біографічна повість Д. Лук'яновича, в якій автор розповідає про важливі факти з життя видатного українського письменника.

П. Козланюк надрукував гумореску «Ніч на Личакові» про те, як письменникові ставили 27 травня 1933 р. пам'ятник.

За мотивами бориславських оповідань Івана Франка Ю. Дольд-Михайлик написав і видав в 1954 р. книжечку «Бориславська трагедія». П. Колесник завершив великий роман про Івана Франка, Златослава Каменкович пише про нього повість.

У 1956 р. створено кінофільми «Іван Франко»: повнометражний художній, зроблений за сценарієм Л. Смілянського, і науково-документальний за сценарієм О. Мороза і Л. Островської, екранізована драма «Украдене щастя». Обминаючи тут окремі їх недоліки, слід сказати, що радянський глядач, як свідчать рецензії Є. Кирилюка, Л. Махновця, І. Петрова, Р. Гарденіна, прихильно зустріли три фільми.

Театри Радянської України, та й не тільки України, з увагою поставилися до інсценізації[180] творів Франка, популяризації його драматичної спадщини. На сценах театрів України і Радянського Союзу з успіхом іде драма Ів. Франка «Украдене щастя», п'єси «Будка ч. 27»,[181] «Учитель»[182] та інші його драматичні твори.

* * *

Досі такою темою, як Ів. Франко і образотворче мистецтво, у нас майже ніхто не займався. Ось чому відрадно, що в ювілейний рік з'явилося кільканадцять статей, присвячених цьому питанню. Так, О. Кнюк[183] надрукував статтю «Великий каменяр у роботах українських художників», в якій коротко схарактеризував праці радянських митців, присвячених розкриттю величного образу Івана Франка.

---

[180] В. Ковальчук. Інсценізація вибраних творів Франка, Львів, 1937; Л. Ламзакі. «Прикарпатська правда», 1956. 14. IX; Я. Білоштан. Драма Антося Ангаровича. «Радянська культура», 1956, 26. VIII; М. Матвійчук. Повість І. Франка на театральній сцені. «Жовтень», «Соц. Донбасс», 1956, 1. XI; А. Клоччя. «Радянська Донеччина», 1956, 30. X; В. Ярош. «Кіровоградська правда», 1956, 14. X; Д. Моляке-вич. «Вільна Україна», 1956, 25. X та інші.

[181] Див. рец. Л. Гнатенко. «Київська правда», 1956, 25. VIII; Й. Кисильов. «Правда Украины», 1956, 24. VIII.

[182] З. Каменкович. «Вільна Україна», 1956, 9. IX; Д. Мусієнко. «Радянська культура», 1956, 7. X.

[183] «Мистецтво», 1956, № 4.

Із аналогічною темою «Іван Франко в образотворчому мистецтві» виступили ще два автори — І. Катрушенко[184] та А. Німенко.[185]

Поглядам Івана Франка на образотворче мистецтво присвятив свою роботу Г. Островський. Автор характеризує художні твори, статті та наукові праці Франка, в яких він спеціально чи принагідно висловлює свої міркування з приводу образотворчого мистецтва.[186]

Не залишилася поза увагою дослідників ще одна тема — музика в житті і творчості І. Франка. Вперше про це заговорили в 1926 р., коли Я. Полферов надрукував статтю «Франко в музиці».[187] Але потім протягом 30 років до цієї теми ніхто не звертався. Лише в ювілейний рік з'явилося в періодичній пресі та в наукових записках декілька праць, в яких висвітлювалися питання «Франко і музика», «Франко і музична творчість» (М. Хомичевський),[188] «Українська музика в житті і творчості Франка» (М. Загаєвич),[189] «Іван Франко про музику» (Ф. Погребенник).[190]

Автори названих статей проробили важливу і копітку роботу: вони зібрали висловлювання Франка про музику, проаналізували окремі музичні твори різних композиторів; охарактеризували погляди письменника на музичне мистецтво на підставі його рецензій та спеціальних статей, присвячених музиці, і прийшли до висновків, що Ів. Франко як в літературі, так і в музиці боровся проти «чистого мистецтва» і обстоював принципи реалістичного мистецтва, яке «повинно відображати суспільну діяльність людини, її почуття і мислі, відбивати своєрідність, національний характер і специфічні особливості побуту народу».

* * *

За 40 років Радянської влади франкознавці зробили дуже багато в справі вивчення та дослідження творчої спадщини Івана Франка. Створені монографії про життя і творчість письменника, написані книги про його філософські і суспіль-

---

[184] «Радянська жінка», 1956, № 7.

[185] «Вітчизна», 1956, № 9.

[186] Зб. «Дослідження творчості Івана Франка». Вид-во Академії наук УРСР, К., 1956, с. 197—204.

[187] «Червоний шлях», 1926, № 5—6.

[188] Див. «Мистецтво», 1956, № 4, с. 9—11; Наукові записки (Житомир держ. пед. ін-т ім. І. Франка). Т. IV, 1956, с. 130—147.

[189] «Вітчизна», 1956, № 9, с. 131—140.

[190] Наукові записки (Чернівецьк. держ. ун-т). Т. 20. Філол. серія. Вип. 3, 1956, с. 144—157.

но-політичні погляди, прозу, поезію, драматургію, поетичну майстерність. В багатьох книгах і брошурах показана боротьба Великого Каменяра проти буржуазної ідеології, за дружбу народів.

Проте франкознавці ще не спромоглися глибоко висвітлити новаторство Франка в усіх жанрах його творчості, не показали, в чому полягає його самобутність і своєрідність. Ще не поодинокі випадки, коли дослідники, вивчаючи якесь питання, тлумачать його ізольовано, поза зв'язками з багатьма іншими компонентами творчості Франка.

Неглибоко висвітлене кардинальне питання про реалізм Франка. Немає ще робіт про Ів. Франка і його роль в літературному процесі, про Франка-журналіста, перекладача, теоретика літератури.

Вже час братися за грунтовне дослідження зв'язків Франка з культурою слов'янських народів.

Необхідна якнайскоріша публікація повної рукописної спадщини письменника, його листування з різними особами і редакціями, розкрити псевдоніми, під якими виступав Франко. Відомо, що ще й досі не вивчені архівні фонди різних журналів, газет, в яких письменник працював або з якими листувався. Назріла гостра потреба видання повної бібліографії творів письменника та критичної літератури про нього.

Лише після розв'язання цих питань можна серйозно говорити про створення наукової біографії письменника.

Я. ШУСТ

ПСЕВДОНІМИ ТА КРИПТОНІМИ ІВАНА ФРАНКА

Проблемою псевдонімів Івана Франка досі спеціально майже ніхто не займався.

У виданому Науковим товариством ім. Т. Г. Шевченка бібліографічному покажчику[1] подано майже ¾ всіх псевдонімів і криптонімів Франка, проте розшифрування Франкового авторства не аргументоване, деякі псевдоніми пропущені і, найважливіше, у покажчик не включено багатьох статей Франка, надрукованих під невідомими складачам псевдонімами. Величезним недоліком двох випусків бібліографічного покажчика «Спис творів Івана Франка» було те, що ні в «Передмові до І випуску», ні в «Передмові до ІІ випуску» жодного слова не сказано про участь у її складанні самого Івана Франка. Буржуазно-націоналістичний дослідник В. Дорошенко прямо замовчав у передмові до цього покажчика співучасть Івана Франка у редагуванні бібліографії його творів. Тим часом у «Передмові» до збірника статей в «Наймах у сусідів» Іван Франко двічі вказує на постійну допомогу, яку він надавав В. Дорошенкові, коли той за дорученням бібліографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка складав покажчик. Франко прямо писав: «Надіюся, що все те буде справлене і доповнене в новій бібліографії моїх писань, яка незабаром має вийти заходом бібліографічної комісії при Науковому Т-ві ім. Шевченка в Записках того Товариства, для котрої я зі свого боку зробив, що було в моїй силі» (розрядка наша. — *Я. Ш.*).[2] А через сторінку Франко знову пише: «Коли я літом

---

[1] Спис творів Івана Франка, з додатком статей про нього і рецензій на його писання. Вип. І, Львів, 1918; Вип. ІІ, Львів, 1930.

Перелік Франкових псевдонімів і криптонімів зроблено і в публікації Львівської б-ки Академії наук УРСР «Іван Франко. Каталог творів письменника та літератури про нього». Львів, 1956.

[2] Див. І. Франко. В наймах у сусідів. Львів, 1914, с. VIII.

сего року (1914) разом із д[обродієм] В. Дорошенком переглянув річники «Діла» за згадані роки число за числом, показався довгий ряд статей, які я міг признати своїми по прочитанню кількох рядків, а яких без мене не міг пізнати д. Павлик!».[3] Таким чином, бібліографам Франкових творів треба буде включити ще один твір в число тих праць, які Франко редагував: список його власних творів, виданий у 1918 і 1930 рр. вже після смерті Франка.

Висвітлити значення псевдонімів і криптонімів у творчості такого титана праці і думки, яким був Франко, означає розв'язати складне завдання, пов'язане з глибоким проникненням у творчу лабораторію письменника. Ця багатопланова робота розгортає перед нами систему мислі, психіку великого інтелекту, індивідуальність діяча, який вважав за відповідне на своєму творчому шляху скористатися не менше як сьома десятками псевдонімів та криптонімів, підписуючи ними більше трьох сотень своїх художніх творів, наукових і публіцистичних праць, не враховуючи третини його всієї творчості, опублікованої анонімно.

Яка ж була причина виникнення такої великої кількості псевдонімів?

По-перше, Франко вважав їх засобом зберегти інкогніто, щоб не виявити свого прізвища, чи то тому, що воно було одіозне, чи то тому, щоб мати змогу сказати свою власну думку і разом з тим уникнути відповідальності перед продажною цензурою, уникнути переслідувань, грошових кар або навіть арештів за вміщення в пресі цілого ряду своїх праць, які не подобалися властям.

Не випадково, наприклад, брошури Франка «Co to jest socjalizm?» («Катехізис економічного соціалізму»), «Program socjalistów galicyjskich» та інші друкувалися анонімно, часом навіть зі зміненим місцем видання, щоб уникнути конфіскації.

Про цензурні утруднення Франко часто писав у своїх листах і навіть в автобіографічних нарисах. Так, в 1909 р. у найширшій своїй автобіографії, присланій до редакції «Лексикона Гердера» і призначеній, таким чином, для всього світу, Франко зазначав: «Здавна мав я звичку все, що я написав, підписувати своїм повним іменем. Але деколи обставини змушували, що я свої матеріали, наприклад, в «Киевской старине» підписував *Мирон* або тільки *М.****» (розрядка наша. — *Я. Ш.*).[4]

---

[3] Там же, с. X.

[4] Автобіографія Івана Франка, написана для «Лексикона Гердера». І. Франко. Твори в двадцяти томах. Т. I, К., 1955, с. 45.

У 1884 р. він редагує окремий випуск журналу «Правда» як доповнення до випуску 1883 р., в якому вміщає бібліографію тринадцяти річників цього видання, попереджаючи її короткою статтею. Хоч Франко вважав бібліографію допоміжною наукою літературознавства і ставив максимальні вимоги щодо її повноти і докладності, все-таки в цій статті з цензурних міркувань він розкриває ще не всі псевдоніми: «Деякі псевдоніми та анонімы, при котрих можна було се зробити, заступлені повними іменами авторів, а також при назві автора додані всі псевдоніми, якими він підписувався. При інших сего не зроблено»[5] (розрядка наша. — *Я. Ш.*).

І дійсно, в цій бібліографії Франко, наприклад, розкриває псевдоніми покійного вже тоді прогресивного економіста і публіциста Володимира Навроцького (1882), який підписувався *«Василь Н., Онисим, Н.З.Ж, ***»*;[6] тут же Франко розкриває і авторство свого псевдоніму *Руслан, Русланъ,* який, до речі, після цієї нотатки зовсім зникає з сторінок преси.

Але зовсім не розшифровані *Мирний Опанас, Білик Іван, Гетьманець Козак* (Михайло Старицький), *П-к М.* (Павлик Михайло) та ряд інших псевдонімів і криптонімів діячів, творчість яких була ворожа капіталістичному режиму. Своєї уваги до авторства невідомих статей Франко не залишав на протязі всього свого життя, глибоко вникаючи в літературний процес східних і західних областей України та взагалі стежачи за розвитком літератури слов'янських народів.

Але, крім цього, Ів. Франко надавав псевдонімам ще й іншого смислу.

Як не дивно, і тут ми зустрічаємося з питаннями художньої майстерності письменника, який навіть у псевдоніми, правда не у всі, вкладав колосальний семантичний вантаж слова, з псевдонімів утворював окремі художні заголовки, часом поетичні алегорії, що характеризують ту чи іншу рису індивідуальності письменника або є алегоричним викладом Франкової думки. В цьому відношенні перед нами виростають такі образи, відбиті в псевдонімах, як *Іван Живий, Мирон Сторож, Мирон Ковалишин* (син Ковалихи).

Цим Франковим образам протиставлені інші його псевдоніми — *Не-Давид, Не-Теофраст, Non severus.*

Приваблюють письменника також риси літературних героїв, відбиті в таких псевдонімах, як *Руслан, Хома Брут, Еудаймон, Тарас.*

---

[5] І. Франко. «Правда», письмо літературне і наукове. — «Правда», Львів, 1884, с. 273.

[6] Там же, с. 298.

Про те, що Франко глибше трактував художню вартість, смисл окремих псевдонімів, свідчить велика кількість його статей і праць, в яких дається генезис псевдонімів того чи іншого письменника. Так, в «Нарисі історії українсько-руської літератури» Франко досить часто наводить псевдоніми, під якими писали східно- і західноукраїнські письменники, і часто намагається розкрити їх авторство. Ці вказівки допомагають глибше зрозуміти діяльність письменника. Ось, наприклад, розглядаючи зміст станіславського журналу «Денниця» — літературно-наукового видання Івана Верхратського, Франко відзначав велику кількість псевдонімів і криптонімів, під якими Верхратський хотів укрити своє авторство безбарвних віршів і оповідань, немічних і слабких статей.[7] Таким прикладом може бути Франкова характеристика творчості «Костя Арабажина, що виступив тут (у «Зорі», 1885 р. — *Я. Ш.)* під псевдонімом *К. Не-я,* псевдонімом, що зробився фатальним символом його дальшої кар'єри».[8]

Правда, не лише один Франко надавав своєрідного смислу своїм псевдонімам і криптонімам. Але слід сказати, що мало було письменників, які надихали б свої прибрані прізвиська такою силою і красою живого слова, як це робив Франко, хоч деякі з поетів і навіть музикантів оповивали свої псевдоніми теплом інтимності, надихали їх почуттями, ідеями демократизму і прогресу. Серед таких прізвиськ можна б назвати *Кобзаря Дармограя* (Т. Шевченка). *Лесю Українку* і *Хтосічка* — одну особу в двох псевдонімах (Ларису Косач), *Бояна* (Миколу Лисенка), *Карпенка-Карого* (Івана Карповича Тобілевича) та інші. Нездоровою романтикою минулого навіяні такі псевдоніми, як *Василь Чайченко* (Борис Грінченко), *Січовик* (Ол. Кониський), хуторянством просякнуті деякі Кулішеві псевдоніми, Іван Франко явно висміював «мовних пуристів», «новаторів», що намагались монополізувати літературу. Так, наприклад, відповідаючи на питання, хто залишиться в українській літературі без «старих» — Шевченка, Марка Вовчка, Федьковича, — Франко іронізував і з «новаторів», і з їх псевдонімів: «Остануться хіба Чайченки, Грінченки, Дрозди, Жуки,[9] Жарки, і Неіжмаки» (розрядка наша. — *Я. Ш.*).[10] «Новатори» відчули удар

---

[7] І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури, Львів, 1910, с. 341—342 (далі в посиланнях на це видання подаємо скорочено: Нарис).

[8] Там же, с. 327.

[9] Дрозд і Жук — псевдоніми О. Кониського.

[10] І. Франко. Говоримо на вовка — скажімо і за вовка. Твори в двадцяти томах. Т. XVI, К., 1955, с. 175.

Франка: редакція «Зорі» викреслила з Франкового рукопису найбільш дошкульні речення, в тому числі і цитовану вище фразу.[11]

* * *

Поява першого псевдоніма Франка *Джеджаликъ* в 1874 р. у львівському журналі «Друг»[12] привернула увагу читачів до невідомого ще тоді письменника-гімназиста, який мусив користуватися прибраним прізвиськом, бо якщо б справжнє ім'я автора стало відоме, його б викинули з гімназії. Цим псевдонімом підписані перші поетичні, публіцистичні і прозаїчні твори молодого письменника.

Звертаючись до традицій народної пісні, до творчості І. Котляревського, до музи Шевченка, дев'ятнадцятирічний юнак-романтик у листах до Ольги Михайлівни Рошкевич змальовує картини майбутнього щасливого життя людства, звільненого від бруду міщанства і капіталістичного визиску. Поет не може не згадати милій про перші свої літературні досягнення, правда, з своєрідним гумором: «Я зачинаю тут в Львові ставатися якимось курйозом — або знаменитостю, не знаю. Не раз прийде який-такий до кружка: „З ким маю честь? — Іван Франко!" А там з боку докине другий: „Vulgo *Джеджалик!*". А той християнин стане та очі витріщить».[13]

Але скоро в творчості молодого поета все сильніше звучать теми і мотиви глибокого співчуття народному горю, і романтичний *Джеджалик* поступається місцем перед новими псевдонімами та криптонімами. Полемічні літературознавчі статті Франка, спрямовані проти нових псевдоепічних творів Корнила Устияновича та Івана Верхратського, підписані начебто від імені якогось неграмотного чи малограмотного селянина, балакучого народного сатирика, — криптонімом + (хрестиком).[14]

Під Франковими перекладами прозової сатири М. Є. Салтикова-Щедріна та повісті Густава Флобера «Саламбо» в «Друзі» появляється псевдонім *A paulo.*[15]

---

[11] Див. «Зоря», 1891, № 18, с. 281.

[12] Див. «Друг», 1874, № 3, с. 51.

[13] Листування Івана Франка з Ольгою Рошкевич. Подав М. С. Возняк. — В кн.: «Іван Франко. Статті і матеріали». Зб. V. Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, 1956, с. 34.

Vulgo = звичайно (лат.).

[14] Авторство Франкового псевдоніму * розкрив М. Павлик. Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. Т. II, Львів, 1910, с. 31. Про Франкові літературно-критичні статті під цим криптонімом див. статтю М. Бернштейна «З ранньої діяльності Франка-критика» в журн. «Жовтень», 1956, № 3.

[15] Див. «Друг», 1876, № 21; 1877; № 5.

Врешті на своє двадцятиріччя Франко приносить в подарунок своєму народові поему «Наймит», яку підписує псевдонімом *Миронъ* ***. Як сама поема стає символом експлуатованого, але нескореного трудового народу, так і псевдонім *Мирон* — символом оновленої творчості письменника, натхненого поетичним передбаченням майбутнього звільнення народу з оков рабства:

Ори, ори й співай, ти велетню, закутий
В недолі й тьмі ярмо!
Пропаде пітьма й гнет, обпадуть з тебе пута,
І ярма всі ми порвемо![16]

Мирон — це центральний псевдонім Івана Франка. Всі інші псевдоніми і криптоніми разом взяті, є лише до деякої міри рівноважниками цього одного основного псевдоніма, як за його значимістю, так і за проблематикою.

Цей псевдонім відрізняється від інших прибраних прізвиськ Франка великою кількістю своїх видозмін — *І[ван] Миронъ, Мирон Ковалишин, Мирон Сторож, Миронъ, Миронъ ***, Мирон ***, Miron, Myron, Myron ***, Miron ***, М-онъ, М., (М.)*, а також тривалістю вживання: з 1876 аж до 1899 р. він не сходить з сторінок українських, російських, польських, німецьких періодичних видань. Варто відмітити, що навіть у монографії «Іван Вишенський і його твори» (1895) Франко, розкриваючи своє авторство статей про Івана Вишенського, опублікованих в журналі «Киевская старина», про псевдонім *Мирон* не згадує. Виправдовуючись перед читачами, чому він не використав деякої відомої в Росії літератури про діяльність Ів. Вишенського, Франко скаржився у передмові на цензурні умови: «Невизискання тих важних для моєї теми книг нехай не буде почислене мені за вину, але хиба за вплив такого елементарного нещастя, яким є для Галичини російський кордон і російські та цензурні порядки, котрі роблять майже неможливою всяку правильну обміну думками і книгами по сей і по той бік Збруча».[17]

Але і в західних областях України полум'яне слово *Мирона* підлягало суворому контролю, твори, підписані цим ім'ям, частково конфіскувалися, а в колах народовської буржуазії, не говорячи вже про клерикалів, москвофілів і станчиків (група польської буржуазії шляхетської орієнтації), вживались різноманітні заходи, щоб приглушити інтенсивність їх звучан-

---

[16] *Миронь* *** Див. «Друг», 1876, № 20, с. 313; І. Франко. Твори в двадцяти томах. Т. 10, К., 1954, с. 44. Розшифрування псевдоніму *Мирон* Франко дає в своїй збірці «З вершин і низин», в якій вміщена поема «Наймит» (Львів, 1893, друга редакція).

[17] І. Франко. Іван Вишенський і його твори. Львів, 1895, с. VI.

ня і силоміць віддалити Франка від читача. «Подумайте, — писав Франко М. Драгоманову 23 грудня 1882 р. з Нагуєвич,— навіть такі невинні штуки, як „Слимак" в торішнім календарі „Просвіти" і „Цигани" в „Ділі" їм видаються надто радикальні, — чисто подуріли люди! Писав мені Бе[ле]й, що коли предложив Барвінському, щоб прийняв мене в співробітника „Діла" і дав мені фельєтон, — то він сказав „Ф[ранк]о — чоловік неможливий, — він би ту зараз свої консеквенції виводив, а нам того не треба!"» (розрядка наша. — *Я. Ш.*).[18]

Псевдонім *Мирон* — це образ самого Франка в ряді автобіографічних оповідань, переважно присвячених дитячим рокам письменника. Герой Франкових оповідань «Малий Мирон», «Schön-schreiben», «Під оборогом» — автобіографічно зарисований двадцятитрьохрічним молодим письменником образ талановитого, допитливого та вразливого на красу і людське горе хлопчика, якого односільчани неслушно вважають «посміховищем», «дивною дитиною». З особливою теплотою накреслює автор майбутнє малого Мирона: «Що з нього буде? який цвіт розів'ється з того пупінка? — У школі дитина хапатись буде науки на диво... І скінчить на тім, що перейметься правдами науки і забажає перевести їх у життя.

І стане малий Мирон гарячим проповідником тих правд, понесе їх між темних і пригноблених, під рідні сільські стріхи... Ну, і незавидна чекає його доля! Навістить він і стіни тюремні, і всякі нори, муки та насилля людей над людьми...».[19]

Ці автобіографічні матеріали з Франкового дитинства доповнюються іншими творами, в яких відбита молодість Мирона. Серед них на першому плані стоїть оповідання «Моя стріча з Олексою» *Мирона Сторожа*, яке було вміщене в конфіскованому журналі «Дзвін» після першого арешту Франка (1878). В ньому відображена доля сім'ї Сторожів, як звали Франків у Нагуєвичах, що були «посміховищем і поштуркувачами... громадського начальства».[20]

Один з цієї сім'ї — Мирон Сторож — проголошує: «Соціалізм... то така наука, щоби от для прикладу, — що мають люди обробляти поле по кусничкові, кожний окремо для себе, то щоби обробляли разом, — то ніби, щоби все поле збили в один лан громадський, і щоби на нім робили всі разом, — що ся вродить, також разом іде до громадського шпихліра, а

---

[18] Листування Ів. Франка і М. Драгоманова. — В кн.: «Матеріали для культурної і громадської історії Західної України». Т. І. К., вид-во Академії наук УРСР, 1928, с. 36. Оповідання Франка «Слимак» та «Цигани» були редакціями вміщені під псевдонімом *Мирон*.

[19] І. Франко. Твори в двадцяти томах. Т. І, К., 1955, с. 236.

[20] Там же, с. 213.

відтак уряд громадський ділит кождому після того, як робив: робив більше, більше дістає, робив менше, то й менше дістає».[21]

Псевдонім *Мирон Сторож* — алегоричний: він означає людину, що на сторожі суспільства ставить своє слово. Ця алегорія дуже співзвучна з Шевченковою поезією: «Я на сторожі коло їх поставлю слово».

Образ сторожа в творчості Франка — не випадковий: його відображення зустрічаємо і в повісті «Захар Беркут»; таким художнім образом — алегорією є *Терен* в «Притчі про терен» з Франкової поеми «Мойсей».

Алегоричні риси *Мирона Сторожа* доповнюються рисами другого Франкового псевдоніму цього ж року *Мирон Ковалишин,* яким підписана стаття Франка «Звістки з Галіції» з підзаголовком «Симптоми розкладу в Галицькій суспільності»,[22] призначена для російського журналу «Вестник Европы», проте не надрукована за життя письменника. Стаття спрямовувалася проти темряви і заскорузлості галицької інтелігенції.

Характерні риси *Мирона* — стійкість, велику моральну силу, відданість своєму народові, бажання служити йому всіма своїми силами і вмінням — спостерігаємо у Франка вже з самого дитинства і юнацьких років. Так, мрією малого Мирона-гімназиста було звести бій з казковим велетнем-змієм, з тучею, яка приносила град на вбогі і вузькі селянські нивки і садки («Під оборогом»). Інше оповідання Франка-Мирона «Рубач» теж є поетичною алегорією, яка характеризує образ Франка, ліричного героя, що прагне, як рубач, з сокирою в руках прочищати шлях через праліси — типовий шлях демократа-революціонера.

Боротьба Мирона-Франка за кришталеву чистоту характеру своїх позитивних героїв, за висоту їх ідеалів, до яких належить і сам ліричний герой його поезій, оповідань, повістей, характеризує весь цикл Франкових творів, підписуваних цим псевдонімом.

* * *

Самотні стежки *Мирона* вже з 1878 р. зливаються на деякий час в єдиний шлях трьох однодумців: Івана Франка, Михайла Павлика і Остапа Терлецького. Хоч ще цього ж року

---

[21] Там же, с. 221.

[22] Мирон Ковалишин (Ів. Франко). Звістки з Галіції. Симптоми розкладу в Галицькій суспільності. Стаття написана у Львові 12 червня 1878 р. — Див. публікацію В. Дмитрука в журн. «Жовтень», 1956, № 8, с. 78—92.

Дженджалик і виступає з двома сатиричними поемами — «Думою про Наума Безумовича» та «Думою про Маледикта Плосколоба», — але це вже позиції *Мирона, Мирона Сторожа, Мирона Ковалишина.* Протягом восьмого десятиріччя XIX ст. діяльність маленького гуртка посилюється: Михайло Павлик друкує статті і під власним ім'ям, і під псевдонімами: *Хома, Русин, Хмара, Михайло Ткаченко, Максим, М. Покутський, М. Іванов, М. Галицький.*[23] Псевдоніми Павлика, Остапа Терлецького *(В. Кістка, Іван Заневич)* і головним чином Франка створюють уяву про велику групу демократичної молоді — однодумців Франка. В дійсності ж майже весь тягар велетенської праці спадає на плечі Івана Франка — науковця, поета, прозаїка, публіциста, перекладача, літературного критика і драматурга — та його друзів. Отже, з 1878 р. починають появлятися все нові псевдоніми Франка.

У журналі «Молот» в рубриці «Вісті з Галичини V» була надрукована за підписом *Микита* стаття «Учениця бібліотека в Дрогобичі», що виявляє жалюгідний рівень освіти навіть у гімназіях.[24] Того ж року Франко друкує у «Дзвоні» під криптонімом *К.* в тій же рубриці «Вісті з Галичини» три статейки, в яких таврує галицьке попівство. Ще через рік цей же автор *К.* виступить проти чернівецької москвофільської преси в статті «Азбучне геройство „Родимого листка"»,[25] спрямованій проти прихильників етимологічного правопису.

Після першого арешту Франка редакція «Правди», боячись друкувати повне його прізвище серед своїх співпрацівників, під оповіданням «Олівець» ставить Франків псевдонім *Русланъ.*[26]

Пізніше з метою збільшити кількість співпрацівників власного журналу «Світ» Франко в 1881 р. притягає на його сторінки цього ж самого *Руслана,* друкуючи під цим підписом власне оповідання «Добрий заробок». Але в зв'язку з переходом *Руслана* до «Світу», а потім, в 1883 р., знову до календаря «Просвіти»[27], Франко розкриває власне авторство цього псевдоніма,[28] який з цього року сходить з сторінок преси.

---

[23] Чотири останні псевдоніми Павлика подані на основі автореферату І. Денисюка. Белетристика Михайла Павлика, Львів. Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, 1956, с. 6.

[24] Див. «Молот», 1878, с. 123—128. Стаття написана Франком в Дрогобичі 18 вересня цього ж року.

[25] Див. «Правда», Львів, 1879, № 7, с. 433—439.

[26] Руслан (І. Франко). Олівець. (З моїх споминок). — «Правда», Львів, 1879, № 12, с. 763—773.

[27] Русланъ. Історія моєї січкарні. Календар «Просвіта» на 1884 р., Львів, 1883, с. 10—16.

[28] Див. «Правда», Львів, 1884, с. 312.

Одверті виступи Франка-*Мирона* проти буржуазії посилюють напади на нього реакційно настроєної інтелігенції і попівства. Представники ж прогресивної інтелігенції на сторінках журналу «Зоря» виступають з статтями на захист Франка і *Мирона*. В цьому відношенні заслуговує на увагу блискуча стаття В. Коцовського «Перли полеміки», підписана криптонімом *К-о*.[29] Коцовський виразно відділяє Франка від *Мирона*, розвінчує підступні наклепи попа Т. Блонського, автора пасквіля, на який не здобувся б і «найспритніший поліцайник».[30] В. Коцовський ставить Франка поруч з Шевченком, Шашкевичем, Федьковичем і Панасом Мирним.

Але поки що Франкові і далі доводиться штучно відділяти свою діяльність від творчості *Мирона*. Дуже цікавою ілюстрацією цього є проспект журналу «Зоря» за 1884 р.,[31] де в запрошенні до читачів на передплату журналу на 1885 р. серед заслужених співробітників спочатку згадується *Мирон*, а вже потім Іван Франко (за алфавітом).

Іншим прикладом такого «роздвоєння» письменника слід вважати три його оповідання в календарі «Просвіта» на 1884 р.: поруч з оповіданням Франка «Сам собі винен» та гумористичної «Історія моєї січкарні» *Руслана* вмістив свої грізні «Ліси і пасовиська» *Мирон*.

Образ *Мирона* приваблює письменника. Ми спостерігаємо його риси в оптимістичних настроях «Веснянок», легких і животворних, в могутніх інтонаціях революційного гімну «Вічний революціонер», глибінь думок *Мирона* бачимо в «Осінніх і нічних думах», джерела поетичного натхнення — в «Пісні і праці», відданість революційній справі — у програмному вірші «Товаришам з тюрми». В колі багатогранних інтересів *Мирона*-Франка бачимо творчість Шекспіра і Гете, Байрона і Гейне, Некрасова і Салтикова-Щедріна, Ярослава Врхліцького і Марка Твена, твори яких він перекладає; але це далеко не повний перелік літературних зацікавлень Франка в 80-х рр. XIX століття.

Ширшають горизонти інтересів Франка, на обрії появляються нові Франкові псевдоніми. В 1884 р. у сатиричному журналі «Нове Зеркало» виступає *Іван Живий; Живий* підписує сатиричні поезії і полемічно-викривальні статті в газеті «Діло», спрямовані проти царефільської обрусительської політики Я. Головацького і шляхетських виборчих махінацій станчиків.

---

[29] К-о. Перли полеміки. — «Зоря», Львів, 1884, №№ 22, 23—24, с. 191—192, 198—200. (*К-о. Корженко* — псевдоніми. В. Коцовського).

[30] «Правда», 1884, № 23, с. 199.

[31] Див. «Зоря», 1884, № 24.

Псевдонім Франка *Живий* потім знайде своє продовження у псевдонімі Vivus у протипопівській рецензії Франка на «Дударя» та «Епопею» о. Зробека,[32] а також в інших рецензіях на нові збірки поезій 900-х років.

Поетичним оновленням *Мирона* слід вважати його звернення до революційних традицій Шевченка. На сторінках петербурзького прогресивного журналу «Kraj» появляються Франкові статті за символічним підписом *Taras*. Це переважно публіцистичні і літературознавчі статті про культурне життя Галичини 80-х рр., але серед них є й дискусійна стаття Франка «T. Szewczenko w oświetleniu p(ana) Ursina»,[33] спрямована проти Урсина-Маріана Здзєховського, який зараховував Шевченка до містиків і бачив у ньому фаталіста та глашатая племінної ненависті. Розпочата Франком полеміка була дуже актуальною. Вона дала Франкові змогу виявити благородні риси гуманізму Шевченка, який закликав «однієї матері дітей» брататися знову з тими народами, що їх хотіли «роз'єднати ксьондзи-єзуїти... Нехай житом пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки, од моря і до моря слов'янськая земля!». Реабілітація творчого обличчя Шевченкової поетичної музи перед незаслуженими нападами клерикалів знайде своє продовження через двадцять років у статтях Франка «Шевченко і Эремія» та інших, а також в статті — «Шевченко і критики»,[34] підписаній *Non severus*.

Коло Франкових псевдонімів дедалі збільшується. У 80-х рр. під статтями в польській прогресивній пресі з'являються підписи *Vindex*,[35] *W. Z.*[36].

Франкові криптоніми з ініціальних букв можна б охарактеризувати епітетом таємничості чи ще одним псевдонімом самого Франка — *Невідомий*.

У 1884 р. в журналі «Зоря» за підписом *** (три зірочки) Франко друкує гумореску «Куди діваються старі роки»[37] — сатиру на народовців.

Ще роком раніше «невідомий» поет під цим же криптонімом *** в газеті «Діло» вмістив замість некролога вірш «На

---

[32] Vivus (І. Франко). Дудар і Епопея. Пісньтретя Якова Зробека.— «ЛНВ», 1906. Кн. II, с. 373—379.

[33] Taras (І. Франко). T. Szewczenko w oświetleniu p. Ursina. — «Przegląd literacki». Додаток до жур. «Kraj», 1888, № 52, с. 12—15.

[34] Non severus (І. Франко). Шевченко і критики. — «ЛНВ», 1904. Кн. XI, с. 116—129.

[35] Vindex (Ів. Франко). Кореспонденція зі Львова. — «Równość», 1881, № 3—4; Див. Г. Вервес. Знайдене в польських архівах. — «Літ. газета», 1957, № 38.

[36] W. Z. (І. Франко). Кореспонденція. — «Przedświt», 1882, № 2.

[37] *** (І. Франко). Куди діваються старі роки.— «Зоря», 1884, № 1. с. 8.

смерть Володимира Барвінського».[38] В цьому ж році і в цій же газеті «Діло» Франко надрукував під криптонімом (*) відгук на промову письменника Едмонда Абу над тілом Івана Тургенєва,[39] а також ряд інших статей-нотаток — огляд культурного руху на Західній Україні.

Поки що, у 80—90-х рр., Франко виступає від імені колективу товариства, прогресивної молоді, від того чи іншого, звичайно прогресивного, органу преси, видавництва. Ще в 1879 р. у народовському журналі «Правда» Франко виступив з статтею «Злука віденського товариства „Січ" з членами бувшого товариства „Руськая Основа"»,[40] підписаною словами: *Від одної части львівської молодіжи.* Стаття в характерний для Франкової сатири спосіб іронізує з заяв окремих представників студентського москвофільства, які проголошували «безглядну преданность нашому австрійському урядові».[41]

Життя студентської молоді було в центрі уваги Франка. Як почесний член етнографічного статистичного гуртка він разом з В. Навроцьким та іншими прогресивними вченими брав живу участь в засіданнях гуртка, був автором декількох невідомих бібліографам статей про студентське життя молоді не лише Львова, але й всієї України та інших держав. Так, у 1886 р. в журналі «Przegląd Społeczny» під рубрикою «Kronika» за статтею, підписаною Франком, йде анонімна стаття «Objawy życia wśród młodzieży»,[42] яка, без сумніву, належить перу Франка. Про це свідчать характерний для Франка стиль статті, поетичні узагальнення про проблески критичної думки серед молоді, висновки про майбутнє співпраці демократичної польської і української молоді, що «дозволила собі самостійно думати, не хотіла йти на ланцюжку втертих фраз».

В цьому ж журналі «Przegląd Społeczny» раніше була вміщена стаття «W sprawie naszej młodzieży»[43] під псевдонімом Jeden z młodzieży (один з молоді), тобто написана від імені прогресивної студентської молоді Львова. Типово Франковий іронічний стиль підтверджує Франкове авторство статті. Як і попередня стаття, цей допис був друкований в рубриці «Хроніка» після Франкової статті «Echa Galicyjskie (Odrębność Galicji)».

---

[38] *** (І. Франко). На смерть Володимира Барвінського. — «Діло», 1883, № 9—10.

[39] Див. «Діло», 1883. № 190,

[40] Див. «Правда», Львів, 1879, № 6, с. 397—401. Авторство статті, розкрито у В. Дорошенка. Спис. творів Івана Франка, Львів, 1930.

[41] «Правда», 1879, № 6, с. 397—406.

[42] «Przegląd społeczny», Львів, 1886, № 2, с. 461.

[43] Там же, 64—66.

Під цим же підписом *Один з молодіжи* Франко виступив в польському журналі «Ognisko»[44] з відкритим листом до редакції «Правди» під назвою «Кому се за сором?».

Для молоді і на її прохання Франко написав статтю за підписом *Въ имени вѣча вѣнской русской молодежи.* Відозва під заголовком «Отзывъ къ Галицко-русскому народу, изданный вѣчемъ русской молодежи въ Вѣнѣ от 11 июня 1893 в дѣлѣ демонстрации 8 июня с. г.» (як летючка) була конфіскована за наказом папського кардинала С. Сембратовича, бо Франко підтримав опозицію проти кардинала, вважаючи її виразом «настроїв цілого галицько-українського народа».[45] Через три роки у Франковому журналі «Життє і Слово» була надрукована складена І. Франком і В. Гнатюком відозва «І ми в Европі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття»,[46] підписана від колективів *Руська-українська молодіж академічна у Львові.* За Комітет для справ угро-руських; її також підписали І. Франко, М. Павлик та інші. Стаття спрямована проти економічного руйнування українського населення в Закарпатській області, що належала Угорському королівству.

Франкові належить також велика кількість статей в газеті «Діло», в яких він, починаючи з 80-х рр., від групи українців Львова вимагає від керівництва «Народного Дому» допомоги народній освіті.

У 1885 р. Франко випускає брошуру «Руско-народна институція „Народный Домъ во Львовѣ"» за підписом *Один з Русинів міста Львова.* Стаття відбиває жалюгідне становище «Народного Дому», призначеного для поширення освіти серед народних мас Західної України.

Співпрацюючи довгий час (з 1887 р. і далі) в польській прогресивній газеті «Kurjer Lwowski», Франко вів тут, між іншим, рубрику «Teatr, literatura i sztuka», де вміщав численні рецензії або під власним ім'ям, або під криптонімом * (зірочка), наприклад рецензія на німецький журнал «Die Kunst wart».[47] Але одну з статей цієї рубрики — рецензію на повість В. Фельдмана «Хороша еврейка» — спочатку відзначено зірочкою *, а потім підписано криптонімом *Iw. Fr.*[48]

Крім цього, на сторінках цієї ж газети Франко надрукував декілька статей під буквенними криптонімами *XYZ, XZ, Z.*

---

[44] Див. «Ognisko», Краків, 1889, № 1, с. 6—7.

[45] В. Щурат. Франків «Іван Вишенський». Вид. Наукового т-ва ім. Шевченка, Львів, 1925, с. IX, нотатка під текстом.

[46] «Життє і Слово», Кн. I, 1896, с. 1—9.

[47] Див. «Kurjer Lwowski», 1888, № 57, с. 7.

[48] Див. «Kurjer Lwowski», 1888, № 41, с. 6.

З цих публікацій привертає увагу стаття «Odczyty Miriama» (Зенона Пшесмицького) з критикою діяльності письменників-декадентів, яку підписано криптонімом *ХУZ*.[49]

Роком пізніше в тій же газеті появляється стаття «Псевдодемократи», підписана криптонімом *XZ*. Стаття була відповіддю Франка на критику селянського руху з боку людовців у журналі «Przełom».[50]

Слід зупинитися також на невідомих досі криптонімах. Один псевдонім *A. G.*, що стоїть після статті в петербурзькому журналі «Kraj», а також другий *Ккк*, під яким Франко опублікував п'ять театральних рецензій на вистави українського театру у Львові в газеті «Kurjer Lwowski» за 1889 р. у згаданій уже рубриці «Teatr, literatura i sztuka».

Згадана стаття Франка (за підписом *A. G.*) під назвою «Кореспонденція зі Львова про археологічний з'їзд», написана від особи українця, прихильника польсько-української наукової співпраці,[51] була співзвучна з численними Франковими статтями про цей же з'їзд, в якому брав участь і сам письменник.

Авторство криптоніму *Ккк* розкрито (правда, не категорично) самим Франком у статті-рецензії на п'єсу М. Л. Кропивницького «Дай серцю волю, заведе в неволю», вміщеній в № 314 газети «Kurjer Lwowski» від 12 листопада 1889 року. Криптонім *Ккк* в цій статті тим більш був необхідний, що після третього арешту Франка в тому ж номері була двічі конфіскована його анонімна стаття «Також політика» («Картопляна політика»), скерована проти політики австро-угорського уряду, що всіма засобами підтримував буржуазію і приречував на голод і злидні народні маси.

Через два дні Франко під цим же криптонімом дав рецензію на п'єсу Карпенка-Карого «Наймичка». Цікава також рецензія *Ккк* на п'єсу Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Шельменко-денщик».[52]

Ще одна театральна рецензія *Ккк*[53] є критичною статтею на безвартісну комедію Абрамовича і Рутковського польською мовою «Чоловік з чемності» в перекладі західноукраїнського артиста Гриневецького, яка, незважаючи на свій низький рівень, подобалася невибагливій публіці.

---

[49] Див. «Kurjer Lwowski», 1894, № 52 (фейлетон), а також Іван Франко. Твори в двадцяти томах. Т. 18. К., 1955, с. 531.

[50] «Kurjer Lwowski», 1895, № 227. Див. Спис творів Ів. Франка. Вип. II, Львів, 1930, с. 105.

[51] Див. «Kraj», 1885, № 36, с. 12.

[52] Див. «Kurjer Lwowski», 1889, № 321, с. 6.

[53] *Ккк* (І. Франко). Teatr ruski. — «Kurjer Lwowski», 1889, № 324, 22. XI, с. 5.

Крім того, про Франкове авторство статей, підписаних криптонімом *Ккк,* свідчать характерні риси Франкового публіцистичного стилю, а також улюблене прислів'я письменника: «Mein Liebchen, was willst du noch mehr?»

Декілька творів Франка підписано або фіктивними прізвищами, наприклад *Андрій Молодченко, Stefan Malewski,* або прізвищами чи криптонімами знайомих Франка, як *Василь Нагірний,* др. *Яросевич Роман, К.* (Каннер, редактор віденської газети «Die Zeit»), *Антон Грицуняк.*

Фіктивним прізвищем *Stefan Malewski* підписана рецензія І. Франка на роботу Аллена Гранта з окулістики. Своє авторство Франко розкрив пізніше у «Нарисі»: «З польських праць, друкованих мною в різних польських періодичних виданнях, зазначу тут: «Wrażliwość na barwy, jej rozwój i znaczenie w organicznej przyrodzie» — реферат з німецької праці американського вченого Гранта Аллена, друкований у першому півроці «Dodatku miesięcznego do czasopisma „Przegląd tygodniowy" у Варшаві 1881 р.».[54]

Прізвищем *Андрія Молодченка* була підписана і видана у Львові в 1887 р. літературна збірка «Веселка».[55]

За псевдонімом *Василь Нагірний* був вміщений в газеті «Діло» за 1883 р. обширний реферат Франка про економічні обставини Галичини «Бесіда Василя Нагірного, виголошена на другім Народнім Вічу Русинів»,[56] який читав сам Нагірний. Франко не міг виголосити цієї доповіді, бо його б тоді, після двох арештів, не допустили на трибуну. Про авторство цього реферату Франко заговорив аж у 1910 р. в «Нарисі історії українсько-руської літератури».[57]

Статтю у віденському тижневику «Die Zeit» під заголовком «Polen und Ruthenen»[58] Франко підписав *др. Роман Яросевич,* бо, співпрацюючи в газеті «Kurjer Lwowski», письменник не міг друкуватися в інших органах.

---

[54] Див. І. Франко. Нарис..., с. 369. Повний заголовок тижневика «Przegląd tygodniowy życia społecznego, literatury i sztuk pięknych. Dodatek miesięczny. Półrocze pierwsze», Варшава, с. 684—739.

[55] Див. І. Франко. Нарис..., с. 352.

[56] Бесіда Василя Нагірного, виголошена на другім Народнім Вічу Русинів 29 червня 1883 р. для умотивування першої резолюції про економічні справи краю. — «Діло», 1883, №№ 69, 70.

Згадана стаття І. Франка передрукована в зб. «Літературна спадщина. Іван Франко». Вип. І, К., вид-во Академії наук УРСР, 1956, с. 354—367.

[57] І. Франко. Нарис..., с. 318.

[58] Dr. Roman Jarosiewicz. Polen und Ruthenen. — «Die Zeit», 1897, № 131, 132.

Стаття була також вміщена в українському перекладі Павлика в журн. «Життє і Слово», 1897, № VI, Кн. 3, с. 177—190 за тим же підписом.

Боротьба Франка проти реакційного напрямку в літературі знаходила підтримку в середовищі прогресивних німецьких і польських журналістів. Так, відому статтю Франка «Ein Dichter des Verrates»,[59] спрямовану проти угодовства буржуазії, погодився підписати криптонімом *К.* один з співробітників віденського тижневика «Die Zeit» Каннер.[60] Проте на вимогу редакції самого тижневика стаття за згодою Франка була публікована під його повним прізвищем.

Не можна пропустити тут і *Антона Грицуняка,* безграмотного, але активного діяча радикальної партії, передвиборного агітатора і дотепного народного оповідача-жартуна, який свої промови пересипав великою кількістю гумористичних прислів'їв та афоризмів. Його прізвище послужило Франкові за співавтора сатиричних оповідань: «Притча про графа Баденього»,[61] «Розбійник і піп»,[62] «Свинська конституція».[63] Правда, Грицуняк підказав письменнику ідею деяких оповідань, самі ж твори були написані Франком цілком самостійно. Проте, незважаючи на це, Франко скромно зазначав під такими оповіданнями: *Записав Іван Франко.*

Слід звернути увагу також і на окремі пізніші псевдоніми Франка, що характеризують напрямок і стиль народного поета, новатора-сатирика *Не-Давид, Не-Теофраст, Non severus, Хома Брут, Еудаймон.*

Не Давид, автор псалмів, не Теофраст, грецький філософ-енциклопедист, учень і наступник Арістотеля, довголітній керівник школи перипатетиків, були зразком поетичного слова Франка.

Якщо Давидів псалом «Блаженный мужъ иже не идетъ на совѣтъ нечестивыхъ[64] пропагує своєрідний сектантський пуризм, кастову замкнутість творчості, Франків естетичний ідеал — *Не-Давид,* тобто письменник, надиханий новими демократичними ідеями:

Блаженний муж, що йде на суд неправих
І там за правду голос свій підносить,
Що безтурботно в сомнищах лукавих
Заціплії сумління їх термосить.

---

[59] Ein Dichter des Verrates. — «Die Zeit», 1897, № 36, с. 86—89.

[60] В. Щурат. Франків «Іван Вишенський». Львів, 1925, с. X.

[61] (Антін) Грицуняк. Притча про графа Баденього. Записав Іван Франко. Львів, 1900.

[62] (Антін) Грицуняк. Розбійник і піп. (Оповідання). Записав Іван Франко. Львів, 1900.

[63] (Антін) Грицуняк. Свинська Конституція. Записав Іван Франко. Львів, 1900.

[64] І. Франко. Твори в двадцяти томах. Т. XI, К., 1952, с. 278—279.

Сатиричний нарис «Доктор Бессервіссер»[65] *Не-Теофраста* іронічно висміює народовців типу Ю. Романчука.

Еудаймон — протилежний Теофрасту образ письменника, що хотів би виявити, знайти благородні риси в своєму суспільстві, а знаходить морально підупалих паничів. Під цим псевдонімом Франко друкував переклад вірша з М. О. Некрасова «Рідні сторони». (Авторство псевдоніма «Еудаймон» розкрито в автографі І. Франка).[66]

У 1883 р. під псевдонімом *Хома Брут* Франко публікує в «Народі» полемічну статтю «З табору народовців».[67]

Серед праць Франка 1904 р. важливе місце займає невідома досі стаття «Шевченко і критики» (за підписом *Non severus*), спрямована проти клерикалів з митрополитом Сембратовичем на чолі, на захист оригінальності, поетичної майстерності Шевченка.

Авторство Франкової статті підтверджують її стилістичні ознаки: і ясний та поетичний стиль, і залізна логіка його аргументації, і майстерно зроблений критичний аналіз положень Щурата в його статті «Св. письмо...» про мнимі впливи біблії на поезію Шевченка.

В статті викладені реалістичні принципи літературної критики, вірно оцінено модний тоді в літературознавстві формальний порівняльний метод. Оцінка індивідуального стилю і художньої поезії Шевченка висвітлена в плані паралельного розкриття оригінальності і майстерності драм Шекспіра, якими захоплювався Франко і публікував з них 10 п'єс у власній редакції в перекладі П. Куліша. Але одночасно стаття *Non severus-a* «Шевченко і критики» була відповіддю Сембратовичеві, що під псевдонімом *Severus* старався звести інсинуації на наукову вартість Франкових шевченкознавчих праць і його габілітаційної лекції.

І в цьому відношенні така оцінка Шевченкової творчості, яку дав Франко у своїй глибокій і продуманій статті, була чудовим підтвердженням великої майстерності Франка-критика.

На закінчення згадаємо про декілька псевдонімів, які Франко вживав у незвичайно виняткових і складних обставинах: або коли це стосувалося його особистих переживань, відтворених в циклі любовних віршів майбутньої збірки «З днів журби», або коли треба було за допомогою натяків висловити критичні зауваження на безпідставність полеміки і ненауковість праць і статей, проти яких виступав Франко. Це перш за все будуть псевдоніми *Марко В., Марко В-а, Невідомий.*

---

[65] І. Франко. Твори в двадцяти томах. Т. III, К., 1950, с. 256—260.

[66] Див. І. Франко. Твори в двадцяти томах. Т. XV, К., 1955, с. 449.

[67] «Народ», 1893, № 19—20, с. 240—241; про авторство Франка див. статтю «Et tu, Brute!». — «Народ», 1893, № 21, с. 270—271.

Франкове авторство двох віршів: «Не можу забути» і «Ходить вітер по житі», які появились в журналі «Літературно-науковий вісник» під заголовком «Із поезій Марка В.»,[68] розкрито в окремій збірці «Із днів журби».[69] В тій же збірці[70] розкрито і авторство псевдоніма *Марко В-а,* яким Франко підписав п'ять поезій, вміщених пізніше у збірці «З днів журби».[71] Вірш «Сійте більш» з 1906 р. — поетичну алегорію про назріваючий революційний рух поет підписав *Невідомий.*[72]

Сатирична критика музичних публікацій П. Бажанського в статті Франка «Русько-народна музикальна гармонія»,[73] підписаній псевдонімом *Нефаховий,* на свій час була дуже актуальною і допомогла поставити на наукові основи питання музикознавчої критики на Західній Україні.

Також незвичайно тактовно провів І. Франко критику фантастичного стилю і надуманих джерел казкових творів Данила Млаки (Сидора Воробкевича), які друкувались в дитячому журналі «Дзвінок». Бажаючи зберегти реалістичні основи всіх казок, що появлятимуться в літературі, Франко написав під псевдонімом *Гаврило Кремінь* листа в редакцію журналу, додавши поезію — казку «Подорож на місяць».[74] Лист під заголовком «Ще про чоловіка у місяці» разом з поезією надрукувала в своїм журналі редакція «Дзвінка».

Рецензії під псевдонімом *Marek Gozdawa* на квартальники журналу «Киевская старина» Франко вміщує у львівському журналі «Kwartalnik historyczny».[75]

Варто в кінці зупинити увагу на двох псевдонімах Франка *Karabus* і *Віршороб Голопупенко.* У передвиборчій дискусії з шляхтою виникла стаття Франка «Паперові гроші пана Тишковського», підписана псевдонімом *Karabus.*[76] Франкову

---

[68] Із поезій Марка В. — «ЛНВ», Львів, 1898. Т. III. Кн. 7, с. 71—72.

[69] Ів. Франко. Із днів журби. Львів, 1900, с. 8.

[70] Там же, с. 3.

[71] Марко В-а (Іван Франко). З днів журби I—V. — «ЛНВ», 1900. Т. IX. Кн. 2, с. 118—120.

[72] Невідомий (Ів. Франко). Сійте більш. — «ЛНВ», 1906. Т. 36. Кн. 10, с. 12. Авторство Франка див.: І. Франко. Твори в двадцяти томах. Т. XIII, К., 1954, с. 454.

[73] Стаття за підписом *Нефаховий* була вміщена в «ЛНВ», 1900. Кн. 9, у відділі «Хроніка і бібліографія», с. 123—125. Про Франкове авторство статті *Нефахового* див.: Матеріали Філіалу ЦДІА у Львові, ф. НТШ, № 3, арк. 309.

[74] Див. «Дзвінок», Львів, 1890, № 22, с. 173—174. Авторство див.: І. Франко. Твори в двадцяти томах. Т. 13, К., 1954, с. 450.

[75] Див. «Kwartalnik historyczny», Львів, 1888, p. II, зош. I, с. 135—136. Авторство Франка див.: Матеріали Філіалу ЦДІА у Львові, ф. НТШ, № 3, арк. 309.

[76] Karabus. Das Papiergeld vom Herrn Tyszkowski. — «Die Zeit», 1895, № 56. Див. «Іван Франко. Статті і матеріали»; Зб. І. Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, 1948, с. 71.

статтю «До історії ювілея»[77] про полеміку з «Галичанином» з приводу ювілею А. С. Петрушевича, в якому участь взяв Франко, підписав сатирик *Віршороб Голопупенко.*[78]

Третя стаття Івана Франка «Ruskie album kobiece» про збірку «Перший вінок» була вміщена у львівському журналі «Ruch» (за 1887 р., стор. 188) під псевдонімом *Paula Z.*[79]

З метою зробити більш наочними псевдоніми і криптоніми І. Франка, укладаємо їх в алфавітному порядку, зазначаючи при цьому місце і час появи псевдоніма:

a—a—o — «Praca», Львів.
A—i — «Kurjer Lwowski», 1889, № 335.
A. G, — «Kraj», Петербург, 1885, № 36.
Андрій Молодченко — редактор альманаху «Веселка», Львів, 1887.
Антон Грицуняк — Львів, 1900.
Hrycuniak A, — «Die Zeit», Відень, 1900.
A paulo — «Друг», Львів, 1877, № 5.
A. C. — «Діло», 1884, ч. 27 (тільки цей номер).
W, Abendpost (Віденська вечірня газета) — див. «Kurjer Lwowski», Львів, 1889, № 223.
[*Въ имени вѣча вѣнской русской молодежи*] — Відень, 1893 р. Окр. видання, конфісковане.
В. Нагірний — «Діло», 1883, № 69, 70.
[*Від одної части львівської молодіжи*] — «Правда», 1879. Вип. 6.
Vivus (Живий) — «ЛНВ», 1906. Кн. 2.
Vindex — «Równość», 1881, № 3—4.
Віршороб Голопупенко — «ЛНВ», 1901. Кн. III, с. 209.
W. Z. — «Przedświt», 1882, № 2.
Гаврило Кремінь — «Дзвінок», 1890, № 22.
Джеджаликъ, Джеджалик — «Друг», Львів, 1874—1877. «Молот», 1878 і окр. видання.
Dr. I. Fr. — «Kurjer Lwowski», 1896.
Dr. Roman Jarosiewich — «Kurjer Lwowski», 1897, № 131, 132.
Еудаймон — «Kurjer Lwowski», 1897, № 131, 132.
Живий — «Нове зеркало», Львів, 1884.
Z. — «Kurjer Lwowski», 1889, № 338.
I. — «Praca», 1886.
И[Іван] Мырон — Черкаси, 1899.
Иван Ф.; И. Ф. — «Діло», «Зоря», з 1880 і далі.
Іван Ф. — «Правда» літ. зб., 1884.
Іван Живий — Иванъ Живый — «Нове зеркало», Львів, 1884. «Діло», 1886, №№ 55, 96
І—О. — «Северный курьер», Петербург, 1899.
І. Ф.; Ів. Ф.; І. Фр.; Ів. Фр. — «Громадський друг», «Діло», «Дзвінок», «Зоря», етнографічний збірник, «Життє і Слово», ЗНТШ.
I. F., I. Fr., Iw. Fr. — «Kurjer Lwowski».
Iw. Er. (замість Iw. Fr.)— «Kurjer Lwowski», 1892, № 53.
I. F. та *B. S.* [*Bolesł. Spausta*] — «Praca», (Львів), 1880, №№ 14, 15.
J. F. — «Ziarno», Львів, 1883, № 5, 6.
Jeden z młodzieży — «Przegląd społeczny». T. II, 1886, s. 64—66.
Karabus — «Die Zeit», 1895, № 56.
К. — «Дзвін», 1878; «Правда», 1879, Вип. 7.
К. (Каннер) — «Die Zeit», 1898.
Ккк — «Kurjer Lwowski», 1889.

---

[77] Див. «ЛНВ», 1901. Кн. 3, с. 209—210.

[78] На три останні псевдоніми Франка звернув нашу увагу М. О. Мороз, за що автор йому дуже вдячний.

[79] Див. М. Возняк. Велетень думки і праці. К., 1958, с. 187.

Marek Gozdawa — «Kwartalnik historyczny», Львів, 1888, № 1; також 1887.
Марко В. — «ЛНВ», 1898. Кн. 7.
Марко В—а. — «ЛНВ», 1900. Кн. 2.
Микита — «Молот», Львів, 1878.
Мирон Ковалишин — [Вестник Европы, 1878].
Мирон Сторож — «Дзвін», 1878.
Мирон — «Друг», 1876, № 20, «Світ», «Діло», календар «Просвіта», «Зоря», «Товариш» (Львів).
Miron, Miron *** — «Przegląd społeczny».
Myron, Myron *** — «Praca», 1882, № 9; «Prawda», Варшава, 1886.
М-онь (Мирон) — «Вольное слово», Женева, 1882, № 49, 51.
М *** — «Нове зеркало», 1883, № 2, «Діло», 80-і роки.
*М.** — «Зоря».
М. — «Діло», 1884, №№ 42, 46, 50—53.
(М). — «Діло», 1883, № 47.
Нагірний В. — «Діло», 1883, №№ 69, 70.
Невідомий — «ЛНВ», 1906. Кн. 10.
Не-Давид — «Нове зеркало», Львів, 1884, № 12.
Не-Теофраст — «ЛНВ», 1898. Кн. 3.
Нефаховий — «ЛНВ», 1900, Кн. 9.
Non severus — «ЛНВ», 1904. Кн. XI.
Один з молодіжи — «Ognisko», (Краків), 1889, № 1.
Один з русиновъ мѣста Львова — Львів, 1885 (окр. видання).
П. S. — «Kraj», 1886, № 42.
Paula Z. — «Ruch», Львів, 1887, с. 188.
Редакція, Ред. — «Народ», «Життє і Слово», «ЛНВ».
Руслан — «Правда», 1879; «Світ», 1881.
Русланъ — Календар «Просвіта», Львів, 1884.
Руcько-українська молодіж академічна у Львові — «Життє і Слово», Львів, 1896. Кн. 6.
Stefan Malewski — «Przegląd tygodniowy», Варшава, 1881, I півріч., с. 684—739.
Сторож Мирон — «Дзвін», 1878.
Taras — «Kraj» і додаток «Przegląd literacki», 1888, 1889 (Петербург).
[F] — «Kurjer Lwowski».
Vom Reichsvaths-Abgeordneten; Dr. Roman Jarosiewicz — «Die Zeit», Відень, 1897, № 131, 132.
Хома Брут — «Народ», Коломия, 1893, № 19—20.
XYZ — «Kurjer Lwowski», 1894, № 52.
XZ — «Kurjer Lwowski», 1895.
\+ — «Друг», 1876, №№ 7, 12; «Діло» 1883 № 109.
*** — «Діло», 1883, № 9—10; «Зоря», 1884, № 1.
* — В газеті «Kurjer Lwowski», рубрика Teatr, literatura i sztuka.

БІБЛІОГРАФІЯ

М. ПЧЕЛІНЦЕВА

ІВАН ФРАНКО ПРО ЗАВДАННЯ БІБЛІОГРАФІЇ

(До питання про роль Франка у розвитку української бібліографії)

Івана Франка завжди характеризувало прагнення високо піднести громадсько-політичну роль літератури, використати книгу як зброю в боротьбі за соціальне і національне визволення народу. Це обумовило його великий інтерес до питань бібліографії, яку він вважав одним із засобів популяризації прогресивних культурних цінностей. Франко прагнув підносити в процесі розгляду літературних явищ і творів глибокі політичні, соціальні та етичні проблеми сучасності. В цьому плані складовою частиною діяльності Франка-критика ми вважаємо його працю бібліографа.

Відомі українські бібліографи розпочали свою діяльність ще до Франка, або одночасно з ним, як, наприклад, І. Левицький, Б. Грінченко, М. Комаров, В. Лукич та інші, але революційно-демократична спрямованість всієї діяльності Франка надавала особливої ваги саме його виступам на полі української бібліографії.

Франко жваво цікавився станом сучасної йому бібліографії і залучав своїх сучасників-однодумців до цієї роботи. Це стосується перш за все Михайла Павлика. Глибока дружба і взаємна повага існувала також між Франком і Лесею Українкою. В їх листуванні відбивається спільність поглядів, спільна любов до літератури і спільна турбота про її шляхи розвитку. Обоє вони надавали серйозного значення методам пропаганди літератури, зокрема бібліографії, для поширення передової культури в народі. Разом з Л. Українкою Франко береться до цікавої бібліографічної роботи. Так, наприклад, коли Л. Українка підготувала каталог рекомендованих книжок для народу, Франко вирішив доповнити його своїми матеріалами і написати передмову. «Як стоїть справа з нашим каталогом?» — запитує його Л. Українка в листі від

11. VI 1901 р.[1] А через деякий час вона знову пише: «Щодо справи каталога українських книжок (що говорив з Вами Квітка), то як він буде у Вас в рукописі готовий, пришліть мені, а я, зробивши додатки, знову пришлю Вам (або все, або самі додатки)»[2].

Коли каталог був закінчений, Франко почав клопотатися про його видання. (На жаль, невідомо, що сталося далі з каталогом, бо матеріали про це не збереглися).

Франко також заохочував до бібліографічної праці відомого літератора Василя Лукича (Володимира Левицького).

Критико-бібліографічна діяльність Франка була зв'язана з М. П. Драгомановим, організатором вільного українського друку за кордоном. На ранньому етапі своєї діяльності Драгоманов відігравав значну роль у розповсюдженні революційно-демократичної преси в Галичині через соціалістичну групу Франка й Павлика.

Проте найближчим співробітником в редакторській, публіцистичній та бібліографічній діяльності Франка був його давній студентський товариш М. Павлик, разом з яким він почав свою літературно-громадську діяльність в журналі «Друг» у 1874 р. і боровся проти «москвофілів» у редакції цього журналу.

І. Франко і Павлик виявляли особливий інтерес до книги, а разом до організації роботи народних читалень, створюваних в ті часи у Галичині, до видавничої та бібліотечної справи. Знаючи, яку велику роль відіграють бібліотеки-читальні в справі піднесення культурного рівня народу, Франко і Павлик намічали план видання популярних книжок для народу, план поширення і поліпшення справи організації народних читалень, використовуючи при цьому власні видання, до яких додавали бібліографічні огляди.

Літературознавча і бібліографічна діяльність вимагала постійних зв'язків з людьми. В зв'язку з цим Франко листувався з багатьма діячами з інших країн, зокрема Росії, обмінюючись, навіть, бібліографічними матеріалами. Так, у листі до О. М. Веселовського від 12 грудня 1899 р. він писав: «...хотел я давно получить изданную особо, кажется уже вторым изданием, библиографию Ваших сочинений, но до сих пор никак не успел...»[3] Обіцяючи в свою чергу надіслати Веселовському невелику студію про «Слово о Лазореве воскресении», Франко запитував, чи існує яка-небудь праця про «Книгу се-

---

[1] Леся Українка, том V. Листи, Держлітвидав, Київ, 1956, стор. 350.

[2] Там же, стор. 374.

[3] Ів. Франко, Твори, т. 20, стор. 585.

ми мудрецов», в якій були б зведені «в купу» і систематично розроблені результати багатьох монографій про цей твір. Він перераховує ряд праць (німецькою мовою) з цього питання, які у нього вже є, виявляючи, таким чином, хорошу бібліографічну ознайомленість.

Ще один приклад бібліографічних зв'язків можна встановити на основі листування Франка з М. Н. Сперанським. У листі від 20 серпня 1902 р. Франко пише: «Как только приеду во Львов... я немедленно примусь за составление возможно полной коллекции переводов Гоголя на галицко-русское наречие и вышлю их по указанному Вами адресу. Я могу, кроме этого, сделать Вам полный библиографический список, где, что и когда было печатано из Гоголя в Галиции на малорос. языке»[4].

Лише ці невеликі уривки з листування Франка свідчать, яку напружену роботу провадив він у зв'язку з літературознавчою і редакційною роботою.

Книжки, листи, газети, рукописи йшли безперервним потоком до нього і від нього.

Як бачимо з всього сказаного, Франко не був поодиноким у своїй видавничій і літературно-бібліографічній діяльності: були у нього однодумці, з якими він листувався, радився, мав корисні зв'язки і підтримку. Власне кажучи, сам характер такої діяльності письменника і науковця вимагав від нього постійного різнобічного оперативного спілкування з людьми.

Та все ж таки потрібні були справді велетенські сили, незнаний для того часу трудовий подвиг, щоб у тяжких умовах тогочасної Галичини, духовноворожого письменникові буржуазного середовища так стійко боротися за революційно-демократичну українську літературу, за її невпинний розвиток. Рідкісний багатогранний талант, пристрасна любов до книги, уміння вперто, систематично й ненастанно працювати над собою, гостре бажання віддавати свою працю, свої знання на користь трудовому народові — все це дало змогу Франкові піднестися на вершину культури і стати велетнем праці і думки.

Франко продовжив і розвинув стосовно до конкретних умов української літератури ті принципи бібліографічної справи, які обстоювали російські революціонери-демократи.

Російські революціонери-демократи, вважаючи бібліографію важливою допоміжною наукою, однією з серйозних галузей ідеологічного фронту, вперто боролися проти реакційних, формалістичних та об'єктивістських тенденцій в ній.

---

[4] Там же, стор. 594.

Великого значення надавав бібліографії Бєлінський, який дуже уважно ставився до книги взагалі та до роботи над нею. Коли Бєлінський рецензував книгу, він зупинявся на її внутрішньому змісті, її ідеології, на зовнішньому вигляді (формат, папір, ілюстрації), на приступності для читачів.

«Журнал есть руководитель общества, — говорив він, — и важнейшее отделение всякого журнала — критика и библиография; они, можно сказать, душа, жизнь его, потому что в них резче всего высказывается его направление, сила и достоинство»[5].

Добролюбов і Чернишевський різко нападали на бібліографів за їх відхід в бік захоплення старовиною, дрібними розшуками окремих фактів другорядного значення, за «колекційний» характер їхньої праці. Цей ухил в бібліографії Чернишевський вважав наслідком політичної реакції кінця панування Миколи І. Таким чином, Добролюбов вимагав від бібліографів, щоб матеріал відбирався за певними принципами і щоб не нехтувались інтереси читача. Він вважав також за потрібне не тільки називати заголовки, але й розкривати зміст і значення книжок.

Російські революціонери-демократи вперто боролися за те, щоб бібліографія не була відірваною від життя, а стала б справжньою підпорою науки і літератури і допомагала б ідейному зростанню суспільства. «Библиография прекрасное дело, — говорив Чернишевський, — но только тогда, когда ею занимаются серьезно»[6].

Думки російських революціонерів-демократів про книгу знайшли в особі І. Франка гарячого прихильника. Для молодого письменника були характерні не тільки величезна любов до книги і гаряча жага до знань, серйозність підходу до справи, — в нього було вже велике вміння працювати над книгою, невичерпна працездатність, рідкісний талант, який діяв завжди в тісній співдружності з високим прагненням вивести до світла свій народ. Тому Франко, органічно сприймаючи і вірно застосовуючи у своїх працях думки революціонерів-демократів, розвивав їх далі в специфічних умовах галицького життя.

Початок справжньої критично-бібліографічної діяльності письменника зв'язаний з виходом у світ навесні 1874 р. журналу «Друг», де Франко працював разом з Павликом, але він працював над бібліографією ще раніше.

---

[5] В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений, 1901, т. IV, с. 264.

[6] Н. Г. Чернышевский. Значение Пушкина в истории русской литературы. Полное собрание сочинений, т. 3, 1947, с. 519—520.

Будучи ще зовсім молодим хлопцем і захоплюючись збиранням фольклору, він мимоволі навчався бібліографічно обробляти зібраний матеріал: реєструвати, систематизувати, а далі й анотувати його. Це була одна лінія, по якій ішов розвиток Франка-бібліографа. Друга була робота над книгами, яка тривала усе життя.

Швидко перечитавши всю шкільну бібліотеку, Франко ще учнем на свої важко здобуті дрібняки рано почав збирати власну бібліотеку. Але він ніколи не був бібліоманом, який захоплювався зовнішнім виглядом книги, він був бібліографом-масовиком. Франко завжди організовував голосні читання, сам читав вголос, виступав найпершим усним критиком-рецензентом, щирим пропагандистом книжок. Як член студентського «Академіческого гуртка» він був обраний бібліотекарем студентської бібліотеки, і весь час її існування дбав про поліпшення її роботи.

Так, наприклад, в червні 1879 р. Франко писав до М. Павлика: «...У нас думка — довести поволі нашу бібліотеку до того, щоб у ній були всякі підручники для шкільних наук, щоб визичуючи їх чи то гімназистам, чи академікам із своїх, ми могли оказувати їм практичну поміч. Надіюсь, що дещо трохи таких книжок мож буде призбирати, а поки що я запренумерував «Енциклопедію наук природничих» Тревандта, а з журналів держу «Космос»[7].

Користуючись бібліотекою гуртка, Франко продовжував купувати книги для своєї власної бібліотеки і завжди давав їх читати за вимогою своїх товаришів і знайомих. Згодом його бібліотека стала багатим книгосховищем з рідкісними виданнями, і Франко часто допомагав нею літераторам і ученим. Так, він подав велику допомогу бібліографу І. Левицькому, який під час складання «Галицько-руської бібліографії» хворів і не мав змоги діставати потрібну йому літературу.

В міру того, як зростала Франкова бібліотека, він складав до неї каталоги, які систематично поповнював, удосконалював і, таким чином, розвивав свої бібліографічні знання і навички.

Франко вважав, що в бібліотечно-бібліографічній справі обов'язково повинна панувати сувора наукова точність. Недаремно він надавав величезного значення статистиці, без якої не може бути зроблено жодного наукового аналізу будь-якого явища. Він доводив це власними працями. Так, у збірнику «Молот», що вийшов у 1878 р., в статті «Ученицька бібліотека

---

[7] Ів. Франко. Твори, т. 20, стор. 70. Лист до М. І. Павлика.

в Дрогобичі» за підписом Микита, Франко, вивчаючи стан бібліотеки і користуючись для цього статистичними даними про читання книг в ній, дав глибокий аналіз поганої шкільної системи того часу. Здобуті з бібліотечних каталогів і формулярів цифри Франко вважає хоч і слабкою, а все «характеристикою того напряму, в якім іде наука по наших гімназіях». Ці цифри можуть показати, «на кілько ученик гімназіяльний поза школою, поза професорським надзором може думати і робити самостійно і свобідно, на кілько може піднестися до критики окружаючих його обставин, до супротивлення тим обставинам».

Франко робить висновок з цього аналізу, що бібліотеки дуже потрібні учням, але «система шкільна вкінець забороняє ученикам читати всякі книжки крім шкільних, і найбільша частина професорів уважає ученика мертвим, бездушним знаряддям, призначеним тільки на то, щоб дав спокійно набивати свою голову всякими «премудростями», нікому на нінащо не здалими». Ця праця Франка свідчить про глибоке розуміння ним ролі бібліотек та голосного читання, ролі книжки в поширенні знань в масах.

Велике значення для розвитку бібліографічної діяльності Франка мав «Етнографічно-статистичний кружок», який Франко організував у 1883 р. Як писав Франко у листі до Драгоманова від 27 жовтня 1883 року, гурток створювався «для студіювання життя і світогляду народу. Чи буде з тої муки хліб — не знати, але на всякий спосіб я докладу і докладатиму роботи, щоб хоч що-небудь вийшло»[8].

Франко підготував програму, яка повинна була обговорюватись на першому занятті гуртка, збирався наступного тижня «дати відчит о методі і цілях статистики». «То само треба буде зробити і для етнографії», зазначав він. «Нехай люди хоч пізнають, як виглядає предмет, все-таки не на одно їм отворяться очі, на що досі дивилися, а не бачили...» Лист дає змогу пізнати, як в цей час ставився Франко до бібліографії. «Одним з перших задань «кружка», — продовжував Франко, — буде зладження і видання по можності повної бібліографії (з критичними примітками) всіх книжок, статей і заміток, відносячихся до нашої етнографії і до статистики українського краю і народу. Таку роботу можуть зробити й люди, що знакомі з самими тими науками, а користь буде і для них, бо пізнають, де і який матеріал можна напіткати -- і для всіх будущих робітників на тім полі. Конечно, я думаю втягнути в ту бібліографію і рукописи публічних бібліотек. До тої

---

[8] І в. Ф р а н к о. Твори, т. 20, стор. 191.

роботи ми хочемо запросити і віденців, бо особливо статистичних джерел найбільша часть у Відні, а тут, хоч забийся, не добудеш не раз найелементарніших видань»[9].

Франко сподівався на допомогу в цій справі з боку Драгоманова: «...Ми дуже були б раді, коли б могли дістати від Вас вказівки, як робити і що, які книги студіювати — особливо по етнографії, до чого у нас, крім сирих матеріалів, та й то дуже некомплектних, дуже мало книжок находиться. Я спроваджую тепер дещо, а дещо надіюсь роздобути на Україні. Особливо потрібні нам збірники великоруської людової літератури, та й деякі їх опрацювання, хоч би на разі лиш Пипіна, Стасова, Єфименка і др.»[10].

Через деякий час Франко знов повідомляв Драгоманова в листі від 4 грудня 1883 р. про стан розпочатої роботи: «...У «Кружку» тепер ідуть поруч себе дві роботи: одні збирають бібліографію, а другі виписують з урядової газети дані про пожари в послідніх 10-ти роках. На підставі тих даних зладжений буде реферат»[11].

В своїй літературній, науковій та редакційній роботі Франко також часто відчував потребу в такій підсобній науці, як бібліографія.

У Франка небагато спеціальних висловлень про бібліографію, але своєю практичною діяльністю та своїми глибоко-науковими рецензіями на ряд праць відомих бібліографів він показав, як глибоко усвідомлював величезне значення бібліографії для розвитку культури і науки народу та її завдання. Він доводив, що вчений і критик повинні весь час працювати в тісній співдружності з бібліографією, на неї спиратися, нею поглиблювати і поширювати свою роботу.

А коли так, коли бібліографія є вірною і дійовою помічницею науки, то звідси випливають дуже серйозні завдання бібліографа, який аж ніяк не може залишатися тільки механічним складачем, а повинен цілком свідомо підходити до кожного об'єкта своєї праці, розкривати зміст творів, вказуючи на їх ідейну спрямованість, даючи їм оцінку.

В особі Франка на рідкість щасливо поєдналися: надзвичайно працьовитий бібліограф і серйозний вчений, критик, здатний пильно дивитися на всі явища культури і глибоко аналізувати їх.

Франко своєю діяльністю встановлював той зв'язок між бібліографом і критиком, якого домагалися російські революціонери-демократи.

---

[9] Там же.
[10] І в. Ф р а н к о. Том. 20, стор. 191.
[11] Там же, стор. 206.

Переглядаючи і перекладаючи безліч друкованої і недрукованої книжкової продукції, в силу тих величезних завдань, які Франко ставив перед собою як літературний і науковий працівник, він не міг не відчути у процесі ознайомлення з багатством літератури великої користі від бібліографічних покажчиків. З другого боку, працюючи вже над створенням своїх найрізноманітніших творів, Франко не міг — тепер, уже як творець і дослідник, — не застосовувати бібліографії повсюдно і цілком свідомо.

Для Франка не могла існувати бібліографія, відірвана від практичної і наукової діяльності; в повсякденній роботі вона була для нього органічно необхідною.

Бібліографія значно економить час і працю людини, вона полегшує спеціалістові його розшуки потрібної йому літератури.

Ось за що поважав Іван Франко бібліографію, от чому так старанно, вперто і з захопленням поширював її. Цей свій погляд він яскраво висловив у рецензії на книгу Яна Свєнтека «Lud Nadrabia», Краків, 1893 рік: «Друга і далеко важніша хиба (книжки) се брак порівняння матеріалу, вміщеного в книзі, з іншими, давнішими збірками. Коли не сам збирач, то в усякім разі, антропологічна комісія Краківської академії повинна би тямити, що такі бібліографічні вказівки при кождій пісні, казці, повірці і т. і. на паралелі, звісні вже з інших збірок — нехай би тільки польських, — се половина вартості збірки, бо всякому, хто хоче з неї користати, ощаджують масу праці над шуканням і порівнюванням тих паралелів... Подаємо голос за тим, щоб звичай сей був прийнятий невідступно в дальших виданнях Академії»[12].

І недаремно у вище наведеному листі до Драгоманова Франко підкреслює думку про користь від бібліографії не тільки для тих етнографів, що її складають, а й «для всіх будущих робітників на тім полі».

Випускаючи в світ кожну свою історико-літературну велику працю, Франко — як бібліограф — глибоко задумувався над тим, як зробити її найбільш доступною, зручною і легкою для користування. Про це він повідомляв — як правило — у передмові або післямові. Так, у передмові до «Покажчика імен і річий», останнього розділу-додатку до «Нарису історії українсько-руської літератури до 1890 р.» Франко писав: «Для влегшення перегляду змісту сеї книжки подаю на закінчення поазбучний покажчик важніших імен

---

[12] «Життє і слово», 1894, т. 1, стор. 311—312 (Розрядка наша).

і речей, про які згадується у ній».[13] І далі вказував, якого методу він при цьому дотримувався: для старшого періоду літератури — до Котляревського — вказував, крім імен осіб та географічних назв, згаданих у тексті, також назви творів, що були переважно безіменні. Для новішої доби української літератури він залишав назви творів відомих авторів, а, крім того, вказував назви всіх згаданих в тексті збірників, альманахів та періодичних видань.

У передмові до «Апокрифів» Франко так само викладає принципи бібліографічного оформлення своєї праці. «До кожного тексту, — писав він, — хоч би й як малого, додані мною примітки, що показують чи то походження даного оповідання, чи паралельні тексти в інших збірках і виданнях, чи в кінці праці наукові, посвячені тому оповіданню. В тих примітках і в отсій передмові я бажав би подати повний (по моїм силам) апарат науковий для тих учених, що хотіли би займатися дальшою працею над дослідами сих пам'яток. Для полегшення тої праці мусять служити ті варіанти, які списані мною при більшій части текстів чи то з рукописів, чи з друкованих збірок, де знаходилися такі самі тексти».[14]

Ставши відомим письменником і вченим, Франко завжди і від себе самого, і від своїх учнів, яких навчав бібліографії, вимагав надзвичайної уважності, точності, акуратності в роботі.

Але в той же час він боровся проти суто формального принципу в бібліографуванні, вважаючи, що матеріал краще розташовувати, наприклад, в хронологічному порядку (це цінніше з пізнавальної точки зору), але додаючи при цьому абеткові покажчики. В бібліографічних оглядах Франко прагнув відбити епоху, ідейний напрям — анотувати матеріали так, щоб це не був сухий перелік книжок або статей, а щоб перед читачем розкривався характер рецензованої книги, творчості письменника, епохи. Подання анотації, тобто розкриття змісту і висловлення оцінки, він вважав там, де це можливо, — обов'язковим і в усякому разі дуже бажаним, необхідним.

Так, ще в 1879 р. в листі до О. Рошкевич, розкриваючи перед нею зміст проектованої «Нової основи», він зазначав, що наприкінці книжки даватиметься «бібліографія» — «спис нововийшовших книжок з короткою оцінкою при кож-

---

[13] Ів. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 387.

[14] Ів. Франко. Апокрифи і легенди з українських рукописів, том 1, Львів, 1896, стор. III і IV.

дій...»[15] Таким чином, уже тоді він вважав за потрібне давати в бібліографії оцінку книжок.

В листі до А. Ю. Кримського (кінець лютого — початок березня 1894 р.), вітаючи його намір подати до «Життя і слова» обширну антологію з Фірдоусі, Франко, вірний своїм принципам, нагадує Кримському про необхідність подати при цьому й відомості про Фірдоусі — «його значення в літературі і про його діло».[16] Пізніше, висловлюючи Кримському в листі від 27 січня 1895 р. подяку за надіслану збірку творів Фірдоусі і передмову до них, Франко тут же вказував, що можна було б доповнити бібліографічний покажчик творів Фірдоусі. І в цьому ж листі, відповідаючи Кримському відносно надісланих ним для публікації байок Кантеміра, знову нагадав про необхідність при цьому надіслати відомості про автора: «...Басні Кантеміра в первописі пришліть, та додайте й уваги про писателя, щоб можна було видати як Вашу самостоячу працю».[17]

Франко неодноразово висловлювався проти «сухої бібліографії». Відповідаючи редакторові «Зорі» на пропозицію дати огляд літературного життя в 1892 р., Франко писав: «Бажаєте, щоб я декількома увагами допоміг читачам «Зорі» розглянутись у торічних здобутках та хибах нашої літератури: Дуже я рад би сповнити Ваше бажання, та не знаю, як би краще за се діло взятись. Думаю, що Ви й самі не жадаєте від мене ані бібліографій наших літературних та наукових новинок за минувший рік, ані докладного критичного розбору всіх, чи хоч би тільки вартніших з цих новинок. Суха бібліографія не дала б Вашим читачам нічого нового.(...) се була б зовсім зайва робота».[18] Замість цього він пропонує розглянути основні літературні явища по найважливіших центрах літературної і наукової продукції.

У передмові до 1 тому «Студій над українськими народними піснями» 1913 р. Франко досить чітко знову підкреслив цей свій погляд: «Зрештою сама бібліографія, сухий реєстр титулів хоч би й усіх пісень одної за одною не дає іще ніякої користі для науки. Тут потрібне щось більше, потрібне спеціальне оброблення, виконане по правилах історичної та літературної критики, яке б пере-

---

[15] Ів. Франко. Лист до Ольги Рошкевич. Цитується за кн.: Іван Франко. Статті і матеріали. Зб. 5. Листування Івана Франка з Ольгою Рошкевич. Подав М. Возняк. Лист. 46. (1879 р.). Львів, Вид-во Львівського ун-ту, 1956, с. 123.

[16] Ів. Франко. Твори, т. 20, с. 507.

[17] Там же, с. 541.

[18] Ів. Франко. Наше літературне життя в 1892 р. — «Зоря», 1893, ч. 1, ч. 15.

брало рядок за рядком, варіант за варіантом, віднайшло й усталило їх взаємний зв'язок, вияснило різниці та розгалуження редакцій і позволило нам пов'язати ті пісні скілько можна з певними територіями нашої країни, з певними історичними традиціями, з культурною і історичною еволюцією нашого народа».[19]

Виразно виявилися погляди Франка як глибоко досвідченого бібліографа під час обговорення плану видань творів Драгоманова.

Віддаючи в деяких випадках перевагу хронологічному порядку бібліографування перед суто формальним абетковим, — Франко в даному разі відкинув запропонований Кримським і Павликом хронологічний порядок. Він вважає «потрібним держатися комбінованого, реально-хронологічного порядку, т. є. розкласти ті твори на реальні групи (праці історичні, історико-літературні, фольклорні, педагогічні, політичні і т. ін.), і тільки в рамах кожної групи держатися хронологічного порядку. Так видано твори Максимовича, так видали поляки твори Шуйського, і тільки таке видання, по моїй думці, дає пізнати писателя у всіх частинах його духовної праці і в його зрості, а не справить у голові читача хаосу, який би мусило справити шаблоново-хронологічне впорядкування, де по статті історичній прийшли б якісь статті публіцистичні, стаття педагогічна, потім знов щось іншого».[20]

Глибоке знання книги та якась особлива інтуїція бібліографа підказували Франкові, де й як можна знайти і придбати той чи інший цінний рукопис або бібліографічну рідкість.

Прекрасно знаючи стародавню літературу, добре орієнтуючись в рукописних фондах, він відкрив ряд невідомих раніше творів видатного українського полеміста кінця XVI—початку XVII століть Івана Вишенського, пристрасного борця проти католицької агресії і польських магнатів, що експлуатували український народ.

Величезна праця Франка над Вишенським, якій він віддав стільки сил, є надзвичайно показовою для всієї його діяльності як критика і бібліографа. Важливою частиною цієї праці є другий розділ, присвячений найдокладнішому бібліографічному оглядові всіх літературних творів Вишенського. Франко намагався згрупувати твори Вишенського, визначити час, коли вони були написані. Він писав, що «докладний

---

[19] Ів. Франко. Студії над українськими народними піснями. т. I, Передмова. Львів. 1913. (Розрядка наша).

[20] Ів. Франко. Лист до А. Ю. Кримського від 30/VIII 1895 р. Твори, т. 20, с. 555.

критичний розбір творів Вишенського представляє велику трудність», тому що недоступні були для нього давні видання книжок Вишенського та рукописні збірки. (Тут треба відзначити, що Франко був надзвичайно вимогливим — і в першу чергу до себе — щодо повноти бібліографічних матеріалів). Проте помимо всіх цих Франкових застережень безперечним є те, що його праця дає найповніший і найдокладніший розгляд творчості Вишенського.

Наполегливість, допитливість Франка — шукача матеріалів стародавньої літератури — особливо виявилась в його роботі над уже згаданим твором «Апокрифів».

Він зібрав невідомі раніше українські тексти апокрифів, доповнив ними вже існуючий звід, своєрідно класифікував і грунтовно коментував їх.

Спочатку Франко розробив план роботи над віднайденням відповідних матеріалів саме на основі бібліографічних джерел: «Пожаданим було б для мене, — пише Франко Кримському, — ось що: по каталогах рукописів передивитися, котрі є рукописи южноруські і містять у собі апокрифи, легенди і апологи. Кожного такого рукописа винотувати №, вік написання і можливі ближчі прикмети (оскільки вони занотовані в каталозі), а потім (нетепер) винотувати мені тільки заголовки тих апокрифів, що відносяться до осіб старозавітних (з доданням, по змозі, початкових слів оповідання)».

«Се думаю, — продовжує Франко, — праця не така-то дуже тяжка, коли хто має каталоги під рукою, а я готов за неї заплатити гонорар, який би Ви признали відповідним. Може би хто з студентів-славістів зробив мені ту роботу? Тоді я міг би знати, які тексти є у мене, а яких мені ще треба для докомплектування моєї збірки. До кожного тексту долучена буде коротенька студійка, а радше замітка, в котрій показані будуть паралельні тексти, друковані деінде, варіанти їх супроти мого і звісні мені студії та розправи про даний текст. Надто наперед книжки подана буде загальна студія про апокрифи, а при кінці словник і покажчик імен та змісту. Я бажав би дуже випустити сю книжку ще сього року в світ і зробити її якомога гарною та повною».[21]

Коли взяти до уваги величезну завантаженість Франка громадсько-політичною та літературно-видавничою роботою, то залишається тільки дивуватися, як міг він у своїй науковій праці бути таким нещадно вимогливим до себе? Як він встигав і вмів це робити?

---

[21] Ів. Франко. Твори, т. 20, с. 543—544. Лист до А. Кримського від 20. II 1895 р.

Франко надавав великого значення бібліографічним покажчикам, книгарським каталогам і проспектам, що значно полегшували справу, економили дорогий час. І він часто звертається до друзів з просьбою надсилати йому каталоги. «...Позволю собі обернутися до Вас з одною просьбою, — пише Франко до Кримського від 4/XI—91 р., — а властиво, з повторенням давньої просьби: чи не могли б Ви винайти мені в якій московській книгарні або антикварні книжку «Содержание чтений в Московском обществе Истории и Древностей». Книгу сю я бачив колись у Києві у Оглобліна, та не купив, а тепер годі дістати. Розпитайте також, чи і по чому можна б роздобувати поодинокі книжки «Чтений», якби мені було їх потрібно. Коли б найшли «Содержание», то будьте ласкаві, купіть і вишліть, а я Вам гроші зараз зверну. Посилаючи, приложіть також якмога більш каталогів книгарських (нових книг) і антикварських, може, мені щонебудь понадобиться купити».[22]

Часто траплялось так, що потрібне для наукової праці видання Франко міг одержати з великими труднощами і лише на короткий строк. Надмірна, поспішна і напружена робота відбивалася на його здоров'ї, зокрема на стані очей, на що він часто скаржився у листах до близьких.[23]

Працюючи у Відні над дисертацією, Франко в листі до Драгоманова (від 30/X—92 р.) звертається до нього з проханням надіслати йому каталоги, що дало б змогу менше турбувати людей надсиланням йому книжок.

«... Взагалі я просив би Вас, — пише він, — зібрати мені кілька каталогів антикварень паризьких, щоб я міг, не трудячи добрих людей, і сам обертатися до них, або ще ліпше, дати їм мій адрес і попросити, щоб висилали мені каталоги по літературі, історії, лінгвістиці і фольклору.»[24]

Наскільки наукові, літературознавчі та публіцистичні праці Франка різноманітні за своїм змістом, призначенням і формою, настільки своєрідні і різноманітні і його бібліографічні праці.

---

[22] Ів. Франко. Твори, т. 20, стор. 435.

[23] Так, в період праці над приповідками Франко розповідав у листі до Драгоманова від 5/IV 1892 р.: «Отсе перед кількома днями через велику силу одержав Вандера «Sprichwörterlexicon», п'ять величезних томів, кожний містить около 60 000 приповідок. Визичили мені його в Загреба з умовою — звернути за 4 тижні. Хотячи докладно прочитати цілий лексикон, а не осліпнути, треба хоч рік часу. Я почав було читати і виготовувати форсовно і після другого разу очі так розболілися, що мусив покинути думку порівняти весь матеріал. Зроблю тільки, що зможу, а іменно — перейду важніші переклади і зазначу». «Ів. Франко, Твори, т. 20, стор. 447—448.

[24] Ів. Франко. Твори, т. 20, стор. 466.

Протягом усієї своєї діяльності, багато працюючи по різних редакціях, Франко написав безліч рецензій на твори письменників і вчених. Рецензуючи книгу, він розглядав її із всіх точок зору, дуже докладно. Часто рецензії переростали у статті.

Франко багато і активно працював у галузі критичної бібліографії.

Як і Бєлінський, він надавав серйозного значення розділові «Критика і бібліографія» в періодиці, вважаючи, що цей відділ є найбільш характерним виразом обличчя даного журналу. Франко часто скаржився, що найважче буває укомплектувати в журналі чи газеті саме цей відділ. Тому він радів кожній бібліографічній замітці, яку надсилали йому для видання. «...На статтю про Румянцевський музей наперед тішуся, — пише він Кримському в листі від 12 січня 1894 р. Як бачите, в 2 книжці[25] хроніки зовсім нема, та й відділ критики і бібліографії вийшов дуже вбогий. Тішить мене стаття Василевського про «Wisłu». В такий спосіб я рад би оглянути комплекти всіх важніших слов'янських журналів, а далі й позаслов'янських. Жаль тільки, що на таку роботу, пожиточну, хоч і не дуже головоломну, мало находжу охочих робітників».[26]

Трохи пізніше Франко дякує Кримському за надіслану статтю і просить його: «Рецензій надсилайте якнайбільше, втягуючи туди і орієнталістику — нехай люди привчаються інтересуватися всім, що інтересує по всім світі освічених людей».[27]

У вересні цього ж року Франко знов пише Кримському про свої намагання поліпшити свій журнал саме шляхом пожвавлення критичного відділу. «...Я рад би оживити зміст «Житя і слова», та при наших слабих силах се доволі тяжко. Особливо мені бажалось би розширити відділ критики та рефератів із книжок та часописів, та власне для сього найтяжче знайти помічників...» і далі: «... просив би я Вас написати мені для VI кн. дещо до рубрики критики або нових книжок, та не знаю, чи в пору Вам буде моя просьба».[28]

Шляхом величезних зусиль витягував Франко книжку за книжкою свойого улюбленого журналу. Уже не було матеріальних можливостей для видання і журнал мав зовсім припинити своє існування. Та коли знову промайнула іскра надії на те, що журнал, може ще буде жити, Франко так ви-

---

[25] Журн. «Житє і слово».
[26] Ів. Франко. Твори, т. 20, стор. 500.
[27] Там же, стор. 507. Лист до А. Ю. Кримського.
[28] Там же, стор. 524.

словив свої міркування про дальший стан його розвитку: «...Хотів би я зробити його місячником, виключити з нього сирі матеріали етнографічні та історичні і натомість розширити часть критичну і наукову, так щоби давати популярні наукові статті та реферати по різних частях науки. Звісно, така редакція організації вимагає багато співробітників, і думаю, що Ви не візьмете мені за зле, коли я числю тут поперед усього на Вашу підмогу. Нам конечно треба, щоби хтось звертав увагу на все цікавіше, що є по російських журналах, а у нас їх і зовсім нема деяких, другі хоч є, та їх тяжко дістати до рук. Загалом се така праця, котру можуть зробити тільки росіяни. Також прошу Вашої поради, до кого з російських українців обернутися мені з просьбою о поміч».[29]

Протягом всіх чотирьох років існування журналу Франко підтримував найтісніші зв'язки з визвольним рухом Росії і зробив «Житє і слово» найкращим революційно-демократичним органом України 90-х років, невпинно дбаючи про високий стан його бібліографічного відділу. В журналі систематично друкувались рецензії, багато з них були зразковими для тогочасної української критичної бібліографії.

Тісно зв'язана з критичною рекомендаційна бібліографія, вагу якої Франко добре розумів. Рекомендаційна бібліографія використовує матеріал критичної, відбирає відомості про кращі твори і активно пропагує їх через спеціально складені списки і покажчики рекомендованої літератури. Мета цього роду бібліографії — керувати читачем, виховувати його ідейно і політично.

Прикладом такого звернення Франка до рекомендаційної бібліографії може бути складений ним список революційної літератури, вміщений у збірнику «Молот» за 1878 р. Ця бібліографія вийшла без підпису, але франкознавці роблять припущення, що вона складена Франком.[30]

Поруч треба назвати «Систематичний порадник літератури всесвітньої», який Франко разом із своїми друзями видавав для поповнення знань широкої громадськості в галузі художньої літератури. «...Для цього, — з'ясовував Франко,— ми загальними силами вирішили, задовольняючи давнє бажання молоді та деяких старших людей, — видавати систематичний, по змозі критичний порадник для тих, хто хоче

---

[29] Ів. Франко. Твори, т. 20, стор. 565.

[30] Гуменюк М. П. Иван Франко и библиография. «Советская библиография», 1956, в. 43, с. 38.

ознайомитися з кращими зразками загальноєвропейської культури»[31].

Нам невідомо, чи був виданий цей порадник, чи ні, але в даному разі дуже важливим є те, що Франко працював над таким літературно-бібліографічним посібником. При цьому складанні ураховувалась би вартість книжок, їх популярність, мова, якою вони написані, а головним чином обирали би книжки тільки — «винятково важливі». Вказувались би там, де можливо — ціна, місце і рік видання. Додані критичні зауваження до деяких книг не претендували б на безспірність.

Цей порадник нагадує наші «Круги читання», один з кращих видів рекомендаційної бібліографії, коли для конкретної групи читачів — з метою самоосвіти — добирають найкращі, найважливіші, найдоступніші книжки з певної дисципліни, з певного питання: їх анотують (в міру потреби) для більшого розуміння.

* * *

Франко працював і над персональною бібліографією.

Так, на початку видавничої діяльності «Етнографічно-статистичного кружка», який був організований 1883 р., Франко склав бібліографію творів галицького громадського діяча В. Навроцького, яка і до нашого часу є кращою. В журналі «Зоря» за 1886 р. Франко надрукував складену ним бібліографію Ст. Руданського. Велику роботу провів він, розробляючи багаті архівні матеріали Ів. Федоровича.

Франко був також майстром інформаційної бібліографії, яка має на меті сповіщати широкі маси читачів або групи спеціалістів про книжки, що недавно вийшли з друку або що готуються до нього. Працюючи в журналі «Світ» в 1881—1882 рр., пізніше в журналі «Житє і слово», а далі в «Зорі» та «Літературно-науковому Віснику», він багато зробив і у справі інформаційної бібліографії, оперативно заповнюючи такі розділи, як «Критичні замітки», «Нові книги», «Хроніка» та інші. Матеріал в них підбирав швидко, добре орієнтувався у книжках, не тільки художніх та літературознавчих, а й з питань лінгвістики, фольклору, історії, економіки; анотації його були чіткі, оцінки влучні; твори реакційного

---

[31] І. Я. Франко. Уривок передмови до систематичного порадника літератури всесвітньої (1887). Рукописний відділ Архіву Франка в Інституті літератури АН УРСР, ч. 657.

напряму, з низьким ідейним рівнем він гостро засуджував. Особливо різким в цьому відношенні був Франко у своїх рецензіях-анотаціях під час роботи в редагованому ним революційно-демократичному журналі «Житє і слово» (1894—1897). Так, у критичній анотації на збірку віршів П. Куліша Франко не пошкодував фарб, щоб показати повну безідейність, безпринципність творчості поета.

Франко дбав і про вичерпну загальноукраїнську бібліографію; він всебічно підтримував складання різних бібліографічних покажчиків до журналів, газет та збірників, розглядаючи їх як цінну частину цілого—бібліографії з історії української літератури.

Так, наприклад, у 1884 р. Франко склав бібліографічний покажчик до журналу «Правда» за 1867—1883 рр.[32]. У передмові він пише, що цей покажчик він вважає матеріалом для майбутньої загальноукраїнської бібліографії.

Коли зусиллями редакції журналу «ЛНВ» складався покажчик змісту цього журналу за 5 років існування, Франко взяв найактивнішу участь у виданні цього покажчика і написав до нього передмову (із статистичними даними про кількісне та якісне зростання журналу та чисельності його читачів).[33]

Франко уважно стежив за роботою українських, російських та польських бібліографів. На їх основні бібліографічні праці він писав численні відзиви і рецензії. Так, були написані рецензії на праці російського бібліографа С. Венгерова,[34] українських бібліографів І. Левицького, Б. Грінченка, М. Комарова, польського бібліографа Естрайхера та інших.

Він не пропускав жодної нової бібліографічної праці, щиро радіючи зростанню української літератури, незмінно відзначав усе позитивне і водночас давав розгорнуту критику хиб. Мало того, тут же в рецензії він давав від себе доповнення, тобто наводив матеріал, який був з тої чи іншої причини у даній бібліографії пропущений.

Це свідчить про те, що Франко у курсі всіх подій бібліографічного життя, пильно стежив за його розвитком, відмічаючи кожну нову подію, весь час збираючи новий матеріал

---

[32] Ів. Франко. «Правда». «Письмо наукове і літературне». Від 1867 до 1883 р. В збірн. «Правда». Літературний збірник. В доповнення XIII-річниці часописа «Правда», 1884, с. 271—315.

[33] Покажчик змісту ЛНВ, томи I—XX (1898—1902), з передмовою Івана Франка. Львів, 1903, стор. 121.

[34] «Квартальник історичний» (польський журнал), 1889. Рец. на «Критико-биографический словарь русских писателей и ученых».

і, якщо не мав часу і змоги сам спеціально обробляти і видавати бібліографічні покажчики, то завжди доповнював з своєї скарбниці чужі праці, які потребували цього.

Так, рецензуючи працю Б. Грінченка «Література українського фольклору 1777—1900 рр.», Франко додав список літератури з 32 назв, кажучи, що це тільки маленький, мимохідь зроблений додаток до багатої збірки Грінченка.

Так само, глибоко аналізуючи бібліографічні праці М. Комарова, вказуючи на ряд істотних недоліків щодо обсягу матеріалів, щодо методу розташування назв, щодо невірних описів окремих друкованих одиниць тощо, Франко тут же, в цій статті-рецензії, подає назви творів, яких бракує в бібліографії, і які повинні там бути.

Щодо великої праці І. Левицького «Галицко-русская библиография XIX ст.», Франко, неодноразово виступаючи з приводу її в пресі, дав глибоке дослідження цієї книги. Указавши на її величезну наукову цінність, бездоганно-скрупульозну точність виконання та інші позитивні сторони, Франко зазначив і деякі недоліки праці. Саме з метою виправити ці недоліки він зробив доповнення в цю справжню бібліографічну скарбницю, щоб надати їй ще більшого значення, бо такого роду бібліографія, на думку Франка, повинна була охоплювати собою, оскільки це було можливо, вичерпуючий матеріал.

Сучасники називали Франка «живою енциклопедією» і «ходячою бібліографією», бо він чудово знав бібліографію не тільки в галузі літературознавства, але й суспільних та природничих наук.

Глибока обізнаність Франка в галузі бібліографії в значній мірі сприяла створенню ним великої кількості серйозних наукових праць, зокрема в галузі історії української і світової літератур, починаючи від найглибшої старовини до сучасних йому років. Одночасно свої дослідження в галузі української літератури Франко провадив, враховуючи факти російської і світової літератур.

Як критик і бібліограф, Франко охоплював усі явища української літератури від І. Котляревського до М. Яцкова. Немає такого письменника XIX ст., про якого він не сказав би свого слова як критик і бібліограф.

Тяжка недуга і моральні переживання, зв'язані з цькуванням письменника з боку реакційного уряду і буржуазно-націоналістичної інтелігенції Галичини не давали змоги в останні роки життя займатися літературно-науковою діяльністю, але коли Франкові ставало краще, він, хоч вже і не

володів руками, але знову брався до праці. Якийсь нестримний потяг, пристрасна жага до праці не покидали його ніколи: «...До роботи його не заставляв ніхто, — писав В. Гнатюк, — але він сам робить, і переконати його на сій точці — дарма робота... в тім ніхто його не вдержить, бо нема такої сили».[35]

Так само, як і до всієї літературно-наукової його роботи, інтерес до бібліографії жив у ньому до останніх років і навіть днів його життя.

Франка не могло не цікавити, особливо наприкінці його творчого шляху, питання про бібліографію його власних праць. Його турбували і хвилювали невірно і несумлінно складені бібліографічні покажчики його творів. Ці думки відбито в його передмові до збірника, виданого у Львові в 1914 р. під заголовком «В наймах у сусідів» (Збірник праць, писаних польською та німецькою мовами, в перекладі з поясненнями та додатками автора, т. I).

Самим цим збірником статей, який він дав українському читачеві на рідній мові, Франко, всупереч неправильним поглядам, доводив, що всю його важку і довгу працю в польській прогресивній пресі аж ніяк не можна обминати, бо й у цей час він багато працював на користь розвитку української культури.

«...Оглядаючися своїми споминами в ті часи проведені „в наймах у сусідів", я з чистою совістю можу сказати, що вони зовсім не були страчені ані для мене особисто, ані навіть для інтересів нашого народа, для яких я власне в тім часі зробив здається мені, далеко більше, ніж котрий будь із найвидніших діячів того часу. Ті українські письменники, що в останніх роках занялися оглядом моєї письменської та громадської діяльності, звичайно минають усе те, що я написав по-польськи та по-німецьки, або цілковитим мовчанням, або лише короткими увагами на підставі бібліографічного огляду тих писань, уложеного М. Павликом іще в р. 1898 і до того уложеного так, що якби хто на його основі взявся переглядати та оцінювати все те, що занотоване в нім, міг би в багато випадках узяти за мої не мої писання або гаяти час на читання таких писань, що були тільки редакційною, а не літературною роботою.

Все це спонукало мене, доки обставини не позволять мені взятися до іншої, важнішої роботи, яку я поклав собі в дальшу програму свого життя, зібрати та передати нашою мовою

---

[35] Лист В. Гнатюка Ф. Вовкові від 25/IV 1908 р. Цитується за статтею О. І. Дея «Живий Франко». В кн.: Іван Франко у спогадах сучасників. Львів, 1956, стор. 48.

найважніше з того, що я написав у висше згаданих та інших польських і німецьких публікаціях».[36]

Спростовуючи ряд невірних даних і хиб у бібліографії М. Павлюка «Спис творів Ів. Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності», Франко подав цифрову таблицю, що відбиває повну картину всього його літературного доробку за цей час (причому, з хронологічним і жанровим покажчиком).

Франко висловлює думку, що бібліографи урахують його поправки. «Надіюсь, що все це буде справлене в новій бібліографії моїх писань, яка незабаром має вийти заходом бібліографічної комісії при Науковому Т-ві ім. Шевченка в Записках того тов-ва, для котрого я зі свого боку зробив, що було в моїй силі».[37]

В листопаді 1915 р., за декілька місяців до смерті, Франко в листі до В. Дорошенка, який складав Франкову бібліографію, висловив бажання взяти участь у її складанні, «хоча би для проведення коректури». Знаючи фальсифікаторські нахили українських буржуазних націоналістів, до яких належав і В. Дорошенко, Франко сам хотів контролювати важливу для нього працю.

Якщо ми порівняємо всю бібліографічну діяльність Франка з діяльністю у цій галузі його попередників та сучасників, то можна зробити такі висновки.

Франко не складав великих бібліографічних праць, таких як, наприклад, «Галицько-руська бібліографія» І. Є. Левицького — фундаментальна робота, яка охоплює 128 років історії української культури і є багатющою скарбницею для вивчення літератури на заході України, Франко не був автором покажчика, такого як «Література українського фольклору» Б. Грінченка, що охоплює 122 роки, або такого, як «Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798—1883) М. Комарова.

Особливість Франка-бібліографа у тому, що його бібліографічні праці органічно і тісно поєднані з усією його діяльністю історика літератури, критика, рецензента і широко розкидані по окремих статтях, оглядах, передмовах. Важко в цих працях відділити Франка-бібліографа від Франка-ученого і критика, бо бібліографія просякає усі його праці, навіть його думки і плани з приводу тої чи іншої роботи.

Зрозуміло, що такі бібліографічні праці не кидаються одразу у вічі, вони не такі відчутні й помітні, як окремі солідні

---

[36] Ів. Франко. «В наймах у сусідів». Передмова. Львів, 1914.
[37] Там же.

бібліографічні публікації. Але вартість цих праць не менша, ніж великих бібліографічних покажчиків.

Другою особливістю Франка-бібліографа, згідно з його революційно-демократичним світоглядом, є думки про роль бібліографії, яка повинна йти в тісній дружбі з життям, з його пекучими потребами і тому бути бойовою.

Бібліограф — на думку Франка — не безстрасний складач камінців у бібліографічному мурі, а борець, який свідомо володіє зброєю, не ховає свого політичного обличчя та розкриває насамперед ідейний напрям творів, а також їх авторів.

Глибоко розбираючись у ідейних напрямах робіт і добре знаючи їм ціну, Франко у своїх бібліографічних працях ставав активним пропагандистом революційно-демократичних ідей. Цим він стояв набагато вище своїх сучасників і наближався до нашого розуміння бібліографічних завдань.

І. Левицький мав певні суперечності у світогляді, і це не могло не відбиватися на його діяльності, на його бібліографічних працях.

Як безстрасний складач-бібліограф, Левицький мимоволі скочувався на позиції буржуазного об'єктивізму, бажаючи бути лише уважним, точним і акуратним і не більше.

Для М. Комарова були характерні широта інтересів і різносторонність діяльності. Він дуже багато зробив для розвитку української бібліографії, праці його і досі не втратили наукового значення. Але й Комарову не вистачало широти світогляду, і він часто підходив до оцінки явищ з об'єктивістських позицій.

Революційно-демократичним світоглядом Франко відрізнявся і від відомого польського бібліографа Кароля Естрайхера, автора «Польської бібліографії XIX ст.». Франко називав цю працю величезною і поважною, але ставився до неї критично. Він критикував Естрайхера за те, що той не без задньої політичної думки включив у цю бібліографію і галицько-руську літературу, яку знав надто мало, а тому подавав її неповно і не завжди вірно, доповнюючи догадками. Істотним недоліком праці Естрайхера Франко вважав транскрипцію усіх заголовків латинськими буквами, за чим ховалась певна політична тенденція та порушувалась точність складання. Хибним вважав він алфавітний, тобто формальний спосіб розташування матеріалу, який не дає можливості (на протилежність хронологічному методу) слідкувати за розвитком літератури. Тому, на думку Франка, через свій ненауковий метод праця Естрайхера не може мати для історика культури серйозного значення.

Особливістю Франка, порівнюючи з його сучасниками, було і те, що він не тільки за своїми політичними поглядами, але й за ерудицією стояв вище багатьох з них. Це давало йому можливість бути в центрі всього сучасного бібліографічного життя, бути об'єднувачем бібліографічної справи в Східній і Західній Україні, в Польщі.

Це вимагало від нього постійних інтернаціональних зв'язків — шляхом листування, обміну досвідом і матеріалами— з російськими, українськими, польськими, чеськими та іншими бібліографами.

Випускаючи у світ новий збірник або журнал, Франко не тільки розсилав його літераторам, вченим і редакторам сусідніх країн, але й просив повідомляти про нього в пресі цих країн. Так, у листі від 9 вересня 1888 р. до Ф. Ржегоржа Франко писав: «Посилаю Вам перший номер нашого нового місячника «Товариш»... Будьте ласкаві подати о нім відомість, куди узнаєте за потрібне, до чеських писем».[38] В свою чергу, одержуючи відомості про видання нових книжок і журналів в інших країнах, Франко збагачував бібліографічні відділи українських органів друку цими відомостями, поглиблюючи міжнародні літературні зв'язки.

Хай не так багато склав Франко бібліографічних покажчиків, як бібліографи-професіонали, проте він зробив найцінніше, наблизивши науку до бібліографії, а бібліографію до життя, вимагаючи, щоб бібліографія була не сухим об'єктивним переліком, а розкривала зміст і давала оцінку явищам.

Франко близький нам своїми поглядами на бібліографію як безпосередню помічницю науки і літератури, як знаряддя громадського виховання і культурного прогресу.

У своїх анотаціях, рецензіях, статтях і оглядах, не аполітичний, а пристрасний, Франко завжди був проти об'єктивістських, формалістичних тенденцій критиків і бібліографів, вимагаючи насамперед ідейної оцінки творів і активного наближення кращих з них до читачів.

Правда, завжди скромний, Франко навіть в автобіографіях не раз заявляв, що його життя нецікаве широким масам, що воно не типове для письменника-революціонера: «Дальший опис мого життя може заступити бібліографічний опис моїх праць, але його залишаю Естрайхерам XX століття, якщо взагалі котрому з них захочеться порпатися в купах щоденно надрукованого паперу, — що творить квінт-есенцію нашої літературної продукції».[39]

---

[38] Ів. Франко. Твори, т. 20, стор. 371.

[39] Ів. Франко. Дещо про себе самого. Твори, т. 1, стор. 26.

Проте ми у великому боргу перед творчістю Франка. Досі ще не видана повна бібліографія його творів, хоч залишені ним скарби повинні ще глибше вивчатись і ще більше поширюватись у народі. Цьому сприятимуть нові, вдосконалені методи радянської літературознавчої науки та радянської бібліографії.

Швидко розвиваючись, радянська бібліографія з вдячністю використовує цінну спадщину революційно-демократичної думки, зокрема думки Франка.

М. МОРОЗ

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК НЕДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ АКАДЕМІКА М. С. ВОЗНЯКА ПРО ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ІВАНА ФРАНКА

20 листопада 1959 р. минуло п'ять років з дня смерті визначного радянського вченого академіка АН УРСР Михайла Степановича Возняка.

За понад 50-літню наукову діяльність учений написав і опублікував за точними бібліографічними даними більше 600 наукових праць, з яких близько 150 присвячені дослідженню життя і творчості Івана Франка (див. «Іван Франко. Статті і матеріали», Збірник V, Львів, 1956, стор. 407—422).

В архіві вченого, який зберігається у Львівській бібліотеці АН УРСР, знаходиться ряд закінчених, але не надрукованих праць М. С. Возняка про життя і творчість Івана Франка. З метою інформації ширших кіл учених і в першу чергу франкознавців подаємо список цих праць з вказівкою їх розмірів (кількість машинописних або рукописних сторінок) і шифрів.

1. Від дитинства до повноліття Івана Франка. Біографія. Чорновий автограф з поправками чорнилом. 176+293 стор. Воз. 23/п. 9.

2. Геніальний революціонер-демократ і сівач животворчих ідей. (1949). 9 стор. Воз. 51/п. 15.

3. До співпраці Івана Франка в робітничій газеті «Praca» в 1878—1880 рр. 52 стор. Воз. 66/п. 18.

4. До статей Івана Франка про німецьку літературу. Додаток: І. Франко. «Поезія XIX віку і її головні представники». 7 стор. Воз. 82/п. 24.

5. До тексту повісті І. Франка «Борислав сміється». 11 стор. Воз. 67/п. 18.

6. До франкових характеристик М. Драгоманова. 31 стор. Воз. 69/п. 18.

7. Доповідь про життя і діяльність І. Я. Франка. (1953). 18 стор. Воз. 63/п. 17.

8. Епілог праці Івана Франка «В наймах у сусідів». (Інша назва: До генези поеми І. Франка «Похорон»). 263 стор. Воз. 70/п. 19.

9. З архіву Івана Франка про М. Старицького. 26 стор. Воз. 78/п. 23.

10. З рукописних писань І. Франка про Т. Шевченка. (1952). 93 стор. Воз. 88/п. 28.

11. За що «відставили» Івана Франка від «Зорі»? 5 стор. Воз. 80/п. 23.

12. Засудження І. Франка за поширення твору Ф. Енгельса (Розвиток соціалізму від утопії до науки). 18 стор. Воз. 79/п. 23.

13. Змова реакціонерів проти доцентури Івана Франка. 88 стор. Воз. 84/п. 25.

14. Зустріч І. Франка з наддніпрянськими діячами. 53 стор. Воз. 89/п. 28.

15. Н. Кобринська, «вільна любов» і радикали. (Участь Івана Франка у спростуванні М. Павлика). 28 стор. Воз. 94/п. 34.

16. К. Маркс і Ф. Енгельс у перекладі Івана Франка. 86 стор. (1949). Воз. 105/п. 37.

17. Невідомий голос І. Франка в університетській справі. 4 стор. Воз. 116/п. 42.

18. Невмирущий Франко. (До тридцятиріччя з дня його смерті). (1946). 14 стор. Воз. 119/п. 45.

19. Неоціненне джерело вивчення життя І. Франка в рр. 1874—1879. (Листування І. Франка з Рошкевичами). 125 стор. Воз. 102/п. 36.

20. «Нова ера» в оцінці Івана Франка. 29 стор. Воз. 121/п. 45.

21. Один лист І. Франка до О. Кониського. 13 стор. Воз. 122/п. 46.

22. Остання спроба народу ввести І. Франка до парламенту. 37 стор. Воз. 126/п. 47.

23. Оцінка діяльності ленінського «Союзу за визволення робітничого класу» в журналі Франка. (1951). 10 стор. Воз. 127/п. 47.

24. Пара невідомих висловлювань І. Франка про поезію. 5 стор. Воз. 130/п. 48.

25. Передмова М. Возняка до збірника «З життя і творчості Івана Франка». (В збірнику не друкована). 9 стор. Воз. 82/п. 24.

26. Передмова І. Франка «Дещо про себе самого» до книги «Obrazki galicyjskie» та відгуки польської преси. 30 стор. Воз. 131/п. 48.

27. Про джерела франкової п'єси «Учитель». (Галас з нічого за вплив Анценгрубера на Франка). 5 стор. Воз. 82/п. 24.

28. Рукописна спадщина Івана Франка. 24 стор. Воз. 145/п. 52.

29. Товариші делегати! (Доповідь М. С. Возняка про життя і творчість І. Франка). 3 стор. Воз. 159/п. 57.

30. Учнівська драма Івана Франка «Три князі на один престол». 59 стор. Воз. 164/п. 58.

31. Іван Франко в боротьбі за дружбу слов'янських народів. 7 стор. Воз. 165/п. 59.

32. Іван Франко в боротьбі за знання для народу. 16 стор. Воз. 166/п. 59.

33. Іван Франко в боротьбі за прогресивний журнал в роках 1884—1886. 160 стор. Воз. 167/п. 60.

34. Іван Франко в «Зорі» за редакції Олександра Борковського. 15 стор. Воз. 169/п. 61.

35. Іван Франко в щоденнику Осипа Маковея. (1945). 44 стор. Воз. 173/п. 62.

36. Іван Франко гостем у німців. (Про збірник статей, підготовлений І. Франком і друкованих у німецькій пресі). 5 стор. Воз. 171/п. 62.

37. Іван Франко. (До тридцятиріччя смерті). 7 стор. Воз. 172/п. 62.

38. Іван Франко і Антін Петрушевич. 13 стор. Воз. 174/п. 62.

39. Іван Франко і «Przyjaciel ludu». 16 стор. Воз. 178/п. 64.

40. Іван Франко — перекладач К. Маркса та Ф. Енгельса. (1950—1951). 73 стор. Воз. 179/п. 65.

41. Іван Франко про один епізод еміграції селян. 31 стор. Воз. 181/п. 66.

42. Іван Франко у дні першої світової війни. 34 стор. Воз. 185/п. 68.

43. Іван Франко як популяризатор «Анти-Дюрінга» Ф. Енгельса. 13 стор. Воз. 85—86/п. 26—27.

44. Шлях Івана Франка до безсмертя. 20 стор. Воз. 195/п. 71.

45. Шлях праці і боротьби. (Первісна редакція монографії «Велетень думки і праці». 256 стор. Воз. 196/п. 72.

46. Ще про принципи видавання творів Івана Франка. (1951). 10 стор. Воз. 197/п. 73.

М. ДАВИДОВА

ТВОРИ ІВАНА ФРАНКА МОВАМИ НАРОДІВ СРСР

Творчість великого українського письменника Івана Франка має велике значення для народів усього світу. Палке бажання свободи народам, гарячий заклик до боротьби за «людське щастя і волю», віра в щасливе майбутнє людства, — ось що було основою його творчості.

За життя поета-борця його твори почали перекладати на іноземні мови. Перекладались вони і на мови народів, що входили до складу Росії. Незважаючи на цензурні утиски, ім'я І. Франка стало відомим багатьом народам вже на початку останнього десятиліття XIX і початку XX століття.

Рано познайомились з творчістю великого українського письменика росіяни. У 1883 р. в журналі «Одесский вестник» № 137 з'явилось оповідання «Школьный год Грицка». А в 1887 р. в газеті «Киевлянин» №№ 54—55 друкувався переклад оповідання І. Франка «Сам собі винен» («По своей вине»), тут же в № 227 вміщено переклад оповідання «Цигани». Починаючи з 1887 р., в російській пресі майже щорічно друкуються переклади творів великого Каменяра.

Але царська цензура пильно слідкує за тим, щоб «крамольні» твори борця за народну долю не поширювались в Росії. Ось що писав один з перекладачів творів Івана Франка, соратник В. І. Леніна, В. Д. Бонч-Бруєвич у своїх мемуарах «Моє листування з І. Франком»:

«...Володимир Ілліч (Ленін) знав, що я перекладаю оповідання І. Франка. Він схвалював ці мої заняття і дуже обурився, довідавшись, що цензура все ріже і нічого не пропускає»[1].

Бонч-Бруєвич хотів надрукувати на російській мові короткий виклад автобіографії Франка, поданий письменником у листі до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 року.

---

[1] Єднання братніх літератур. Вид-во АН УРСР, К., 1954, стор. 53.

Проте царська цензура не пропустила цього біографічного нарису, Бонч-Бруєвич одержав гранки, залиті червоним чорнилом цензора. Він вислав їх Франкові, і той писав, що «пишається цими гранками, залитими, наче кров'ю, червоним чорнилом, бо бачить з цього, яке ненависне його ім'я царським опричникам».[2]

В. Д. Бонч-Бруєвич перекладав оповідання із збірки І. Франка «В поті чола». Переклади, зроблені Бонч-Бруєвичем, майже всі були конфісковані, лише деякі з них з'явились в російській періодиці («Урок чистописания», «Курская газета» № 237, 1898 р.).

У 1902 р. в Петербурзі виходить збірка оповідань Франка «В поте лица», в яку ввійшло 20 оповідань письменника. Проте загальний тираж творів великого Каменяра російською мовою був невеликий.

У 1892 році в газеті «Укінікас» («Селянин») № 7 був надрукований вільний переклад оповідання І. Франка «Історія моєї січкарні» на литовську мову. Велика стаття «Русини і І. Франко» була надрукована в закордонній литовській газеті «Варнас» в 1898 р. В статті розповідалось про життєвий шлях письменника, його літературну творчість. З початком XX ст. переклади окремих творів Франка все частіше з'являються в литовській пресі. У прогресивних газетах і журналах Литви друкуються оповідання «Добрий заробок («Венібе летувнінку», 1903, № 21), «До світла!» («Новий календар», 1904), «Історія кожуха» («Вільняус жиніос» № 41, 1906) і ряд інших.

У 1909 р. в Литві пролунало і поетичне слово І. Франка. Литовський поет Л. Гіра переклав два вірші великого Каменяра з циклу «На старі теми».

31 грудня 1901 р. в грузинському журналі «Квалі» було опубліковано оповідання Франка «Добрий заробок». Це був перший переклад творів письменника-революціонера на грузинську мову. В наступні роки в Грузії друкувались оповідання І. Я. Франка «Сам собі винен», «Малий Мирон», «Цигани» («Квалі» № 4, 10 і 27 за 1902), «На дні» (збірка оповідань) і ряд інших творів.

Ще за життя Івана Франка познайомились з його творчістю естонські читачі. У 1900 р. вийшов переклад відомого оповідання «Муляр», згодом на естонській мові були видані інші твори письменника.

Був відомий Франко і латиським трудящим. У 1895 р. в Латвії було перекладено оповідання І. Франка «До світла!»

---

[2] Там же, стор. 45.

(«Дієнас Лапа» № 218—219), в 1903 р. оповідання «Добрий заробок» («Рігас Авізе», Белетрістікас піелікумс, № 172), в 1904 р. вийшло з друку оповідання «Муляр» на латиській мові («Рігас Авізе», Фелетона піелікумс, № 17) і ряд ін.

Але більшість народностей царської Росії не могли навіть і мріяти про переклади на свою мову творів прогресивних письменників-революціонерів. Тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції всі народи багатонаціональної Радянської Країни одержали змогу збагачувати свою культуру кращими зразками світової культури. Твори Пушкіна, Лермонтова, Шота Руставелі, Нізамі, Фірдоусі, Шевченка, Франка, Купали і багатьох інших письменників перекладені на десятки мов Радянського Союзу, вони стали близькими і рідними радянським людям.

Багатогранна творчість Івана Яковича Франка, його велетенський художній талант почали все більше цікавити майстрів слова братніх республік. Якщо до Великої Жовтневої соціалістичної революції твори І. Франка були перекладені лише на 5 мов народів царської Росії, то за роки радянської влади оповідання, повісті, вірші, драми великого Каменяра вийшли 30 мовами народів СРСР, загальним тиражем до 11 млн. примірників. За даними Української республіканської Книжкової Палати, починаючи з 1917 р., книги Івана Франка видані російською мовою на Україні тиражем понад 700 тисяч примірників.

Лише за післявоєнні роки державне видавництво художньої літератури м. Москви випустило п'ятитомне зібрання творів І. Франка за редакцією М. Рильського та Б. Турганова, а також ряд окремих творів загальним тиражем 750 тис. примірників. Ці твори вийшли до 1956 р. В 1956 р. видавництво «Московский рабочий» видало однотомник творів великого Каменяра тиражем в 100 тис. примірників, видавництво «Советский писатель» випустило в світ «И. Франко. Стихи и поэмы». В цьому ж році вийшло з друку 2 томи 10-томного російського видання творів великого письменника-революціонера. У перший том увійшли оповідання із збірки «В поті чола» та оповідання 1876—1891 рр. Другий том складають бориславські оповідання та повісті «Борислав сміється» і «Боа констріктор». Видавництво дитячої літератури видало добре ілюстровану книгу «Франко — детям». Протягом 1957—1958 рр. в Москві вийшли 3, 4, 5, 6 томи десятитомника. Дитвидав випустив у 1957 р. оповідання «К свету!» Багато книжок творів Франка видано в Ленінграді, Смоленську, Тамбові, Ростові-на-Дону і інших місцевостях. Завдяки російським перекладам творчість великого Каменяра стає ві-

домою багатонаціональним читачам нашого неосяжного Радянського Союзу.

Твори великого українського письменника-демократа перекладені в СРСР на аварську, азербайджанську, білоруську, вірменську, грузинську, естонську, єврейську, кабардинську, казахську, кара-калпакську, киргизьку, комі, лакську, латиську, литовську, марійську, молдавську, мордовську, осетинську, таджицьку, татарську, туркменську, фінську, чуваську, якутську мови. У 1956 р. до сторіччя з дня народження І. Франка вірші великого Каменяра були перекладені на чукотську, а повість «Захар Беркут» на узбецьку мови. В цьому ж році з'явились переклади творів Франка на башкирській мові.

До сторічного ювілею Івана Яковича Франка Державна публічна бібліотека Академії наук Української РСР видала перероблений і доповнений бібліографічний покажчик «Іван Франко», Київ, 1956. У покажчик введено нові розділи, серед яких «Твори Івана Франка в перекладі на мови народів СРСР». В розділі друкується чималий список перекладів, але він далеко неповний.

Метою даної роботи є подати ширшу бібліографію творів Франка на мовах союзних республік.

АВАРСЬКА МОВА

Пісня і праця. Пер. М. Суліманов. В кн. Дружба. Літературний альманах. Кн. 1. Буйнакськ, Дагкниговидав, 1954, с. 30—31.

АЗЕРБАЙДЖАНСЬКА МОВА

Бориславсміється. Уривок. Пер. Е. Садиг. «Революсія ве култура», 1941, № 5, с. 11—22.

Буваютьхвилі, серцемліє. Журавлі (Понад степи...). Мій раю зелений. Пер. Г. Беюк ага. «Едебіят газеті», 1941, 9. III.

Вшинку. Пер. Г. Беюк ага. «Едебіят газеті», 1941, 28. V.

Вибранітвори. Пер. М. Дільбазі, М. Рзакуладзе, М. Сеїдзаде та ін. Баку, Азернешр, 1941, 170 с.

Зміст: Сонети. Мойсей (поема). Оповідання: Історія однієї конфіскати. Красне писання. У кузні. Свинська конституція.

Галаган. Ідилія. Пер. Г. Беюк ага. «Революсія ве култура», 1941, № 5, с. 7—10.

Гімн. Пер. Г. Беюк ага. «Комуніст», 1941, 28. V.

Гріє сонечко. Наймит. Пер. Г. Беюк ага. «Генджі ішчі», 1941. 28. V.

Журавлі (Посланці півночі...). Пер. Г. Беюк ага. «Комуніст», 1941, 2. V.

Журавлі. З екзамену. Пер. Т. Ейюбов. «Едебіят ве інджесенет», 1956, 26. VIII.

Каменярі. Пер. О. Саривеллі. «Едебіят газеті», 1941, 26. I.

На суді. Товаришам з тюрми. Україна мовить. Пер. Г. Беюк ага, «Азербайджан», 1956, № 9, с. 120—121.

Нічні думи. Пер. А. А. (лірза). «Едебіят газеті», 1941, 9. III.

Паде додолу листя з деревини. Пер. Г. Беюк ага, «Едебіят ве інджесенет», 1941, 26. V.

Пісня і праця. Супокій. Пер. А. Алірза. «Революсія ве култура», 1941, № 5, с. 6—7.

Притча про нерозум. Пер. Г. Беюк ага. «Едебіят ве інджесенет», 1956, 22. VII.

Притча про красу. «Азербайджан піонері». 1951, 5, V.

Човен. Пер. А. Алірза. «Комуніст», 1941, 28. V.

«Schönschreiben». Оповідання. Пер. Б. Мусаєв. «Едебіят газеті», 1941, № 10.

БАШКИРСЬКА МОВА

Гімн. Даремно, пісне, щез твій чар... «Совет Башкортостан», 1956, 23. VIII.

Пісня арештанська. Каменярі. Народна пісня. «Совет Башкортостан», 1956, 26. VIII.

У кузні. Оповідання «Єзебі Башкортостан», 1956, № 8.

БІЛОРУСЬКА МОВА

Беркут. Думка в тюрмі. Пер. К. Цітов. «Бєларусь», 1946, №№ 5—6, с. 44.

Будка № 27. Драма в 1 дії. Пер. А. Астрейка. Мінськ. Держвидав БРСР, 1954, 44 с.

Ворони і сови. Казка. Пер. А. Якімович. Мінськ. «Чырвоная змена», 1927, 46 с.

Галицькі образки. 1. У шинку. 2. Галаган. Поезії. Пер. М. Клімкович. «Література і мастацтва», 1941, 19. IV.

Галаган. Журавлі. Пер. М. Аврамчик, «Бярозка», 1956, № 8, с. 11.

Думи пролетарія. (Товаришам з тюрми). Пер. А. Зарицький. «Бєларусь», 1956, № 8, 10 с.

Журавлі. «Піонер Бєларусі», 1956, 28. X.

Журавлі. Пер. М. Аврамчик, «Работніца і сялянка», 1956, № 8, с. 15.

Земле моя, всеплодющая мати. Пер. К. Цітов. «Чырвоная змена», 1946, 28. V.

Каменярі. Товаришам з тюрми. Вічний революціонер. «Советская Белоруссия», 1956, 26. VIII.

Коли щезвірі говорили. Пер. П. Пестрак. Мінськ. Держвидав. 1958.

Оповідання. Пер. Я. Шараховський. Держвидав БРСР, Мінськ, 1956, 301 с.

Зміст: Лесишина челядь, На роботі, Яць Зелепуга, Добрий заробок, Історія моєї січкарні, Цигани, Ліси і пасовиська, Домашній промисел, Чума, Маніпулянтка, Задля празника, Доктор Бессервіссер, Вівчар, У кузні.

Пісня і праця. Пер. М. Аврамчик. «Мала домць», 1956, № 8, с. 10.

Ти знов оживаєш, надіє. Пер. Хв. Жичка. «Література і мастацтва», 1951, 26. V.

ВІРМЕНСЬКА МОВА

Будка № 27. Драма в 1 дії. Пер. М. Бероян. Єреван. 1956, 35 с. з ілюстраціями.

Гімн. (Вічний революціонер), Паде додолу листя з деревини, Світ дрімає. Блідолиций, Каменярі, Моя любов, По довгім важкім отупінню, Не боюсь я ні бога, ні біса, Сідоглавому, Декадент, Коли часом, Рубач, Ой не люби мене, дівчино, Моєму читачеві.

В книзі: Українська ліра. Вірші. Єреван. 1956, 406 с. Переклади з української мови під редакцією А. Салахляна.

Каменярі. Співакові. «Гракан терт», Єреван, 1956, 25 VIII.

Народе мій... Вступ до поеми «Мойсей». Пер. А. Мазманян. «Советакан граканутюн», Єреван, 1941, № 11, с. 39.

Олівець, Грицева шкільна наука, До світла! В книзі: Оповідання українських письменників-класиків. Єреван, 1956, с. 165—216.

Оповідання. Пер. В. Мікаелян. Єреван, Айпетрат, 1948, 89 с., з ілюстраціями.

Зміст: Д. Заславський. Іван Франко. Муляр, Добрий заробок, Цигани, Грицева шкільна наука, До світла! Історія кожуха, Щука.

ГРУЗИНСЬКА МОВА

Бориславʼ сміється. Повість. Пер. І. Цулукідзе. Тбілісі. Держвидав Груз. РСР, 1946, 344 с.

Бувають хвилі, серце мліє..., До моря сліз..., Не винен я тому, що сумно співаю..., Сікстінська Мадонна, Сонет, (Благословенна ти поміж жонами...), Товаришам з тюрми. Пер. Іасамані. «Собчота Масчавлебелі», 1940, 18. V.

Веснянії пісні. Пер. І. Абашідзе, «Мнатобі», 1941, № 8, с. 75—76.

Веснянії пісні. Пер. І. Абашідзе, «Сабчота Осеті», 1956, 28. III.

Вівчар. Оповідання. Пер. І. Агладзе. «Літературулі Сакартвело», 1941, 30. V.

Гімн. («Вічний революціонер»). Пер. І. Абашідзе. «Літературулі Сакартвело», 1941, 30. V.

Два вірші: Беркут, Човен. Пер. Іасамані. «Мнатобі», 1940, № 10, с. 64—66.

Два вірші: Олі, К. П. (Гарна дівчино...). Пер. І. Абашідзе. «Літературулі Сакартвело», 1941, 18. IV.

Добрий заробок. Оповідання. Пер. І. Еллі. «Квалі», 1902, № 52, с. 1055—1057.

Добрий заробок. Оповідання. «Літературулі газеті», 1956. 24. VIII.

Досвітла! Пер. Гр. Абашідзе. «Літературулі Сакартвело», 1941, 18. IV.

Журавлі. Вірш. Пер. С. Пашалішвілі. «Літературулі Сакартвело», 1941, 6. VI.

Історія кожуха. Оповідання. Пер. Т. Гвініашвілі. «Комуністі». 1956, 26. VIII.

Історія однієї конфіскати. Оповідання. Пер. І. Агладзе. «Мнатобі», 1941, № 8, с. 77—86.

Каменярі. Пер. Ол. Гоміашвілі. «Літературулі газеті», 1956, 7. IX.

Котляревський. Пер. І. Мосашвілі. «Літературулі Сакартвело», 1941, 30. V.

Лис Микита. Розділ з поеми. Пер. П. Абрамія. «Октомбрелі», 1940, № 12, с. 11.

Малий Мирон. Оповідання. Пер. І. Еллі. «Квалі», 1902, № 10, с. 168—170.

Мойсей. Поема. Пер. К. Лордкіпанідзе і Р. Гветадзе. Тбілісі, «Федерація», 1941, 122 с.

Мойсей. Уривки з поеми. Пер. К. Лордкіпанідзе і Р. Гветадзе, «Чвені таоба», 1941, № 4, с. 31—33.

На дні. Оповідання. Пер. Н. Кіпіані. «Моамбе», 1903, № 7.

Народна пісня. Пер. П. Абрамія. «Мнатобі», 1945, № 6, с. 72.

Оповідання. Тбілісі. Дитвидав Грузії, 1942. 160 с.

Зміст: Історія однієї конфіскати, Ліси і пасовиська, До світла! На роботі, Свинська конституція, В кузні, Ріпник, Вівчар, Малий Мирон, Грицева шкільна наука.

Оповідання. Пер. Т. Гвініашвілі. Тбілісі, Держвидав Груз. РСР, 1957, с. 78.

Зміст: Між добрими людьми, Панщизняний хліб, Сам собі винен, Добрий заробок, Муляр, Цигани, Історія кожуха.

Осінні думи. Пер. С. Пашалішвілі. «Комуніст», 1941, 28. V.

Панщизняний хліб. Оповідання. Пер. Т. Гвініашвілі, «Мнатобі», 1956, № 8, с. 10—15.

Поезія. Тбілісі. «Сабчота Мцералі», 1951, 184 с.

Зміст: З книги «З вершин і низин», «De profundis», Профілі і маски, Сонети, Галицькі образки, з книги «Зів'яле листя», з книги «Мій Ізмарагд», з книги «Із днів журби», з книги «Semper tiro», Мойсей (поема).

Ріпник. Оповідання. Пер. І. Агладзе. «Чвені таоба», 1941, № 5, с. 30—45.

Сам собі винен. Оповідання. К. Джапарідзе. «Квалі». 1902, № 4, с. 65—66, № 6, с. 83—85.

Украдене щастя. Драма із сільського життя в 5 діях. Пер. К. Сулікашвілі. «Хелов неба», 1954, 72 с.

Україна. Вірш. Пер. Цагарелі. «Сталінелі», 1956, 26. VIII.

Українському народові. (Пролог з поеми «Мойсей»). Пер. Лордкіпанідзе. «Літературулі Сакартвело», 1941, 30. V.

Цигани. Оповідання. Пер. Нар-іні. «Квалі», 1902, № 27, с. 438—440, № 29, с. 466—468.

Човен. Пер. Іасамані. «Індустріулі Кутаїсі», 1941, 28. V.

«Schönschreiben». Оповідання. «Норчі Лінінелі», 1941, 15. V—18. V.

ЄВРЕЙСЬКА МОВА

Вибрані твори. Пер. Д. Гофштейн, Харків, 1936, 143 с.

Зміст: Каменярі, Гімн, Сурка, Панцизняний хліб, Олівець, Малий Мирон, Ліси й пасовиська, Муляр, Слимак, Добрий заробок, Рубач, Красне писання, Заєць і Ведмідь, Королик і Ведмідь.

ЕСТОНСЬКА МОВА

Захар Беркут. Пер. І. Пійк. Ілюстрації В. Толлі. Передмова А. Дейча, Держвидав Ест. РСР, Таллін, 1956, 191 с.

Каменярі. Ти різні обличчя в житті зустрічаєш (з циклу «Поезія»). Декадент, Пер. А. Каалеп і Р. Паавел, «Лоомнінг», 1956, № 8, с. 2047—2049.

Лисиця і дрозд. Пер. Ернітс. «Ноарте Хаял», 1956, 26. VIII.

Оповідання. Таллін. «Художня література і мистецтво», 1948, 168 с. Передмова Д. Заславського.

Зміст: Муляр, Добрий заробок, Ліси й пасовиська, Цигани, Грицева шкільна наука, У кузні, До світла!, Вівчар, Історія кожуха, Щука.

Притча про нерозум. Пер. М. Кесамаа. Ілюстрації А. Вендера. З приміткою редакції про автора. «Піонер», 1957, № 5, с. 12—13.

Свинська конституція. Пер. В. Ернітс. «Сірп я Васар», 1956, 24. VIII.

КАБАРДИНСЬКА МОВА

Гімн. На святоюрській горі. Товаришам з тюрми. Пер. Ш. Нуріш. В книзі: Дорога Україна. Зб. творів письменників України. Нальчик, книжкове видавництво, 1955, с. 59—81.

КАЗАХСЬКА МОВА

Беркут. Каменярі. Наймит. Пер. Абдолла. «Адебійет жане іскусство», 1941, № 5, с. 17—20.

Бориславсміється. Повість. Пер. Р. Болекбаєв. Алма-Ата. Каздержлітвидав, 1954, 264 с.

Гей, розіллялось ти, руське горе. Пер. С. Сеїтов... В збірнику «Україне жирлари», 1954.

Гімн. Моя любов. Пер. К. Аманжолов. «Адебійет жане іскусство», 1941, № 5, с. 16—17.

Дрімає світ. Каменярі. Моя любов. Розвивайся ти, високий дубе. Твої очі, як те море. Пер. С. Сеїтов. В кн. «Україне жирлари», Алма-Ата, Каздержлітвидав, 1954, с. 12—20.

Журавлі. Пер. Вс. Рождественський. «Література і мистецтво Казахстана», 1941, № 6, с. 46.

Земле моя, всеплодющая мати. Мойсей (уривки). Пер. Жумагалі Саїн. «Леніншіл жас», 1941, 28. V.

Історія кожуха. Оповідання. Пер. С. Омаров. «Адебійет жане іскусство», 1941, № 5, с. 22—24.

Молода Русь. Новела. Пер. С. Омаров. Адебійет жане іскусство», 1941, № 5, с. 24—28.

Мурко і Бурко. Казки, складені І. Франком для дітей. Пер. Ж. Валітов. Алма-Ата, Каздержлітвидав, 1951, 132 с.

На суді. Пер. А. Токмагамбетов. «Адебійет жане іскусство», 1941, № 5, с. 15.

Оповідання. Пер. Г. Кайирбеков. Алма-Ата, Каздержлітвидав, 1955, 154 с.

Зміст: В кузні, Малий Мирон, Олівець, Під оборогом, Грицева шкільна наука, Добрий заробок, Ліси і пасовиська, Панщизняний хліб, Історія кожуха, Чабан, Муляр, Свинська конституція, Цигани, Щука.

Тюремні сонети. Пер. М. Манашев. «Леніншіл жас», 1941, 28. V.

КАРА-КАЛПАКСЬКА МОВА

Гімн. Супокій. Не забудь, не забудь. Полудне. Пер. У. Ходжаніязов. «Каракалпакстан адебіяти хамь іскусствоси», 1956, № 4.

КИРГИЗЬКА МОВА

Вірш. Пер. Акаєв. «Ала-Тоо», 1956, № 8.

Історія однієї конфіскати. Пер. І. Абдукаїмов. «Советтік адабіят жана іскусство», 1941, № 6, с. 48—56.

Каменярі. «Советтік адабіят жана іскусство», 1941, № 10, с. 16—17.

Наймит. «Советтік адабіят жана іскусство», 1941, № 9, с. 56.

Народна пісня. Безмежнее поле. Зелений явір. Нехай і так, що згину я... Дивувалась зима. Паде додолу листя з деревини. Вже сонечко знов по лугах. Ночі безмірнії. Ой ти дубочку кучерявий. Не бійтеся тюрми. Ой ти, дівчино, з горіха зерня. Олі. К. П. Як лампа розбита. Як не бачу тебе. Коли часом в важкій задумі. Як те залізо з силою дивною. Твої очі, як те море. Як почуєш вночі. На Святоюрській горі. В

книзі: Вірші трьох поетів. Киргиздержвидавництво, Фрунзе, 1954, 134 с.

На Святоюрській горі. Поема. Пер. Т. Шамшієв. «Сталіндік жол», 1954, 4. III.

На Святоюрській горі. Поема. Пер. Т. Шамшієв. «Советтік Киргизстан», 1954, № 3, с. 43—45, № 5, с. 14—17.

Світ дрімає. «Советтік Киргизстан», 1954, № 1, с. 17.

Сучасна приказка. Пер. Т. Шамшієв. «Жаш Ленінчі», 1954, № 5, с. 5.

КОМІ МОВА

Оповідання. Сиктивкар. Комі. Кн. вид-во, 1954, 180 с.

Зміст: Є. Городецька. «Іван Франко», У кузні, Малий Мирон, Олівець, Під оборогом, Грицева шкільна наука, Добрий заробок, Ліси і пасовиська, Панщизняний хліб, Історія кожуха, Вівчар, Муляр, Свинська конституція, Цигани, Щука.

Щука. Пер. Морозова. «Войвив кодзув», 1954, № , с. 46—50.

ЛАКСЬКА МОВА

Веснянііївірші. Дагестанське книжкове видавництво. Махачкала. 1956.

Зміст: Каменярі, Журавлі, Народні пісні, Чим пісня жива, Світ дрімає, Блідолиций, Догоряють поліна в печі і ін. Пер. Хаппалаєв.

Вірші. Пер. Ю. Хаппалаєв. «Дусшиву», 1956.

Думка в тюрмі. (Уривок: «За що мене кайданами скували»). Журавлі. Розвивайся ти, високий дубе. Чим пісня жива. Пер. Ю. Хаппалаєв. В кн.: Дружба. Літературний альманах. Кн. І. Буйнакськ, Дагкниговидав, 1954, с. 26—28.

ЛАТИСЬКА МОВА

Бориславсміється. Повість. Пер. А. Егліте і Л. Румнієце. Рига, Латдержвидав, 1953, 304 с., іл.

Вічний революціонер. Пісня і праця. Пер. А. Балодіс. «Karogs», 1941, № 5.

До світла! Оповідання. «Jaunatne», «Literariskais pielikums», 1906, с. 27—29.

До світла! Оповідання. Пер. Р. Келле. В кн.: «Jstais Aluksnes kalendars», 1906, с. 45—63.

До світла! Оповідання. Пер. П. Ванагс. «Karogs», 1941, № 5.

Добрий заробок. Оповідання. Пер. С. М. «Rigas Avize. Beletristikas pielikums». 1903, № 172.

Добрий заробок. Оповідання. Пер. Кр. Бр. «Latviesu Avize», 1906, № 40.

Думка в тюрмі. Поезії. Пер. П. Айгара. «Atputa», 1941, № 23.

Звірячий бюджет. Оповідання. «Darba Balss», 1907, № 1.

Звірячий бюджет. Оповідання. «Jaunais Laiks», 1917, №№ 42, 43.

Земле моя, всеплодющая мати. Поезії. Пер. Я. Гротс. «Literatura un Maksla», 1946, 31. V.

Історія однієї конфіскати. Оповідання. «Tantas Balss», 1906, № 3.

Муляр. Оповідання. «Rigas Avize», «Feletona pielikums», 1904, № 171.

Муляр. Оповідання. Пер. Е. Андр. «Rigas Avize», 1908, №№ 272, 278.

Муляр. Оповідання. Пер. Ед. Ст. «Dzives Atbalss», 1914, № 11. «Dienas Lapa», 1914, № 300.

На дні. Оповідання. Пер. бс. «Musu Laiki», 1906, №№ 6—18.

Ой, рано я, рано устану. «Аіпута», 1941, № 23.

Пісня і праця. Любов. Пер. Я. Гротс. «Karogs», 1946, № 7—8.

Робітники розповідають... Уривок з повісті «Борислав сміється». Пер. М. Янсон. «Pioniers», 1941, № 5.

Сам собі винен. Оповідання. Пер. др. «Latviesu Avize», 1902, № 19—21.

Сам собі винен. Оповідання. Пер. Я. Скуя. «Zinatne un Dzive», 1906, № 3.

Сам собі винен. Оповідання. Пер. П. Лте. «Balss», 1906, № 79, 80.

Сам собі винен. Оповідання. Пер. Т. Н. «Rigas Avize», 1908, № 188.

Сам собі винен. Оповідання. Пер. Е. В. «Latviešu Avize», 1910, № 51.

Сам собі винен. Оповідання. Пер. А. Бр. «Literariskais pielikums», 1911, № 25; 28.

Свинська конституція. Оповідання. «Stradnieks», 1907, № 2.

Свинська конституція. Оповідання «Proletariata cina», 1917, № 126—128.

Страйк. Фрагмент з повісті «Борислав сміється». Пер. Е. Дрезіньш. «Zemgales kommunists», 1941, № 125.

Товаришам з тюрми. Пер. Я. Гротс. «Literatura un Máksla», 1946, 31. V.

Україна мовить. Поезії. Пер. В. Гревіньш. «Literaturas Avize», 1941, № 10.

«Schönschreiben». Оповідання. «Brivais Zemnieks», 1941, № 124.

Якби ти знав, як много важить слово. Пер. Х. Дорбе, «Брива Вента», 1941, № 53.

ЛИТОВСЬКА МОВА

Блажений муж, що йде на суд неправих. Поезії. Пер. Л. Гіра. «Viltis», 1909, № 127.

Бориславські оповідання. Вільнюс. Держлітвидав. Лит. РСР, 1954, 260 с., портр.

Зміст: На роботі, Ріпник, Навернений грішник, Яць Зелепуга, Задля празника, Полуйка.

Будка № 27. П'єса на 1 дію. Вільнюс. 1955, 28 с. Міністерство Культури Лит. РСР (Будинок народної творчості).

Влада звірів. За повістю Івана Франка «Борислав сміється», подав І. Плейріс. «Kova», 1907, № 16, 17.

Два приятелі. Муляр та інші оповідання. Пер. П. Сліс. В книзі Франко І., Гомуліцкіс В., Шрейнеріс О., Жеромскіс С., Маленькі оповідання. Вільнюс, 1907.

До світла! В кн.: Миколайніс, П. Трахома або бережіть очі. Тільже, 1904.

Добрий заробок. Пер. Дарбінінкас. Робітник. «Vienybé Lietuwninku», 1903, № 21.

Добрий заробок. Пер. С. Ландсберґіте. Vilniaus Žinios», 1908, № 197—199.

Добрий заробок. (Оповідання і нариси). Пер. Драздаускене. Каунас, Держлітвидав. Лит. РСР, 1948, 140 с.

Зміст: Муляр, Добрий заробок, Ліси і пасовиська, Цигани, Грицева шкільна наука, У кузні, До світла!, Історія кожуха, Вівчар, Щука.

Із Івана Франка. Поезії. Пер. Л. Гіра. «Vilniaus Žinios», № 1909, № 127.

Історія кожуха. Пер. П. Сюлеліс. В кн.: Гаршін В. Аттолеа прінцепс. Вільнюс. 1906, с. 63—69.

Історія моєї січкарні. Пер. К. Грінюс. «Ukininkas», 1891, № 7.

Микитичів дуб. (Оповідання). Пер. Ю. Гальвідіс. Вільнюс. Держлітвидав, 1956, 156 с.

Зміст: Микитичів дуб, На дні, Свинська конституція.

Муляр. Отець гуморист. (Оповідання). Пер. А. Жиргуліс. В кн.: «Українські новели», Вільнюс, 1953, с. 3—10, 10—48.

На дні. Пер. П. Сюлеліс. Вільнюс. 1906, 74 с.

Народна пісня. Гримить! Розвивайся, лозо, борзо. Безмежнеє поле. Пер. Є. Матузевічюс. «Перголе». 1956, № 8, с. 83—84.

Пісня і праця. Вірші. Пер. А. Хургінас. 1956, № 8, 20 с. з портр.

Зміст: Гримить, Весно, ох довго на тебе чекати, Беркут (Вірші).

Пісня і праця. Пер. А. Хургінас. «Спаліо перголе», 1956, 26. VIII.

Послухай, синку!... По довгім важкім отупінню. (Вірші). Пер. Е. Матузевічюс. «Сталіно велява». Пасваліс. 1956, 29. VIII.

Сам собі винен. Пер. К. Ясюкайтіс. «Vilniaus Žinios», 1904, № 18, 1905, № 1.

Сам собі винен. Пер. К. Ясюкайтіс. В кн.: Аміціс. Е. де, Верго Д., Герхардт Е., Франко І., Маленькі оповідання. Вільнюс. 1905.

Сонет. Пер. А. Хургінас. «Tarybu Lietuva», 1946, 26. V.

Спомин. (Сонет). Пер. А. Хургінас. «Komjaunimo tiesa», 1946, 31. V.

Супокій. Пер. Е. Матузевічюс. Ж. «Tarybinė moteris», 1956, № 9.

Чи не добре б нам, брати, зачати... Поезії. Пер. Л. Гіра. В кн.: Гіра Л. Зелений лужок. Вид. 2, Каунас-Маріямполе. 1923.

Чи не добре б нам, брати, зачати... Пер. Л. Гіра. В кн.: Гіра Л. Т. 1, Вільнюс, 1953, с. 234—235.

МАРІЙСЬКА МОВА

В долині село лежить. Пер. М. Майн. та І. Антонов. Марій комуна. 1941, 28 травня.

В долині село лежить. Пер. І. Антонов. В кн.: «Піалан жап», Йошкар-Ола, Мардержвидав, 1948, с. 49—50.

Гімн. Моя любов. Розвивайся ти, високий дубе. В шинку. Україна мовить. В долині село лежить. Пер. А. Ток, І. Антонов та М. Майн. В кн.: Йошкар-Ола, 1954, с. 2—13. «Пеледше Україна».

Гімн. Пер. А. Ток. «Марій комуна», 1956, 26. VIII.

Беркут. Пер. І. Антонов та М. Майн. «Марій комуна», 1941, 28 травня.

Думка в тюрмі. В газ. «Ленін ой», 1941, 28. V.

Пісня і праця. В долині село лежить. Беркут. Думка в тюрмі. Україна мовить. Товаришам з тюрми. В книзі: Ан-

тонов Івук. Почеламут збірник. Йошкар-Ола, Мар. кн. вид-во, 1954, с. 48—55.

Пісня і праця. Пер. І. Антонов, В кн.: «Щасливий час», Йошкар-Ола, Держвидав, 1954.

Розвивайся ти, високий дубе. Пер. А. Ток. «Марій комуна», 1956, 26 серпня.

Товаришам з тюрми. Пісня і праця. Україна мовить. Пер. І. Антонов. «Марій комуна», 1941, 28 травня.

Україна мовить. «Рвезе комуніст», 1956, 28. VIII.

МОЛДАВСЬКА МОВА

Бориславсміється. Пер. С. Прейгер та А. Жосуль. Кишинів, 1956, 266 с.

Бориславські оповідання. Пер. І. Корнфельд. Кишинів, Держлітвидав Молдавської РСР, 1941, 208 с.

Вівчар. Оповідання. Тирасполь. Держвидав Молдавії, 1931, 17 с.

Захар Беркут. Пер. П. Старостін. Кишинів, «Шкоала Советіке», 1956, 193 с.

МОРДОВСЬКА МОВА

Гімн. Товаришам з тюрми. Каменярі. Земле моя, всеплодющая мати. Україна. Пісня і праця.

Муляр (оповідання). В кн.: «Українські вірші і оповідання». Мордовське книжкове видавництво, Саранськ, 1954, с. 19—23, 91—98.

ОСЕТИНСЬКА МОВА

Анні П(авлик). Пер. Х. Пліев. «Мах-Дуг», 1954, № 3, с. 10.

Вибрані твори. Держвидав Південної Осетії, Сталінір, 1956, 322 с. Збірка складається з двох розділів: поезія і проза, розпочинається вступною статтею про І. Франка. З прозових творів перекладено: На роботі, Ріпник, Яць Зелепуга, Задля празника, Полуйка, Вівчар, Сам собі винен.

Вибрані твори. Держвидав Південної Осетії, Сталінір, 1941, 144 с.

Зміст: Чочієв Р. «Іван Франко» (передмова). Поезії: Каменярі, Гімн, В долині село лежить, На суді, Нехай і так, що згину я..., Вже сонечко знов по лугах, Всюди нівечиться правда, Сонет, Ользі, Догоряють поліна в печі, Веснянії пісні, Анні П(авлик), Світ дрімає, Блідолиций, До моря сліз..., Як почуєш вночі... Оповідання: Полуйка, Сам собі винен, Ліси і пасовиська.

До світла! Оповідання. Пер. М. Хутінаєв. «Мах-Дуг», 1941, № 6, с. 23—24.

До світла! Оповідання. Пер. М. Хутінаєв. «Мах-Дуг». 1954, № 2, с. 20—33.

Ідилія. Пер. Х. Ардасенов. «Мах-Дуг», 1911, № 6, с. 35—37.

Каменярі. Пер. Х. Плієв. «Мах-Дуг», 1954, № 2, с. 17—18.

На роботі. Оповідання. Пер. Г. Джатієв. «Фідіуаг», 1955, № 10, с. 3—16.

Нехайітак, щозгинуя... «Фідіуаг», 1954, № 1, с. 14.

У долині село лежить. Пер. Х. Плієв, «Мах-Дуг», 1954, № 4, с. 58.

ТАДЖИЦЬКА МОВА

Бориславсміється. Таджджержвидав, 1955.

Народна пісня. «Шаркі Сурх», 1956, № 9.

Оповідання. «Шаркі Сурх», 1956, № 8.

Зміст: Вугляр, Добрий заробок, Вівчар.

Оси. Уривки з циклу сатиричних віршів. «Шаркі Сурх», 1956, № 9.

Пісняіпраця. Супокій. «Шаркі Сурх», 1956, № 9.

Товаришам з тюрми. Пер. Амін заде. «Хікікаті-Ленінабад». 23. II 1957.

ТАТАРСЬКА МОВА

Муляр. До світла! Пер. Г. Баширов. «Совет едебіяти», 1947, № 1, с. 62—79.

Оповідання. Пер. Баширов. Казань. Татдержвидав, 1948, 114 с.

Зміст: У кузні, Малий Мирон, Олівець, Під оборогом, Грицева шкільна наука, Добрий заробок, Ліси і пасовиська, Панцизняний хліб, Історія кожуха, Вівчар, Муляр, Свинська конституція, Цигани, Щука.

Оповідання. Пер. А. Сердинська. Передмова Є. Городецької. Казань. Таткниговидав. 1955, 200 с.

Зміст: У кузні, Малий Мирон, Олівець, Під оборогом, Грицева шкільна наука, Добрий заробок, Ліси і пасовиська, Панцизняний хліб, Історія кожуха, Вівчар, Муляр, Свинська конституція, Цигани, Щука.

Панцизняний хліб. Пер. К. Наджмі. «Совет едебіяти», 1940, № 11, с. 25—29.

Украдене щастя. Пер. Р. Ішмурат. Казань. Татдержвидав. 1951, 84 с.

ТУРКМЕНСЬКА МОВА

Вибрані твори. Пер. Аллаберди Хайгідов. Ашхабад, Туркмендержвидав, 1956, 252 с. Збірка складається з розділів: поезія, проза, драматургія.

До моря сліз... Земле моя, всеплодющая мати. Пер. К. Сейтлієв. «Совет едебіяти», 1956, № 8.

Замовкла пісня. Пер. А. Хаїдов. «Совет едебіяти», 1956, № 8.

Ліси і пасовиська. Пер. А. Редженов. «Совет едебіяти», 1956, № 8.

Милосердним. «Совет Туркменістанинин аяллари», 1956, № 8.

Моя любов. Пер. К. Ушанов. «Совет едебіяти», 1941, № 8, с. 59—60.

Притча про віру. Пер. А. Хаїдов. «Токмак». 1956, № 8.

Притча про любов. Пер. А. Хаїдов. «Совет Туркменістанинин аяллари», 1956, № 8.

Свинська конституція. Пер. А. Бердиєв. «Яш комуніст», 1956, 26. VIII.

Товаришам з тюрми. Пер. К. Сейтлієв. «Совет едебіяти», 1941, № 8, с. 60.

Товаришам з тюрми. Пер. А. Хаїдов. «Яш комуніст», 1956, 27. VIII.

Товаришам з тюрми. Пер. А. Сейтлієв. «Совет едебіяти», 1956, № 8.

Указ проти голоду. Пер. А. Хаїдов. «Токмак», 1956, № 8.

Я не жалуюсь на тебе, доле. Пер. А. Хаїдов. «Совет едебіяти», 1956, № 8.

Як лампа розбита. Пер. А. Хаїдов. «Токмак», 1956, № 9.

ФІНСЬКА МОВА

Казки для дітей. Пер. М. Весвало. Петрозаводськ. Держвидавництво, 1954, 100 с.

Зміст: Осел і Лев, Вовк — староста, Заєць і Ведмідь, Ворона, Гадюка, Три міхи хитрощів, Мурко і Бурко, Війна між Псом і Вовком, Фарбований Лис, Ворони і Сови, Байка про байку.

Фарбований лис. Казка. Пер. М. Весвало. «Пуналіппу», 1954, № 1, с. 62—66.

УЗБЕЦЬКА МОВА

Захар Беркут. Повість. Пер. М. Ісмаїлі. Держвидав УзРСР, з ілюстр., Ташкент, 1956, 208 с.

Ріпник. Оповідання. Самарканд—Ташкент. Держвидав УзРСР, 1930, 75 с.

Яць Зелепуга. Самарканд—Ташкент, Держвидав УзРСР, 1930, 58 с.

ЧУВАСЬКА МОВА

Веснянііі пісні. В лісі. Народні пісні. Не забудь, не забудь. Пер. Чичканов. «Ялав». 1956, № 8.

Добрий заробок. «Ялав». 1956, № 7, с. 27—28.

Оповідання. Чебоксари. Чувашдержвидав. 1955.

Зміст: Малий Мирон, Олівець, Грицева шкільна наука, В кузні, До світла!, Сам собі винен.

Сам собі винен. Оповідання. Пер. В. Долгов. Чебоксари. Чувашдержвидав. 1950, 28 с.

ЧУКОТСЬКА МОВА

Вічний революціонер. Переклад В. Енминкау. «Советкен Чукотка». № 107, (879), 23. XI. 1956. Анадир.

ЯКУТСЬКА МОВА

Беркут. Земле моя, всеплодющая мати. Каменярі. Наймит. Пер. С. Д'яконов. «Хотугу сулус», 1953, № 6, с. 24—29. В кн.: Письменники України. Якутськ. 1954, с. 24—28.

Полуйка. Оповідання. В кн.: Письменники України. Якутськ. 1954, с. 42—65.

Притча про життя. Притча про захланність. Човен. Пер. С. Д'яконов. В кн.: Письменники України. Якутськ. 1954, с.с. 29—32, 32—41, 28—29.

В. Т. ДМИТРУК

19 квітня 1959 року на 53 році життя передчасно помер завідуючий кафедрою журналістики Львівського державного університету ім. Ів. Франка доцент Володимир Тимофійович Дмитрук.

З 1953 року В. Т. Дмитрук очолював спочатку відділ, а потім факультет журналістики Львівського державного університету ім. Ів. Франка. Член КПРС з 1951 року, він був хорошим організатором і вихователем молоді, весь багатий досвід науковця і педагога віддавав благородній справі комуністичного виховання молодого покоління.

Як дослідник історії літератури та журналістики, В. Т. Дмитрук є автором цінних праць з історії слов'янських літературних і культурних зв'язків. Він багато років працював над вивченням і науковим висвітленням спадщини Івана Франка. Понад 30 наукових праць В. Т. Дмитрука опубліковано в періодичній пресі та випущено окремими виданнями. Останнім часом Володимир Тимофійович працював над завершенням докторської дисертації про художню прозу Івана Яковича Франка, а також готував велику роботу з історії української журналістики.

Як член редакційної колегії збірника «Іван Франко», В. Т. Дмитрук подавав кваліфіковану допомогу науковцям у збиранні й дослідженні спадщини великого Каменяра. В одному із випусків збірника опублікована стаття В. Т. Дмитрука «Франко про Радіщева». Тривалий час він працював над питанням «Іван Франко — історик української журналістики»; розділ з цієї праці друкується в сьомому номері збірника.

В 1958 році у видавництві Львівського університету вийшла книга В. Т. Дмитрука «Сторінки вікової дружби» (про українсько-болгарські літературні взаємини), присвячена IV Міжнародному з'їздові славістів, учасником якого був і автор книги.

Працюючи на факультеті журналістики, В. Т. Дмитрук приділяв багато уваги підготовці кадрів для партійно-радянської преси. Його змістовні лекції та доповіді з вдячністю слухали студенти факультету, робітничі й селянські кореспонденти Львова та області. Одночасно В. Т. Дмитрук проводив науково-педагогічну роботу у Львівській дворічній обласній партійній школі.

Колектив студентів і викладачів університету, літературно-наукова громадськість в особі В. Т. Дмитрука втратила працьовитого вченого-комуніста, дослідника літератури і критика, товариша і друга.

Світла пам'ять про Володимира Тимофійовича Дмитрука довго житиме в серцях викладачів, аспірантів і студентів університету, науковців, літераторів і журналістів — усіх, хто близько знав його як людину великої душі, чуйного товариша і друга.

ЗМІСТ

Стор.

ПУБЛІКАЦІЇ ТА МАТЕРІАЛИ

А. Брагінець. Забута замітка Івана Франка «Редакція „Правди" в боротьбі з вітраками» (1879 р.) 5
Х. Паляниця. З невідомих перекладів Івана Франка революційної поезії Віктора Гюго 17
М. Мороз. Дві рецензії Івана Франка з питань музикознавства 28
А. Пашук. Маловідома стаття І. Франка для газети «Praca» 45
М. Волянюк. Переслідування Івана Франка царською охранкою 52

СТАТТІ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Я. Товстуха. Іван Франко про аграрну реформу 1848 року в Галичині 73
А. Пашук. Деякі питання соціалізму в публіцистиці І. Франка 70—80-х років XIX ст. 95
С. Злупко. Проблеми розвитку товарно-грошових відносин і лихварства в працях Івана Франка 113
І. Моторнюк. Деякі проблеми майстерності літературно-критичних статей Івана Франка 134
Н. Козачишин. Іван Франко про предмет і завдання естетики 151
В. Дмитрук. Іван Франко — історик української демократичної журналістики 174
І. Сірак. Про генезу та ідейно-художні особливості оповідання І. Франка «Ліси і пасовиська» 210
О. Мороз. Іван Франко — вихователь українських письменників 225
Р. Кирчів. З літературно-сценічної історії комедій Івана Франка 246
Н. Томашук. І. Франко та О. Кобилянська 263

Я. Шуст. Ювілейні видання творів Івана Франка в Польщі і Болгарії 278
О. Домбровський. Перші Франкові переклади «Божественної комедії» 295
М. Білик. «Едіп цар» Софокла у перекладі Івана Франка . 301
Л. Полюга. Прикметникова синоніміка у поетичних творах І. Франка 333
В. Савинець. Питання моралі і морального виховання в творчості Ів. Франка 351
І. Петличний. Номінативні речення в мові художньої прози І. Франка 370
О. Мороз. Огляд критичної літератури про Івана Франка за 40 років (1917—1957) 390
Я. Шуст. Псевдоніми та криптоніми Івана Франка . . . 438

БІБЛІОГРАФІЯ

М. Пчелінцева. Іван Франко про завдання бібліографії . 461
М. Мороз. Бібліографічний список недрукованих праць академіка М. С. Возняка про життя і творчість Івана Франка . . . 484
М. Давидова. Твори Івана Франка мовами народів СРСР 487
В. Т. Дмитрук. 505

Бібліотека
МУЗЕЮ Ів. ФРАНКА
Інвент. № 6781

Редактори І. Л. Моторнюк, М. Д. Феллер
Техредактор А. В. Малявко. Коректор С. Я. Михайленко.

Львовский государственный университет.
Иван Франко. Статьи и материалы. Сборник седьмой.

БГ 00073. Здано до набору 5/VIII. 1959 р. Підписано до друку 22/II. 1960 р. Формат 60×92¹/₁₆. Паперов. арк. 15,875. Друк. арк. 31,75+2 вкл. Обл.-вид. арк. 31,6. Тираж 1000. Ціна 14 крб. 35 коп. Зам. 1478.

Обласна друкарня, Львів, Спартака, 4.

Музей Ів. Франка
пор. № 4969
Інв. № 2190/1

Ціна 14 крб. 35 коп.

С. І. х. 1961 года
ЦЕНА 1 р. 44 к.